

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ
ШӘКӘРІМ АТЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ**

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

В Е С Т Н И К

**ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ШАҚАРИМА
ГОРОДА СЕМЕЙ**

ISSN 1607-2774

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор – Ескендіров М.Ғ., тарих ғылымдарының докторы, профессор;

Қ.Ж.Әмірханов., техника ғылымдарының докторы, профессор; Әпсәлімов Н.А., экономика ғылымдарының докторы, профессор; Атантаева Б.Ж., тарих ғылымдарының докторы, профессор; Исакова Г.К., саяси ғылымдарының докторы, профессор; Вашукевич Ю.Е., экономика ғылымдарының докторы, профессор (Иркутск қ.); Дүйсембаев С.Т., ветеринария ғылымдарының докторы, профессор; Еспенбетов А.С., филология ғылымдарының докторы, профессор; Кешеван Н., PhD, профессор (Лондон қ.); Молдажанова А.А., педагогика ғылымдарының докторы, профессор; Рскелдиев Б.А., техника ғылымдарының докторы, профессор; Тоқаев З.Қ., ветеринария ғылымдарының докторы, профессор; Кәкімов А.Қ., техника ғылымдарының докторы, профессор; Панин М.С., биология ғылымдарының докторы, профессор; Рақыпбеков Т.Қ., медицина ғылымдарының докторы, профессор; Кожебаев Б.Ж., ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор – Ескенди́ров М.Г. - доктор исторических наук, профессор;

Ами́рханов К.Ж., доктор технических наук, профессор; А́псәлімов Н.А., доктор экономических наук, профессор; Ата́нтаева Б.Ж., доктор исторических наук, профессор; Иса́кова Г.К., доктор политических наук, профессор; Вашу́кевич Ю.Е., доктор экономических наук, профессор (г. Иркутск); Дю́сембаев С.Т., доктор ветеринарных наук, профессор; Е́спенбетов А.С., доктор филологических наук, профессор; Ке́шеван Н., PhD, профессор (г. Лондон); Мо́лдажанова А.А., доктор педагогических наук, профессор; Рска́лдиев Б.А., доктор технических наук, профессор; То́қаев З.К., доктор ветеринарных наук, профессор; Ка́кимов А.К., доктор технических наук, профессор; Па́нин М.С., доктор биологических наук, профессор; Рахы́пбеков Т.К., доктор медицинских наук, профессор; Ко́жебаев Б.Ж., доктор сельскохозяйственных наук.

© «Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорыны, 2017

© Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения «Государственный университет имени Шакарима города Семей», 2017

ВЕТЕРИНАРИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ОӘЖ: 616-071:618.19-002:618.63(045)

Т.Ж Әбдірахманов, Ж.С Бакишева, Р.Әшім

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.

СИЫРЛАРДЫҢ СУАЛУ МЕРЗІМІНДЕГІ ЖЕЛІНСАУЫН ЕМДЕУ ӘДІСТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ БАҒА БЕРУ

Аңдатпа: Желінсау, диагностикалық тест, Соматик тест, Ланжу мастит тест, Тұндыру сынаамасы

Кілттік сөз: Пелтомаст, мастисепт сықпа майы, левомецетин сықпа майы, Мастисан А, үрпілерге массаж.

Тақырыптың өзектілігі

Сүтті ірі қара шаруашылықтарына едәуір зиян келтіретін аурулардың бірі – сиырдың желінсауы. Ол жылдың кез келген мерзімінде де, сиыр сауылып жүргенде, тіпті суалған кезінде де пайда болады.

Әсіресе клиникалық белгісінің байқалмауынан және оны ажырату қиынға соғуына байланысты жасырын желінсау қатерлі болып табылады. Себебі, ауру сиыр сүтін пайдалану адамның, сонымен қатар жас бұзаулардың денсаулығына зиянды. Желінсаудың бұл түрінде сүттің әдеттегі түрінде еш өзгерістер болмайды, бірақ оның құрамында патогенді немесе токсинді микрофлора болады. [1,2].

Желінсаулар салдарынан келетін экономикалық шығындарға сүт өнімінің төмендеуі, сүттің технологиялық қасиеттерінің нашарлауы, сиырлардың уақытынан бұрын шығындалуы, төлдердің түрлі ауруларға, дисбактериозға шалдығуы, азықтандыруға кететін қосымша шығындар, оған қоса ауруларды емдеуге шығындалатын қаражаттар жатады, осының бәрі үлкен кесел жинағы болып табылады. Желінсауларға шалдыққан сиырлардан бір сауын мерзімінде сүт алынуы 12-15%-ға төмендейді. [3,4].

Желінсаулардың балауының сенімді әдістерінің бірі - кешенді балау. Оған аналықты, оның сүт безін клиникалық зерттеу, сүт сынамаларына талдау жасау кіреді. Сонымен қатар, жасырын желінсау түрін анықтаудың маңызы зор. [5].

Жұмыстың мақсаты - суалма кезіндегі желінсауға шалдыққан сиырларды емдеудің жаңа түрін құрастыру және ем әдістеріне салыстырма баға беру.

Мақсатқа байланысты біздің алдымызға келесі міндеттер қойылды:

1. Диагностикалық тесттер арқылы ауру сиырларды анықтау.
2. Пелтомаст препаратын мастисан-А препаратымен салыстырмалы түрде емдік қасиетін бағалау.
3. Тәжірибе мен бақылау топ сиырларының қанын және қан сарысуындағы биохимиялық және иммунологиялық статусын анықтау.

Зерттеу жұмысы Ақмола облысы, Аршалы ауданының Ижевск ауылындағы «Ижевск» ӨК шаруашылығында және ғылыми зерттеу бөлімі С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің ветеринария және мал шаруашылығы технология факультетінің, ветеринарлық медицина кафедрасының зертханасында жүргізілді.

Зерттеу нысаны ретінде қара-ала тұқымдас сиырлар пайдаланылды, желінсауларды балау әдістерін жүргізу және нақтылау мақсатында клиникалық зерттеулер жүргізілді. Осы кезде жануарлардың жалпы жағдайына, сүт безі мен әр желін бөлігінен алынған сүттегі өзгерістерге көңіл аудардық.

«Ижевск» ӨК шаруашылық жағдайында 1 топ-32 сиыр зерттеуге алынды. Оның ішінде 6,7,8 айлық буаздылықтағы, суалым алдындағы 20 сиыр бөлініп алынды. Желінсауды балау үшін екі тест, яғни Соматикалық тест пен Ланжу мастит сынаамасы қолданылды. Бақылау тест ретінде тұнба сынаамасы қолданылды. Сонымен қатар, биохимиялық және гематологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Ветеринарияда қолданылып жүрген әдістер арқылы анықталынды.

Ауру сиырларды клиникалық зерттеу кезінде олардың жалпы күйі біршама өзгеріссіз, дене температурасы, тамыр соғу жиілігі мен тыныс алу реті нормадан аспайтын деңгейді құрады. Зақымдалған желін бөліктерінен алынған секретті визуалды бағалау кезінде нормадан ауытқу білінбеді. Ауру сиырлардың тәуліктік және бір реттік сауу деңгейінің төмендегенін атауға тиіспіз. Жоғарыда аталғандарды ескере келе біз ауру малды бөлектеп алып, оған қажетті жағдайлар жасадық: тыныштық, тұрған жерін таза, құрғақ етуін қамтамасыз етіп, рациондағы жем, шырынды азықтарды азайтып, сапалы пішенге көшіру керектігі айтылды.

Тәжірибеге алынған сиырлардың жасы, ұстау жағдайы бірдей жағдайда болды, сиырлардың дене температурасы, тамыр соғуы мен тыныс алу параметрлері жалпы қолданыстағы әдістер бойынша өлшеніп отырды.

Анықталған ауру сиырлардан әрқайсысында 5-бастан 2-топ құралды.

Бірінші топтағы ауру сиырларды (n=5) шаруашылықта қолданылып жүрген ем жобасымен емдедік, күнара мастисан – А, үрпі ішіне 20мл көлемде, 5 күн бойы. Левомецетин сықпа майы үрпілерге массаж жасалды.

Екінші топтағы сиырларға (n=5) пелтамаст емдік препаратын суалымға қойғанға 49 күн қалғанында 10 мл дозада үрпінің 4/1 бөлігіне енгіздік. Топ сиырларына 15 минуттан желін үстінен астына қарай үрпілерге массаж жасадық. Сонымен қатар мастисепт сықпа майын жақтық. Алынған мәліметтерді компьютерлік вариация көмегімен статистикалық өңдеуден өткіздік.

Зерттеу нәтижелері

Сиыр сүттерін зерттеу бойынша алынған деректер 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 - Желінсауға сүт сынағаларын зерттеу нәтижелері.

Диагностикалық тесттер	Зерттеу нәтижелері								Анықталған ауру сиырлар саны	
	оң				теріс					
	Желін бөліктері									
	АО	АрО	СА	САр	АО	АрО	СА	САр	Бас	%
Соматик тест	2	3	2	3	5	6	6	5	10	31
Ланжу мастит тест	3	3	2	2	5	6	6	5	10	31
Тұндыру сынағасы	2	3	1	3	5	5	6	5	9	28
Ескертулер										
*АО-алдыңғы оң желін бөлігі										
*АрО- артқы желін бөлігі										
*СА- сол жақ алдыңғы желін бөлігі										
*САр-сол жақ артқы желін бөлігі										

Алынған нәтижелер, желінсауға оң реакция соматик тестті қолданғанда 10 болғанын көрсетеді, бұл 31 % тең, ал ланжу мастит тест қолданған кезде 10 жағдай тіркеліп, 31 % құрады. Екі тестті қолданған уақытта нәтижесі бірдей анықталғанын айта кету қажет. Тұнба реакциясында 9 сиырда кілегейлі тұнба түсті.

Келесі жұмысымыздың кезеңі болып, ол ауру сиырларға қолданылған препараттар болып саналды. Осы кезде алынған мәліметтер 2-ші кестеде келтірілген.

Кесте2 - Ем түрлерін қолданып емдеу нәтижелері

Емдеу топтары және қолданған препараттар	Препаратты енгізу аралығы және мерзімі	Дозасы және инъекция орны	Препаратты енгізу күндері	Сауығу мерзімі
1-топ МастисанА, Левомецети сықпа майы, үрпілерге массаж	Мастисан А 24 сағаттан соң, 5 күн бойы	20 мл, урпіге	5	9 күннен соң сауықты, сауын деңгейі қалпына келді
2-топ Пелтамаст, Мастисепт сықпа майы, үрпілерге массаж жасау	Пелтамаст 24 сағаттан соң, 4 күн бойы	10 мл, урпінің 4/1 бөлігіне	4	6 күннен соң сауықты, сауын деңгейі қалпына келді

Жоғарыда келтірілген 2 кестеден өткізілген ем схемалары жобасын және ем нәтижесі ретінде барлық тәжірибеге алынған сиырлардың сауыққанын көруге болады. Сонда да сиырлардың сауығу мерзімдері біркелкі болмады, ол 1-ші тәжірибелік топта 9 күнді, ал 2-ші топта 6 күнді құрады.

Зерттеуіміздің нәтижесінде сиырлардың суалу мерзіміндегі субклиникалық желінсауын емдеуді салыстыру негізінде жүргізілген емдік әдістің тиімділігі анық көрінді.

Біз кешенді емнен кейінгі зерттеу жұмыстарын өткізер алдында сиырлардан қан алып, қандағы гематологиялық және биохимиялық көрсеткіштерінің өзгеріске ұшырауын зерттедік және оларды нормативтік көрсеткіштермен салыстырдық. (3-кесте)

Кесте 3 - Сиырлар қанындағы емдегеннен кейін болған гематологиялық көрсеткіштердің өзгерістері (n=5, M ± m)

Көрсеткіштер	Нормативтік көрсеткіштер Min max	Жануарлардың топтары			
		1 тәжірибелік топ		2 тәжірибелік топ	
		Емдеуге дейін M ± m	Емдегеннен кейін M ± m	Емдеуге дейін M ± m	Емдегеннен кейін M ± m
Гемоглобин г/л	99....129	78.8±1,4	102,9±0,88	76,9±0,27	113,0±0,23
Эритроциттер Млн/мкл	5,0....7,5	5,4±0,13	6,35±0,51	5,35±0,21	6,55±0,39
Лейкоциттер Мың/мкл	4,5....12,0	14,1±0,27	11,8±0,43	13,9±0,44	10,5±0,32
ЭШЖ	0,5....1,5	9	3	10	2,8

Сиырлардың қанында бастапқы гематологиялық көрсеткіштер нормативтік дәрежеден төмен екендігі дәлелденді..Емдеуден кейін, 1-ші топтың көрсеткіші 28,5 пайызға, екінші топтың қанында гемоглобин жоғарылады.Бастапқы эритроцит көлемі нормативтік дәрежеде болды, бірақ ең төменгі физиологиялық көрсеткіштерге жақын тұрды. Препараттарды қолданып, сиырларды емдегеннен кейін, эритроциттердің қандағы концентрациясы жоғарылады.

Сиырлар организміндегі сірі желінсау ауруын жіті қабыну үрдістері дамуына орай , қанда эритроциттердің шоғырлану жылдамдығының көрсеткіштері жоғарылағаны байқалды. Дәрілік препараттарды қолданғаннан кейін, қабыну үрдістері басылып, ЭШЖ көрсеткіші нормаға қарай жақындады.

Кесте 4 - Желінсауға шалдыққан сиырлар қанының емдеу алдындағы мен емдеуден кейінгі биохимиялық көрсеткіштерінің динамикасы

Көрсеткіштер	Нормативтік көрсеткіштер M ± m	1 тәжірибе тобы		2 тәжірибе тобы	
		Емдеуге дейін M ± m	Емдегеннен кейін M ± m	Емдеуге дейін M ± m	Емдегеннен кейін M ± m
Жалпы ақзат, г/л	72...86	74,9±0,6	78,5±0,6	71,8±0,7	81 ±0,7
Альбуминдер %	38...50	42,9±0,6	42,3±0,4	46,3±0,3	42,2±0,4
α -Глобулиндер%	12...20	14,3±0,3	14,0±0,3	13,7±0,3	13,3±0,3
β-Глобулиндер%	10...16	16,5±0,3	16,1±0,2	14,2±0,2	17,3±0,2
γ-Глобулиндер%	25...40	26,6±0,6	27,5±0,4	25,7±0,3	27,0±0,2
Кальций, мкмоль	2,5...3,11	1,83±0,1	2,01±0,1	1,8±0,1	2,1±0,1
Фосфор, мкмоль	1,14...2,1	1,49±0,09	1,63±0,005	1,43±0,05	1,6±0,04
Глюкоза, мкмоль/л	2,22...3,78	1,34±0,5	1,71±0,3	1,34±0,4	1,87±0,4

Биохимиялық зерттеулердің барлық кезеңдеріндегі биохимиялық зерттеулер өткізілуі кездерінде ветеринария мен медицинада қолданылатын әдістерді қолдандық. Зерттеу мақсатындағы қан алуларын таңертенгі сағаттарда күре тамырдан алып, орындадық. Зерттеулер кезінде түрлі авторлар ұсынған әдістер пайдаланылды. Желінсауға шалдыққан сиырлардың биохимиялық күйінің өзгеруін бақылау үшін сиырлардың қанындағы көрсеткіштерді нормативтік дәрежемен салыстыру бағытында зерттеу жасалынды.

Кесте нәтижесіне келсек, жалпы ақзаттың бастапқы концентрациясы бірінші топтың жануарларының қанында нормада, ал 2-ші топта бұл көрсеткіш 0,42 пайызға төмен болды. Емдегеннен кейін жалпы ақзаттың концентрациясы барлық топтарда жоғарылады. Мысалы, бірінші топтағы сиырлардың қанында жалпы ақзат көлемі 4,3 пайызға көтерілді, екінші топта 12,82 пайызға. Ең жоғары ықпалын бұл жағдайда пелтамаст препараты тигізді. Яғни, желінсауды емдеудің кешенді әдісін практикада қолдану қанның морфологиялық, биохимиялық және иммунологиялық көрсеткіштерінің жоғарлауына әкеліп соқтырады.

Нәтижелерді қорыта келсек, ақзаттардың қалыптасу үрдістерге барлық пайдаланған антимикробтық қасиеті бар препараттар нақтылы әсерін тигізгенін анықтадық.

Емдегенге дейін бірінші топтағы сиырлардың қанында кальцийдің концентрациясы 26 пайызға, екінші топта 28 пайызға физиологиялық параметрлерден азайған. Емдегеннен кейін жоғарылады. Фосфордың көлемі, барлық тәжірибелік топтарда нормативтік дәрежеге сәйкес болды. Емдегеннен кейін бұл көрсеткіш бірінші топта 9,02 пайызға, екінші топта 11,24 пайызға көбейді. Бұл өзгерістер физиологиялық нормадағы дәрежеден асқан жоқ. Ал глюкоза концентрациясы емдегеннен кейін бірінші топта 22, пайызға, екінші топта 27,47 пайызға көтерілді.

Сонымен, біз ұсынып отырған пелтомаст дәрілерінің қолдану түріндегі ем қолдану барысында, біз ауру жануар қанының кейбір маңызды биохимиялық және иммунологиялық көрсеткіштеріне ықпалын тигізетінін анықтап, талдау жасадық. Зерттеу жұмыстары ем жасалғанға дейін, терапияның 5-ші күні және сауыққаннан кейін 1 апта өткен соң жүргізіліп отырды.

Қорытынды

Бұл мақалада сиырлардың суалу мерзіміндегі желінсауының “Ижевск” ӨК шаруашылығында диагностикалық тесттер арқылы ауру сиырларды белгілеп, емдеу жұмыстарын жүргіздік. Сиырлардың суалу мерзіміндегі кешенді ем пелтамаст препараты, мастисепт сықпа майы, урпілерге массаж жасау әдісі терапевтикалық тұрғыдан алғанда, 1-ші топта қолданған мастисан А препараты, мастисепт сықпа майы, урпілерге массаж жасау әдісіне қарағанда тиімді және емдеу мерзімі 9 тәуліктен 6 тәулікке дейін қысқарды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абдрахманов Т.Ж. Заболевания коров маститом в зависимости от морфофункциональных показателей. Вестник с./х. науки Казахстана, 2000. №3. с.49-52.
2. Т.Ж.Абдрахманов. Лечение коров, больных маститами. Вестник с./х. науки Казахстана 11-12, 1999, Алматы, с.109-116.

3. Martinez-Pacheco, Dari; Cruz-Carrillo, Anastasia ;Millan, Alirio; Moreno-Figueroa, Giovanni, Evolution of resistance from Bacteria Causing Clinic and Subclinic mastitis Against Some Antimicrobials Used in dairy cows in Sotaquira Municipality, REVISTA CIENTIFICA-FACULTAD DE CIENCIAS VETERINARIAS, Web of science, том 25, выпуск 3,стр.:223,231.
4. Васильев В.Г. Терапия коров, больных маститом в сухостойный период. Вет. 1998. №1. с.38.
5. И.Т.Жақыпов, Т.Ж.Әбдірахманов, А.Н.Ахметов, Ақушерлік, гинекология және жануарларды көбейту биотехникасы. Астана, 2012.с 200-201

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ОЦЕНКА ЛЕЧЕНИЕ МАСТИТОВ У КОРОВ В СУХОЙСТОЙНОЙ В ПЕРИОД

Т.Ж. Абдрахманов, Ж.С. Бакишева, Р.Ашим

В этой статье определили распространенность субклинического мастита у коров в период сухостоя в условиях хозяйства ПК «Ижевский». С помощью диагностических тестов мы выявили больных коров и проводили лечения. Проведенные нами исследования, свидетельствуют о том что наш метод является более эффективным, так как период лечения был уменьшен на 9 дней до 6 дней.

COMPARATIVE ESTIMATION TREATMENT OF MASTITISES FOR COWS IN SUXOSTOI IN A PERIOD

T. Zh Abdrahmanov, Zh. S Bakisheva, R Ashim

We determine the prevalence of subclinical mastitis in cows during the dry period in a management PC "Izhevsk". With the help of diagnostic tests we found sick cows and performed treatment. Our studies indicate that our method is more effective as the treatment period was reduced by 9 days to 6 days.

ӘОЖ: 636.082.474:636.087.7(045)

Н. Омарқожаұлы, М.Б. Сагинбаева, С. Амантай, Ж. Бектұрсын

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

БРОЙЛЕР-БАЛАПАНДАРЫ РАЦИОНЫНДА АЗЫҚТЫҚ ҚОСПАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа: Мақалада бройлер-балапандарының рационында «Сал Карб» және «Холин Хлорид» азықтық қоспаларын қолдану арқылы қандай нәтижелерге жетуге болатындығы қарастырылған, яғни осы азықтық қоспалардың бройлер-балапандарының өнімділігі мен өсіп-жетілуіне тигізетін әсерлері зерттелінген.

Кілттік сөздер: азықтық қоспалар, бройлер-балапан, құрамажем, «Сал Карб», «Холин Хлорид», рецептура.

Өндірістік құс шаруашылығы нарық сұраныстарын жеңіл диетикалық тағамдармен қамтамасыз етуге өзінің сүбелі үлесін қосатын, аграрлық кешеннің әрі үдемелі, әрі жедел өзгеріп, тез дамиды саласы болып табылады. Құстардан бағалы әрі сапалы өнім алудың бірден бір жолы – ол оларды дұрыс, толыққұнды азықпен азықтандыру, сол азықтың қоректілігі мен құрамына тікелей байланысты [1]

Ет бағытындағы құс шаруашылықтарын дамыту жолындағы қиындықтардың бастысы – азық қорының жетіспеушілігі мен дайындалынатын құрамажемдердің толыққұнды болмауы [2]. Бройлер өндірісінде азық қорын нығайтумен қатар азықтарды қолдану тиімділігін де арттырып, ет бағытындағы құс шаруашылықтарын барлық қоректік заттары мен биологиялық белсенді қоспалары бойынша теңестірілген құрамажемдермен қамтамасыз ету қажет [3,4,5].

Қазіргі таңда ауыл шаруашылығы өндірісінің деңгейін сақтай отыра мейлінше аз шығын жұмсау сұрағы басты назарда екені барлығымызға белгілі. Бұл мал шаруашылығының, әсіресе құс шаруашылығының өндірісін белсендірудің түрлі әдістерін дамытуға жол ашты. Осы орайда қойылған тапсырмаға жетудің басты жолы құстардың ағзаларындағы болатын алмасу үрдістерін белсендіретін,

иммундық жағдайын, өсімін және өнімділігін жоғарылататын, сондай-ақ ешқандай патологиялық ақаулар тудырмайтын әртүрлі заттарды қолдануды зерттеу болып табылады. Біздің зерттеуіміз де осы мақсатқа сай, құстардың рационына азықтық қоспаларды қосудың тиімділігін зерттеуге бағытталған.

Азықтық қоспалар – бұл азықтағы қоректік және биологиялық белсенді заттардың мөлшері мен өзара қатынасын реттейтін, сонымен қатар жануарлар мен құстардың өнімділіктерін арттырып, сапасын жақсартатын қоспалар [6].

«Сал Карб» – құрамында пропион қышқылы (70% шамасында), сорбиндік қышқыл (1,3%), бутилгидроксианизол, бентонит и кремнезем бар арнайы азықтық қоспа. Препарат патогенді бактериялардың дамуының алдын алуға арналған. Бұл қоспа ішек таяқшаларымен, сальмонелла және клостридийлермен күресте белсенділік көрсетеді. Жануарлар мен құстардан жақсы сапалы өнім алуға өз септігін тигізеді. Сонымен қатар, жануарлар мен құстар ағзаларына тигізетін ешқандай кері әсерлері жоқ.

«Холин Хлорид» – В4 дәруменінің қайнар көзі болып табылады. Ол лецитиндер құрылымында басты рөл атқарады. Яғни, құстардың салмақ қосуына, өсіп-дамуына жақсы әсер етеді [7].

Зерттеу мақсаты. Бройлер-балапандарын өсіру барасында олардың өнімділігіне «Сал Карб» және «Холин Хлорид» азықтық қоспаларының тигізетін әсерін анықтау.

Зерттеу әдістері. Ғылыми-зерттеу жұмыс Қарағанды облысы, Бұқар Жырау ауданы, Ботақара ауылында орналасқан «Ақнар ПФ» құс фабрикасында «Росс-308» кроссы бройлер-балапандарына жүргізілді.

Құс фабрикасының құрамажем дайындау цехында бройлер-балапандар азықтандыруға әр түрлі рецептурамен шығарылатын толық рационды құрамажемдердің өнімдік әсерін айқындау үшін зоотехникалық тәжірибе жүргізудің аналогты топтар әдісімен келесі 1-ші кестедегі жоба бойынша ғылыми-шаруашылық тәжірибе жүргізілді (1-кесте).

1 кесте – Бройлер-балапандар азықтандырудағы құрамажемдердің өнімдік әсерін айқындайтын ғылыми-шаруашылық тәжірибе жобасы

Тәжірибелік топтар	Бройлер-Балапандар басы	Азықтандырылған құрамажем рецепті
I-ші топ	29880	I-ші рецепт бойынша
II-ші топ	29640	II-ші рецепт бойынша
III-ші топ	30100	III-ші рецепт бойынша

Яғни, кестеде көрсетілгендей біздің зерттеу жұмысымызда 3 тәжірибелік топ құрылды, оларды 3 түрлі рецептурамен дайындалған құрамажеммен азықтандырдық. Тек 1-ші рецептура құрамында ғана өзгешеліктер болды, 1-ші рецептура құрамына «Сал Карб» және «Холин Хлорид» азықтық қоспалары қосылды.

Зерттеу әдістемесі. Құрамы мен қоректілігі зерттелген құрамажемдермен бройлер-балапандарды азықтандырудың нәтижесін ғылыми-шаруашылық тәжірибе көрсеткіштері ретінде келесі өнімдік көрсеткіштері бақыланды:

1. Балапан басының сақталуы, % – бақылаудағы балапан басының күнделікті сақталуын бақыланып, шығындарының себебі анықталып, кросс стандарттарымен салыстырылды;

2. Бройлер-балапандарының өсіп-жетілуі – бақылаудағы бройлер-балапан басының өсіру кезеңіндегі салмақ қосуы бақыланып, орташа тәуліктік салмақ қосуы есептелініп, кросс стандарттарымен салыстырылды;

3. Балапандардың салмақ қосуы келесі формулалармен есептелінді:

- абсолюттік $M_{аб} = M_c - M_б, г$

- салыстырмалы $M_{сал} = M_c - M_б / (M_c - M_б / 2) \times 100, \%$

- орташа тәуліктік $M_{от} = M_c - M_б / \Upsilon, г$

мұндағы, $M_{аб}$ - абсолюттік салмақ қосымы, г

M_c - кезең соңындағы балапан басының тірілей салмағы, г

$M_б$ - кезең басындағы балапан басының тірілей салмағы, г

$M_{сал}$ - салыстырмалысалмақ қосымы, %

$M_{от}$ - орташа тәуліктік салмақ қосымы, г

Υ – өсіру кезеңінің мерзімі, тәулік [8].

4. Азық шығыны мен конверсиялануы – бақылаудағы бройлер-балапан басына өсіру кезеңіндегі жұмсалған азық шығыны есептелініп, салмақ қосуына шығындалғандағы қоректік заттарының конверсиялану деңгейі есептелініп, кросс стандарттарымен салыстырылды;

5. Бройлер-балапандарының азықтандыруына жұмсалатын құрамажемдердің өнімдік әсері мен пайдалану тиімділігі – қосымша азық шығынына өндірілген өнім бағасымен салыстырылып, тиімділігін есептеу арқылы.

Зерттеу нәтижелері

2-кесте – Толық рационды құрамажемдердің өнімдік әсері

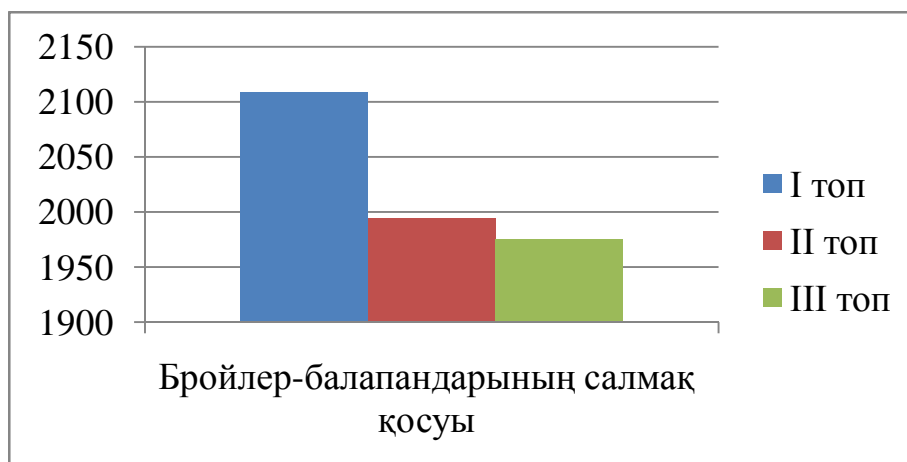
Өнімдік көрсеткіштері	Құрамажем рецептурасы		
	№ 1	№ 2	№ 3
Бройлер-балапандар басы, дана			
- тәжірибе басында	29880	29640	30100
- тәжірибе соңында	28984	28188	28956
Сақталуы, %	97,0	95,1	96,5
Бройлер-балапандар басының тірілей салмағы, г			
- тәжірибе басында	42,0	41,5	42,0
- тәжірибе соңында	2 150	2 035	2 017
Салмақ қосуы, г	2 108	1 994	1 975
Өндірілген бройлер-балапандар еті, тірілей салмағымен, т	62,3	57,4	58,4
Бройлер-балапандар басының:			
- өсу жылдамдығы, %	202	201	200
- орташа тәуліктік салмақ қосуы, г	50,2	48,0	47,0
Өндірілген өнім бағасы, мың тг	24 920	22 960	23 360
Балапандарды азықтандыруға Жұмсалған құрамажем мөлшері:			
- жалпы, ц	40,0	40,7	39,3
- 1 кг салмақ қосымына, кг	1,86	2,00	1,95
Жұмсалған жем бағасы, мың тг	200,0	203,5	196,5
Жем шығынын алғандағы өнім құны, мың тг	24 720	22 757	23 164
1-ші тәжірибелік топпен салыстырғанда, %	100,0	92,0	93,7

Біздің зерттеулерімізде құс фабрикасының бройлер-балапандарын өсіретін цехының үш корпусына отырғызылған тәуліктік балапандар алынды. Олардың тәжірибе басындағы тірілей салмағы шамалас бірдей – 41,5-42,0 г болды. Тәжірибе жүргізілген кезеңде барлық микроклиматтық параметрлері мен өсіру технологиясы бірдей цехтарда өсірілген бройлер-балапандар фабриканың азық дайындау цехында үш түрлі рецептурамен дайындалған толық рационды құрамажеммен азықтандырылды. Олардың өсіруіндегі бағып-күтудегі айырмашылық тек құрамажемдер рецептурасында болды.

Тәжірибелік топтардағы (цехтардағы) аналогты, яғни бір жаста және біркелкі тірілей салмақпен отырғызылған бройлер-балапандар 42-күндік өсіру кезеңіндегі орташа салмақ қосымдары: 1-ші рецептурамен азықтандырылған 1-ші тәжірибелік топта – 50,2 г; 2-ші рецептурамен азықтандырылған 2-ші тәжірибелік топта – 48,0 г; 3-ші рецептурамен азықтандырылған 3-ші тәжірибелік топта – 47,0 г болды да, өсіру кезеңінің соңындағы бір басының орташа тірілей салмағы, тиісінше, 2 150 г; 2 035 г және 2 017 граммға жетті. Соның нәтижесінде аман сақталып өсірілген бастардан: 1-ші тәжірибелік топта – 62,3 т; 2-ші тәжірибелік топта – 57,4 т; 3-ші тәжірибелік топта – 58,4 т бройлер еті өндірілді.

Шаруашылықтағы 1 кг бройлер етінің бағасы – 400 тг, яғни 1-ші топ бройлер-балапандары етінің құны - 24 920 000 тг, 2-ші топ бройлер-балапандары етінің құны – 22 757 000 тг, 3-ші топ бройлер-балапандарының етінің құны – 23 164 000 тг. Ал оларды азықтандыруға жұмсалған

құрамажем құны келесідей (1 кг құрамажем құны – 50 тг): 200 000 тг, 203 500 тг, 196 500 тг. Сәйкесінше, әр топтан шаруашылыққа келетін пайда: 1-ші топтан – 24 720 000 тг, 2-ші топтан – 22 757 000 тг, 3-ші топтан – 23 164 000 тг. Осы зерттеу нәтижелері бойынша 3 топ көрсеткіштерін салыстырдық. Ең жоғарысы – 1-ші рецептурамен азықтандырылған 1-ші топ бройлер-балапандары болып шықты.

1-сурет – Тәжірибелік топтардағы бройлер-балапандарының салмақ қосуы

Зерттеулеріміздің нәтижелері «Ақнар ПФ» құс фабрикасы азық дайындау цехындағы бройлер-балапандарын азықтандыруға арналған толық рационды құрамажемдер рецептурасын пайдаланғанда балапан басының сақталуы мен салмақ қосуы бойынша 1-ші рецептурамен азықтандырылған 1-ші тәжірибелік топтағы балапандардың өнімдік көрсеткіштері жоғары, яғни «Сал Карб» пен «Холин Хлорид» азықтық қоспалары қолданылған рецептураның тиімділігі жоғары болды.

Әдебиеттік тізім:

1. Фисинин В.И., Тардатьян Г.А.. Промышленное птицеводство. - Москва: Агропромиздат, 1985.- 219 б.
2. Фисинин В.И. Для быстрого развития птицеводства. - Комбикорма, 2001.-№1.- 7-9 б.
3. Вальдман А.Р., Двинская Л.М., Газдаров В.М. Витамины и другие активные кормовые добавки в питании птицы. - Боровск, 1985. -28-38 б.
4. Пелевин А.Д., Алехина С.К., Садчикова Н.Г. Стабильность и физико-химические свойства кормовых форм витаминов. - Тр. ВНИИ комбикормовой промышленности. 1983. - №23. - 51-55 б.
5. Столяра Т.А. Ресурсосберегающая технология производства мяса бройлеров: Загорск, 1991.- 78 б.
6. Мухина Н.В., Смирнова А.И., Черкай З.Н., Талалаева И.В. Корма и биологически активные кормовые добавки для животных. – Москва: Колос, 2008. – 5 б.;
7. Жазылбеков Н.А., Кинеев М.А., Тореханов А.А., Ашанин А.И., Мырзахметов А.И., Сейдалиев Б.С., Таджиев К.П. Кормление сельскохозяйственных животных, птицы и технология приготовления кормов. – Алматы: Бастау, 2008. – 145-148 б.
8. Садықұлов Т. С., Бексейітов Т. К. Мал өсіружәне селекция. – Алматы: Дәуір, 2011. - 124-126 б.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОРМОВЫХ ДОБАВОК В РАЦИОНАХ ЦЫПЛЯТ-БРОЙЛЕРОВ

Н. Омарқожаұлы, М.Б. Сагинбаева, С. Амантай, Ж. Бектұрсын

Аннотация: В статье приведены результаты исследований по изучению влияния кормовых добавок "Сал Карб" и "Холин Хлорид" в рационах цыплят-бройлеров, также отмечено положительное влияние этих кормовых добавок на рост, развитие и продуктивных качества цыплят-бройлеров.

THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF FEED ADDITIVES IN RATIONS OF BROILER CHICKENS

N. Omarkozhauy, M.B. Saginbayeva, S.Amantai, Zh. Bektursyn

Abstract: The results of studies on the impact of feed additives "Sal Carb" and "Choline Chloride" in rations of broiler chickens, also noted the positive impact of these feed additives on the growth, development and productive qualities of broiler chickens.

УДК: 619:675.031.1:636.03 (045)

И.Т.Джакупов, Ж.З.Карабаева

Казахский Агротехнический университет имени С.Сейфуллина г.Астана

МОНИТОРИНГ ВОСПРОИЗВОДИТЕЛЬНОЙ ФУНКЦИИ КОРОВ РАЗЛИЧНЫХ ПОРОД МОЛОЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ПРОДУКТИВНОСТИ

Аннотация: в статье показаны результаты оценки воспроизводительной функции коров голштино-фризской, черно-пестрой и симментальской пород, содержащихся в условиях Акмолинской области. Изучены стельность, бесплодие, кратность осеменения, сервис период, количество дней бесплодия, распространенность патологий.

Ключевые слова: воспроизводство, коровы, стельность, бесплодие, патологии.

Введение

Известно, что воспроизводительная способность коров как сложная морфологическая система представляет собой сформированную в процессе эволюции функцию, в которой все признаки находятся в тесной взаимосвязи [1].

Успех племенной работы со стадом во многом определяется состоянием его воспроизводства. Высокая продуктивность коров, способных с максимальной эффективностью использовать элементы питания для биосинтеза молока, обусловлена интенсивностью обменных процессов и напряженным функционированием всех систем и органов. Нейрогуморальная система регуляции организма может давать сбои, и наиболее уязвимыми оказывается иммунная и репродуктивная системы, которые чутко реагируют на погрешности кормления и содержания.

Изменения условий жизни оказывают влияние, как на отдельных животных, так и в целом на породы [3]. Изучая устойчивость животных к тем или иным факторам, приспособление обмена веществ животного к новым условиям его жизни, ученые отмечают снижение резистентности, воспроизводительной функции [5,4].

Крупный рогатый скот, как и все живые организмы, обладает широкой возможностью приспосабливаться к новым условиям обитания. Адаптация включает физиологические, морфологические, биохимические и другие изменения в организме. Адаптацию ученые считают, как перестройку организма к новым условиям, которая позволяет сохраняться, развиваться, давать жизнеспособное потомство и достаточный уровень продуктивности.

Снижение иммунной системы, нарушения воспроизводительной функции возникают также при односторонней селекции, направленной на получение высоких надоев.

Цель работы: провести мониторинг воспроизводительной функции у коров голштино-фризской, черно-пестрой и симментальской пород

Материалы и методы: Изучение воспроизводительной функции коров проводили в сельскохозяйственных формированиях Акмолинской области по анализу данных журналов учета воспроизводительной функции коров компьютерной программы «Селекс», «ИАС» с 2012 по 2015 годы, проведением курации за течением беременности, родов, послеродового периода у коров, учетом показателей выхода телят на 100 коров, количество, кратность осеменений, количество оплодотворений, дней бесплодия, периода от отела до оплодотворения, распространенности патологий послеродового периода.

Результаты исследований. Контроль воспроизводительной функции в скотоводстве является необходимым условием, т.к. по данным показателям необходимо учитывать рентабельность, планировать перспективы развития отрасли. Нарушение воспроизводительных функций сокращает срок хозяйственного использования животных, снижает уровень молочной продуктивности,

получение приплода, увеличивает количество осеменений, дни бесплодия.

Изучение воспроизводительной функции коров голштино-фризской породы показало, что из 619 коров стельными были 235 животных (37,9%), бесплодными 342 (55,2%), в послеродовом периоде находились 42 коровы 6,7 %, осемененных, но непроверенных на стельность 175 (51,2%) коров. Остальные животные (48,8%) не были осеменены, вследствие не проявления половой охоты, патологий (табл. 1).

Период от отела до оплодотворения коров голштино-фризской породы составил $199 \pm 1,4$ дней. Количество дней бесплодия $169 \pm 2,5$ Кратность осеменения составила $3,2 \pm 0,02$. Средний возраст животных $3,4 \pm 0,05$ года

У животных черно-пестрой породы (n=606) беременность установили у 222 коров (36,6%). Бесплодие выявили у 326 (53,7%) животных, в послеродовом периоде 58 (9,5%) коровы, 105 (16,7%) коров были осеменены, но не проверены на беременность. Сервис-период $133 \pm 2,6$ дней. Количество дней бесплодия $102 \pm 3,2$, что меньше в сравнении с голштино-фризской породой на 67 дня. Кратность осеменения $1,7 \pm 0,03$. Средний возраст коров составил $4,1 \pm 0,77$ лет.

Таблица 1 - Воспроизводительная функция коров различных пород молочного направления продуктивности

Порода	Количество животных, n	Возраст	Стельных, n	%	В послеродовом периоде, n	%	Бесплодных, n	%	Сервис-период, дней	Количество дней бесплодия	Кратность осеменения
Голштино-фризская	619	$3,4 \pm 0,05$	235	37,9	42	6,7	342	55,2	$199 \pm 1,4$	$169 \pm 2,5$	$3,2 \pm 0,2$
Черно-пестрая	606	$4,1 \pm 0,77$	222	36,6	58	9,5	326	53,7	$133 \pm 2,6$	$102 \pm 3,2$	$1,7 \pm 0,8$
Симментальская	321	$3,7 \pm 0,4$	174	54,2	43	13,3	104	32,3	$114 \pm 1,2$	$84 \pm 0,7$	$3,8 \pm 1,3$

Изучение воспроизводительной функции коров симментальской породы показало, что из 321 голов были стельными 174 (54,2 %) коров. Бесплодных животных 104 (32,3 %), коров находящихся в послеродовом периоде 43 (13,3 %). Сервис период составил $114 \pm 0,7$ дней. Количество дней бесплодия $84 \pm 1,2$ дня, кратность осеменения $3,8 \pm 1,3$.

Одним из факторов, снижающих воспроизводительную функцию являются акушерские патологии, наибольшее количество из которых возникают в послеродовом периоде (табл. 2).

Таблица 2 – Распространенность патологий послеродового периода у коров различных пород

Порода	Количество животных, подвергшихся патологиям	Патологии, %	
		Субинволюция матки	Эндометрииты
Голштино-фризская (n=164)	66(40,2%)	12,5	27,7
Черно-пестрая (n=160)	74 (46,2%)	16,9	29,3
Симментальская (n=321)	104 (32,3%)	6,2	26,1

По результатам исследований в сельскохозяйственных формированиях Акмолинской области установлено, что у 40,2 % коров голштино-фризской породы (n=164) роды протекают с патологиями послеродового периода, при этом у 12,5 % коров регистрируют субинволюцию матки и у 27,7 % животных течение послеродового периода осложняется эндометриитом [2].

У коров черно-пестрой породы (n=160) заболевания органов размножения встречаются у 74

(46,2%) коров, из них субинволюция матки у 16,9 %, эндометриты у 29,3 % коров.

У коров симментальской породы (n=321) количество животных, подвергшихся послеродовым патологиям составило 32,3 %. Субинволюции матки регистрируются у 6,2 % коров, эндометриты у 26,1 %.

Таким образом изучение воспроизводительной функции коров голштино-фризской, черно-пестрой и симментальской пород показывает, что высокий процент (32,3-55,2%) бесплодных коров молочного направления продуктивности. Период от отела до оплодотворения у коров голштино-фризской породы превышает на 66 дней, чем у черно-пестрой, и на 85 дней, чем у симментальской породы коров, так же у коров симментальской и голштино-фризской пород высокая кратность осеменения $3,2 \pm 0,2$; $3,8 \pm 1,3$, тогда как у коров черно-пестрой породы $1,7 \pm 0,8$.

Эти показатели указывают на то, что существует ряд факторов: нехватка энергии, гиподинамия, несбалансированность рациона, патологии, над которыми надо вести целенаправленную работу.

Заключение

Воспроизводительная функция различных пород коров молочного направления продуктивности показывает, что от общего количества животных стельных составляет 36,6; 37,9; 54,2 %; бесплодных 32,3 – 55, 2 %, период от отела до оплодотворения от $114 \pm 1,2$ до $199 \pm 1,4$ дней. Одним из факторов влияющих на снижение воспроизводительной функции коров являются акушерские патологии послеродового периода, которые составляют 32,3-46,2 %.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Апенько Н.И. Влияние воспроизводительной способности коров на репродуктивные качества // Вестник с/х науки Казахстана. - 2009. - № 1. – С. 48-49.
2. Джакупов И.Т., Кузурбаева А.Т., Карабаева Ж.З. Шетелден әкелінген сиырлардың төлдеу және төлдеуден кейінгі кезеңдеріндегі патологияларының мониторингі // *Zi – intellect, idea, innovation*. Көп салалы ғылыми журналы. А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті. - Қостанай, 2016. - №2. - 45-48 б.
3. Есжанова Г.Т. Жамантаев Д.С., Акишина П.К. Факторы, снижающие воспроизводительную функцию коров импортных пород в условиях Северного Казахстана // Материалы выездного заседания Комитета по аграрным вопросам Мажилиса Парламента РК «Проблемы и перспективы обеспечения ветеринарной безопасности животноводства в РК. Алматы. -2013, - С.53-58.
4. Ибишов Д.Ф. Ускорение адаптации импортного крупного рогатого скота // Ветеринария. -2010.– №2.–С.38-40
5. Трухачев В.И., Никитин В.Я., Михайлюк В.М. и др. Бесплодие импортных коров (диагностика, лечение и профилактика) // Ветеринария, - 2011. – №7. – С.37-40

ӘР ТҮРЛІ ТҰҚЫМДЫ СҮТ ӨНІМДІ БАҒЫТЫ СИБЫРЛАРДЫҢ РЕПРОДУКТИВТІ ФУНКЦИЯСЫНЫҢ МОНИТОРИГІ

И.Т.Джакупов, Ж.З.Карабаева

Мақалада Ақмола облысы жағдайында ұсталынатын голштино-фриз, симментал, қара-ала тұқымды сиырлардың ұдайы өндіру қызметін зерттеу, бағалау нәтижелері келтіріліп көрсетілген. Патологиялардың таралуы, бедеулік күндерінің саны, сервис кезеңі, ұрықтандыру реттілігі, бедеулігі, буаздылығы зерттелінген.

MONITORING REPRODUCTIVE FUNCTION OF VARIOUS BREEDS OF DAIRY COWS PRODUCTIVE DIRECTION

I.T.Jakupov, Zh.Z.Karabayeva

This article shows the results of the evaluation of reproductive function of Holstein-Friesian cows, black and mottled Simmental breeds and contained in the conditions of the Akmola region. Studied pregnancy, infertility, multiplicity insemination, service period, number of days of infertility, the incidence of pathologies.

МИКРОБИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЯСА ПТИЦ РЕАЛИЗУЕМЫЕ НА РЫНКАХ г. УЛАН-БАТОР

Аннотация: В статье приведены результаты исследования микробиологических исследования мяса птиц монгольского происхождения. Были проведены исследования мяса птиц, сделаны посевы в сравнительном аспекте монгольского и импортного производства. По данным микробиологических исследований в замороженном мясе кур американской компании "Тайсон" с участием компании Капитал маркет, Китайской компании "Шиленгол" установлено общее число микробов превышающее 3-3,5 раза стандарта MNS6308:2012. Из мяса кур компании "Шиленгол" реализуемые на продуктовом рынке Меркуриевыявлены Salmonella, E.coli, пробах компании "Леггорно" из России E.coli. В курином мясе реализуемом из цеха монгольской компании «Тумэн шувуут» обнаружены E.coli.

Ключевые слова: микробиология, питательная среда, мяса птиц, обсемененность, Грамм

Введение

По данным исследований отечественных и зарубежных ученых, в последнее время мясо птиц и птице продукты содержат такие контаминанты, как микроскопические грибы и микотоксины, в связи с широким распространением их в зерно продуктах, антибиотики и гормональные препараты, так как их применяют для лечения и стимуляции продуктивных качеств животных, токсин образующие микроорганизмы [1].

Микробы обсеменяют мясо птицы, как мясо убойных животных, прижизненно и после убоя [66]. Мясо птицы может содержать патогенные и условно - патогенные микробы при туберкулезе, сальмонеллезе и других инфекционных болезнях. При транспортировке птиц их мяса загрязняются микробами эндогенным путем во время транспортирования на птицекомбинаты. У птицы (особенно водоплавающей) перед убоем часто наблюдается обсемененность мышц, в первую очередь конечностей, сальмонеллами, которые обитают в кишечнике, желчном пузыре и яичных фолликулах птицы [2], [3].

Арвинбаяр Б (2007) считает в последнее время в Монголии от недоброкачественного продукта питания уровень заболеваемости растет, это предположения указывает на необходимости проведение жесткого контроля исследования импортных продовольственных продуктов на наличие ксенобиотики [4].

При проверке пограничной инспекцией в ноябре 2010 года проб из куриного мяса компании США "Tyson Foods", импортированного компанией "Капитал маркет", выявились, такие как Salmonella, Listeriamonocytogens, Campylobacter. Вследствие чего по указанию (9.3) Пищевого Законодательства Монгольского государства за необеспечением стандартным требованиям MNS 5023:2001 (8.2.3) был запрещен ввоз через границу вышеупомянутого 243,4 тн куриного мяса и принято решение об отправке обратно в экспортирующую страну.

В сентябре 2010 года в курином мясе, импортированном компанией "Агмарко" в 3 контейнерах, было выявлено E.Coli 0157, Salmonella, Staphylococcus aureus, Bac.cereus /Прилагается копия результатов анализов Главного агентства Госинспекции[5].

Последние 20 лет во многих странах мира из-за интенсификации инфекции пищевого отравления (FBD) происходят факты ущерба человеческого здоровья и экономики. Опираясь на факты: в период с 2000 года в США болезням пищевого отравления ежегодно подвергаются более 70 млн людей, 325 тысяч лечатся в больнице, более 5000 заканчивают смертельным исходом. В Англии Уэлсте заболели 236600, больничное лечение приняли 21138, смертельному исходу подверглись 718. В Австралии, Канаде, Японии, также в Европе, Латинской Америке продолжают проявляться случаи пищевого отравления. Основная причина происхождения пищевой инфекции – это Salmonella, Listeria monocytogens, E.coli O157:H7, S.aureus [6, 7].

Источником заражения птицы болезнетворными микроорганизмами могут быть также насекомые, которые переносят болезни, общие для человека и животных. По данным Энхтуя Б, (2009) мясо продовольственный ценный сырой материал, человеческий организм чувствителен к некачественным продуктам питания, для этого нужно обеспечить безопасным продуктом населения

[8].

Материалы и методы. Исследования проводили, согласно MNS 6308:2012 - микробиологические исследования мяса птиц. Для микробиологического исследования пробы отбирали из следующих мест: 4 охлажденные пробы из убойного цеха, 8 замороженные пробы из хранительной камеры (-12⁰C) и пробы оттаенного мяса из рынка Меркури. Это было составлено во всех стадиях пищевого цикла предприятия "Түмэн шувуут". Пробы замороженные происхождения США, КНР, РФ отбирали из контейнера и рынка Меркури. Всего было получено 100 проб и проведены микробиологические и молекуло-биологические исследования.

В начале проводили подсчет колонии (ОКМ). В стерильные чашки Петри вносили разведение из расчета 0,1 см³ взвеси из пробы, вносили на стерильные чашки Петри. Равномерно распределяя его по всей поверхности. Чашки помещали в термостат и спустя 48 ч подсчитывали общее количество колоний. Для определения общего количества микробов в 1 г продукта подсчитанное количество колоний умножали на степень разведения анализируемого мяса.

Полученные результаты выражены в таблице 1.

Таблица 1 – Микробиологический анализ мяса птиц

Происхождение	Технологический класс	Разбавление			ОКМ		Колиформ	
		10 ⁻¹	10 ⁻³	10 ⁻⁵	проба	стандарт	проба	стандарт
Стандарт (MNS 6308:2012)					проба	стандарт	проба	стандарт
Леггорно	заморож	212	9	0	6x10 ³	1x10 ⁴	2x10 ¹	1x10 ²
	оттаянное	187	96	5	7x10 ³	5x10 ⁵	8x10 ¹	5x10 ²
Шилен гол	заморож	290	104		3x10⁴	1x10 ⁴	2x10²	1x10 ²
	оттаянная	NC	700		6x10⁵	5x10 ⁵	6,7x10²	5x10 ²
Ардагер	заморож	412	9	0	5,5x10 ³	1x10 ⁴	4x10 ¹	1x10 ²
	оттаянное	169	96	5	5x10 ⁵	5x10 ⁵	9x10 ¹	5x10 ²
США	заморож	NC	399		3,5x10⁴	1x10 ⁴	1x10³	1x10 ²
	оттаянная	NC	1987		1,3x10⁶	5x10 ⁵	2x10³	5x10 ²
Түмэн-шувуут	охлаж	281	13	0	2x10 ³	3,5x10 ³	2x10 ²	1,5x10 ²
	заморож	212	9	0	4x10 ³	1x10 ⁴	1x10 ¹	1x10 ²
	оттаянное	NC	96	5	2x10 ²	5x10 ⁵	4,5x10 ¹	5x10 ²

По данным исследования замороженного мяса кур из компании «Тайсон» с сертификатом МРН 914804, а также мясо с сертификатом МНР 487174 имеет следующий показатель микробного загрязнения: число микробов в 3-3,5 раз, допустимое количество колиформ в 10 раз больше, а в оттаянном мясе ОКМ в 2,6 раз и колиформ 2,5 раз больше. В замороженном мясе из «Шилен гол» ОКМ в 3 раз, количество колиформ в 2 раза больше, а в оттаянном мясе ОКМ больше на 20%, колиформ на 34% больше. У остальных проб допустимое ОКМ, колиформ и показатель КМАФАнМ не превышал нормируемого значения. Полученные нами результаты показаны в таблице 2.

Таблица 2 - Результаты микроскопии мазков по Грамму

№	Пробы	Питательная среда	Формы микробов	Окраска по Граму
1	«Тайсон»	Эндо	Мелкие палочки	Грам (-) Sal
2	«НВЦ»	Эндо	Мелкие палочки	Грам (-) Sal
3	«Тайсон»	Эндо	Мелкие палочки	Грам (-) Sal
4	«Түмэн-шувуут»	Эндо	Мелкие палочки	Грам (-) Sal
		BS	Мелкие палочки	Грам (-) Sal
		BG	Мелкие палочки	Грам (-) Sal, E.Coli
		XLD	Мелкие палочки	Грам (-) Sal, E.Coli
5	«Түмэн-шувуут»	BG	Мелкие палочки	Грам (-) Sal, E.Coli
		XLD	Крупные палочки	Грам (-)

		Мак-конкей	Мелкие палочки	Грам (-) E.Coli
6	«Шилен гол»	BG	Крупные палочки	Грам (-)
		XLD	Мелкие палочки	Грам (-) Sal
		Мак-конкей	Мелкие палочки	Грам (-) Sal
7	«Леггорно»	XLD	Мелкие палочки	Грам (-) Sal
		Мак-конкей	Мелкие палочки	Грам (-) E.Coli

Нами установлено с учётом всех данных (характера роста микробов на классических питательных средах, формы колонии, окраска Граму), что в пробах обнаружены Salmonella и E.Coli, и для детального уточнения этого вопроса, мы проводили микробиологические, молекулярно-биологические исследования.

Состав микроорганизмов в пробах мышц устанавливали следующим образом: выбирали колонии микробов, выращенных на обычной питательной среде, имеющие форму R, S и подозрительные колонии (с пигментацией).

Выбранные колонии культивировали в течение 24-72 часов на жидких обогащенных средах:

- Использовали бульон Laurylsulfatetryptosebroth, Lactosebilebroth где хорошо растут микробы группы E.coli;

- Для группы Salmonella мы применили бульон Rappports broth, Nutrient broth;
- Стафилококки выращивали в специальном бульоне Enrichment broth;
- Микробы из группы Pseudomonas выращивали в бульоне Nutrientbroth.

Далее из бульона делали пересев на твердые питательные среды. Получали бактериальные 18-24-х часовые культуры. Из культуры, выращенной на классических жидких питательных средах далее выборочно культивировали:

- Микробы группы E.coli - на агар SS, DHL, на агар с бриллиантовым зеленым, среда Макконки и Эндо и на трехсахарный агар (TSI) на агар сульфит-индол, на движение (Sim);
- Стафилококки - на Байрд Паркер и на кровяной агар;
- Микробы из группы Pseudomonas - на псевдоагар;

Определяли бактерий группы кишечной палочки (БГКП): Из колоний культивированных в чашках Петри выбирали колонии с синевато-белым цветом, производили посевы их на классические среды как среда Эндо, бриллиантовый зеленый, среда Макконки, культивировали в термостате при температуре 37⁰С в течение 24-х часов. Бактерии из группы E.coli были положительный на лактозу и индол и по этому на среде Макконки дают колонии розового цвета, на среде Эндо - колонии с металлическим желтым блеском и розово - красным цветом из проба импортного мяса США, РФ и КНР. Такие колонии мы далее использовали для ПЦР анализ.

Определение бактерий рода Salmonella: Сальмонеллы на среде Эндо образуют колонии бесцветные, прозрачные или бледно-розовые; на агаре с висмутом сульфитом - черные как уголь колонии, на DHL, SS агаре - в центре черные, с шероховатым краем, выпуклые, круглые колонии диаметром 1-1.5 мм, бесцветные. На агаре с бриллиантовым зеленым цвет среды изменяется и растут розовые колонии. Далее при культивировании в селективной среде при температуре 37⁰С в течение 16-18 часов на Tsi, Sim они разлагают глюкозу с образованием кислоты и газа, при этом в вертикальной части среды образуются газы, возникают трещины по вертикали, лактоза и сахароза не ферментируются, цвет в касательной части среды от янтарно - желтого до коричнево - желтого, образуется сероводород, желтая часть среды превращается в черную, движение имеется. В центре среды в пробирке в месте укола бактериологической петлей колонии растут в разные стороны, шероховатые, на индол дают отрицательную реакцию на пробе из

Определение микробов группы Proteus: В пробирку помещали простой агар и в косом положении давали остыть. Далее, не касаясь поверхности среды на дно пробирки, в осадок помещали 0.5 мл исследуемого материала, пробирку располагали вертикально и культивировали при температуре 37⁰С в течение 18-24 часов.

При этом культура расла в ползучем виде (так как протея очень подвижный) образуя налет. Если культура имеет блестящий серый цвет, гнилостный запах, то это считается признаком роста портея. Далее углубляясь производили исследование по тесту API E-20.

Определение стафилококков: На простых твердых питательных средах бактерии кокковой группы образуют желтые и желтовато - розовые, круглые колонии. Из таких колоний выбирают отдельные, культивируют их на классических средах, на Baird Parker агаре. При этом растут колонии: в центре – темно-черные, окружены бледным, бесцветным пояском.

Патогенность кокковых бактерии определяли культивированием их на дефибрированном кровяном агаре с учетом их свойств вызвать гемолиз. Биохимическую активность кокковых бактерии выявляли с учетом их активности по разложению более 20 различных углеводов по кодовой системе. При их дифференциации использовали тест API E-20.

Таблица 3 - Патогенные и условно – патогенные микробы куриного мяса, %

№	Присхождени япроб	Число проб	Бактерия									
			Salmonella		E.coli		Pseudo		Listeria		S.aureus	
			кол	%	кол	%	кол	%	кол	%	кол	%
1	«Леггорно»	25	-	-	1		-	-			1	
2	«Шилен гол»	25	1	-	1		-	-			1	
3	«Ардагер»	5	-	-	-		-	-				
4	«Тайсон»	25	2		1		-	-	1			
5	«Тумэн- шувуут»	20	1	-	1		2					
6	Всего	100	4		4		2		1		2	

Результаты. По данным изучения патогенных в пробах замороженного компании «Тайсон» с сертификатом МРН 914804 обнаружены Salmonella, сертификатом MWCU521698 Listeria monocytogenes, сертификатом MWCU6027370 обнаружены Salmonella, E.coli. В мясе кур компании "Шиленгол" из Китая выявлены Salmonella, E.coli. В мясе замороженном мясе кур компании «Леггорно» из России выявлены E.coli. В застывшем мясе кур монгольской компании «Тумэн шувуут» обнаружены E.coli, в мясе кур компании «Хүчитшонхор» выявлены Salmonella, Pseudomonos.

Результаты исследования показывают, что в 9% общей пробы выявлены такие бактерии, как сальмонеллы - 4%, ЕНЕС - 4%, листерия – 1%. Содержание патогенных бактерий в американских куриных тушках выявлено до 16%, в китайских и произведенных в Монголии – 8%, российских – 4%. Что касается количества, то в 1 грамме мяса CFU ниже стандартной допустимой нормы MNS 6308:2012

По данным исследования по коду MWCU521698 обнаружены Salmonella.spp 99,99%; из мяса кур компании «Шилен гол» по коду 2044113 обнаружены E.Coli 99,1%, из проб компании «Леггорно» диагностирован E.coli 2 на 76,99%. Эти данные соответствуют с данными классических микробиологических методов. С помощью этого метода нами выявлены в пробах компании «Леггорно» 3304573 Enterbacteria – 85,0%; 5044502 E.coli 2 -76,99%, из мяса монгольской компании «Тумэн-шувуут» 2342471 код Citro.div/amalonat – 99,2%, в пробах «Ардагер» 5306562 Serreta liquefaciens – 78,4%.

Выводы. При изучение обсемененности куриного мяса микроорганизмами нами обнаружено, что замороженное куриное мясо из компании «Тайсон» с сертификатом МРН 914804, а также мясо с сертификатом МНР 487174 имеет следующий показатель микробного загрязнения: число микробов в 3-3,5 раз, допустимое количество колиформ в 10 раз больше, а в оттаянном мясе ОКМ в 2,6 раз и колиформ 2,5 раз больше. В замороженном мясе из «Шиленгол» ОКМ в 3 раз, количество колиформ в 2 раза больше, а в оттаянном мясе ОКМ больше на 20%, колиформ на 34% больше. Это показывает, что нужно соблюдать санитарно - гигиенический режим во всех стадиях пищевого цикла. По выявлению патогенных микробов в мясе кур получены следующие данные: в пробах американской компании "Тайсон" с участием компании Капитал маркет из вагонов номером MWCU521698 обнаружены Salmonella, E.coli. Все это указывает на возможность загрязнения продуктов до поступления на рынки г. Улан-Батор.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балджи Ю.А., Адильбеков Ж.Ш. Ветеринарно-санитарная экспертиза продуктов птицеводства. – Астана: 2010. – С. 23-29
2. Бутко М.П. Люминесцентно-серологический и санитарно-бактериологический анализ продуктов убоя животных при сальмонеллёза и листериоза. Москва: 1999. - Диссертация.
3. Бүрэнжаргал Ж. Мал, амьтныгаралтай хүнсний бүтээгдэхүүний чанарын хяналт, үнэлгээ 2004.

4. Арвинбаяр Б. Импортын удчилсан хяналтын тогтолцоог институтчилах замаар хүнсний чанарын баталгааг хангах нь. Бодлогын судалгааны тайлан.- Улаанбаатор: 2007.- С. 6-9
5. Энхтуяа Б. Бэлчээрийн монгол махны судалгаа, системийн чанарын шинж чанар.Улаанбаатор.- Диссертация 2009. – С. 4-6
6. Ж. Цийрэгзэн, Р.Содномдаржаа, Р.Маахүү, Ж. Бэх-Очир: «Хөрс, ус, ургамал, малын гаралтай хүнсний бүтээгдэхүүнд гаммаспектрометрийн хэмжилт хийсэн дүнгээс».Эрдэм шинжилгээний бүтээл №5 (128-133).
7. Цэвэгсүрэн Н., Бадрах Б. Хүнс, хөдөө аж ахуйн сүлжээн дэх микробиологийн эрсдэл. 2004. – С.151
8. Ц.Энхтуяа, Р. Содномдаржаа, Ц. Юмжир-Үвдэл, Б. Нармандах. Содномдаржаа Малын гаралтай бүтээгдэхүүнд антибиотикийн үлдэгдлийн шалтгааныг тогтоосон дүн. Оношлох эрдэм дэвшилт арга УМЭАЦТЛ-ийн бүтээл. 2010.

**УЛАН-БАТЫР К. САУДА ОРТАЛЫҚТАРЫНДА САТЫЛАТЫН
ҚҰС ЕТІНІҢ МИКРОБИОЛОГИЯЛЫҚ АНАЛИЗЫ
Д.Қ. Жанабаева, Г.Т. Құрманова, Б.Ж. Айтқожина**

Аңдатпа: Мақалада монгол құс етіне микробиологиялық зерттеу жүргізілген. Құс еті зерттеліп, монгол және шет ел құс еттерін салыстырмалы тұрғыда себінділер жасалды. Микробиологиялық зерттеу нәтижесі бойынша мұздатылған "Тайсон" американдық, Капитал маркет компаниясының, "Шилен гол" Қытай компаниясының құс етінде MNS6308:2012 бойынша микроб саны 3-3,5 есе жоғары. "Шилен гол" компаниясының құс етінде Salmonella, E.coli, Ресей компаниясының "Леггорно" құс еті сынамаларында E.coli анықталды. «Тумэн шувуут» монгол компаниясының құс еті сынамасында E.coli.

**MICROBIOLOGICAL ANALYSIS of poultry MEAT SOLD IN the MARKETS of ULAN BATOR
D. K. Zhanabayeva., G. T. Kurmanova., B. J. Aytkozina**

Abstract: the article presents the results of the study microbiological examination of meat of birds of Mongolian origin. Studies have been conducted of poultry meat made the crops in a comparative perspective the Mongolian and imported. According to the microbiological study of frozen chicken meat to the American company "Tyson", with the participation of the Capital market, the Chinese company "Shilen goal" establishes the total number of microbes in excess of 3-3,5 times the standard MNS6308:2012. Meat chickens company "Shilen goal" sold in the grocery market mercury identified Salmonella, E. coli, samples of the company "Leghorn" from Russia in E. coli. Chicken meat sold from the shop the Mongolian company "Tumen shuvuut" discovered E. coli.

УДК: 636.033:599.735 (045)

Н.Ж. Кажгалиев, Д.А. Матакбаев

Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина

ОЦЕНКА ПЛЕМЕННОЙ ЦЕННОСТИ В МЯСНОМ СКОТОВОДСТВЕ

Аннотация: В данной статье приведены результаты расчета индексов племенной ценности крупнорогатого скота породы Герефорд и Ангус в Казахстане за 2016 г. методом BLUP. Подробно расписаны основные проблемы возникшие при расчетах. Предлагаются способы преодоления возникших проблем.

Ключевые слова: индексная оценка, BLUP, EPD, племенное животное, селекционный признак.

Введение. С принятием новой программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан в 2012 году, понятия "племенные заводы" и "племенные хозяйства" по разведению крупного рогатого скота были упразднены. Это позволило разводить племенной крупный рогатый скот любому фермеру, который имеет хоть одну маточную голову с присвоенным в Республиканской палате по соответствующей породе племенным статусом. Снятые ограничения по минимальному количеству голов в хозяйстве, обязательной инфраструктуре и кормовой базе вкупе с

новыми программами поддержки отрасли в виде финансирования покупки племенного скота и субсидирования племенной и селекционной работы проводимой хозяйствами определенно дал новый импульс к развитию скотоводства и переломил тренд падения поголовья в целом по республике. Однако фермеры, зачастую мнимые нарисованными в офисе бизнес планами и субсидиями от государства оказались не готовы к содержанию племенной скотины. Кормовая база, учет, уход, инфраструктура фермерств не отвечала минимальным требованиям, которые как написано выше отменили. Так же перед государственными органами в лице местных акиматов и государственной племенной инспекцией, Республиканскими палатами и самими заводчиками встал вопрос: как оценить племенную ценность каждой племенной головы в каждом хозяйстве, коих в одночасье стало тысячи. Импортированный скот из Европы, Австралии и Северной Америки имел индексную оценку - непонятную не специалистам табличку на племенном свидетельстве с разными показателями. Местному и импортированному из ближнего зарубежья скоту присваивался класс согласно пока никем не отмененной инструкции по бонитировки. Ниже мы более подробно рассмотрим трудности проведения комплексной оценки обоих методов и постараемся предложить наиболее оптимальный способ решения возникшей проблемы.

Материалы и методы исследования. Сравнительный анализ методов оценки племенного скота принятый в СССР и странах лидерах мясного скотоводства (США, Канада и Австралия) позволил показать недостатки и преимущества разных подходов с учетом условий разведения скота в крупных хозяйствах со статусом и в условиях без привязки к статусу хозяйства. Для получения объективной информации по данной проблеме автор проанализировал статистические данные с официальных источников о количестве племенного скота в республике в период с 2001 по 2016 г. Данные полученные от ТОО "Научно-инновационный центр животноводства и ветеринарии" оператора "Информационной аналитической системы" - программы по ведению селекционной - племенной работы в Казахстане (далее - ИАС). Анализ статистических данных позволил проследить изменения количества племенного скота и количества хозяйств занимающихся их разведением до и после нововведений в законодательстве и возникшие проблемы.

Результаты исследования. Одним из центральных моментов селекционной работы при чистопородном разведении является обоснованный выбор животных, предназначенных для улучшения породы. Большинство существующих методов оценки учитывают, как правило, только один или небольшое число взаимосвязанных признаков. Вместе с тем племенная ценность и продуктивность животных определяется всем генотипом. Профессор Лаш, предложил использовать для комплексной оценки животных селекционные индексы. Селекционный индекс представляет собой уравнение, дающее обобщенную оценку животного по ряду продуктивных признаков пробанда или его предков. Каждому из признаков приписывается определенный вес (его доля), определяющий его вклад в суммарную оценку.

При построении индекса возможен ряд подходов. Первый из них заключается в том, что оценка ведется по одному признаку, но с учетом его проявления у предков и/или боковых родственников. В этом случае значению признака у каждого родственника приписывается весовой коэффициент, характеризующий их генетическое сходство в зависимости от степени родства. В простейшем случае для отца и сына этот коэффициент принимают равным $1/2$, для деда и внука - $1/4$ и т.д.

Во втором случае индекс может включать ряд признаков, влияющих на определенный вид продуктивности. Например, у овец настриг шерсти зависит от густоты и тонины шерсти, массы тела, складчатости кожи и длины волокна. В этом случае в качестве веса каждого признака выступают соответствующие коэффициенты множественной регрессии.

Наконец, селекционный индекс может включать все виды продуктивности. При оценке быка нас может интересовать не только молочная продуктивность его дочерей, но и откормочные и мясные качества его потомков. В этом случае индекс и коэффициенты при его составных задаются в стоимостном выражении. Мы рассмотрели лишь простейшие варианты индексов. В практике возможны различные сочетания этих подходов.

начала 80-х годов XX века) и свиней (с конца 80-ых годов XX века).

Сущность этого метода заключается в использовании статистических поправок на влияние поддающихся учету факторов. При этом следует различать статистический метод BLUP и модель, которая используется для описания данных. Модель описывает, какие причинные факторы (селекционное значение, ферма, сезон, материнское влияние и т.д.) оказывают влияние на продуктивность. Метод представляет собой способ расчета, учитывающий в оцениваемых значениях влияние описанных в модели различных факторов.

Все основные статистические свойства BLUP отражены в названии метода (рис. 1).

«Best» указывает точность значения оценки и означает, что ошибка оценки племенной ценности настолько мала, насколько это может быть при наличии имеющегося количества информации.

«Linear» означает, что статистическая модель, на основании которой происходит оценка племенной ценности, состоит из суммирования влияния причинных факторов. Нелинейные модели также могут иметь место, однако в животноводстве обычно редко используются. «Unbiased» означает, что оцениваемая племенная ценность не смещена (не искажена). Несмещенность (не искаженность) является важнейшим свойством, которое отличает BLUP от селекционных индексов. Именно следствием свойства несмещенности племенной ценности является возможность корректного сравнения значений племенной ценности отдельных животных друг с другом.

«Prediction» означает прогноз.

Наиболее совершенным приемом селекции, основанным на применении методов вариационной статистики, является использование индексов EPD (expected progeny difference - ожидаемое различие потомства). Система индексов EPD – это система оценки племенной ценности всех генов, влияющих на проявление интересующего признака, она используется в качестве меры сравнения животных одной породы из разных стад. В дополнение к индексу племенной ценности для каждого отдельно взятого производителя рассчитывается точность оценки селекционно-значимых признаков, которая зависит от количества информации о предках и потомках данного животного. Значение точности составляет от 0 до 1 (чем больше значение, тем выше доверие) и является наиболее эффективным инструментом управления риском.

Рассмотрим индексы племенной ценности, используемые Американской ассоциацией породы Геррефорд. Аббревиатура и сокращение наиболее часто рассчитываемых индексов EPD используемые Ассоциацией геррефордов Канады:

- CE – (Calving Easy) - Легкость отела дочерей;
- BW – (Birth Weight) - Вес при рождении;
- WW – (Weaning Weight) - Живая масса при отъёме;
- YW – (Yearling Weight) - Живая масса в 365 дней;
- M – (Milking) - Молочность дочерей;
- M&G – (Milk and growth) - Молочность и рост;
- SEM – (Calving Ease Maternal) - Легкость отела матери;
- SC – (Scrotal Circumference) - Обхват мошонки;

Для решения этой проблемы профессором С. Хендерсоном из Корнельского университета в 70-е годы XX века был предложен метод BLUP. Название BLUP представляет собой аббревиатуру от английского Best Linear Unbiased Prediction (наилучший линейный несмещенный прогноз). Изначально речь шла только о теоретической модели, которая была абсолютно неприемлема для практического применения. Разработка в последующие годы методов расчета и различных моделей для оценки племенной ценности на основе BLUP привело к тому, что этот метод стал основным методом оценки племенной ценности крупного рогатого скота (с

- FFT – (Fat Fat Thickness) - Толщина жира;
- ММ – (Marb Marbling) - Мраморность.

Таблица 2 - Индексные показатели быка Американской ассоциации Геррефорд

EPD на 15/01/2017															
	CE (%)	BW	WW	YW	M	M&G	CEM (%)	MCW	US	TS	SC	CW	Fat	REA	Mar
EPD	+2.9	+4.0	56	84	29	57	-3.4	79	+1.47	+1.48	+0.8	66	+0.034	+0.76	-0.03
Точность	.45	.82	.74	.73	.64	-	.42	.61	.70	.69	.45	.61	.49	.52	.46
Breed Avg. EPDs for 2015 Born Calves Click for Percentiles															
EPD	1,2	3,2	49	79	21	45	1,4	88	1,16	1,17	0,9	61	0,005	0,34	0,09

Разберем данные показатели EPD на примере легкости отела и веса при рождении (Таблица 3).

Как видно здесь указаны продуктивные качества быка по 15 показателям и это далеко не предел. Очень важно обратить внимание на строку "Точность" которая варьируется от 0 до 1. Чем выше данная цифра к единице тем выше надежность указанная в первом столбце. Вторым необходимым фактором является средняя величина показателей продуктивности рассчитанной на все поголовье. Таким образом у данного животного показатель:

- по легкости отела CE превышает средние данные по популяции на 1,7 пункта (2.9 - 1.2) при точности данных 0,45%. Т.е. мы можем ожидать, что на с вероятностью в 45% от данного быка отел будет легче, чем в среднем по всей популяции;
- по весу при рождении BW ситуация еще лучше, (4.0-3.2=0,8) при точности данных 0,82%, т.е. ожидаемый бычек будет при рождении весить легче чем в среднем по популяции.

Важно не забывать, что при подобном подборе нужно так же знать данные EPD матери.

В Казахстане оператором по разработке индексной оценки племенных животных является ТОО "Научно-инновационный центр животноводства и ветеринарии" (далее - НИЦ), кому принадлежит информационно аналитическая система (далее - ИАС). Начиная с 2014 года сотрудники НИЦ совместно с мировым лидером по расчетам EPD, Австрийским бизнес исследовательским институтом (ABRI) проводит сбор информации и расчет индексной оценки.

Цель проводимой работы это усовершенствование методики и алгоритмов индексной оценки племенного поголовья мясных пород крупного рогатого скота с использованием программных продуктов. В качестве задач, с учетом опыта 2013-15 гг. были выбраны:

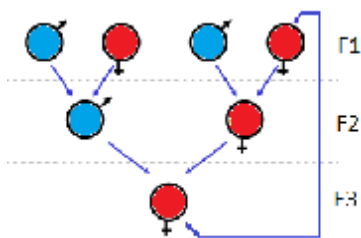
- Ø построение и апробация линейных биометрических моделей для оценки генетической племенной ценности продуктивных качеств (живой массы при рождении, живой массы при отъеме, живой массы в годовалом возрасте) племенных животных мясных пород Казахстана;
- Ø расчет индексов племенной ценности продуктивных качеств (живой массы при рождении, живой массы при отъеме, живой массы в годовалом возрасте) племенных животных мясных пород Казахстана по построенным биометрическим моделям животных с помощью статистического метода наилучшего несмещенного линейного прогноза, BLUP.

Подстрочные индексы переменных уравнения определяют группы с одинаковыми эффектами влияния на продуктивность оцениваемых животных.

При этом говорить о быстром нахождении идеальной формулы пока рано по ряду системных проблем:

- Ошибки учёта живой массы:
 - Ввод идентичных значений показателей со стороны хозяйств, например, 25 кг. при рождении на значительную часть поголовья;
 - Масса при рождении более 100 кг.;
 - Живая масса менее 30 кг. в старших возрастах;
 - Дата взвешивания при рождении не совпадает с датой рождения;
 - Межотельный период некоторых коров менее 270 дней.
- Ошибки в записях родословных:
 - Дата рождения потомка предшествует дате рождения родителя;
 - Животные указаны родителями по отношению к ним самим - животное является себе матерью или отцом;

- Животные, в некоторых случаях, оказываются одновременно и отцами и матерями или коровы указаны в качестве отцов, а быки в качестве матерей;
- Петли в родословной, когда животное является себе предком и потомком через несколько поколений животных.

В качестве примера приводим Рис. 2 Примерный граф дерева родословной с петлей длиной в 3 поколения. Как видно животное (телочка) для которого рассчитывался индекс F3, оказалась сама себе мамой и бабушкой по материнской линии и бабушкой по отцовской линии. Такая ошибка типична, в первую очередь для местных пород, где до 2012 года не было электронного документа оборота родословной. Однако основная проблема заключена в непонимании оператора ИАС со стороны хозяйства (тот кто вбивает данные в ИАС) взаимосвязи вносимых данных.

Таблица 3. Статистика петель в записях родословной в БД ИАС в разрезе нескольких пород КРС

№	Порода	Длина петли родословной			Всего	Максимальная длина петли
		2-4	5-10	>10		
1	Ангус	66 (98,5%)	1 (1,5%)	–	67	8
2	Герфорд	50 (87,8%)	5 (8,8%)	2 (3,5%)	57	20
3	Казахская белоголовая	464 (25,8%)	30 (16,7%)	1034 (57,5%)	1799	138
4	Аулиекольская	2 (2,2%)	1 (1,1%)	89 (96,7%)	92	177
5	Санта-гертруда	67 (13,9%)	75 (15,6%)	339 (70,5%)	481	134
Итого		649 (26,0%)	383 (15,3%)	1464 (58,7%)	2496	177

Несмотря на это НИЦ смог к концу 2016 года обработать данные более 230 тыс. голов мясного КРС и их предков обхватив более 152 хозяйств членов Палат всех крупных мясных пород. Ниже таблица 4 наглядно показывает динамику изменения хозяйств вовлеченных в разведение племенного крупного рогатого скота и поголовья мясного и молочного направления.

Таблица 4 - Динамика увеличения племенного поголовья КРС и их заводчиков

	2012	2013	2014	2015	2016
Хозяйства	2 041	6 145	9 438	11 866	15 440
Кол-во голов	27 045	194 500	268 883	308 879	369 129

Таблица 5 - Средние величины и среднеквадратичные отклонения показателей продуктивностей животных мясных пород

Порода половозрастная группа	Живая масса при рождении		Живая масса при отъеме		Живая масса в 12 мес. возрасте	
	n	M±m	n	M±m	n	M±m
<i>Ангус</i>						
бычки	2314	29,96±0,11	1416	191,84±0,75	1899	328,33±1,13
Телки	5146	28,58±0,06	3567	188,00±0,63	3756	291,98±0,67
Всего	7460	29,09±0,06	4985	189,09±0,50	5655	304,19±0,63
<i>Герфорд</i>						
бычки	2321	31,29±0,13	1523	199,62±0,83	2061	333,38±1,30
Телки	3554	30,20±0,10	2261	188,79±0,63	2982	307,18±0,88
Всего	5875	30,63±0,08	3784	193,15±0,51	5043	317,88±0,76

На первом этапе расчеты племенной ценности обрабатываются только по трем продуктивным показателям: живая масса при рождении, живая масса при отъеме, живая масса в 12 месячном

возрасте. Хотя в перспективе расчет индексов по легкости отела, молочности и другие. Как видно из Таблицы 5, средний вес бычков и телочек породы Ангус при рождении легче на 154 грамма по сравнению к породе Герефорд. Однако к отъему разрыв весе у бычков породы Герефорд составляет более 8 кг, у телочек различий нет. По данным веса в год у бычков составляет 5 кг., у телочек 18 кг. в ползу породы Герефорд.

Вывод. Разный уровень содержания, кормления, учета животных, учета зоотехнических событий и не своевременное их внесение в ИАС делают расчет некоторых показателей не возможным. Западные страны потратили на это более 20 лет труда и несколько миллионов долларов США. Наши фермеры заполняют данные раз в квартал и зачастую просто подгоняют цифры под данные которые "проглатывает" система ИАС. По результатам исследования говорить об окончательном выводе еще рано, так как еще слишком маленькая выборка и качество данных желает оставлять лучшего. В качестве решения данной проблем мы предлагаем НИЦу совместно с республиканскими Палатами, взять под личный контроль данные предоставляемые 10 хозяйствами четырех крупнейших в Казахстане мясных пород из разных регионов. И использовать полученные результаты в качестве benchmark.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Тореханов А.А., Қарымсақов Т.Н., Крючков В.Д., Бакқожаев А.А./ Методика оценки племенной ценности крупного рогатого скота мясных пород. – Алматы, ТОО «Казахский научно-исследовательский институт животноводства и кормопроизводства», 2011.-18с.
2. Тореханов А.А., Қарымсақов Т.Н., Богембеков К.Н., Бакқожаев А.А. Современные аспекты племенной работы в скотоводстве. - Астана, 2012. - С. 98-113
3. Моисейкина Л.Г., Турдуматов Б.М. Методы и оценки количественных признаков в животноводстве: учебно-метод. пособие // -Элиста: Изд-во Калм.ун-та, 2006.-80с. Лобанов В.Т. Практикум по племенному делу. - Москва. 2008 - С. 20-53
4. Evsikov V.I., Nazarova G.G., Potapov M.A. Female odour choice, male social rank, and sex ratio in the water vole // Advances In the biosciences. V. 93: Chemical signals in vertebrates VII. Oxford: Pergamon, 1995. P. 303-307.

ЕТТІ ІРІ ҚАРА МАЛЫНЫҢ ТҰҚЫМДЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУ

Н.Ж.Қажғалиев, Д.А.Матақбаев

Мақалада BLUP әдісімен 2016 жылғы Қазақстанда өсірілетін герефорд және Абердин-ангус ірі қара мал тұқымдарының тұқымдылық құндылығын индексті бағалау нәтижелері берілген. Есептеу кезінде кездескен негізгі мәселелер толық қаралған. Туындаған мәселелерді шешу жолдары да қарастырылған.

ESTIMATION OF BREEDING VALUE IN BEEF CATTLE

N.Zh.Kazhgalyev, D.A.Matacbaev

This article presents the results of breeding value index calculation of Hereford and Angus breeds in Kazakhstan for the year 2016 based on BLUP methods. Main problems encountered while the calculations laid out in detail. And author offers the ways to overcome emerged problems.

УДК:636.033:599.735.51:636.06 (045)

Н.Ж.Қажғалиев, А.С. Шамшидин, С.Б.Майгарин

АО "Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина"

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЫКОВ-ПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ МЯСНЫХ ПОРОД В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СЕЛЕКЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ И ИММУНОБИОЛОГИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ

Аннотация: В статье проведены результаты исследования эффективности использования быков-производителей разных мясных пород в зависимости от селекционно-технологических и иммунобиологических показателей. Выявлено что у быков казахской белоголовой породы наблюдалось увеличение эякулятов с увеличением возраста. Общее количество полученной

спермопродукции изменяется по годам использования. Установлено, что изменение концентрации сперматозоидов в эякуляте по возрастам использования различно.

Ключевые слова: быков-производителей, мясные породы, воспроизводство, селекция, иммунобиологических показателей, спермопродукция.

Введение.

При совершенствовании породно-продуктивных качеств мясного скота и выращивания высококлассного молодняка для комплектования стад следует решать проблему наиболее эффективного использования быков-производителей.

Показатели воспроизводительной способности мясных быков в настоящее время в значительной степени определяют экономический эффект от их использования. Низкие показатели воспроизводительных качеств задерживают темпы воспроизводства, тем самым, снижая селекционный прогресс стада. Поэтому, важно учитывать факторы, влияющие на показатели воспроизводительной способности [1].

В связи с этим, была изучена динамика показателей экстерьеру и конституции, биохимические показатели крови и спермопродукции разных быков производителей мясных пород.

Основным звеном в племенном деле является оценка быков-производителей по экстерьеру и конституции. Экстерьер мясного скота характеризуется общей широкотелостью и глубиной туловища [2].

При изучении возрастной динамики основных показателей воспроизводительных способностей можно установить характер их изменений и продолжительность племенного использования быков, что позволяет накопить от каждого производителя необходимый запас спермы для дальнейшего его использования [3]. Количество полученной спермопродукции также изменяется по годам использования [1].

Материал и методика исследования

Научно-исследовательская работа проводилась на базе "Республиканского центра по племенному делу в животноводстве АО «Асыл тулік»", лаборатории биологии воспроизводства и трансплантации эмбрионов сельскохозяйственных животных им. академика В.К. Милованова ГНУ ВИЖ Россельхозакадемии, в племенных и товарных хозяйствах республики. Материалы: быки-производители, лабораторное оборудование по криоконсервации племенного материала компании IMV-technologies, станок для взятия спермы, искусственный вагины, спермоприемник, термостаты, автоклавы, водяная баня, микроскоп, микроскоп тринокулярный с программным обеспечением CEROS, замораживатель, фотометр, журналы учета спермопродукции, отчёты ежемесячные, ежегодные, измерительные приборы и т.д.

Методы: применение клинических, биохимических и других методов исследований. Живую массу определяли путем индивидуального взвешивания. Промеры снимались при помощи инструментов циркуля, мерной палки, и ленты. У всего мясного поголовья были взяты основные промеры туловища и рассчитаны индексы телосложения по общепринятым методам.

У быков взятие спермопродукции осуществлялось два раза в неделю при дуплетной садке, исключались выходные (суббота и воскресенье). Более того, у быков до результативной садки осуществляли до 3-х холостых подъемов, с целью гормональной стимуляции процесса выделения спермы. В каждый из дней взятия спермы бык делал только две результативные садки.

После взятия спермы она подвергалась исследованиям в специализированной лаборатории на цвет, запах, консистенцию, объем (в мерной колбе) концентрацию по фотометру, подвижность по микроскопу. Материалы исследования обработаны методом с использованием программ Microsoft Office Excell.

Результаты и обсуждение

К числу наиболее важных индивидуальных качеств племенных животных относятся выраженность породы, телосложение, тип конституции.

Племенные быки, предназначенные для селекции и воспроизводства стада, своими качествами должны отвечать типу породы и направлению продуктивности [4].

В процессе отбора быков в центр уделялось большое внимание экстерьерным показателям. В результате исследований установили межпородные различия по показателям основных промеров быков (табл.1).

Таблица 1 - Показатели основных промеров быков-производителей мясных пород в АО «Асыл-түлік»

Промеры, см	Порода		
	Казахская белоголовая (n=5)	Герефорд (n=5)	Абердин-ангус (n=6)
Возврат, годы	3	3	3
Высота в холке	127±1,65	145,6±1,25	147,6±1,78
Глубина груди	76,4±1,03	85,8±2,3	84,6±1,82
Ширина груди	60,8±0,65	62±1,06	67±2,62
Ширина в маклоках	52,4±1,35	56,6±0,74	52,8±2,16
Косая дл.туловища.	174±2,29	184±1,35	186,2±2,19
Обхват груди	211,2±1,78	224±1,7	235±4,44
Обхват пясти	23±0,35	25,2±0,41	26±0,35
Ширина в седал.буграх.	18,2±0,22	17,4±0,27	17,8±0,74

Так, производители породы ангус превосходили казахских белоголовых по высоте в холке, по глубине и ширине груди, по косой длине туловища, обхвату груди и обхвату. Анализируя промеры быков у трех пород установили, что быки породы ангус по всем промерам превосходили быков казахской белоголовой и герефорд.

Для оценки пропорциональности развития быков были рассчитаны основные индексы телосложения (табл. 2).

При сравнении, существенное различие между породами наблюдалось только по индексам высоконогости, растянутости. Быки породы ангус оказались высоконогими, чем сверстники других пород. Коротконогими быками является казахская белоголовая. На что и в настоящее время ориентируются европейские селекционеры.

Таблица 2-Показатели основных индексов телосложения быков мясных пород в АО «Асыл-түлік»

Индекс, %	Эталон индекса мясных пород	Порода		
		Казахская белоголовая (n=5)	Герефорд (n=5)	Абердин-ангус (n=6)
Возврат, годы	-	3	3	3
Высоконогости	41-43	39,3±1,1	40,9±1,9	42,6±0,5
Растянутости	122-123	138±1,6	126,3±1,62	126,1±1,19
Грудной	73-74	79,6±1,3	75,5±1,1	79,1±1,9
Сбитости	132-133	121,4±1,8	121,7±1,1	126,2±1,8
широкозадости	31-33	35±1	30,7±0,9	31,8±1,6
коститости	16-17	18,1±0,29	17,2±0,3	17,5±0,1

По индексу растянутости, и широкозадости животные казахской белоголовой породы превышали показатель других пород, что подтверждает о его растянутости.

Быки производители мясных пород имели индексы телосложения, присущие животным мясного направления продуктивности.

Таблица 3- Живая масса племенных быков мясных пород в 3-х летнем возрасте

	Казахская белоголовая	Герефорд	Абердин-ангус
Живая масса, кг	735±5,0	780±20,2	748±6,9

Анализ живой массы быков-производителей мясных пород показал, что имеются различия между быками других пород, это обусловлено породными различиями. А живой вес молодых быков соответствовал стандартам пород.

При отборе племенных быков необходимо учитывать показатели спермопродукции. Многими исследованиями установлено, что значение показателей спермопродукции зависят от состояния здоровья животных, условий кормления и содержания, времени года, частоты использования и методов получения спермы, а также от породы и возраста животного.

Особые отличия в возрастной динамике между породами наблюдается. Достоверное увеличение спермопродукции отмечается со второго года использования и выше, что объясняется становлением воспроизводительной функции и усилением сперматогенной и секреторной функций половых желез (рис. 1).

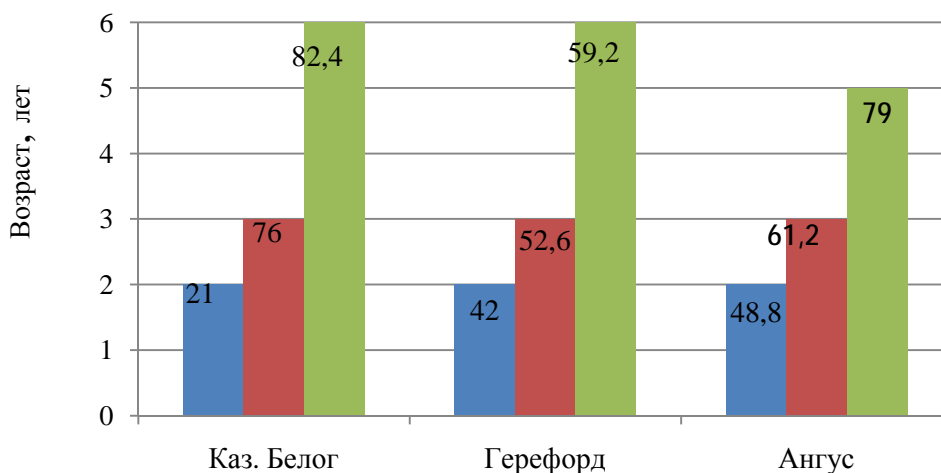

Рис.1 Производство спермопродукции (эякулятов) за год

Низкие показатели воспроизводительных качеств задерживают темпы воспроизводства, тем самым, снижая селекционный прогресс стада. Поэтому, важно учитывать факторы, влияющие на показатели воспроизводительной способности [1].

В связи с этим, была изучена динамика показателей спермопродукции мясных пород (табл.5). Из таблицы 5 также можно заметить, что малый объем эякулята наблюдается у молодых быков, с увеличением возраста этот показатель возрастает соответственно. Но по мере увеличения объема эякулята как видно из рис.2 идет постепенное уменьшение концентрации сперматозоидов.

Изучение показателей спермопродукции у быков мясных пород свидетельствует, что значительно больший средний объем эякулята имеют быки в возрасте от 4-х до 6-ти лет [4]. Выяснено, что параллельно с увеличением возраста, качество или концентрация спермопродукции наблюдается небольшое падение [5], [1].

Наибольший процент выбракованных эякулятов составил 73% у герефордских быков в возрасте 6 лет, затем у быков породы ангус 62% в возрасте 5 лет, и у казахской белоголовых быков 54% в возрасте 6 лет. Такой показатель брака обусловлен в первую очередь недостаточным в кормлении питательных веществ особенно дефицит каротина, во вторых породной особенностью и адаптацией импортных быков.

Таблица 5 - Показатели спермопродукции быков-производителей мясных пород

Показатель	Порода								
	Казахская белоголовая			Герефорд			Абердино-ангус		
Возраст, годы	2	3	6	2	3	6	2	3	5
Получено эякулятов в среднем за год	21,75±1,9	76±3,18	82,4±3,47	42±2,3	52,6±1,5	59,2±3,02	48,8±2,4	61,2±7,5	79±4,3
Средний объем эякулята, мл	1,87±0,20	2,3±0,42	3,94±0,2	3,1±0,2	3,6±0,3	4,04±0,2	2,6±0,3	4,16±0,3	4,4±0,4
Концентрация спермопродук., млрд./мл	1,31±0,09	1,3±0,7	1,09±0,5	1,3±0,4	1,2±0,3	0,9±0,3	1,2±0,2	1,14±0,1	1,02±0,4
Брак, %	28	37	54	31	33	73	31	45	62

Низкий брак заметен у молодых быков так как этот период связан с периодом физиологической зрелости, с увеличением величин объема эякулята, концентрации, общего количества спермиев в эякуляте, подвижности, резистентности, устойчивости спермиев к замораживанию, увеличение диаметра семенных канальцев семенников до максимальных размеров.

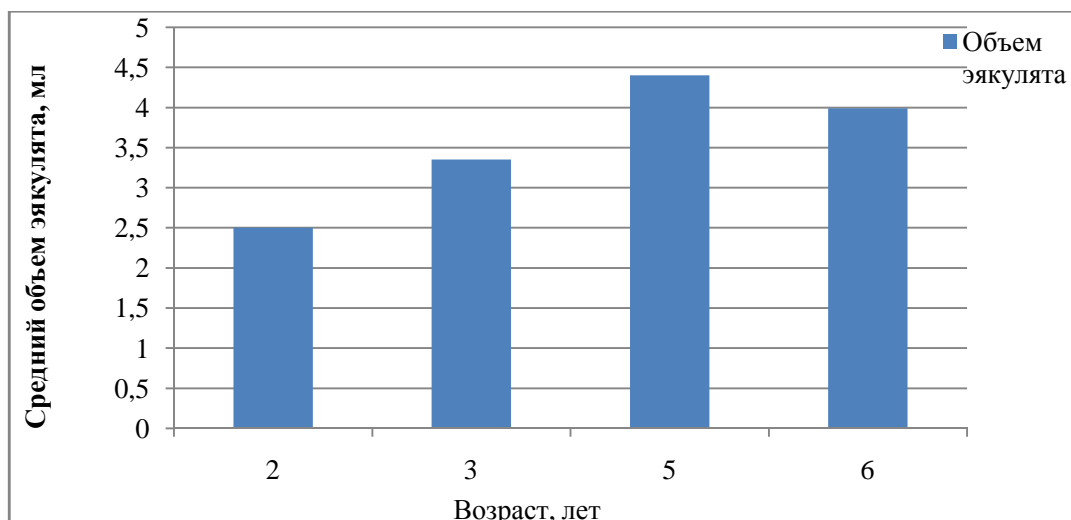

Рис. 2 Средний объем эякулята в зависимости от возраста

Изучение состояния обмена веществ в организме животных является необходимым, которое можно определить по данным биохимических исследований крови. Через кровь клетки организма получают из внешней среды все необходимые для жизнедеятельности вещества. В свою очередь, через кровь происходит удаление продуктов обмена, также кровь выполняет транспортную роль между органами и системами организма. В связи с чем, состав крови свидетельствует о физиологических процессах, происходящих в организме животных.

Главными критериями оценки состояния их здоровья являются показатели интенсивности процессов всех видов обмена, выявление ранних субклинических нарушений их течения [6].

При получении качественной спермопродукции возможно только при нормальном протекании многочисленных обменных процессов, где главную роль играет кровеносная система, реагирующая на любые физиологические сдвиги в организме животного. Также установлено, что незначительные нарушения обмена у молодых животных, могут являться маркерами генетических аномалий [5].

Исследуют такие биохимические показатели крови, как белок, его фракции, ферменты, липопротеиды, холестерин, которые играют важную роль в жизнедеятельности организма [6].

Установлено, что при оценке содержания белка по показателю мочевины в сыворотке крови, высокая ее концентрация свидетельствовала о высокой степени распадаемости протеина кормов. В результате повышенного содержания белка у животных происходило ослабление синтетической функции печени, что ведет к снижению синтеза мочевины [1].

В 2016 году у животных был проведен биохимический анализ крови. В качестве показателей изучали содержание общего белка, альбумина и глобулина, определяли содержания кальция, фосфора, селена и каротина.

Таблица 6- Биохимический анализ крови

Показатель	Физиологическая норма	Порода		
		Каз.белоголовая	Герефорд	Ангус
Общий белок, г/л	72,0-86,00	86,12±1,65	83,45±3,92	90,15±3,3
Альбумин, г/л	27,00-43,00	32,34±1,24	32,42±1,85	32,2±1,88
Глобулин, г/л	30,00-41,00	53,77±1,87	51,09±4,91	57,90±2,43
Каротин мкг/%	400-1000	58,38±10,98	16,99±0,76	44,99±11,7
Se, мкмоль/л	0,62-1,52	1,07±0,10	0,65±0,10	0,85±0,23
Ca, мкмоль/л	2,38-3,38	2,62±0,04	2,7±0,11	2,73±0,11
P мкмоль/л	1,45-2,10	2,13±0,07	1,55±0,07	2,25±0,28

Из таблицы 6 видно, что в основном все параметры белкового содержания были в норме, кроме глобулинов, где превышение в белковой фракции составляло на 23%, 20%, 29% соответственно. Концентрация кальция (Ca) и фосфора (P) соответствовал нормативным показателям. У всех быков в исследуемых анализах был обнаружен дефицит каротина и составляла ниже физиологической нормы.

Выводы: В результате исследований, установлено межпородные различия по показателям основных промеров быков. Быки имели индексы телосложения, присущие животным мясного направления. Анализ живой массы быков-производителей мясных пород показал, что имеются различия между быками других пород, это обусловлено породными различиями. Выявлено что у быков казахской белоголовой породы наблюдалось увеличение эякулятов с увеличением возраста. Объем эякулята увеличивался постепенно до 4 летнего возраста. Установлено, что изменение концентрации сперматозоидов в эякуляте по возрастам использования различно. Наибольший процент брака спермопродукции наблюдается у быков старших возрастов. Исходя из биохимических показателей крови у всех быков был обнаружен дефицит каротина.

Литература

1. Колосова Е.В. Факторы, влияющие на качественные и количественные показатели семени и метод прогнозирования спермопродукции быков-производителей. Автореферат диссертации кандидата биологических наук. Дубровицы, 2010 г..с.8-14;
2. Черкаев А.В.. Мясное скотоводство: породы, технологии, управление стадом. – Москва, 2010. с.51-80;
3. Воспроизводство крупного рогатого скота: Учебное пособие/А.М. Гавриков, В.И. Лебедев, В.П. Белоножкин, Т.Е.Тарадайкин, А.П. Пыжов, Г.В. Ескин, Ю.В.Саморуков, Н.И.Попов. – Москва, 2010. с.28-35;
4. Инструкция по организации и технологии работы с производителями разных видов животных в Племенных центрах (племпредприятиях) Республики Казахстан/ Шамшидин А.С., Естаев Б.З., Алмантай Ж. Т., Абылгазинова А.Т.. – Астана, 2014. -с. 4-5;
5. Куссун Б.М. Влияние аутоиммунности на спермопродукцию быков-производителей в зависимости от их происхождения. Автореферат диссертации кандидата биологических наук. Дубровицы, 2006 г..с. 8-11;
6. Количественные и качественные показатели семени быков-производителей голштинской породы разного происхождения. А.И. Абилов, Д.В. Карликов, Б.М. Куссун. Материалы международной научно-практической конференции. Дубровицы-Быково-2007 г..с.174-177.

СЕЛЕКЦИЈАЛЫҚ-ТЕХНОЛОГИЈАЛЫҚ ЖӘНЕ ИММУНОБИОЛОГИЈАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЕТТІ ІРІ ҚАРА ТҰҚЫМЫНЫҢ ӨНДІРУШІ БҰҚАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ Н.Ж.Қажғалиев, А.С. Шамшіден, С.Б.Майгарин

Мақалада селекциялық-технологиялық және иммунобиологиялық көрсеткіштеріне байланысты әртүрлі етті ірі қара тұқымының өндіруші бұқаларын пайдаланудың тиімділігін зерттеу нәтижелері берілген. Зерттеу нәтижелері бойынша қазақтың ақбас сиыры тұқымы бұқаларының жасы ұлғайған сайын эякулят мөлшеріде артатыны байқалды. Жалпы алынған ұрықөнімінің пайдалану мөлшері жылсайын өзгеріп отырады.

INCREASING OF MEAT BREED SIRES EFFECTIVENESS USING DEPENDING ON SELECTIONAL-TECHNOLOGICAL AND IMMUNE BIOLOGICAL INDICATORS N.Zh. Kazhgaliev, A.S. Shamshiden, S.B. Maygarin

The research results of increasing of different meat breed sires effectiveness using depending on selectional-technological and immune biological indicators are given in this article. It was found that at Kazakh whitehead breed sires the ejaculate volume was increased with age. The total quantity of accepted sperm production changes by using ages.

ЭЛЕМЕНТНЫЙ СОСТАВ МИНЕРАЛЬНО-СОЛЕВЫХ БРИКЕТОВ ДЛЯ ОВЕЦ

***Аннотация:** В данной статье приведен минеральный состав разработанных нами минерально-солевых брикетов для мелкого рогатого скота выращиваемых в условиях бывшего Семипалатинского испытательного ядерного полигона и близлежащих к нему территориях. Так как основная деятельность Восточно-Казахстанской области животноводство. Разработанные минерально-солевые брикеты богаты минералами и эффективны для снижения уровня радиоцезия у овец.*

***Ключевые слова:** минерально-солевой брикет, радиоцезий, ферроцианид калия, минеральный состав.*

Введение

Отечественная наука о кормлении сельскохозяйственных животных всегда занимала достойное место в мировой науке. Этому мы обязаны нашим выдающимся ученым, которые своими исследованиями внесли весомый вклад в теорию и практику кормления сельскохозяйственных животных. Их научное наследие огромно и его надо постоянно изучать и преумножать.

Наука о кормлении сельскохозяйственных животных включает несколько направлений исследований: изучение состава и питательности кормов, определение потребностей животных в питательных веществах и энергии с учетом их физиологического состояния и уровня продуктивности, изучение условий, обеспечивающих наилучшее использование кормов, разработку типовых рационов, включая технику кормления и технологию приготовления кормов. Чтобы получить высокую продуктивность от животных в соответствии с их генетическим потенциалом, необходимо добиться, чтобы животные больше потребляли сухих веществ в рационах с разнообразными кормами высокого качества, с высокой концентрацией энергии и питательных веществ в сухом веществе. Здесь на первый план выдвигаются вопросы диететики питания, повышения качества кормов, улучшения вкусовых качеств кормов и рационов, искусства приготовления кормов, применения кормовых добавок и др.

В питании сельскохозяйственных животных значение минеральных веществ чрезвычайно велико, хотя они и не имеют энергетической ценности. Объясняется это той большой ролью, которую минеральные вещества играют во всех процессах обмена веществ, происходящих в организме. При нормировании кормления животных учитывают макро- и микроэлементы. Из макроэлементов наибольшее значение в кормлении животных имеют кальций, фосфор, калий, натрий, хлор, магний, сера; из микроэлементов - кобальт, йод, марганец, цинк, железо, медь [1].

Бывший Семипалатинский испытательный ядерный полигон (далее - СИЯП) привел к загрязнению больших площадей сельскохозяйственных угодий и лесов северо-восточной части Казахстана: Восточно-Казахстанской области (54%), Павлодарской области (39%) и Карагандинской (7%). Последствия ядерных испытаний трагичны. Здоровью населения районов, прилегающих к Семипалатинскому региону, нанесен непоправимый вред. Особое значение с радиологической точки зрения имеют Cs-137 и Sr-90, которые мигрируют по пищевой цепочке «почва-растение-животное» и накапливаются в мясе, потребляемом населением, проживающим в этих подвергшихся загрязнению районах [2].

Потребление продуктов животноводства, произведенного на загрязненной радионуклидами территорий бывшего СИЯП, является одним из основных источников облучения населения, при этом за счет него формируется до 80 % дозы внутреннего облучения.

Использование известных способов очищения от радиоцезия животных не всегда гарантирует получение чистых продуктов, особенно в личных подсобных хозяйствах. Поэтому необходимо использовать дополнительные приемы снижения проникновения нуклидов из рациона в организм животных и получаемую от них продукцию применением цезий избирательных сорбентов.

Впервые в отечественной ветеринарной практике были установлены наиболее эффективные механизмы уменьшения всасывания радиоактивного цезия в желудочно-кишечном тракте животных путем ионно-обменной сорбции.

В качестве сорбентов для снижения резорбции радиоактивного цезия зарекомендовали себя ферроцианиды (соединения берлинской лазури). Длительное нахождение корма (22-24 часа) в желудке животных и пережевывание его обеспечивают длительный контакт введенного ферроциана со всей массой съеденного корма в течение суток. Связанный цезий, не всасываясь проходит транзитом через желудочно-кишечный тракт и выводится с фекалиями [3].

В период с 1990 по 1995 гг. учеными были проведены исследования по оценке использования соединений берлинской лазури (в виде капсул, солевых лизунцов или путем прямого добавления к рациону) в целях уменьшения содержания радиоактивного цезия в молоке и мясе крупного рогатого скота, а так же для изучения влияния навоза животных, получивших эти соединения, на перенос радиоактивного цезия из почвы к растениям. В связи с этими исследованиями были проведены работы по контролю возможного влияния берлинской лазури на состав молока и мяса, а также на физиологические состояние скота. Были также изучены возможные токсикологические последствия кормления крыс молоком и мясом животных, получавших берлинскую лазурь.

Эти соединения используются для производства солевых лизунцов, капсул, концентратов и БАДов к грубым кормам [4].

Цезий-137 - бета-излучатель с периодом полураспада 30,174 года. Известно несколько изотопов цезия. Наибольшее практическое значение имеет Cs-137, один из наиболее долгоживущих продуктов деления урана.

Изотопы цезия, являясь продуктами деления урана, включаются в биологический круговорот и свободно мигрируют по различным биологическим цепочкам. В настоящее время ¹³⁷Cs обнаруживается в организме различных животных и человека. Следует отметить, что стабильный цезий входит в состав организма человека и животных в количествах от 0,002 до 0,6 мкг на 1 г мягкой ткани.

Всасывание Cs-137 в ЖКТ животных и человека составляет 100%. В отдельных участках ЖКТ всасывание Cs -137 происходит с различной скоростью. По данным ученых через час после введения всасывается по отношению к введенной дозе: в желудке всасывается 7% Cs-137, в двенадцатиперстной кишке - 77%, в тощей - 76%, в подвздошной - 78%, в слепой - 13%, в поперечно-ободочной кишке - 39%.

Через дыхательные пути в организм человека поступление Cs-137 составляет 0,25% величины, поступающей с пищевым рационом. После перорального поступления цезия значительные количества всосавшегося радионуклида секретируются в кишечник, затем реабсорбируются в нисходящих отделах кишечника. Степень реабсорбции цезия может существенно различаться у разных видов животных. Поступив в кровь, он сравнительно равномерно распределяется по органам и тканям. Путь поступления и вид животного не влияют на характер распределения изотопа [5].

Целью научной работы является определение минерального состава минерально-солевых брикетов для овец.

Методы исследования. Разработаны разные методы введения ферроцианидов и различный состав ферроцианид содержащих кормовых БАДов, концентратов и т.д. Нами разработаны минерально-солевые брикеты МСБ №1 и МСБ №2 для снижения уровня загрязнения радиоактивным цезием мяса овец. В состав МСБ №1 входит соль, дикорастущий шиповник и ферроцианид калия, в состав МСБ №2 соль, дикорастущие яблоки и калий ферроцианид, которые разработаны по специальной технологии. Мы добавили в минерально-солевые брикеты шиповник и дикорастущие яблоки, так как:

- плоды шиповника богаты витаминами, биоактивными веществами, антиоксидантами а так же в них значительное количество солей калия, ведущие микроэлементы - железо, марганец, фосфор, кальций, магний [6];

- яблоки богаты пектинами. Они так же богаты микро и макроэлементами, витаминами, органическими кислотами, аминокислотами, сахарами и флавоноловыми гликозидами. В то время как радиоактивные элементы приводят к разрушению стенок кровеносных сосудов, "витамины противодействия" группы В, С и Р восстанавливают их нормальную эластичность и проницаемость. Согласно научным исследованиям установлено, что яблоки понижают неблагоприятное действие на организм повышенной радиации [7].

Минерально-солевой брикет - это кормовая добавка, в состав которой входят микро- и макроэлементы, необходимые для обеспечения жизненных процессов и продуктивности животных.

Минеральный состав минерально-солевых брикетов определяли рентгеноспектральным методом на растровом электронном микроскопе фирмы «JEOL» пр-ва Япония. Рентгеноспектральный анализ это раздел аналитической химии, использующий рентгеновские спектры элементов для химического анализа веществ. Рентгеноспектральный анализ по положению и

интенсивности линий характеристического спектра позволяет установить качественный и количественный состав вещества и служит для экспрессного неразрушающего контроля состава вещества.

Для достижения поставленной цели МСБ измельчали до порошкообразного состояния, далее образец закрепляли на предметный столик электронного микроскопа, выбирая площадь в образце, измеряли элементный состав.

Результаты исследования:

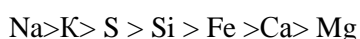
В результате проведенных исследований были отмечены, что ферроцианиды не оказывали неблагоприятного воздействия на здоровье мелкого рогатого скота; ветеринарно-санитарная экспертиза мяса по общепринятым методам исследования не выявила каких-либо изменений в продуктах животноводства, полученных от животных, которым вводили ферроцианиды; потребление мяса МРС, получивших ферроцианиды, не повлечет каких-либо отрицательных последствий для здоровья людей и не оказывали токсического воздействия на людей после употребления продуктов убоя животных. Полученные результаты рентгеноспектрального метода представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Элементный состав минерально-солевых брикетов

№	Наименование образца	Содержание элементов, г/100г							
		Na	Si	S	K	Ca	Fe	Mg	Cl
1	МСБ №1 (калий ферроцианид +шиповник+соль)	23,22 ±0,25	0,24 ±0,05	6,07 ±0,11	8,42 ±0,13	1,59 ±0,05	3,89 ±0,32	0,56 ±0,10	35,45 ±0,12
2	МСБ №2 (калий ферроцианид +яблока+соль)	18,89 ±0,10	0,34 ±0,04	6,04 ±0,39	13,30 ±0,21	2,87 ±0,16	3,80 ±0,32	0,17 ±0,04	35,07 ±0,44

Из данных таблицы 1 в 100 г минерально-солевом брикете №1 содержится 23,22г натрия; 0,24г кремния; 6,07г серы; 8,42г калия; 1,59г кальция; 3,89г железа; 0,56г магния; 35,45г хлора. В 100 г минерально-солевом брикете №2 содержится 18,89г натрия; 0,34г кремния; 6,04г серы; 13,30г калия; 2,87г кальция; 3,80г железа; 0,17г магния; 35,07г хлора.

По среднему содержанию (г/100г) в МСБ №1 и №2 изученные элементы образуют следующий геохимический ряд:

Вывод. Соединения ферроцианидов являются наиболее эффективными имеющимися связующими цезия по показателю на единицу веса. Рекомендуемые уровни дозы обычно составляют 3г в день для коров (6 мг/кг веса тела) и 1-2 г (10-40 мг/кг веса тела) в день для мелкого рогатого скота. Среднее дневное потребление 1 г соли обеспечивает 50 процентное снижение уровней радиоцезия у овцы весом 30-40 кг. Применение брикетов должно сопровождаться исключением из рациона животных кормовой соли, так как от ее избытка животное будет слизывать с брикета меньше ферроциана и, следовательно, эффективность препарата снизится с 3 до 1,5 раз.

По результатам проведенных ветеринарно-санитарных оценок мясо овец получавших МСБ не имеет токсических свойств и может быть использована в пищу человека.

ЛИТЕРАТУРА

1. Калашникова А.П., Фисинина И.В., Щеглова В.В., Клейменова Н.И. Нормы и рационы кормления сельскохозяйственных животных. Справочное пособие. 3-е издание переработанное и дополненное / Москва. 2003. - 456 с.
2. Клинская Е.О., Христофорова Н.К. Содержание радона в воздухе помещений Еврейской автономной области // Радиационная гигиена том 5 № 1, 2012. - С.20-21
3. Ильязов Р.Г. Радиационный техногенез и ферроцианиды – актуальные проблемы и пути их решения // Вестник академии наук РБ, Уфа. Том 17 №2, 2012. – С.34-40
4. Проект ООН 11 «Использование берлинской лазури для снижения уровня загрязнения радиоактивным цезием мяса и молока, производимых на территориях пострадавших от Чернобыльской аварии» МАГАТЭ // Вена, 1977. – С.2-13

5. Радионуклид цезий-137. [Электр.источник] URL: <http://chornobyl.ru/radiacia/11-127cs.html> (Дата обрац. 30.01.17г)
6. ДюсембаевС.Т., Серикова А.Т., Иминова Д.Е. Изготовление комбикорма «Бордак» с радиопротекторным действием // Материалы международного научно – практического семинара «Научные и практические аспекты применения лекарственных растений в производстве пищевых продуктов» 19-20 декабря. Семей – 2013. – С.68-72
7. ДюсембаевС.Т., Серикова А.Т., Иминова Д.Е. Применение яблок для изготовления комбикормов с радиопротекторными свойствами // Материалы международного научно – практического семинара «Научные и практические аспекты применения лекарственных растений в производстве пищевых продуктов» 19-20 декабря. Семей – 2013. – С.60-64

ҚОЙЛАРҒА АРНАЛҒАН МИНЕРАЛДЫ-ТҰЗДЫ БРИКЕТТЕРДІҢ ЭЛЕМЕНТТІК ҚҰРАМЫ А.К.Камзанов, А.Т.Серикова, Д.Е.Иминова

Берілген мақалада бұрынғы Семей сынақ ядролық полигонында және оның аймақтарында өсірілетін қойларға арналып әзірленген минералды-тұзды брикеттердің минералдық құрамы келтірілген. Шығыс-Қазақстан облысында мал шаруашылығы ең негізгі сала болғандықтан әзірленген минералды-тұзды брикеттерге зәру. Өйткені ол минералдарға бай, қой организміндегі радицезийдің құрамын азайтуға қабілетті.

THE ELEMENTAL COMPOSITION OF THE MINERAL-SALT BRIQUETTE FOR SHEEP A.Kamzanov, A.Serikova, D.Iminova

This article describes the mineral composition we have developed the mineral and saline briquettes for small cattle is grown in former Semipalatinsk nuclear test site and surrounding territories. Since the main activity of East Kazakhstan region animal. Developed mineral and saline briquettes rich in minerals and effective for reducing levels of radiocaesium in sheep

УДК 636.2.082

А.К. Сагинбаев¹, Н.Ж. Ералин¹, А.М.Рахимов^{1,2}

ТОО «Научно-инновационный центр животноводства и ветеринарии»¹, г. Астана,
АО «Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина»², г. Астана.

УЧЕТ ВЛИЯНИЯ ПОСТОЯННОГО ЭФФЕКТА «БОНИТЕР(КЛАССИФИКАТОР)» НА РЕЗУЛЬТАТЫ ЛИНЕЙНОЙ ОЦЕНКИ ЭКСТЕРЬЕРА КОРОВ МОЛОЧНОГО И МОЛОЧНО-МЯСНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ПРОДУКТИВНОСТИ

В данной статье приведены результаты исследований влияния постоянного эффекта «бонитер (классификатор)» на результаты линейной оценки и величину частного индекса экстерьера крупного рогатого скота молочных и молочно-мясных пород. Предложено введение корректирующих коэффициентов на бонитеров (классификаторов) в Казахстане.

Ключевые слова: *молочный и молочно-мясной скот, экстерьер, линейная оценка, индекс экстерьера, бонитер (классификатор), корректирующий коэффициент.*

Оценке племенной ценности скота отводится важная роль начиная с момента становления отрасли животноводства. На основании взаимосвязи продуктивности и экстерьера определяются показатели телосложения животных, по которым ведется селекция.

Современные системы определения племенной ценности молочного и молочно-мясного скота по экстерьеру основаны на данных оценки выбранных в случайном порядке дочерей определенных быков производителей. При этом учитывается так называемый эффект влияния отдельных бонитеров (классификаторов) [1].

Данная мера введена в виду того, что несмотря на регулярное проведение обучения специалистов, проводящих оценку коров, зачастую отмечаются различия в результатах их работы по аналогичным коровам. В случае, если расхождения в оценках между бонитерами (классификаторами)

большие, то будут большими и расхождения рассчитываемых в конечном итоге индексов племенной ценности. Таким образом результаты оценки племенной ценности животных будут не корректными.

Поправка на отдельных бонитеров (классификаторов) проводится не только с учетом так называемых величин отклонений в их оценках, но и отклонений: бонитер (классификатор) – среднегодовое значение. [2].

Статистическая модель оценки племенной ценности животных молочно-мясных пород по экстерьеру выражается следующей формулой(1).

$$Y_{ijklmnopqr} = m + \mathbf{BJ}_i + JS_j + Kn_k + Ak_l + Ab_m + Eka_n + Betr_o + \mathbf{VJ}_p + Tier_p + e_{ijklmnopqr}(1),$$

где, $Y_{ijklmnopqr}$ – значение оценки признака Y ;

m – среднее по всем животным для данного признака;

\mathbf{BJ}_i – постоянный эффект **бонитер (классификатор)*год** оценки;

JS_j – постоянный эффект сезона года;

Kn_k – постоянный эффект счета отела матери;

Ak_l – постоянный эффект длительности межотельного периода;

Ab_m – постоянный эффект длительности периода между дойками;

Eka_n – постоянный эффект возраста коровы при первом отеле;

$Betr_o$ – постоянный эффект предприятия или региона * стадо * год;

\mathbf{VJ}_p – случайный эффект предприятия * год;

$Tier_p$ – случайные эффекты индивидуальных характеристик животного;

$e_{ijklmnopqr}$ – ошибка влияния случайных эффектов неучтенных факторов[1].

Статистическая модель расчета племенной ценности коров голштинской породы по экстерьеру выглядит следующим образом (2).

$$Y_{ijklmn} = EKA_k + Lakt.Stad._1 + (\mathbf{Beur} * \mathbf{Jahr}_i * \mathbf{T} \ddot{o}chterart_t) + (\mathbf{Herde} * \mathbf{Jahr}_j) + a_m + e_{ijklmn}(2),$$

где, Y_{ijklmn} – значение оценки признака;

EKA_k – постоянный эффект возраста коровы при первом отеле;

$Lakt.stad._1$ – постоянный эффект стадия лактации;

$\mathbf{Beur} * \mathbf{Jahr}_i * \mathbf{T} \ddot{o}chterart_t$ – постоянный эффект **бонитер (классификатор) * год * дочери** конкретного быка;

$\mathbf{Herde} * \mathbf{Jahr}_j$ – постоянный эффект стадо*год при мин. пяти оцененных коров в год,

(*sonstRegion*Jahr – или регион*год*);

a_m $Zuchtwert$ – случайный эффект величина показателя племенной ценности;

e_{ijklmn} $Resteffekt$ – случайный остаточный эффект [3].

Для возможной корректировки влияния эффекта отдельных бонитеров (классификаторов) необходимо, чтобы потомство одного быка было оценено большим числом специалистов. Минимальное поголовье, рекомендованное для этого Ассоциацией племенного скотоводства Германии (ARD) составляет 200 голов в год на одного оценщика [4].

Таким образом, в ходе проведенных исследований было установлено, что в странах с развитым животноводством методики по оценке племенной ценности животных молочных и молочно-мясных пород учитывают постоянный эффект «бонитер (классификатор)». Суть такого подхода заключается в учете отклонений в сравнительных оценках различных бонитеров (классификаторов). Поправочные коэффициенты используются в методиках расчета индексов племенной ценности животных. В Инструкции по оценке телосложения молочного скота, используемой на данный момент в Казахстане, не предусмотрен аналогичный подход.

На основании проведенных исследований нами начаты работы по введению в Казахстане поправочных коэффициентов на бонитеров (классификаторов) скота молочного и молочно-мясного направления продуктивности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Dr. Dieter Krogmeier. Zuchtwertschätzung für Exterieurmerkmale // Bayerische Landesanstalt für Landwirtschaft Institut für Tierzucht, 2010. – 1-11 S.
2. Dr. Christian Fürst. Zuchtwertschätzung beim Rind. Grundlagen, Methoden und Interpretationen. // ZuchtData, 2015.– 56 S.

3. Beschreibung der Zuchtwertschätzung für Milchleistungsmerkmale, Zellzahl, Exterieurmerkmale, Nutzungsdauer und Zuchtleistungsmerkmale // Vereinigte Informationssysteme Tierhaltung w.V. (vit), August 2015. – 56 S.
4. ADR-Empfehlung 3.1. Leistungsprüfung für funktionale Merkmale bei Bullen und Kühen (Gesundheit, Reproduktion, Nutzungsdauer, Exterieur, Melkbarkeit). // Arbeitsgemeinschaft Deutscher Rinderzüchter e.V. // Bonn, 12.04.2016 / RL 3.1– 8 S.

**СҮТТІ ЖӘНЕ СҮТТІ-ЕТТІ БАҒЫТТАҒЫ ІРІ ҚАРА МАЛДЫҢ ЭКСЕРЬЕРІН
СЫЗЫҚТЫҚ БАҒАЛАУЫНӘТІЖЕЛЕРІНЕ ТҰРАҚТЫ «БОНИТЕР (СЫНЫПТАУШЫ)»
ӘСЕРІ ҰҚПАЛЫҢ ЕСЕПКЕ АЛУЫ
А.Қ.Сағынбаев, Н.Ж.Ералин, Ә.М.Рақымов**

Бұл мақалада сүтті және сүтті-етті бағыттағы ірі қара малдың эксерьерің сызықтық бағалау нәтижелеріне және экстерьерлік жеке индекстеріне тұрақты «бонитер (сыныптаушы)» әсерінің ұқпалың есепке алуы келтірілген. Қазақстанда бонитерлер (сыныптаушылар) үшін түзету коэффициенттерін енгізуі ұсынылған.

**THE INFLUENCE OF A 'CLASSIFIER' CONSTANT EFFECT ON THE RESULTS OF THE
LINEAR ESTIMATION EXTERIOR ON DIARY AND DIARY-BEEF COWS
A.K.Saginbayev, N.Zh.Eralin, A.M. Rakhimov**

This article presents the results of studies of the effect of a "classifier" constant effect on the results of the linear estimation and size of the private index for exterior dairy and dairy-beef cattle. It has been proposed the introduction of correction factors to classifiers in Kazakhstan.

ӘОЖ: 619:614.31:637.12.04/07

А.О Истханова, А.С. Қойгелдинова

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

**ХЛОРЕЛЛА СУСПЕНЗИЯСЫН ҚОЛДАНУ НӘТИЖЕСІНДЕ АЛЫНҒАН
СҮТТІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ**

***Аннотация:** Берілген мақалада сиыр сүтінің биологиялық құндылығын зерттеу жұмыстары және нәтижелері ұсынылды. Жай сүттің және хлорелла суспензиясымен азықтандырылған сиырдың сүтінің биологиялық құндылықтары анықталынып, хлорелла суспензиясының маңызы зор екендігі дәлелденді.*

***Түйін сөздер:** сүт, дәрумендер, ауыр металдар, хлорелла суспензиясы, биологиялық құндылығы.*

Қазақстанда ауыл шаурашылығын дамыту үшін жаңа стратегиялық жобалар қолға алынып, осыған қатысты іргелі жұмыстар өткізілуде.

Елбасының жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауында осы мәселеге қатысты арнайы тұстары көп.

Ал мал шаруашылығын дамытудың кез-келген деңгейінде жануарлар басын көбейту үрдесі оны ұдайы өндіру, санитарлық тұрғыдан таза, жарамды өнімдер шығаруына қатысты жұмыстарымен тікелей байланыста өтуі тиісті екені түсінікті [1].

Сүт – басқа ешқандай азық-түлік тең келмейтін аса бағалы тағамдық өнім. Олай болатын реті де бар. Өйткені организмге оның құрамды бөлігінің 95-98 проценті сіңеді. Сондай-ақ сүт амин қышқылдарының, макро және микроэлементтердің, дәрумендердің таптырмайтын көзі.

Сүттің тағы бір қасиеті - түрлі азық-түлікпен керемет үндесіп, адам тағамының биологиялық құндылығын көтереді. Өйткені сүт организмге түсетін қоректік заттардың көлемін арттырып қана қоймай, сонымен бірге май, белок, углевод, минералды заттар, тағы басқалармен бірлесе отырып, қоректік заттардың организмге сіңімділігін жақсартады.

Сиыр сүтінің химиялық құрамы үнемі бір қалыпты болмайды. Сүт құрамы мал тұқымына, бағып-күту жағдайына, сауын маусымына және көптеген факторларға байланысты өзгеріп тұрады.

Сүтте А, В1, В2, В6, С, Д, Е2, Е1, F, К, Р, РР, Н және В12 дәрумендері бар. Сүтте қандай дәрумендердің қанша мөлшерде болуы сиырға берілетін азықтардың құрамындағы дәрумендерге байланысты. Қысқа қарағанда жазды күні сауылған сүтте дәрумендер көп болады.

Сүт белогы табиғаттағы ең толық бағалы белок болып есептеледі. Организмде сүт белогы 100% ке дейін қорытылады, сіңімділігі 98% ке дейін барады.

Сүтте адам организміне жететін барлық минералды заттар бар. Минералды заттар организмде ферменттердің жұмысын реттеуге, клеткаларға керекті заттардың алмасуына көмектеседі [2].

Бесқарағай ауданындағы «Балке» шаруа қожалығында малдың өсіп-жетілуі үшін және сапалы өнім алу оларды азықпен қажетті мөлшерде қамтамасыз ету басты міндет болып табылады. Малдың азығының құнарлығы, құндылығы, дәмділігі малдан алынатын өнімнің сапасына тығыз байланысты. Сондықтан малшаруашылығын дамыту үшін берік жем-шөп қорын жасау, азықтандыру кезінде хлорелла суспензиясын қолдану және сүтті ветеринариялық – санитариялық сараптама жүргізу қажет.

Хлорелла біржасушалы жасыл балдырларға жатады. Жасыл түс беріп тұратын хромофоры жазық астау тәрізді. Хлорелла тек жыныссыз – жасушасындағы цитоплазма бірнешеге бөлініп, әрқайсысынан талшықсыз споралар түзіп көбейеді. Әр спора ұлғайып өсе келе, ересек хлореллаға айналады. Пайда болған хлорелла бір тәулік өткен соң көбейе алады. Тез көбейетін болғандықтан, хлорелланы соңғы кезде ірі қара мен құстың жеміне қосып береді. Хлорелланы өсіру өндірістік жолға қойылған [3].

Зерттеу жұмыстың мақсаты: Шығыс Қазақстан облысы, Бесқарағай ауданы, «Балке» шаруа қожалығындағы сиырларды хлорелла суспензиясымен азықтандыру нәтижесінде алынған сүттің биологиялық құндылығын зерттеу.

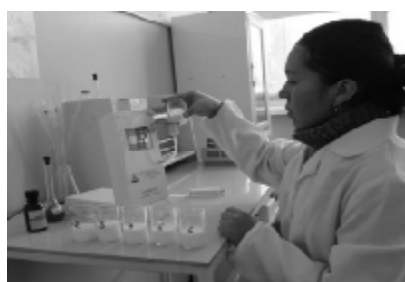
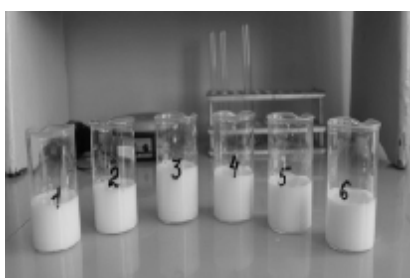
Жұмыстың міндеттері:

- хлорелла суспензиясын қолдану алдында сүтке ветеринариялық санитариялық сараптама жүргізу және биологиялық құндылығын анықтау.

- хлорелла суспензиясын қолдану нәтижесінде алынған сүтке ветеринариялық-санитариялық сараптама жүргізу және биологиялық құндылығын анықтау.

Зерттеу жұмыстары «Ветеринариялық санитария» кафедрасында, «Балке» шаруа қожалығында және «Радиоэкологиялық зерттеулердің ғылыми орталығы» инженерлік бейіндегі аймақтық сынақ зертханасында жүргізілді.

Алдымен «Балке» шаруа қожалығындағы сиырлардың сүті сауып алынды және де сүттің биологиялық құндылығы анықталынды. Ары қарай арнайы қондырғы арқылы өсірілген хлорелла балдырларымен сиырлар азықтандырылды. Нәтижесінде алынған сүттің биологиялық құндылығы зерттелінді. Зерттеу барысында жаңа замануи қондырғылар қолданылды. Сүттің физика-химиялық құрамы «Клевер-2М» аспабымен анықталды (1 сурет), сүттің құрамындағы ауыр металдар Австралия еліндегі «VARIAN» фирмасында жасалынған индуктивті байланысқан плазмалы масс-спектрометрінде зерттелінді ал дәрумендер Жапония еліндегі «SHIMADZU» фирмасының сұйықтық хроматографында зерттелінді. Зерттеу нәтижелері 1-6 кестелерде берілген.

Сурет 1 – Сүттің физика-химиялық құрамын зерттеу

Кесте 1 – Хлорелла суспензиясын қолдану алдындағы сүттің физика-химиялық құрамы

Өнім атауы	Майлылығы, %	Ақуыз саны, %	СОМО, %	Тығыздығы, кг/см ³
Сүт n=10	4,43	3,18	8,04	1027
FAO/ВОЗ	2,5 тен аз болмау керек	3,0 тен аз болмау керек	100 ден көп болмау керек	1027-1029

Кесте 1- нәтижелері бойынша сүттің майлылығы - 4,43%, ақуыз саны - 3,18%, сүттің майсыз құрғақ қалдығы - 8,04%, тығыздығы - 1027 кг/см³ болды.

Кесте 2 – Хлорелла суспензиясын қолдану алдындағы сүттегі дәрумендердің мөлшері

Өнім атауы	В1 (тиамин), мг/100г	В2 (рибоф-лавин), мг/100г	В6 (пиридоксин), мг/100г	С(аскорбин қышқылы), мг/100г
Сүт n=10	0,035	0,082	0,039	0,862

Кесте 2 - де сүтте В1, В2, В6 және С дәрумендері анықталған. Нәтижесінде 100 г сүттегі В1 дәрумені 0,035 мг, В2 дәрумені 0,082 мг, В6 дәрумені 0,039 мг, С дәрумені 0,862 мг көрсетті.

Кесте 3 – Хлорелла суспензиясын қолдану алдындағы сүттегі ауыр металлдар мөлшері

Өнімнің атауы	Қорғасын, мг/кг	Мышьяк, мг/кг	Кадмий, мг/кг	Сынап, мг/кг
Сүт n=10	-	0,0002	0,01	-
ШРК, мг/кг	0,1	0,05	0,03	0,005

Кесте 3 - нәтижесінде сүттің құрамында қорғасын, мышьяк, кадмий және сынап ауыр металлдары анықталынды. Нәтижесінде қорғасын және сынап металлдары мүлдем болған жоқ, мышьяк мөлшері 0,0002 мг-ды, ал кадмий мөлшері 0,01 мг-ды құрады, яғни ШРК-дан төмен мәндерді көрсетті.

Хлорелла суспензиясын қолдану нәтижесінде алынған сүтті зерттеу барысында физика-химиялық құрамы келесі мәндерді көрсетті (Кесте 4).

Кесте 4 – Хлорелла суспензиясын қолдану нәтижесінде алынған сүтті зерттеу барысында физика-химиялық құрамы

Өнім атауы	Майлылығы %	Ақуыз саны, %	СОМО, %	Тығыздығы, кг/см ³
Сүт n=10	6,71	3,38	8,33	1028
ФАО/ВОЗ	2,5 тен аз болмау керек	3,0 тен аз болмау керек	100 ден көп болмау керек	1027-1029

Кесте 4 - нәтижесінде сүттің майлылығы - 6,71%, ақуыз саны - 3,38%, сүттің майсыз құрғақ қалдығы - 8,33% және тығыздығы 1028 кг/см³ болды.

Кесте 5 – Хлорелла суспензиясын қолдану нәтижесінде алынған сүттегі дәрумендер құрамы

Өнім атауы	В1 (тиамин), мг/100г	В2 (рибофлавин), мг/100г	В6 (пиридоксин), мг/100г	С (аскорбин қышқылы), мг/100г
Сүт n=10	0,041	0,132	0,051	1,256

Кесте 5 - зерттеу нәтижесінде 100 г сүттегі В1 дәрумені 0,041 мг, В2 дәрумені 0,132 мг, В6 дәрумені 0,051 мг, С дәрумені 1,256 мг көрсетті.

Кесте 6 – Хлорелла суспензиясын қолдану нәтижесінде алынған сүттегі ауыр металдар мөлшері

Өнім атауы	Қорғасын, мг/кг	Мышьяк, мг/кг	Кадмий, мг/кг	Сынап, мг/кг
Сүт n=10	-	0,00018	0,0082	-
ПДКмг/кг	0,1	0,05	0,03	0,005

Кесте 6 - да зерттеу нәтижесінде хлорелла суспензиясын қолдану нәтижесінде алынған сүттің құрамында қорғасын және сынап металдары табылған жоқ, мышьяк мөлшері 0,00018 мг-ды, ал кадмий мөлшері 0,0082 мг-ды құрады, яғни ШРК-дан төмен мәндерді көрсетті.

Қорытынды: қорытылай келгенде хлорелла суспензиясы дәрумендерге мол болғандықтан сүтінде биологиялық құндылығын жақсартқанын алынған зерттеулер нәтижелерінен байқап отырмыз. Яғни жай шөппен және жеммен азықтандырылған сиырдың сүтінің майлылығы 4,43%, ақуыз саны 3,18 %, сүттің майсыз құрғақ қалдығы 8,04% ал тығыздығы 1027 кг/см³ болса, хлорелла суспензиясымен азықтандырылған сиыр сүтінің майлылығы 6,71%, ақуыз саны 3,38 %, сүттің майсыз құрғақ қалдығы 8,33% ал тығыздығы 1028 кг/см³ тең болды.

Дәрумендер құрамын жай сүтпен салыстырғанда хлорелла суспензиясымен азықтандырылған сиыр сүтінде В1 дәрумені 17% өскен, В2 дәрумені 61%, В6 дәрумені 30,7%, С дәрумені 45,7% өскен, яғни малды азықтандыруда хлорелла суспензиясын қолданудың маңызы зор екенін дәлелденді.

Бекишева Ж.С. **ӘДЕБИЕТ**

1. Сиырлардың төлдеуден кейінгі кезеңіндегі сірі желінсауын диагностикалау және емдеу әдістерін құрастыру // Философия докторы PhD дәрежесін алу үшін жасалған диссертация. Астана, 2015 - 9 б.
2. Барақбаев Б. Сүт және сүт тағамдары. Алматы Қайнар, 1989. - 6 б.
3. Балдырлар. [электронды ресурс] URL: http://itest.kz/lekciya_iii_tarau_baldyrlar (Қаралған күні 02.12.2016ж)

ИССЛЕДОВАНИЕ БИОЛОГИЧЕСКОЙ ЦЕННОСТИ МОЛОКА ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ СУСПЕНЗИИ ХЛОРЕЛЛЫ

А.О. Истханова, А.С. Койгельдинова

В данной статье приведены исследования и результаты биологической ценности молока коров. Исследована биологическая ценность молока до и после применения суспензии хлореллы, так же доказана эффективность применения суспензии хлореллы.

STUDY BIOLOGICAL VALUE MILK BY SUSPENSION OF CHLORELLA

A.O. Istanova, A.S. Koygeldinova

This article describes the study and the results of the biological value of milk cows. Investigated the biological value of milk before and after application of a suspension of Chlorella, as well proved the effectiveness of a suspension of Chlorella.

БРУЦЕЛЛЕЗ БОЙЫНША ҚОЛАЙСЫЗ ОШАҚТАРДА ЖҮРГІЗІЛЕТІН ІС-ШАРАЛАР

***Аннотация:** Мақалада Шығыс Қазақстан облысы жануарлары, оның ішінде мүйізді ірі қара және мүйізді ұсақ малдары арасында бруцеллез ауруы байқалған қолайсыз ошақтарда жүргізілетін ветеринариялық - санитариялық іс - шаралар жайында жазылған.*

***Түйін сөздер:** Шығыс Қазақстан облысы, бруцеллез, қолайсыз ошақ, шектеу, диагностикалық тексерістер, ветеринариялық - санитариялық іс-шаралар.*

Жануарлар арасында бруцеллез өте өзекті мәселелер қатарында, өйткені ауру қоздырғыштары бір болған соң адамдарға жұғып, ауру тудырады. Сондықтанда, қазіргі кезеңде бруцеллезге қарсы аурудың алдын алудың тиімді шараларын жасауға мәжбүрміз.

Бруцеллез өте ертеден белгілі, біздің эрамызға дейін 460-337 жылдарда Гиппократ осы ауруды сипаттап жазған. Кейіннен XV11 – XV111 ғасырларда дәрігерлердің жазбаларында бруцеллез жайлы деректер ұшырасады, ал 1861 жылы бруцеллез туралы толық ақпарат болды. XIX ғасырдың алғашқы жартысында бруцеллездің зерттелуінің жаңа дәуірі болды деп саналады, өйткені Жер орта теңізінің жағалауларында және аралдарында алғашқы рет бруцеллездің қоздырғышын дәрігер Брюс 1886 жылы ашты [1]. Бруцеллезбен тек жануарлар ауырады деген ұғымды теріске шығарып, адамдар мен жануарлардың бруцеллез ауруының қоздырғышы бір қоздырғыш екенін дәлелдеді.

Бруцеллездің алдын алу ветеринариялық – санитариялық ережелердің талаптарын орындай отырып, шаруашылықтағы жануарларға ауру қоздырғышын жұқтырмауға бағытталған. Ол мақсатта қолданылатын әртүрлі вакциналар бар. Ауруды болдырмау мақсатында қолдағы ауылшаруашылығы малдарын, оның ішінде сатып алынғанын да тіркеуге алып, номерлеу; сатып алу, сату, сою тек ветеринария қызметкерлерінің рұқсатымен іске асыру; сатып алынған жануарларды 30 күн карантинге қою; бруцеллез ауруына күдіктенген (түсік тастау, эмбрионның өлі шығуы) барлық жағдайда ветеринария қызметкерлеріне хабарлау; малдарды азықтандырып, күтетін адамдардың жеке басының тазалығын сақтау; ауру ошақтарында дезинфекция жүргізу; ауру малдарды сою; шикі сүтті ішпеу; ветеринариялық санитария дәрігері рұқсат етпеген орындардан ет және сүт өнімдерін сатып алмау және т.б. іс-шаралар қарастырылған [2].

Бруцеллез бойынша қолайсыз ошақтарда жалпы шектеу қою, жануарларды номерлеу, карантиндік шараларды жасау, қоздырғышты таратпау жайлы іс-шаралар жасалады.

Шығыс Қазақстан облысы бойынша 2016 жылдың 1 қаңтарына 16 бруцеллездің өтпелі ошақтары болса, төртеуі Тарбағатай ауданына тиесілі. 2016 жылы 21 бруцеллез бойынша қолайсыз ошақ ашылған. Бұрынғы бруцеллез бойынша қолайсыз ошақтарды қосып санағанда 2016 жылы 22 ошақ жабылды. Қазіргі таңда бруцеллез бойынша жұмыс атқарылып жатқан қолайсыз ошақтар саны 14 (кесте 1).

Шектеу жайында жариялау туралы шешім қабылданғаннан кейін қызмет көрсету аумағына бруцеллез бойынша қолайсыз пункт кіретін ЖАО бөлімшесінің ветеринариялық – санитариялық дәрігері ұйымдастырушылық - шаруашылық, ветеринариялық – санитариялық және арнайы ветеринариялық шаралары енетін сауықтыру іс - шараларының жоспарын әзірлейді. Сауықтыру іс шараларының жоспарын әкімшілік-аумақтық бірліктің бас мемлекеттік ветеринариялық – санитариялық инспекторының келісімі бойынша ЖАО бөлімшесі бекітеді.

Бруцеллез бойынша қолайсыз ошақтарда жүргізілетін іс-шараларды іске асыру жөніндегі ветеринариялық – санитариялық іс-шаралар «Республикалық эпизоотияға қарсы отряд» РММ ұйымының күшімен Республикалық бюджет қаражатының есебінен жүргізіледі. Эпизоотиялық ошақтарды табу және бруцеллез бойынша қолайсыз ошақтардың аумағын анықтау мақсатында шектеу орнатылады [3].

Кесте 1 - Көкпекті, Тарбағатай аудандары бойынша бруцеллез ауруы ошақтарында атқарылып жатқан жұмыстары (2015,2016 жылдар)

№	Шаруашылықтар	Мал түрі (соңғы қан алынған мал басы саны)	Әкім шешімінің шыққан күні	Сараптама шыққан күні	Шешім №	«РЭО» РММ келген күні	«РЭО» РММ келу ұзақтығы	Жабылуы бойынша болжам	Жабылғаны
Көкпекті ауданы (2015 жыл)									
1	Бастаушы а/о Көкжота ауылы	ІҚМ 525 бас	10.07.2015 ж №164 шешім	29.04.15 ж	№274	28.07.2015 ж	90 күн	15.022 015 ж	жабылды
2	Қоқжайық а/о «Рустам» ШҚ	ІҚМ 833 бас	27.07.2015 ж № 178 шешім	18.06.15 ж	№308	19.08.2015 ж	61 күн	15.12.2015ж	жабылды
Тарбағатай ауданы (2016 жыл)									
3	Сәтбаев а/о «Тоғасбай» қыстағы	ІҚМ 245 бас	30.09.2015 ж №582 шешім	18.06.15 ж	№391	26.11.15 ж	160 күн	0910.2 016ж	жабылды
4	Сәтбаев а/о «Ақсиыр» қыстағы	ІҚМ	30.09.2015 ж №582 шешім	18.06.15 ж	№392	26.11.15ж	160 күн	22.062 016 ж	жабылды
5	Екпін а/о «Бекнұр» қыстағы	ІҚМ	30.09.2015 ж №585 шешім	18.06.15 ж	№389	26.11.15ж	160 күн	12.03 2016 ж	жабылды
6	Құмкөл а/о «Кеңесбай» қыстағы	ІҚМ	30.09.2015 ж №584 шешім	18.06.15 ж	№390	26.11.15ж	160 күн	20.032 016 ж	жабылды
7	Екпін а/о Күйгенқор а учас-і	МҰМ 397 бас	08.01.2016 ж №4 қаулысы	02.12.15 ж	№26	29.02.16 ж	88 күн	25.07 2016 ж	жабылды
8	Қызыл-кесік а/о «Әбділда» қыстағы	МҰМ 378 бас	30.12.2015 ж №728 қаулысы	11.11.15 ж	№27	29.02.16 ж	110 күн	24.122 016 ж	жабылды
9	Кіндікті а/о «Болсынбек» қыстағы	МҰМ 773 бас	30.12.2015 ж №727 қаулысы	11.11.15 ж	№30	29.02.16 ж	110 күн	2016 ж	жабылды
10	Көкжыра а/о «Мұздысай» қыстағы	МҰМ 581 бас	30.12.2015 ж №726 қаулысы	11.11.15 ж	№31	29.02.16 ж	110 күн	05.062 016 ж	жабылды
11	Құмкөл а/о «Қызылжұлдыз» елді мекені	ІҚМ 986 бас	01.04.2016 ж №154 қаулысы	14.03.15 ж	№79	13.05.16 ж	45 күн		

Ветеринариялық – санитариялық және арнайы ветеринариялық – гигиенелік шаралар жабдықтарды, үй, қора – қосықты, ауру малдарды тасымалдаған көліктерді дезинфекциялай отырып, жем-шөп, сойыс өнімдері қалдықтарын залалсыздандырып, бруцеллез бойынша қолайсыз ошақтарда жоғары деңгейде санитариялық ахуал қарастырады. Бруцеллез бойынша қолайсыз ошақтарда ветеринария қызметкерлерінің, жұмысшылардың, бақташылардың жеке басының гигиенасына басты назар аударылады. Ауру малдарды қабылдау, тасымалдау, сою және оны өңдеуден өткізетін, олардан алынатын қосымша өнімдерді өндейтін адамдардың медициналық кітапшасы болуы қажет. Ол құжатта оның індетті аурулармен ауырмайтыны жайлы деректер болуы қажет, арнайы вакцинацияланған, тексеруден өткен адамдарға ғана рұқсат етіледі.

Шектеу жайында жариялау туралы шешім қабылданғаннан ауылдық округінің әкімімен білесе отырып жергілікті ветеринариялық – санитария дәрігері «Республикалық эпизоотияға қарсы отряд» РММ мамандарымен бірлесе отырып ұйымдастырушылық - шаруашылық, ветеринариялық – санитариялық және арнайы ветеринариялық шаралары енетін сауықтыру іс - шараларының жоспарын әзірлейді.

Одан әрі қолайсыз ошақтарда тұратын тұрғындар арасында үгіт – насихат, түсіндіру жұмыстарын өткізеді. Ветеринариялық – санитариялық және ветеринариялық – гигиенелік ережелер жайлы, адамдардың жеке басының тазалығы туралы, бруцеллезге қарсы іс – шаралар жайлы жұмысшылар мен ауылшаруашылығы нысандарының иелеріне, бақташылар арасында міндетті нұсқама (инструктаж) өткізіледі.

Бруцеллез ауруы шыққан малдардың иелері мен олардың отбасы мүшелерін медициналық тексерістен өткізу ұйымдастырылады.

Қора – жайларда жануарлармен жұмыс істеу ережесін толықтай сақтау және жұмысқа тартылған жұмыскерлерді арнайы киіммен (халаттар, резеңке колғап, резеңке етік) және басқа да жеке қорғаныс аспап – құралдармен қамтамасыз етіледі.

Шектеу қойылған аумақтан және сол аумақ арқылы жануарларды тасымалдауға, шектеу жайында жарияланған аумаққа сау малдарды енгізуге, арнайы көліктермен (кузовы жабық, еденінен сұйық өтпейтін темір жол, су және автокөліктер) союға жіберілген малдан басқа малды шығаруға рұқсат етілмейді.

Бруцеллезбен ауырған малдарды және олардың төлдерін тез арада сау малдардан бөліп алып, жеке оқшаулау қажет. Жауарлардың етке тапсырудан экономикалық тұрғыдан тиімсіздігіне, асыл тұқымды жануар екендігіне, өнім беру құндылығына, семіздігіне, жасына және физиологиялық күйіне қарамай, 15 күннің ішінде арнайы жабдықталған санитариялық қасапханада сойылуы тиіс.

Бруцеллезбен ауырған малдарды тасымалдау аса сақтықпен ветеринариялық – санитариялық және ветеринариялық – гигиенелік ережелердің қатаң орындалуымен іске асырылуы тиіс. Ауру малдарды тасымалдаудың ұйымдастырушылық – шаруашылық шаралары ауылдық округінің әкімінің, ветеринариялық – санитариялық шаралар ветеринариялық – санитариялық инспектордың қатаң қадағалуында болуы керек.

Мал қоралары мен аулаларды механикалық әдіспен тазарту күнделікті және керек жағдайда үнемі жүргізіліп отыруға, ауру малдар ұсталынған қоралардағы төсеніштер мен жем – шөп қалдықтары өртелуге, қи-тезектері арнайы арнайы орындарда биотермиялық залалсыздандырудан өтуге тиісті. Мал қоралары мен аулаларды механикалық әдіспен тазартудан соң дезинфекция жұмыстары атқарылуға тиісті.

Қолайсыз ошақтарда арнайы іс – шаралардың арасынан диагностикалық шараларды өткізгенде, ауру малдарды оқшаулағанда , ауру малдарды сою кезеңдерінде, ауылдық округтерде, елді мекендерде және шаруашылық нысандарында жүргізілетін жұмыстарды қамтитын сауықтыру шараларын жүйелі түрде іске асыру қажет. Ауру шыққан ауылшаруашылығы нысандарынан әр 15-30 күн сайын екі мәрте теріс нәтиже алынғанға дейін РБП және КБР бойынша серологиялық тексеруді ұйымдастыру қажет. Шектеу аймағындағы малдардан екі рет теріс нәтиже алынғанша қан алу жұмыстары жалғасады.

Оң нәтиже берген әр малды және олардың төлдерін тез арада сау малдардан бөліп алып, жеке оқшаулаулауып, 15 күннің ішінде арнайы жабдықталған санитариялық қасапханада сойылуы тиіс. Ауру анықталған мал қоралары мен аулаларды механикалық әдіспен тазартудан соң дезинфекция жұмыстары атқарылады.

Бруцеллезге қолайсыз ошақтарда, аурудың тиылғаны байқалып, эпизоотиялық жағдай жақсарған кезеңде қорытынды залалсыздандыру жұмыстары жүргізіледі, қорытынды залалсыздандыру жұмыстарының сапасы зертханалық тексерумен және арнайы құқықты құжатпен расталады.

Соңында сауықтыру шаралары бойынша жүргізілетін кешенді ұйымдастырушылық - шаруашылық, ветеринариялық – санитариялық және арнайы ветеринариялық шаралары орындалған соң ғана шектеу шаралары жергілікті әкімнің шешімімен алынады. Жануарлар мен адамдарға ортақ бруцеллез ауруын болдырмау және бруцеллезге қолайсыз ошақтарда ветеринариялық – санитариялық шараларды дер кезінде және жоғары деңгейде өткізгенде бруцеллезді таратпауға толықтай мүмкіндік туындайды.

ӘДЕБИЕТ

1. Студенцов К.П. Бруцеллез сельскохозяйственных животных // Алма-ата, Кайнар. - 1965. - С. 6-11
2. Иванов Н.П. . Основные мероприятия по борьбе с бруцеллезом сельскохозяйственных животных в Казахстане // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. - 1981.- №7. - С. 64-72
3. Ветеринарное законодательство // Астана – 2010. - т. 2 - С. 42

МЕРОПРИЯТИЯ В НЕБЛАГОПРИЯТНЫХ ОЧАГАХ ПО БРУЦЕЛЛЕЗУ

С. Жуматаев, С.Т. Дюсембаев

В данной статье приведены ветеринарно-санитарные мероприятия, проводимые в неблагоприятных очагах по бруцеллезу крупного рогатого скота в Восточно-Казахстанской области.

ADVERSE EVENTS IN FOCI OF BRUCELLOSIS

S. Zhumataev, S.T. Dyuyssembaev

This article provides veterinary-sanitary activities in adverse foci of brucellosis of cattle in East Kazakhstan region.

УДК 6.37.12.045

К.С. Сулейменов, Б.Ж. Кожебаев, А.М. Токенова, Л.Б. Муканова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

БЕЛКОВЫЙ СОСТАВ МОЛОКА КОРОВ МЯСНЫХ ПОРОД РАЗВОДИМЫХ НА ВОСТОКЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация: В статье приведены результаты исследований пробы молока симментальской, казахской белоголовой, герефордской и аулиекольской пород разводимых в крестьянских хозяйствах на Востоке Казахстана. Исследования показали, что в отличие от молока молочных пород в молоке мясных коров содержится больше казеина и напротив, меньше сывороточных белков. Породные особенности в наибольшей степени выражены у симментальских коров и казахской белоголовой породы. Их молоко отличалось высокой белковостью наивысшим содержанием казеина, коровы казахской белоголовой породы, кроме того, имели повышенную концентрацию сывороточных белков, а симментальские, напротив, низкую концентрацию этих белков. По белковому составу молока наиболее сходными оказались породы герефордская и аулиекольская.

Ключевые слова: молоко, мясные породы скота, белок, казеин, белки сыворотки.

Известно, что одним из факторов будущей продуктивности животных является правильное кормление молодняка, для которого важное значение имеет молочная продуктивность матери и состав ее молока. Главным компонентом молока являются белки. Именно они оказывают существенное влияние на увеличение пропорций тела, состав и объем мышечной ткани. В настоящее время в молоке коров выявлено до 20 белковых компонентов, содержание которых у крупного рогатого скота мясных пород слабо изучено. В научной литературе весьма скудны данные о влиянии белкового состава молока на рост и развитие мясного молодняка. Исследования, направленные на решение этих вопросов, имеют важное значение для повышения сохранности молодняка, его жизнеспособности и увеличения интенсивности роста[1].

В настоящее время в Казахстане районированы такие мясные породы как казахская

белоголовая, герефордская, лимузинская, абердин-ангусская, симментальская мясного типа и аулиекольская. Как известно, одним из факторов будущей продуктивности животных является правильное кормление молодняка, для которого важное значение имеет молочная продуктивность матери и состав ее молока.

Главным компонентом молока являются белки. Именно они оказывают существенное влияние на увеличение пропорций тела, состав и объем мышечной ткани. В настоящее время в молоке коров выявлено до 20 белковых компонентов, содержание которых у крупного рогатого скота мясных пород слабо изучено. В научной литературе весьма скудны данные о влиянии белкового состава молока на рост и развитие мясного молодняка. Исследования, направленные на решение этих вопросов, имеют важное значение для повышения сохранности молодняка, его жизнеспособности и увеличения интенсивности роста.

Существенную роль играет и качественные показатели мяса (калорийность, содержание жира в тушах и т.д.). В отдельных регионах и странах значение говядины как продукции убоя домашнего скота неодинаково, что связано не только с рекомендациями диетологов, но и с кулинарными традициями, особенностями этнического состава населения, религией. Поэтому не исключается влияние некоторых из этих факторов на динамику валового производства говядины.

Повышение эффективности производства говядины является одной из важных задач продовольственной программы. Она должна решаться комплексно, с учетом конкретных хозяйственных и экономических возможностей, а также более полной реализации генетического потенциала продуктивности молодняка и внедрением ресурсосберегающих технологий содержания и кормления животных. Производство говядины в нашей стране на 97% осуществляется за счет скота молочного и комбинированного направления продуктивности, что является мало эффективным и при этом мясо имеет пониженное качество. Поэтому уже на ближайшие годы предусмотрено ускоренное развитие мясного скотоводства на основе разведения специализированных мясных пород скота[2].

Материалы и методики исследования: Целью исследований являлось проведение комплексного исследования белкового состава молока коров мясных пород. Пробы молока брали у четырех наиболее распространенных пород коров мясной продуктивности - симментальской, казахской белоголовой, аулиекольской и герефордской пород. От каждой породы были взяты по 30 проб молока.

Результаты исследования: В результате проведенных исследований установили, что в молоке мясных коров содержатся аналогичные белковые фракции как у молочных пород, разводимых в Восточном Казахстане. В молоке коров мясных пород обнаружено, как у молочного скота, 16 белковых фракций, из них 9 казеиновых, 7 сывороточных, они оказались идентичными у пород обоих направлений продуктивности. Различия между породами выявлены по концентрации этих фракций. В молоке мясных коров содержалось больше общего белка, казеина и, напротив, меньше сывороточных белков. Поэтому структура молочного белка у мясного скота была несколько иной, нежели у молочного; у них доли соотношений казеина и сывороточного белка составило соответственно 81:19 % и 79:21 %.

Таблица 1 - Содержание белков в молоке коров мясного и молочного направлений продуктивности

Белки	Содержание белков в молоке по направлениям продуктивности			
	мясное, n=143		молочное, n=378	
	М±m, г/100 мл	%	М±m, г/100 мл	%
Общий белок	3,513±0,032	100	3,352±0,026	100
Казеины:	2,850±0,031	81,1	2,654±0,024	79,2
Белки сыворотки:	0,663±0,003	18,9	0,698±0,009	20,8

Следовательно, молоко коров мясного направления продуктивности по белковому составу существенно отличается от молочных коров. В отличие от них в молоке мясных коров содержится больше казеина и, напротив, меньше сывороточных белков. Эти различия главным образом обусловлены соответствующей концентрацией следующих белковых фракций в молоке: αS0 -, β -, κ -, γ -, s - казеинов, F - фракции сыворотки, β - лактоглобулина и α - лактальбумина.

Изучали межпородные различия по содержанию белков в молоке коров у исследованных мясных пород (таблица 2). Прежде всего следует отметить, что все они превышали молочных пород

по белковости молока. Среди них наибольшей белково-молочностью отличались коровы казахской белоголовой породы - 3,617 г/100 мл ($P < 0,001$). Им было характерно повышенное содержание как казеинов (2,896 г/100 мл), так и белков сыворотки (0,721 г/100 мл; $P < 0,05 \dots 0,001$).

Таблица 2 - Содержание белков в молоке коров мясных пород

Белки	Содержание белков по мясным породам, г/100 мл							
	герефордская, <i>n</i> =30		аулиекольская, <i>n</i> =30		казахская белоголовая, <i>n</i> =30		симментальская, <i>n</i> =30	
	М±т	%	М±т	%	М±т	%	М±т	%
Общий белок	3,42±0,037	100	3,48±0,048	100	3,617±0,045	100	3,52±0,038	100
казеины	2,76±0,031	80,9	2,78±0,039	80,0	2,896±0,034	80,1	2,94±0,025	83,5
белки сыворотки	0,65±0,028	19,1	0,69±0,030	20,0	0,721±0,032	19,9	0,58±0,018	16,5

Другой отличительной породой оказалась симментальская. Ей была характерна несколько иная структура молочного белка, у которой в молоке содержалась наивысшая доля казеина (83,5 %) и напротив, наименьшая доля белка сыворотки (16,5 %).

Наиболее сходными по белковому составу молока оказались породы герефордская и аулиекольская. Они имели почти равное содержание общего белка (3,421 и 3,482 г/100 мл), казеина (2,769 и 2,786 г/100 мл), белка сыворотки (0,652 и 0,696 г/100 мл).

Заключение. Таким образом, исследование белкового состава молока коров мясных пород показало наличие между ними существенных различий. Породные особенности в наибольшей степени выражены у симментальских коров и казахской белоголовой породы. Их молоко отличалось высокой белковостью наивысшим содержанием казеина, коровы казахской белоголовой породы, кроме того, имели повышенную концентрацию сывороточных белков, а симментальские, напротив, низкую концентрацию этих белков. Для коров последней породы характерно несколько иное соотношение казеина и белка сыворотки (93,5:17, 5%), нежели у других пород (80:20 %). По белковому составу молока наиболее сходными оказались породы герефордская и аулиекольская.

ЛИТЕРАТУРА

1. Федосеева Н. Связь межотельного периода с молочной продуктивностью коров // Молочное и мясное скотоводство.- 2007.-№7.-С. 25-26
2. Сакса Е. И., Барсукова О. Е. Влияние уровня молочной продуктивности на плодовитость коров // Зоотехния. – 2007 - № 11. – с. 23 – 26.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДА ӨСІРІЛЕТІН ЕТ БАҒЫТЫНДАҒЫТІН ІРІ ҚАРА МАЛ ТҰҚЫМЫНЫҢ СҮТІНДЕГІ БЕЛОК ҚҰРАМЫ К.С. Сулейменов, Б.Ж. Кожебаев, А.М. Токенова, Л.Б. Муканова

Бұл мақалада Шығыс Қазақстанның шаруа қожалықтарында өсірілетін симментал, қазақтың ақбас, герефорд және ауликөл тұқымдарының сүтінің үлгін зерттеу нәтижелері келтірілген. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей ет бағытындағы сиыр тұқымдарының сүтінің құрамында казеин мөлшері сүтті бағыттағы сиыр тұқымдарына қарағанда көбірек болып, сарысулы ақуыздар аз кездескен. Тұқымдық ерекшеліктері бойынша симментал сиырлары және қазақтың ақбас тұқымды малдарында жоғары дәрежеде көрінді. Бұлардың сүттері мол көлемді белокты казеинмен ерекшеленеді, қазақтың ақбас тұқымды сиырлары сарысулы ақуызының үлесі көп болды, ал симментал сиырларында төмен екендігі көрсетілген. Герефорд және ауликөл тұқымдарында сүт құрамында ақуыздық құрамы бірдей болған.

PROTEIN COMPOSITION OF MILK OF COWS OF MEAT BREEDS BRED IN THE EAST OF KAZAKHSTAN

K.S. Suleimenov, B.Z. Kozhebaev, A.M. Tokenova, L.B. Mukanova

The article presents the results of research samples of milk Simmental, Kazakh white, Hereford and auliekolskoy breeds bred in farms in the East Kazakhstan. Studies have shown that unlike milk in the milk of dairy breeds of beef cows casein and contains more contrast, less of serum proteins. Breed characteristics are most pronounced in the Fleckvieh cows and Kazakh white breed. Their milk is characterized by high protein content highest content of casein, cow Kazakh white breeds, moreover, have an increased concentration of serum proteins and Simmental, on the other hand, a low concentration of these proteins. According to the protein composition of milk were the most similar breed Hereford and auliekolskaya.

ӘОЖ: 619:616.98:579.852.11-036(574.25)

Ш.А.Тастемирова, Е.О.Омарбеков, А.Н. Байғазанов

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік Университеті

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТОПАЛАҢ ІНДЕТІНІҢ ЭПИЗООТОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Аннотация: Бұл мақалада Шығыс Қазақстан облысында топалаң індетінің эпизоотологиялық жағдайы туралы сипаттама берілген. Топалаң індетінің өлекселерін көмген орындар негізінде мал қорымдарының картасы құрастырылған. Топалаң індетіне қарсы іс-шараларды күшейтудің маңыздылығы жайлы айтылған.

Түйін сөздер: топалаң, мал қорымы, індет ошағы, координаттар

Топалаң (антракс) – жануарлардың және адамдардың аса қауіпті жұқпалы індеті. Қоздырушының топырақта ұзақ уақытқа дейін сақтала алатын және онда көбейе алатын, сонымен қатар жоғары патогендік қасиеттерінің арқасында, бір рет індет өршіген аймақта бірнеше рет қайталана алады. Қазақстан аумағында топалаңның жиі тіркеліп отыруына байланысты індеттің аса қауіпті екендігіне негіз береді. Жерді қазу және табиғи апаттардың нәтижесінде ертеде індет ошағы болған, індеттен сау емес аймақтарда топалаңның қайта тууы қазіргі статистиканы жаңартып отыр. Бұрын тіркелген белсенді емес ошақтар қазіргі статистикамен есепке алынбайды. Олар туралы мәліметтерді сібір жарасының кадастрынан, есептерден, эпизоотиялық журналдардан және эпизоотиялық карталардан алуға болады. Бірақта, мал өлекселері көмілген орындар қауіпті болып қала береді.

Қазіргі таңда, Қазақстанда метеорологиялық және экологиялық факторлар картографиялық жағдай сонымен қатар індеттің болжамы топалаң індетінің мал қорымдарына сай бір жүйеге келтірілмеген. Осыған орай топалаң індетінің эпизоотологиялық мониторингі және дифференциальды диагностикасы ветеринария ғылымы және тәжірибесі үшін өзекті мәселе болып табылады[1].

Қоздырушысы 70 жылға дейін сақтала алатын адамдар мен жануарларға аса қауіпті топалаң індетінің вакцинопрофилактикасының ашылуы арқылы, індеттің таралу қаупінің төмендеуі адамзат үшін үлкен жетістік болып келеді.

ХЭБ мәліметтеріне сүйенсек, Азия және Африка мемлекеттерінің (Пәкістан, Ангола, Эфиопия, Монғолия Қытай және т.б.) көбінде жыл сайын жануарлар арасында топалаң індеті тіркеліп отырады. Орта Азия елдерінде Қазақстанмен шекаралас немесе экономикалық байланыс бар елдер (Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Ресей) соның ішінде Тәжікстанда 1000-нан аса індеттен таза емес аймақтар бар. СЭС мәліметтеріне сәйкес, тек қана Душанбе қаласында зақымдалған еттен адамдар арасында топалаңның туындауына себепші болған 338 жағдай тіркелді.

Жергілікті аудандарда індеттің қайталануы кез келген мемлекетте топалаң ауруының пайда болуы мүмкін екендігін көрсетеді.

Жетекші инфекционисттердің пайымдауынша, індет қоздырушысына иммунитеті жоқ жануарлар арасында аурудың өршуі жоғары болғандықтан, індетке қарсы жаңа бақылау және іс-шараларды ұйымдастыру өзекті мәселе.

B.anthraxis қоздырушысының химиялық және физикалық факторларға, ұзақ уақыт бойына сақталу қасиеті алдын алу шаралар жиынтығына қарамастан мамандардың аса мұқият көңіл бөлуін талап етеді[2].

Топалаң індетінің толық зерттелуіне қарамастан ауылшаруашылық малдарының арасында және адамдардың арасында ауру әлі де көп таралуда[3]. Осыған орай мал қорымдарының орналасқан жерлерін анықтау және оларды тіркеу аса маңызды.

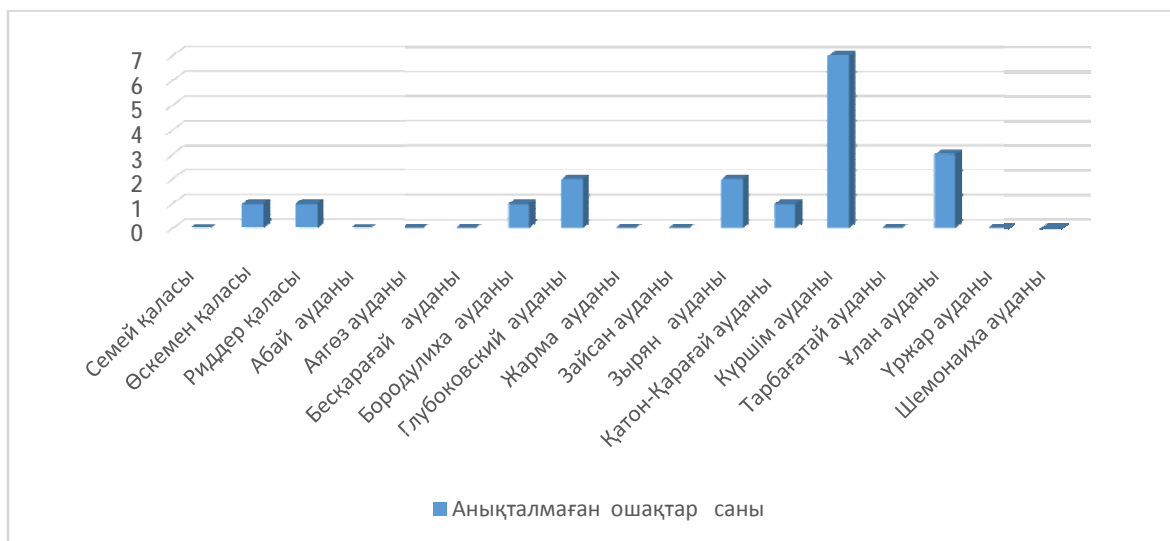
Малдарға ғана емес адамдарға жұғатын өте қауіпті аурудың Шығыс Қазақстан облысындағы эпизоотиялық жағдайы зерттелінді (кесте 1). Топалаң індетінің өлекселерін көмген орындар негізінде көмілген орындар картасы құрастырылды. Шығыс Қазақстан облысында ветстатистикалық деректер бойынша жер кадастрындағы 275 топалаң ауруынан өлген мал өлекселері көмілген ошақтан 257 ошақтың мал қорымдары табылды (сурет 1) және бұл көрсеткіш жер кадастры бойынша көрсетілген санның 93% - ын құрайды. Сонымен қатар Зайсан ауданындағы 16 мал қорымдарымен 11 ошақтың нақты орындары белгілі болып, 5 ошақтың орындары күмәнді болып отыр.

Кесте 1 – Топалаң індетінің Шығыс Қазақстан облысындағы эпизоотиялық жағдайы

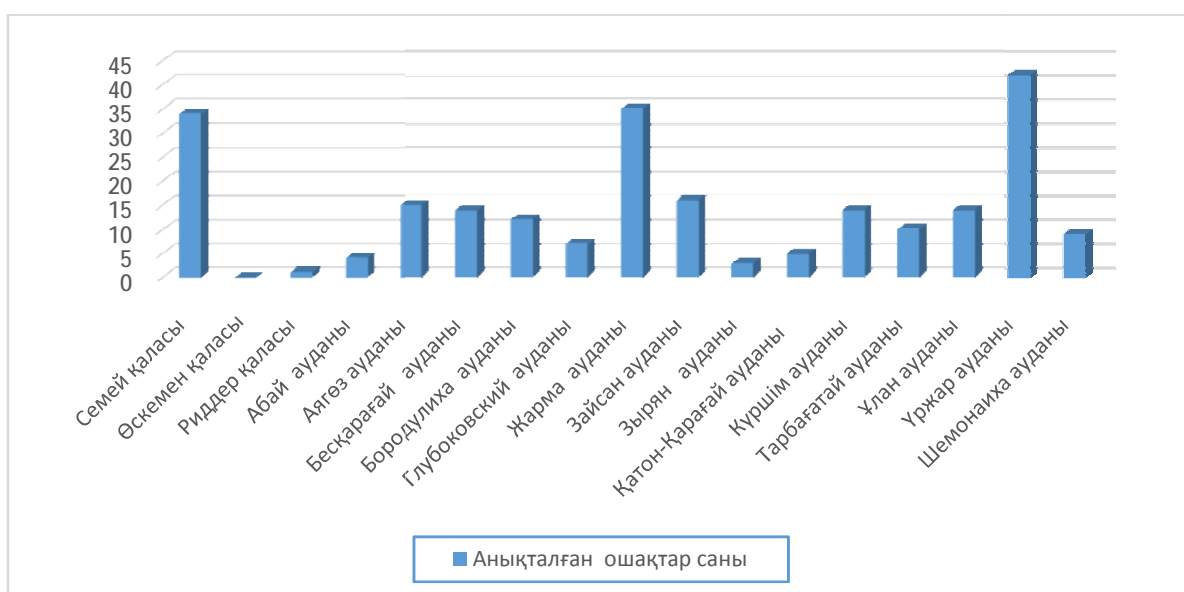
№	Аудан	Сібір жарасы өлекселері көмілген орындардың тіркелгендер саны	Анықталған ошақтар саны	Анықталмаған ошақтар саны
1	Семей қаласы	34 ошақ	34 ошақ	---
2	Өскемен қаласы	1 ошақ	---	1 ошақ
3	Риддер қаласы	2 ошақ	1 ошақ	1 ошақ
4	Абай ауданы	4 ошақ	4 ошақ	---
5	Аягөз ауданы	15 ошақ	15 ошақ	---
6	Бесқарағай ауданы	14 ошақ	14 ошақ	---
7	Бородулиха ауданы	13 ошақ	12 ошақ	1 ошақ
8	Глубоковский ауданы	9 ошақ	7 ошақ	2 ошақ
9	Жарма ауданы	35 ошақ	35 ошақ	---
10	Зайсан ауданы	16 ошақ	16 ошақ	---
11	Зырян ауданы	5 ошақ	3 ошақ	2 ошақ
12	Қатон-Қарағай ауданы	6 ошақ	5 ошақ	1 ошақ
13	Күршім ауданы	21 ошақ	14 ошақ	7 ошақ
14	Тарбағатай ауданы	10 ошақ	10 ошақ	---
15	Ұлан ауданы	17 ошақ	14 ошақ	3 ошақ
16	Үржар ауданы	42 ошақ	42 ошақ	---
17	Шемонаиха ауданы	9 ошақ	9 ошақ	---

Сурет 1 – Сібір жарасы өлекселері көмілген орындардың тіркелгендер саны

Сурет 2 –Анықталмаған ошақтар саны

Сурет 3 –Анықталған ошақтар саны

Қорытындылай келе, біздің зерттеулердің нәтижесінде Шығыс Қазақстан облысында жалпы барлығы 17 ауданнан 275 топалаң мал қорымы тіркелген (сурет 3). Дегенмен Өскемен, Риддер қалаларындағы және Бордулиха, Глубоковский, Зырян, Қатон-қарағай, Күршім, Ұлан аудандарындағы мал қорымдарының орналасқан жерлері табылмады (сурет 2). Сондықтан топалаң індетінің шығу қаупі жоқ емес деген ойға келеміз. Бұл өз кезегінде алдағы уақытта топалаң індетіне қарсы іс-шараларды мұқият және қатаң түрде орындауды талап етеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Шакиров М.С. Эпизоотический потенциал сибирезвенных захоронений в районах Закамья Республики Татарстан [автореферат]. - Уфа 2009.
2. Наврузшоева Г. С. Эпизоотологический мониторинг и совершенствование мер специфической профилактики сибирской язвы в Республике Таджикистан [автореферат]. – Москва 2005
3. Васильев П.Г. Актуальные проблемы сибирской язвы: биология и индикация возбудителя, клиника, патоморфология и диагностика заболевания [электрон.ресурс].–2001.– URL:<https://dvs.rsl.ru/semgu/>(дата обращения:12.11.2016)

**ЭПИЗООТОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ СИБИРСКОЙ ЯЗВЫ
В ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ
Ш.А.Тастемирова, Е.О.Омарбеков, А.Н. Байғазанов**

В работе описана эпизоотологическая ситуация сибирской язвы в Восточно-Казахстанской области. Составлена карта скотомогильников павших от сибирской язвы. В статье подчеркивается важность профилактических мероприятий направленных против сибирской язвы.

**EPIZOOTIC SITUATION ANTHRAX IN EAST KAZAKHSTAN REGION
Sh.A. Tastemirova, E.O. Omarbekov, A.N. Baygazanov**

The paper described the epidemiological situation of anthrax in East Kazakhstan region. Mapping cattle cemetery fallen from anthrax. The article emphasizes the importance of preventive measures against anthrax.

ӘОЖ: 619:616.98:578.824.11

У.А.Чушеков, С.Т. Дюсембаев, Е.С.Сахариев

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

**ҚҰТЫРУ АУРУЫ КЕЗІНДЕ ЖҮРГІЗІЛЕТІН
ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ – САНИТАРИЯЛЫҚ ІС-ШАРАЛАР**

Аннотация: Мақалада Шығыс Қазақстан облысында 2016 жылы тіркелген ошақтары туралы мәлімет берілген және құтыру ауруына қарсы іс-шаралар туралы жазылған.

Түйін сөздер: Құтыру, ошақ, вакцина, эпизоотология, жануар, қоздырушы, жасуша, вирус.

Құтыру (*Rabies*, бешенство) – орталық жүйке жүйесін зақымдап, шашырынды полиэнцефаломиелит арқылы ерекшеленетін, жіті өтетін жұқпалы ауру. Құтырумен барлық жылы қанды үй және жабайы жануарлар, сонымен бірге адамдар ауырады. Жас жануарлар ересектерінен гөрі құтыру вирусына сезімтал келеді. Құтыру табиғи ошақты жұқпалы аурулардың қатарына жатады, оның қоздырушысының табиғатта сақталатын қорламасы үй және жабайы ет қоректілер, ал кейбір өлкелерде – жарқанат. Қазақстанның жағдайында құтырудың ең басты таратушысы – түлкі, ал үй жануарларының ішінде бұл ауруға ең жиі шалдығатыны – мүйізді ірі қара малы [1].

Ауру жануар тістегеннен соң вирус сол тістеген орындағы бұлшық ет ұлпасында көбейеді, содан кейін тамырлар арқылы орталық жүйке жүйесінің жасушаларына жетеді. Вирус көп мөлшерде ми қыртысында, мишықта, сопақ мида болады. Вирустар нейрондардың цитоплазмасында өсіп жетіледі. Мидан вирус орталық тепкіш жүйкелер арқылы сілекей бездеріне түседі, содан кейін сілекейде, көздің мөлдір қабығында, бүйрек безде шоғырланады. Құтыру вирусы зақымдалған нерв жүйке жасушаларында арнамалы цитоплазмалық қосындыларды Бабеш-Негри денешіктерді құрайды [2].

Құтыру ауруының жасырын кезеңі бірнеше күннен бір жылға дейін, кейде одан да артыққа созылады, әдетте 2-3 апта аралығындай болады. Оның ұзақтылығы құтырған жыртқыштың тісінен болған жарақаттың шамасы мен түскен орнына, вирустың мөлшері мен уыттылығына және таланған малдың төзімділігіне байланысты [1].

Жеке және заңды тұлғалар құтырудың алдын алу бойынша санитариялық-эпидемияға қарсы (профилактикалық) іс-шараларды ұйымдастыруға және жүргізуге (жануарлар иелерінің) мынадай шараларды сақтауы керек:

- өздеріне тиесілі иттер мен мысықтарды ауданның (қаланың) мемлекеттік ветеринариялық-санитариялық инспекторының немесе мемлекеттік ветеринариялық дәрігерінің ұсынымы бойынша клиникалық тексеру және антирабиялық вакцинамен сақтандыру екпелері үшін ветеринариялық емдік-профилактикалық ұйымдарға жеткізу;

- құтыруға қарсы егілмеген иттерді жеке аулаларға, фермаларға, үйірлерге, отарларға және табындарға жіберуді шектеу;

- ауыл шаруашылығы және үй жануарларын жабайы жыртқыштар, иттер немесе мысықтар тістеген жағдайда, ауруға күдікті немесе тістелген жануарларды оқшаулауға қажетті шаралар қабылдау [3].

Адамдарды немесе жануарларды тістеген иттер, мысықтар және басқа да жануарлардың (құтырудың айқын белгілері бар жануарлардан басқа) иелері немесе қараусыз қалған иттер мен мысықтарды ұстайтын арнайы бригада оларды ветеринария мамандарының 10 күн ішінде оқшаулауы мен бақылауы үшін тез арада жақын ветеринариялық емдеу ұйымына жеткізеді. Жеке және заңды тұлғалар өз жануарларын құтыруға қарсы уақтылы вакцинациялауды және диагностикалауды қамтамасыз етеді. Профилактикалық егулерді жүргізу туралы актіге олардың иелерінің деректерін (аты-жөнін, мекен жайын) көрсете отырып, вакцинацияланған иттер мен мысықтардың тізімдемесі міндетті түрде қоса беріледі. Жануардың паспортына тиісті белгілер қойылады. Құтыру бойынша эпизоотологиялық қолайсыз аймақтарда ауыл шаруашылығы жануарларын (ірі қара мал, ұсақ мал, жылқы, түйе), иттер мен мысықтарды құтыруға қарсы жоспарлы профилактикалық иммундеу жүргізіледі. Жекелеген жағдайларда, ветеринариялық емдеу ұйымының рұқсаты бойынша адамдарды немесе малдарды тістеген жануар оны 10 күн ішінде оқшауланған үй-жайда ұстауға және оны ветеринариялық дәрігерге тексеруге беруге жазбаша міндеттеме берген иесінде қалдырылады. Оқшауланған жануарларды бақылау нәтижелерін осы аумаққа қызмет көрсететін ветеринария дәрігері арнайы журналда тіркейді және бақылау нәтижелері туралы ақпарат бақылау аяқталғаннан кейін 2 күннен кешіктірілмей жазбаша түрде зардап шеккен адамға егу жүргізетін ұйымға және зардап шегушінің тұрғылықты жері бойынша халықтың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығы саласындағы мемлекеттік орган ведомствосының аумақтық бөлімшесіне, жергілікті атқарушы орган (ЖАО) ветеринариялық бөлімшесіне, тиісті аумақтың ветеринария саласындағы уәкілетті орган ведомстволарының аумақтық бөлімшесіне хабарланады. Оқшаулау мерзімі аяқталғаннан кейін клиникалық сау малдар алдын ала вакцинацияланғаннан кейін оларды 30 күнтізбелік күн ішінде оқшаулап ұстау шартымен иелеріне қайтарылады. Құтырумен ауырған жануарларды жояды [3].

Құтыру бойынша қолайсыз елді мекендерде иттер мен мысықтардың көрмесін өткізуге, иттерді шығаруға және баулуға жол берілмейді. Жануарларды сату тоқтатылады, иттер мен мысықтарды қолайсыз пункттен тыс шығаруға және шектеу қойылған аумақ пен қауіп төндіретін аймақта жабайы жануарларды аулауға (хайуанаттар паркіне апару үшін, басқа аудандарға орналастыру мақсатында) тыйым салынады.

ЖАО ветеринариялық бөлімшелері және халықтың санитариялық-эпидемиологиялық салауаттылығы саласындағы мемлекеттік орган ведомствосының аумақтық бөлімшелері құтыру бойынша қолайсыз пункттерде мынадай іс-шараларды ұйымдастырады:

- тұрғындар арасында құтыру ауруының қауіптілігі және оның алдын алу шаралары туралы түсіндіру жұмыстарын жүргізу;

- құтыруға қарсы егулерді қажет ететін адамдарды анықтау үшін қолайсыз пункттің үй-үйлерін (пәтерлерін) аралау, ит, мысық және басқа да жануарларды ұстау жағдайын тексеру, құтырумен ауыратын науқастарды, ауруға күдіктілерді және құтыруды жұқтыруға күдікті жануарларды анықтау;

- адамдар мен жануарларды тістеген, оқшауланатын және бақылауда ұсталатын жануарлардан басқа құтырумен ауыратыны анықталған иттерді, мысықтарды және басқа жануарларды өлтіріп, кейіннен өртеу;

- жабайы жануарлардың құтыру жағдайлары анықталған кезде жергілікті атқарушы органдар (ауылдық округтердің, аудандардың, қалалардың, облыстардың әкімдері) жабайы жануарларды, иттер мен мысықтарды аулау және жою бойынша іс-шараларды жүргізеді [3].

Құтырудың эпизоотиялық ошағында құтырумен ауыратын немесе ауруға күдікті малдар бөлініп алынған жануарлардың тобына (ферма, үйір, мал тобы, отар, табын) тұрақты бақылау орнатылады. Бұл малдарды күніне кемінде үш рет қарайды және антирабиялық вакцинаны қолдану нұсқаулығына сәйкес онымен профилактикалық егулер жүргізіледі. Егулерден кейін малдарды міндетті 60 күнтізбелік күн оқшаулау қажет. Жабайы жыртқыш аңдар немесе иттер тістеген клиникалық сау малдарды, құтыруға қарсы егулерге және тұқымдастығына қарамастан, өлтіріп, кейіннен өртейді. Ауыл шаруашылығы малдарын сою құтырумен ауыру жағдайы тіркелген орында жүргізіледі. Құтыру бойынша қолайсыз ферманың (мал тобы, үйір, отар, табын) клиникалық сау малдарының сүтін құтыруға қарсы егулер жүргізілгеніне қарамастан, 30 минут ішінде 80⁰-85⁰ С пастерлегеннен кейін немесе 5 минут бойы қайнатқан соң ғана адамдарға тамаққа пайдалануға немесе малдарға азық ретінде беруге рұқсат етіледі. Құтыру бойынша қолайсыз топтың

клиникалық сау малынан алынған жүнді оның дезинфекциялануға жататынын ветеринариялық ілеспе құжаттарда көрсете отырып, қожалықтан тығыз матадан жасалған ыдыспен қайта өңдеу кәсіпорындарына апарды. Құтыру ауруымен ауырған жануарлар, адамдар және оларға күдікті малдардың болған орындары, күту заттары, сілекейлермен және басқа бөлінділермен ластанған киім мен басқа заттар дезинфекциялануы тиіс. Құтыру вирусын жұқтыру тәуекеліне ұшыраған адамдарды анықтаған медицина қызметкерлері олар туралы халықтың санитариялық – эпидемиологиялық салауаттылығы саласындағы мемлекеттік орган ведомствосының аумақтық бөлімшесіне және ветеринариялық қызметке шұғыл хабарлайды [4].

Жұмыстың мақсаты: 2016 жылға Шығыс Қазақстан облысы бойынша құтыру ауруы тіркелген ошақтарды анықтау.

Шығыс Қазақстан облысында 2016 жылдың 01 – ші қаңтардан бастап құтырыққа 5 ошақ тіркелген. Семей қаласы бойынша 1 ошақ, Жарма ауданы бойынша 1 ошақ, Көкпекті ауданы бойынша 1 ошақ, Тарбағатай ауданы бойынша 2 ошақ тіркелген (1 кесте).

Тапсырма: Құтыру ауруынан сауықтыру жұмыстары кезінде атқарылған жұмыстарын сараптау.

Кесте – 1; 2016 жылғы ҚР Бас Мемлекеттік ветеринариялық санитариялық инспекторының ШЕШІМІ негізінде ШҚО ауылшаруашылық малдары арасында құтыру ауруының тіркелген ошақтары мен атқарылған жұмыстарының көлемі

Р/с	Шыққан ошақтың орналасқан жері	Шектеу қою	Ауылшаруашылық малының түрі	Егілген мал басы	Залал-ру препаратының атауы	Залал-ру жұмыстарының көлемі	Шешім № шыққан күні	Шектеу алу	сынама
1	Семей қаласы. Алматы тасжолы 3 км. "Еденбаева К"	31.12.15 №2197	МҰМ. етқоректі	387	Дезостерил-лайт	9000	№2 11.01.16	22.01.16 №80	10
2	Жарма ауданы. Қаратөбе а/о. Аюлы учаскасы. "Қайни" ш/қ	09.11.15 №5	Жылқы	0	Дезостерил-лайт	2000	№3 15.01.16	03.02.16 №06	10
3	Тарбағатай ауданы. Қызыл Кесік а/о. Қызыл Кесік ауылы. жеке аула КБайтилеуова	08.02.16 №02	ІҚМ	243	Дезостерил-лайт	200	№25 29.02.16	26.04.16 №14	10
4	Тарбағатай ауданы. Құмкөл а/о. "Байқан" қыстағы	05.04.16 №07	ІҚМ	100	Дезостерил-лайт	2000	№62 15.04.16	15.06.16 №08	10
5	Көкпекті ауданы. Көкпекті а/о. Ұзынбұлақ ауылы мен "Маңырақ" ш/қ	07.06.16 №151	ІҚМ	1180	Глак	10000	№150 13.06.16	08.09.16 №280	30
				910		23200			0

1. Семей қаласы Еденбаева К жеке ауласында 11.01.2016 жылы шыққан №2 шешімінегізінде «РЭО» РММ Шығыс Қазақстан филиалының мамандары сауықтыру жұмыстарын жүргізді. Сауықтыру жұмыстары кезінде К.Еденбаеваға тиесілі 387 бас мүйізді ұсақ малын құтыру ауруына қарсы «Raksharab» вакцинасымен егіп, 9000 шаршы метр жеріне «Дезостерил – лайт» залалсыздандыру преапаратымен залалсыздандыру жұмыстарын жүргізді.

2. Жарма ауданы Қаратөбе ауылдық округіне қарасты Аюлы учаскесі «Қайни» шаруа қожалығында 15.01.2016 жылы шыққан №3 шешімі негізінде «РЭО» РММ Шығыс Қазақстан филиалының мамандары сауықтыру жұмыстарын жүргізді. Сауықтыру жұмыстары кезінде шаруа қожалыққа тиесілі 2000 шаршы метр жеріне «Дезостерил – лайт» залалсыздандыру преапаратымен залалсыздандыру жұмыстарын жүргізді.

3. Тарбағатай ауданы Қызыл Кесік ауылының тұрғыны К.Байтилеуованың жеке ауласында 29.02.2016 жылы №25 шешімі негізінде «РЭО» РММ Шығыс Қазақстан филиалының мамандары сауықтыру жұмыстарын жүргізді. Сауықтыру жұмыстары кезінде 14 бас ірі қара малы, 225 бас мүйізді ұсақ малы, 2 бас жылқы, 2 итін құтыру ауруына қарсы «Raksharab» вакцинасымен егіп, 200 шаршы метр жерге «Дезостерил – лайт» залалсыздандыру преапаратымен залалсыздандыру жұмыстарын жүргізді.

4. Тарбағатай ауданы Құмкөл ауылдық округіне қарасты «Байқан» қыстағында 15.04.2016 жылы шыққан №62 шешімі негізінде «РЭО» РММ Шығыс Қазақстан филиалының мамандары сауықтыру жұмыстарын жүргізді. Сауықтыру жұмыстары кезінде 90 бас ірі қара малы, 10 бас жылқыларын құтыру ауруына қарсы «Raksharab» вакцинасымен егіп, 2000 шаршы метр жерге «Дезостерил – лайт» залалсыздандыру преапаратымен залалсыздандыру жұмыстарын жүргізді.

5. Көкпекті ауданы Көкпекті ауылдық округіне қарасты Ұзынбұлақ ауылы мен «Маңырақ» шаруа қожалығында 13.06.2016 жылы №150 шешімі негізінде «РЭО» РММ Шығыс Қазақстан филиалының мамандары сауықтыру жұмыстарын жүргізді. Сауықтыру жұмыстары кезінде 479 бас ірі қара малы, 447 бас мүйізді ұсақ малы, 2016 бас жылқы, 32 ит, 16 бас мысық құтыру ауруына қарсы «Raksharab» вакцинасымен егіп, 10 000 шаршы метр жерге «Глак» залалсыздандыру преапаратымен залалсыздандыру жұмыстарын жүргізді.

Қортындылай келе, құтырық-бұл орталық нерв жүйесінің ауыр зақымдалуымен өтетін және өлім-жітіммен аяқталатын ауру. Құтырмамен ит, мысық, сиыр, жылқы, түйе, қой-ешкі, кеміргіштер, жабайы жыртқыш аңдар-қасқыр, түлкі т.б. және адам ауырады. Сондықтан, барлық адамдар өз қауіпсіздігі үшін құтыру ауруының алдын алу іс-шараларына белсене қатысып, мал дәрігерлеріне көмектесуі керек, яғни барлық малдарын және үй жануарларын (ит, мысық) жыл сайынғы вакцинациялаудан өткізіп отыру керек.

ӘДЕБИЕТ

1. Сайдуллин Т. «Индеттану және жануарлардың жұқпалы аурулары». Алматы 2009 жыл. 169 – 176 бет
2. Мырзабекова Ш.Б. «Ветеринариялық вирусология» Алматы 2012 жыл. 264 – 267 бет.
3. "Аса қауіпті инфекциялық аурулардың алдын алу бойынша санитариялық -эпидемияға қарсы (профилактикалық) іс-шараларды ұйымдастыруға және жүргізуге қойылатын санитариялық-эпидемиологиялық талаптар" санитариялық қағидаларын бекіту туралы"Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 25 ақпандағы № 136 бұйрығы.
4. Қазақстан Республикасының «Ветеринариялық заңнамасы» II том. Астана 2005 жыл. 29 – 33 бет.

ВЕТЕРИНАРНО – САНИТАРНЫЕ МЕРОПРИЯТИЕ ПРИ БЕШЕНСТВЕ

С.Т. Дюсембаев, У.А. Чушеков, Е.С. Сахариев

В статье даны сведения о зарегистрированных очагов в 2016 году в Восточно-Казахстанской области и мероприятие проводимые против бешенства.

VETERINARY – SANITARY EVENTS AT THE RABIES

S.T. Duysembaev, U.A. Chushekov, E.S. Sahariev

The article gives information about registered foci in 2016 in the East Kazakhstan region and the event held against rabies.

ӘОЖ: 956.102.3

Э.Ө.Зұлпыхарова, Г.Ш.Утепбергенова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ЯВУЗ СҰЛТАН СЕЛИМ КЕЗЕҢІНДЕГІ ОСМАН МЕМЛЕКЕТІ МЕН БҰХАРА ХАНДЫҒЫ АРАСЫНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР

Орта Азия мемлекеттері мен Осман мемлекеті арасындағы дипломатиялық байланыстар XVI ғасырдан басталып XX ғасыр басына дейін жалғасқан. Орта Азия хандықтары сияқты Бұхара хандығы да Осман мемлекетімен дипломатиялық байланыс орнатқан. Осман мемлекеті Ислам өлкелерінің халифаты (мирасқоры) ретінде танылғандықтан, Орта Азиядан Меккеге баратын әрбір адамның Ыстамбұл арқылы өткендегі мәлім. Бұл жағдай хандықтар мен Осман мемлекетінің арасындағы діни байланыстардың да өрбуіне кең мүмкіндік берді. Мақалада дипломатиялық байланыстардың бағыттары және бұл байланыстардың нәтижелері сияқты мәселелер қарастырылған. Сонымен қатар мақалада Осман мемлекеті мен Бұхара хандығы арасындағы дипломатиялық байланыстарды растайтын деректердің, жарияланған мұрағат құжаттарының ақпараттарын осы саладағы зерттеулерді пайдалана отырып, Осман мемлекеті мен Бұхара хандығы арасындағы дипломатиялық байланыстарды талдауға әрекет жасалған.

***Түйін сөздер:** Орта Азия, Осман империясы, I Селим, Ыстамбұл, Бұхара хандығы, Шайбани әулеті, Мухаммед Шайбани хан, Убейдуллах Хан, Көшкініші хан*

Осман мемлекетінде Явуз Сұлтан Селим 1512-1520 жылдары билік құрды. Оның билік құрған жылдары Бұхарада Шайбанилер әулетінің билік құрған кезеңіне сәйкес келеді.

Яғни, Бұхара хандығы — Орталық Азиядағы Мухаммед Шайбани хан негізін салған мемлекет болып, XVI ғ-дың екінші жартысында хандықтың астанасы Самарқаннан Бұхара қаласына көшіріледі. Бұхара хандығы деген ат осыған байланысты шыққан. Хандықта алғашында Шайбани әулеті, кейін Аштархан әулеті және Маңғыт әулеті билік жүргізді [1, 171-б]. Екі мемлекет арасындағы дипломатиялық байланыстардың ортаға шығуында сол сәтте орын алған тарихи процестер аса маңызды.

Бұл кезде Шах Исмаилдың (1501-1524) Иран және Азербайжан негізінде бір мемлекет құрып, он екі Имаммен Шиилікті ресми мәзһаб деп жариялауы және Сүннит Мұсылмандарды бұл мәзһабқа өтуі үшін мәжбүрлеуі Османлылар мен Өзбектер және Мәмлүктер сияқты күшті көршілерінде тынышсыздық туындатады [2, 3-б]. Шах Исмаил бір жағынан Иранның тәуелсіз болуы, екінші жағынан Анадолыдағы түрікмен жұрттарды діни-саяси үгіт-насихатпен ықпалына алды. Османлыларды Еуропаға ысыру және Батыс Анадолыдан Орта Азияға созылған географияда бір Түрік-Иран Императорлығыны құру пікіріде болды.

Ол, батыс көршісі Османлыларға және шығыс көршісі Өзбектерге қарсы жүргізген соғыстарын діни-мәзһаб соғысы сияқты көрсетуге тырысады, шындығында, Хорасан жерімен де байланысты болды. XVI ғасырда Сүнниттер мен Шииттер арасында соғыстар болып өтті. Сұлтан Селим осы себептен Шиит-Сефевилерді ықпалсыз етуді Османлы мемлекетінің және әскерінің ең бірінші мақсаты етті. II Баязид, ұлы Селимды шахзада кезінде Трабзонға губернатор етіп тағайындайды [3, 89-б]. I Селим Трабзон губернаторы екен, Шах Исмаилдың Азербайжан және Шығыс Анадолыда жүргізген үгіт-насихатынан рахатсыз болады. Осы сәттен-ақ, бұл қауіптің ірілігін түсініп, Иран жерлеріне кіріп Ерзурум және Байбуртқа дейін болған жерлерді шығынға ұшыратты. Шах Исмаилдың Анадолы жеріне Шиилікті тарату қызметіне баса назар аударып, әкесі II Баязидтың де назарыны бұл мәселеге аудартуға тырысады.

Шығыс және Батыс Түріктігі арасындағы жақындасу XV ғ-дың соңында шығыс Түркістанда Тимурийлердің үстемдігіне нүкте қойған Мухаммед Шайбани Хан (Әбілхайырханның Шах Будақ атты ұлынан туылған немересі) басшылығында Өзбектер кезеңінде тағыда нығайып саяси салада іс бірлігіне ұласады. Осман мемлекеті мен Бұхара хандығы арасындағы ынтымақтастық ерекше Шиит-Иранға қарсы болды. Өйткені Иран, Сүннит болған Шығыс және Батыс Түріктігіні бір-бірінен айырды және әр екеуіне де зиян берді. Хаммердың айтқандығы сияқты бұл жағдайда: «Өзбектер түбі,

адамдық орны, географиясы және дін ерекшелігімен Османлылардың шартты одағы болатын» [3, 94-б]. Османлылар тарапынан жүргізілген арандатушылықтардың ықпалы мен Сефевилерге қарсы жүргізген соғыс, Өзбектер үшін діни сипат алды. Өзбек Хандары бойынша, Шейхоглу (Сефевилер мемлекеті), Дін және Халық дұшпандығы негізіне сүйенгендігі үшін оларды жоқ қылу керек болды [4, 124-125-б]. Шах қысқа мерзімде Иранды түгелімен өз билігіне алып, Дияр-ы Ирак-ы Араб, Азербайжан, Генже, Ширван, Гилан, Мазендеран, Баберстан, Гуржан және Грузияны жаулап алды, бұл жерлерде саяси беделіні Шиит көзқарасын арттыруға тырысады. Шах Исмаил, Османлылар және Өзбектер үшін ортақ дұшпан ретінде көрініс тапты. Османлы-Өзбек ынтымақтастығы және достығы қашып құтылмайтын бір қажеттілік жағдайына келді. Шах Исмаил, 1510 жылында Мерв маңайында Мұрғаб өзені жағасында жүргізген соғыста Шайбани Ханды жеңіліске ұшыратып, оны өлтіріп терісіні ажыратып ішіне шөп толдырып бұл жасағандарыны және жеңісіні бір хатпен жазып, Османлы Падишахы II Баязидке білдіреді [3, 94-б].

Өйткені Мауереннахр билеушісі мен Сұлтан Баязид ортасында әскери одақ бар болатын [5, 63-б]. Шайбанихан мен II Баязид (1481-1512) Иранға қарсы бірлесіп күресуге келіседі. Дегенмен бұл жөнінде ресми келісім жасалынғандығы белгілі емес [9, 6-б]. Мухаммед Шайбанидың өлімінен кейін Бұхара хандығы тағына Шайбаниханның әкесінің інісі Көшкінші Хан (1510-1530) отырып, оның басшылығында Темір ұрпақтарына қарсы тұрды. Иран басқолбасшысы Нежм-и Сани және Бабыр оларды Гуждуван маңайында қарсы алса да бұл жолы Өзбектер оларды өз жерлерінен қуып шығарды (1512). Орын алған оқиғалар әрине, Сефевилердің Осман мемлекетімен болған қарым-қатынастарының әлсізденуіне себеп болды және нәтижесінде 1514 жылы 23 тамызында орын алған Шалдыран соғысына әкеп соқтырды.

Явуз Сұлтан Селимнің қысқа болған билігінде Османлы мемлекетінің саясатында нақты бір өзгеріс көреміз. Османлы мемлекеті осы кезеңге дейін негізді түрде бір Балқан және Еуропа күші болатын. Падишахтар өздеріне қатысты «Сұлтан-ы Рум» дейілуінен қуанатын. Явуз Сұлтан Селим кезеңінде Османлы мемлекеті алғаш рет шынайы түрде Шығысқа бағыт алды. Азия және Африка аймақтарында жалпы саясаттарды қолға алды. Мемлекет саясатында бұл өзгерісті жартылай, жаңа билеушінің Ислам әлемінің бірлігі түсінігі және жартылай сол кездегі саяси жағдайдың қажетті еткендігінен іздеу керек [3, 95-б].

XVI ғасырдың басынан бастап Шах Исмаилдың Азияда құпия таратқан жаңа мәзһаб, Бүкіл Ислам қауымын, бір-біріне дұшпан екі топқа бөлді. Бірақ Шах Исмаил екі ірі күшпен қарама-қарсы болатын. Біріншісі бір сапар жеңгені кейінгісінде жеңілгені Өзбектер; келесі болса Османлылар болатын. Сефевилер мұриттері арқылы беделге ие болуға әрекет етті. Осы тұрғыдан да болашақ үшін ірі қәтерді құрады. I Селим таққа отыруымен, Шах Исмаил, өзіне паналаған Шахзада Ахмедтың екінші ұлы Мұрадты қол астындағы күшті бір әскермен Османлы өлкесіне шабуыл жасады. Бұл да болса Шах Исмаилдың Түркия жерлеріне байланысты мүдделеріні көрсетеді [3, 96-б]. I Селим, Қызылбас тайпасының Андолада қызметтеріні арттыруына енді шыдамдылық таныта алмады. Билігінің алғашқы екі жылында бауырларыны биліктен алыстатып тез арада Ажем жеріне бағыт алды. Шах Исмаилдың дұшпандық ниеті, Шалдыран соғысына себеп болды. Сұлтан I Селимнің Шалдыран соғысыны жүргізуі тек қана өз территорияларыны қорғау үшін ғана емес, Шах Исмаилдың Түркістанда жүргізген зорлықтары және бұл зорлықтан езілген халықтың жәрдем сұрауларының да ықпалы болды.

Шах Исмаилдың Түрік жерлерінде жасаған зұлымдықтарыны түсіндірген және Сұлтан Селимнен жәрдем талап еткен хаттар келеді. Бұл хат жібергендерден бірі Хожа Молла-и Исфакхани болып, Шах Исмаилдың Хорасанда жасағандарыны, ол жерлерді қалай талан-тараж еткендігіні, қаншама зұлымдық жасағандығыны түсіндіреді, Сұлтан I Селимды Түркістан үшін Шах Исмаилге қарсы көмекке шақырады. Бірақ бұл хат Сұлтан Селимнің қолына Шалдыран соғысынан кейін Амасяда қыста келіп жетеді. Сұлтан I Селим Сефевилерге қарсы жорыққа аттануға шешім қабылдағаннан кейін, сапарға шығу мәселесімен мәжілісті шақырады. Жалпы талқылаулардан кейін Сұлтан Селим 1514 жылы 29 наурыз Эдирнеден жолға шығады. Явуз Сұлтан Селим, Шалдыран соғысында Сүннит болуы себебінен бірлесе дұшпандары болған Шах Исмаилге қарсы одақ құру және бірлесе әрекет ету үшін Көшкінші Ханға парсыша бір хат жібереді. 1514 жылғы наурыздағы бұл хатта Шах Исмаилдың Шығыс аймақтарында адамдарға жасаған қорлық-зорлықтары жөнінде де айтылады. Адамдардың ірі зұлымдық көріп жатқандығыны жазып, жақын арада үлкен әскери күшпен әрекет ететіндігіні: «Алла қорғаушылығының және кешірімділігінің шексіз теңізіне түсірсін. Сізге әкемнің кезеңінен бері сеніміміз бар болатын. Сіздің де бұл істе бізге жәрдемші болуыңыз керек» дей отырып қуантыратын хабар күтетіндігіні жеткізеді. Феридун Бей бұл хаттың Көшкінші ханға емес Убейдуллах Ханға жіберілгендігіні жазады [3,97-б]. Басқада зерттеушілер де Феридун Бейдің

мағлұматтарыны алға тартады. Осыған байланысты кейбір авторлар тарапынан түрліше қарастырылған. Айта кету керек, бұл кезде Өзбек Ханы, Мауереннахр және Түркістан басқарушысы Көшкінші Хан болатын.

Бірақ, Шайбаниханның өлімінен кейінгі Өзектердің, Бабыр және Шах Исмаил одағы қарсысында таралуымен қала әкімдері ықпалды бола бастаған. Бұхара әкімі болған Шайбаниханның жиені Убейдуллах Хан болса әрқашан Сефеві және Бабырмен соғыс жүргізуде алдыңғы қатарға шыққан. Шайбаниханның ұлы Тимур Сұлтанмен бірге бұрынғы күш-қуатыны қайтаруға тырысқан. Сонымен қатар Убейдуллах Хан Шайбаниханның кегін алу үшін Сефевилерге көп күш жұмасағандығы жайлы да пікірлер айтылады. Бәлкім осы күш-қуат Осман Падишахының да назарына түсіп, тұрадан Убейдуллах Ханмен байланысқандықты дұрыс деп тапқан болар [6, 50-6]. Сефеві мемлекетіне қарсы бірлесе күресу үшін Сұлтан I Селим өз хатыны елші Мухаммедбек арқылы Көшкіншіханға жіберген [7, 176-6].

Явуз Сұлтан Селимнің бұл хатына 1514 жылы шілде соңында, Көшкінші Ханның жіберген жауап хаты мынадай: «Халифаттың ең ұлы қызметшісі, Салтанат-ы тұлғасы, Алла аспанының жұлдыздары арасында кезуші, Әлем сұлтандарының Сұлтаны, Хандардың Ханы дұшпанды аяғының астында ұстаған ірі әскерлердің Падишахы, Грек және Рум (Батыс) өлкелерінің Шахиншахы, жеңімпаз Ислам әскерлерінің билеушісі...», «Алла алдында кедейлер және дәрменсіздер қорғаушысы, жеңістер және табыстар әкесі...Сұлтан Селим Шахқа; майданға шыққан күннен бері олармен соғысты бір діни борыш деп білеміз. Алғашқы шабуыл олардан келді. Сексен мыңға жуық Қызылбас Ираннан Тұрандықтарға Амудария өзенінен өтіп шабуыл жасап, олардан қорыққан Кабыл және Кандехар билеушілері де оларға бағынды. Осылайша Исламның күмбезі болған Самарқанд қақпасына дейін келді. Біз де келген күннің екінді яғни бесін мен ақшам арасындағы мезгілде оларға қарсы соғысқа кірістік. Бас қолбасшысы болған Нежми Емир Ахмед Исфакани, ұсталынып тірідей алдымызға әкелінді. Әскерлері толығымен жеңіліске ұшырады. Сіз әрекетке өтуінше біз де әрекетке өту шешімінде болғандықтан елшіңіз Низамеддин Мехмед Бей келген сәттен бастап «Самарқанд» шекарасында, «Ташкент» ке, батырларға, бүкіл әскер басшыларына, Өзбек, Шағатай тайпаларына бағынғандарға, Шыңғыс Хан әулетіне құрылтай құрып Рафиздер маңайына жүрулері жөнінде қарар берулері бұйырылды..... Мехмед Бей алдында қандайда бір кінәміз болса кешірім сұраймыз. Сіздің қызметіңізде оларға лайық болған дәрежеде қызмет ету қиын іс. Осы себептен кешірім сұрау өте қажет». Көшкінші Ханның хатында, одақ жағдайында болатындығы айтылады. Бұл хат алмасулар және жақсы ниет айтуларына қарамастан іс жүзінде Явуздың Шалдыран соғысында Өзбектермен әскери бір одақ құрғандығы жөнінде тарихи бір мағлұмат қолымызда жоқ [3, 98-6].

Тек қана, Зекивелиди Тоган; «Явуздың Шалдыран шайқасы негізінде Қырым және Астрахан тарапынан да Шыңғыс әулеті бұл әрекетке біркез қатысқан» деген. Бұл шартты түрде. Өйткені, Шах Исмаил, бүкіл Сүнниттерді дұшпан деп білді [4, 43-6]. Әрине, екі мемлекет арасындағы әскери одақ құрғандығы жөнінде дерек болмауы, екі мемлекет арасындағы хат алмасулар болғандығын жоққа шығара алмайды. Явуз Сұлтан Селим, Шах Исмаилды Шалдыранда ірі бір жеңіліске ұшыратқаннан кейін Көшкінші Ханға хат жазып жағдайды оған жеткізеді. Аталмыш хат кей деректер бойынша жоғарыда айтқанымыздай Убейдуллах Ханға жіберген болуы да мүмкін. Явуз Сұлтан Селимнің мақсаты; бүкіл Сүннит сеніміні тарату және Шииттік-Сефеві мемлекетіні жоқ қылып Шығыс Түріктері мен Батыс Түріктеріні қайта бірлестіру болатын. Шалдыранда алған ауыр жеңілістен кейін Шах Исмаил, Сұлтан Селимге келісім жасау үшін елшілер жібереді. Осы себептен Шах Исмаилдың келісім ұсынысыны қабылдамайды және елшілеріні тұтқынға алады. Сұлтан Селимнің Көшкінші Ханға Едирнеден жіберген 1515 жылы тамыз хатында, күмәнсіз Сұлтан Селимнің бұл пікірлеріні бізге ең ашық түрінде білдіреді.

I Селим, Шах Исмаилдың «шарттарыны сіздің белгіленіңіз бойынша бір келісім жасайық» ұсынсына, «ешқашан ілтипаттарына мән берместен соғыс алдыңғы жағдайға сәйкес болдым» деп Сефевилерге қарсы әрекетіні, Түркістан Ханына жеткізеді. Сұлтан Селим, өз әскерлеріндегі бүлік, әрі Мәмлүктердің әскери шабуылынан қорқуы себебінен Иранның ішінде ұзақ жерлерге дейін соғыс жүрісіні жалғастыра алмады.

Османлылардың Шалдыран сапарындағы жеңісі, Хазар теңізі шығысындағы Өзбектердің пайдасына жарады. Хорасан және Хератқа шабуыл жасауларын және алға жылжуларын жеңілдетті. Бұл жағдайдан мазасызданған Шах Исмаил Османлаларға өтініш жасағанмен, нәтиже ала алмайды. 1515 жылында шабуылдарыны жалғастырған Өзбектердің Падишахқа берген бір жазбасында Амударияны өтіп, Хератты алғандығы айтылады. Жалпы бұл жөнінде басқа бір дерек бойынша бұл хабарды Осман Сұлтанына Өзбектер емес Осман мемлекетінің тыңшысы болған Мехметтің Сұлтан Селимге жолдаған хабары екендігі айтылады. Бұл хабарда Убейдуллаханның Амудариядан өтіп,

Хератты жаулап алғандығы Мервты бекініс жасап, тұрақтанып қалғандығын Сұлтанға жеткізген. Осылайша Осман мемлекетінің өзіне тиісті болған деректерінен Өзбек хандығы іс-әрекетінің ізіне түскені туралы баяндалатын деректерді көруімізге болады [8, 600-б]. Ал, Хорасанның алынғандығын хабар берумен, Өзбек ханы елшісіні Ыстанбұлға жібереді. Айрықша Өзбек ханы яғни бұл тұста Бұхарада билік жүргізген Убейд Ханның Қорасанның үлкен бөлігін жаулап алғандығын білдіру үшін 1515 жылдың 8 қыркүйегінде Ыстанбұлға келген елшісіне жауап хаты жазылып беріледі және келген жеріне қайтарады. Шалдыран соғысынан кейін Сефеви мемлекетінің қолында болған ең маңызды қалалардан бірі болған Диярбакир 1515 жылында алынуымен Сұлтан I Селимде қала алынғандығын хабардар ету үшін Самарқанд Ханына 1515 жылы 25 қыркүйекте бір хат жолдайды. Жоғарыда атап өткеніміздей, Хорасанның алынғандығыны білдірген Самарқанд ханының хатына жауап берген бұл хатында Осман Падишахы, Диярбакирдың рафыздық элементтерді таситындығы, алғашқыда елшілер жіберіп бейбітшілік талап еткендігіні, бірақ нәтиже алмағандықтан шииттермен соғысып, Диярбакирды жаулап алғандығыны жеткізеді.

I Селим, Шалдыран соғысында жеңіске жеткеннен соң, Османлы әскеріне басшылық етіп, 1514 жылы 6 қыркүйегінде Сефеви мемлекетінің орталығы болған Тебризге келеді. Сұлтан I Селим қысты осы жерде өткізіп көктемде қайта Иран маңайына жылжуды қалайды. Өйткені оларды жоқ қылуға шешім қабылдаған болатын, алайда янычарлардың шағымдануларына байланысты Ыстанбұлға кері оралуға мәжбүр болды. Жалпы I Селимның басты көздеген мақсаты бүкіл Иранды және Түркістанды, Анадолыға қосып, тіпті соңғы жылдары жаулап алған Мысырды, Сирияны, Иракты және Арабстанды қоса тек бір «Ұлы Сұлтандық» астына топтастыруды қалады. Шалдыран сапары Шииттік Иранды жоқ қыла алмады. Бірақ әлсіретті, бұл арада Өзбектерде Хорасанды қайта Сефевилерден алды [3, 100-б].

Османлы-Өзбек достығының шынайы ынтымақтастығы екі мемлекеттің де пайдасына нәтижелер берді. Сұлтан I Селим, Османлы өлкесіні Хазар теңізі жағалауларына дейін кеңейту үшін қажетті қолайлы уақытты таппады. Бірақ Кануни Сүлейман кезеңінде (1520-1566), шығысқа қарсылығыны кейде жандандырды [4, 132-б]. Шалдыран соғысынан кейін, Анадолыда Түрік бірлігі қамтамасыз етілді. Бір сөзбен, Шайбани хандығының, Осман мемлекеті мен Сефевилерге қарсы одақтарының Явуз Сұлтан Селимнен бастап бастау алғандығыны айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан тарихы, энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2010., 767 б.
2. Özer Küpeli, Ismail Aka, Osmanlı – Safevi münasebetleri (1612 – 1639). – İzmir: T.C. Ege Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora tezi, 2009., s.247
3. Remzi Kılıç, Yavuz Sultan Selim devri (1512 - 1520) Osmanlı-Özbek Münasebetleri,-Bişkek-Kırgızistan: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2001., ss. 88-102.
4. Togan Zekivelidi, Bugünkü Türk İli ve Türkistan'ın Yakın Tarihi. -İstanbul: Enderun kitabevi, 1981., s.696
5. Херман Вамбери, Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990., 64 б.
6. Gülay Karadağ Çınar, Safevi-Özbek ilişkileri ve Osmanlıların tesiri (1524–1630). – Afyonkarahisar: T.C.Afyon Kocatepe üniversitesi sosyal bilgiler enstitüsü Tarih Anabilim dalı doktora tezi, 2011., s.334
7. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» У харфи, -Тошкент: Давлат илмий нашриёти., 2001-2006., 219 б.
8. Türkler, – Ankara: Yeni Türkiye yayınları., 2002., VIII Cilt, s. 927
9. Носир Мухаммад, Туркистон ва Туркия Маънавий кўприклар. – Тошкент: 2011. 62 б.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ И БУХАРСКОЙ ХАНСТВОМ В ЭПОХУ СУЛТАНА СЕЛИМА

Э.Зулпыхарова, Г.Ш.Утепбергенова

Дипломатические отношения между странами Центральной Азии и Османской империей начались в XVI в. и продолжались до начала XX века. Бухарское ханство как и все Среднеазиатские государства имела дипломатические отношения с Османской империей. Османская империя была известна миру как преемник исламского халифата и большинство мусульман из Средней Азии проезжали в Мекку через Стамбул. Такое положение дало

возможность усилению религиозной связи между Среднеазиатскими государствами и Османской империей. В этой статье рассматриваются основные направления и результаты дипломатических отношений, а также попытка проанализировать данные и опубликованные архивные документы, подтверждающие дипломатические отношения между Османской империей и Бухарского ханством.

THE DIPLOMATIC RELATIONSHIP BETWEEN OTTOMAN EMPIRE AND BUKHARA KHANATE IN THE ERA OF SULTAN SELIM

E.U.Zulpykharova, G.SH.Utepbergenova

The Diplomatic relationship between Central Asian countries and Ottoman Empire began in the 16th century and continued until the beginning of the 20th century. As all Central Asian khanates Bukhara khanate had the diplomatic relationship with Ottoman State. The Ottoman State was known as Islamic caliphate (successor) and all the Muslims from Central Asia go to Mecca though Istanbul. This situation gives an opportunity to strengthen the religious relationship between the Ottoman Empire and the Khanates. In this article is considered the directions and the results of diplomatic relationships. As well as attempted to analyze the data and published archive documents confirming the diplomatic relationship between Ottoman State and Bukhara khanate.

ӘОЖ 930.85

А.С.Сарсенов, Ш.Н.Нагимов

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті

ГУРЬЕВ ОКРУГЫНДА БАЙЛАРДЫҢ МАЛ-МҮЛКІН ТӘРКІЛЕУ ШАРАЛАРЫ

Мақалада ХХ ғасырдың 30-жылдарында Гурьев округінде бай-феодалдарға қарсы жүргізілген тәркілеу және оларды басқа өңірлерге жер аудару шаралары туралы нақты мұрағаттық деректер арқылы баяндалады. Сана-сезімі кеңестік коммунистік идеологиямен уланған қарапайым кедей бұқараның тәркілеуге белсене атсалысқаны, елге беделді ауқатты адамдардың үстінен арыз жазып, ағайынға таратқан малдарын айтып берген фактілері жан-жақты көрсетілген.

***Түйін сөздер:** кеңестік идеология, бай-феодалдар, қазақ шаруалары, мал-мүлікті тәркілеу, қазақ қоғамы.*

Кеңестік дәуірде коммунистік идеологияның ықпалымен қазақ жұртшылығының әлеуметтік құрамына байланысты шешімдер бүкіл Ресей мемлекетінде қалыптасқан стереотиптер шеңберінде қабылданды. Қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері мүлде ескерілмей, жұртшылықты үстем тап пен қанаушы тапқа бөліп қарастырды. Ал шындығында Қазақ қоғамында Европа мен Ресейдегідей кедейлерді сүліктей сорған бай-феодалдардың болмағандығын орыс зерттеушілері профессор Кушнер мен Полочанский 20-жылдары атап көрсеткен болатын. Мәселен, Кушнер қазақ ауылында тап күресі өршіп тұр дегенге қарсы өз пікірін былай деп жазды: «Мен тап күресін және әлеуметтік таптарды босқа іздепін, нақты тап түсінігіне сәйкестікті іздедім, бірақ таппадым» [1,67]. Қазақ қоғамындағы ауқатты мен қара шаруаның тұрмыстағы айырмашылықтарының шамалы екенін, ал бұл олардың өзара қарым-қатынасында елеулі рөл атқаратынын 1926 жылы Е.Полочанский де жазған еді.

Қазақ ауылындағы байлар мен ауқаттылардың үлкен ұйымдастырушылық беделін байқаған ол былай дейді: «Бұқарада таптық сананың мүлде болмауы жағдайында, ол (бай), жайылымдық мал шаруашылығы жағдайында, ешқандай қанаушы ретінде емес, керісінше шаруашылықтың рулық негізде қалыптасқан қоғамның орны толмас және пайдалы мүшесі ретінде құрметтеледі» [2, 38].

Қазақ зиялылары Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынұлының: «Қазақтарда бай мен кедейдің арасында таптық қайшылық жоқ, оларда рулық мүдде немесе жалпы қазақтық мүдде таптық мүддеден басым түсіп жатады» - деген пікірлері кейіннен большевиктер тарапынан «реакциялық теория» [3,47- 49] ретінде өткір сынға алынды. Соның кесірі бай-феодалдарды тәркілеу кезінде айқын көрініс тапты.

Өткен жылы желтоқсан айында еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізгеніне 25 жыл толады. Бұл шын мәнісінде қазақ халқы үшін теңдесі жоқ маңызды оқиға болып табылады. Өйткені, Кеңес үкіметі жылдары қазақ халқы өте ауыр жағдайларды басынан өткізді. Олардың арасында ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылық, одан ілі-шала ірі бай-феодалдарды тәркілеу, шаруаларды күштеп ұжымдастыру, қазақ зиялыларын саяси қуғын-сүргінге ұшырату және т.б. ауыр жағдайлар болды. Республика көлемінде барлығы 696 бай-феодалдар тәркіленді. Гурьев округінде 24 адам тәркіленді. Қазақ қоғамында ірі байлардың көп болмағанын 1928 жылғы кәмпескелеу кампаниясы көрсетіп берді. Яғни, қазақ қоғамы сол кездегі елдердің арасында ең гуманистік қоғам болды. Большевиктер қақсағандай ешқандай таптар да, тап күресі де болған жоқ.

Атырау облыстық мұрағатында 1928 жылы округте жүргізілген ірі байларды тәркілеу шаралары туралы мәліметтер сақталған. Гурьев округінде бай-феодалдарды кәмпескелеу шаралары 1928 жылдың 6 қазанында округте кәмпеске шараларын өткізу жөнінде комиссияның құрылуымен басталды. Оның құрамы 6 адамнан тұрды:

1. Округтің төрағасы – Мыңбаев Ж., комиссия төрағасы.
 2. МСБ-нің ұйымдастыру бөлімі бастығы- Мартынов, мүше
 3. Округтік жер басқармасының бастығы- Жиенбаев.
 4. Қосшы одағының бастығы- Сағындықов.
 5. Рабземлес Қоғамының төрағасы-Төрешов.
 6. Округтік прокурор-Дауылбаев, кеңестік дауыс беру құқығымен.
- Жергілікті жерлерде кампанияны жүргізу үшін төмендегі құрамда уәкілдер белгіленді:

Р/с	Аудандардың аты	Уәкілдер немесе көмекшілер	Фамилиялары	Атқаратын қызметтері
1	Теңіз	Уәкіл Көмекші	Орынтаев, Үмбеткалиев	Округтің жауапты хатшысы Қосшы одағы
2	Новобогат	Уәкіл Көмекші	Қарнықов Измаилов	БКП (б) округ инструкторы Агроном
3	Есбол	Уәкіл Көмекші	Досымов, Келімбетов	РКИ төрағасы Окрово инспекторы
4	Жаманқала	Уәкіл	Баймұратов	Окружком инспекторы
5	Қызылқоға	Уәкіл Көмекші Көмекші	Жиенбаев Едігенов Төлегенов	Округтің жерком.төрағасы Госстрах инспектор Страховком төрағасы
6	Доссор	Уәкіл Көмекші	Ақжанов Хангереев	Рыбаксоюз төрағасы Эмбанефть басқармасы

[4]

Уәкілдер арнайы жиналыста нұсқаулар алып, басқару және үгіттеу жұмстары бойынша барлық қажетті материалдармен қамтамасыз етілді. (Осындай материалдар аудандық атқару комитеттеріне де берілді)

Уәкілдер жергілікті жерлерге 10-қыркүйекте аттанды. Шындығында дайындық жұмыстары жергілікті жерлерде 11 қыркүйекте басталды (Ол аудандардың округ орталығынан қандай қашықтықта орналасуына байланысты болды).

Округтің атқару комитетінің уәкілдері жергілікті жерлерге келгеннен кейін шұғыл түрде БКП (б) нің аудандық комитеттерінің, аудандық атқару комитеттерінің мәжілістерін, актив және ауылдық Советтердің жиналыстарын өткізіп, кәмпескелеу шарасының мәні мен маңызын жеткізді.

Бұл жиналыстарда төмендегі құрамда аудандық кәмпескелеу комиссиялары құрылды:

Р/с	Аудандар аты	Ком-я мүше саны	Фамилиялары	Қызметі	Партиялығы
1	Теңіз	6	1.Орынтаев 2.Дүйсебаев 3.Ядинков 4.Дүйінов 5.Досмаилов 6.Хайруллин	Округ-өкілі Ауд.ат.ком.төраға Инструктор Жер бөлімі Қосшы Жер орман бөлімі	БКП (б) мүшесі

2	Новобогат	6	1.Карпыков 2.Дүйсекенова 3.Богаутдинов 4.Алдоңғаров 5.Өміралиев 6.Шалқаров	Округ өкілі Ауд.атқ.ком.төрайымы Қосшы одағы Жер бөлімі Қосшы Қаржы бөлімі	БКП (б) мүшесі
3	Есбол	6	1.Досымов 2.Даулетбаева 3.Лукпанов 4.Құлбатыров 5.Дошанов 6.Қашауов	Округ өкілі Ауд.атқ.ком.төрайымы Қосшы одағы Жер бөлімі Жер бөлімі Батрақ ком.төр	БКП (б) мүшесі Комсомол мүшесі
4	Жаманқала	5	1.Баймұратов 2.Котов 3.Максина 4. Сүйналиев 5.Шарапов	Округ өкілі Ауд.атқ.ком.төраға Батрақ ком.төр Қосшы одағы Ауд.карт.ком	БКП (б) мүшесі
5	Қызылқоға		1.Жиенбаев 2.Үмбетияров 3.Әлиғұлов 4.Досқарин 5.Әмбенев 6.Нұрманов	Округ өкілі Ауд.ат.төраға Партия ұясы Қосшы оқ. Жер бөлімі Батрақ ком.төр.	БКП (б) мүшесі Партияда жоқ
6	Доссор		1.Акжанов 2.Таипов 3.Есенбергенов 4.Титов 5.Есентаев 6.Шевелев	Округ өкілі Райком хат Ау.ат.ком.төр ОГПУ өкілі Қосшы оқ. Батрақ ком.төр	БКП (б) мүшесі

Кәмпескелеу комиссиясына ең жауапты қызметкерлер, олардың ішінде коммунистер ғана тартылған. Бұдан біз кеңес Үкіметінің бұл науқанға үлкен мән бергенін көреміз. Жоспарланған жұмысты жүзеге асыру үшін аудандық комиссиялар кәмпескелеу жүргізілетін ауылдардың бәріне арнайы өкілдер бөліп, оларды қажетті басшылық және үгіт материалдары мен қамтамасыз еткен.

Ол кезде аудандардағы ауылдар өте шағын болған, жұртшылық ата кәсібімен айналысып, көшіп қонып жүрген. Отырықшылықты әлі де болса мойындай қоймаған еді.

Ауылдарға бөлінген өкілдер арнайы жиналыстарда дайындықтан өтіп, кәмпескелеуге қажетті нұсқаулармен қамтамасыз етіледі. Әсіресе аталған нұсқау жүретін ауылдарға баратын қызметкерлердің дайындығына ерекше мән берілді. Дайындалған жеткілікті қызметкерлердің аздығынан әрбір ауылға тек бір өкілден ғана бөлуге тура келеді. Кәмпескелеу туралы декретке сай көмек комиссиялары құрылды.

Комиссия құрамына тек кедейлер мен батырақтар, кей жағдайда орташалар енгізілді.

P/c	Аудандар аты	Ауылдар саны	Көмек комиссиялар	Барлық мүшелер	Олардың ішінде			
					Кедейлер	Батырлар	Орташалар	Әйелдер
1	Теңіз	17	11	191	147	44	-	9
2	Қызылқоға	34	4	84	68	2	4	-
3	Доссор	14	12	67	67	-	-	-

4	Есбол	27	16	240	180	50	10	-
5	Жаманқала	14	8	15	7	8	-	1
6	Новобогат	14	4	80	61	6	13	-
	Барлығы округ бойынша	120	48	677	530	121	26	10

Бұл таблица бізге сол кездегі қоғамдық өмірдің кейбір жайттарынан хабар береді. Кейбір аудандарда үкіметтің байларды кәмпескелеу туралы тапсырмасын орындау үшін жергілікті шолақ белсенділер құлшына кіріссе, кейбір аудандарда «әліптің артын бағып» дегендей, онша белсенділік таныта қоймапты. Оны комиссиялардың және олардағы мүшелерінің санынан көреміз.

Үгіт-насихат жұмыстары округтің барлық елді мекендерінде, оның ішінде адамның аяғы баспаған жерлерде де жүргізілді. Барлық ауылдарда болған өкілдер жұртшылықтың жалпы жиналыстармен бірге жекелеген кедейлер мен батырақтардың отырыстарын өткізді.

Барлығы округ бойынша 374 жалпы жиналыс өткізіліп, олар аудандарда былай бөлінеді.

P/c	Аудандар	Жиналыстар саны	Қатысқандар	% қатыс	Олардың ішінде					
					Ерлер	Әйел	Кедей	Бағырақ	Орташа	Орыс
1	Қызылқоға	125	8519	25,1	7241	1218	5921	1074	1524	-
2	Новобогат	59	3246	15,9	2873	373	1405	235	1606	-
3	Жаманқала	20	1785	15,6	1550	235	1075	337	296	77
4	Теңіз	72	4670	12,2	4001	669	2706	1211	753	
5	Есбол	45	4187	22,3	3718	469	3383	247	567	
6	Доссор	53	1049	7,8	865	184	841	72	136	
	Барлығы округ бойынша	374	23456	16,3	20248	3208	16331	3176	4872	77

Бұл таблица мәліметтері сол кезде әлі де болса округ жұртшылығының басым көпшілігі аудан орталықтарынан, Жайық өзені бойындағы ауылдардан өте қашықта орналасқанын көрсетеді. Халық мал шаруашылығымен айналысып, құмды жерлерде (Мәмбет, Бәйет, Қарой, Орпа, Бекетай, Мыңтөбе, Жалаңшағыл, Тума т.б) көшіп-қонып жүрген. Соған байланысты Кеңестік белсенділер өз жиналыстарына халықтың тек 16-17 пайызын ғана жинай алған. Соған қарамастан кәмпескелеуге ұшырауға тиісті байлардың бәрін дерлік қамтыған.

Кедейлер мен батырақтарды кәмпескелеу науқанына дайындау мақсатында аудандық және топтық конференциялар өткізілді.

1. Қызылқоға ауданында 2 конф-ға 95 адам қатысты.
2. Теңіз ауданында -39 адам
3. Доссор ауданында -21 адам
4. Есбол ауданында -193 адам
5. Жаманқала ауданында - 39 адам
6. Новобогат мәлімет көрсетілмеген.

Барлық округ бойынша 7 Конференция өткізіліп, оларға 387 адам қатысты. Конференциялардың мәселесінде Совет үкіметінің ауылды кеңестендіру ісіндегі кезекті міндеттері тұрды.

Олардан басқа шабындық жерлерді қайта бөлу мен ауыл шаруашылығы объектілеріне салық салу мәселелері қаралды. Мұрағат деректері көрсеткендей, конференциялар қызу түрде өтіп жүрді, өкілдер кедейлер мен батырақтардың осал жерлерін дәл тауып, «Заман сендердікі, сендердің күндерің туды, байлардың мал-мүлкін ортақтандыруға бар күштеріңді салыңдар» деген сияқты сөздерді олардың санасына барлық жиындарда әбден сіңіре беруге тырысты. Сондай-ақ ол жиындарда ауыл шаруашылығын ұйымдастыру, кеңестік аппаратты жат, дұшпан элементтерден тазарту сынды мәселелер де қойылды.

Кәмпескелеу кезінде Округтік басқару органдарына жергілікті жерлерден құттықтау телеграммалары келіп түсті. Олардың бірінде: «Гурьев округтік партия комитеті мен округтік атқару

комитетіне Теңіз аудандық кедейлер конференциясы биліктің кедейлерді экономикалық феодалдық бұғауынан босату жолындағы шараларын құптайтынын мәлімдейді. Конференция байлар мен феодалдардың мал-мүлкін тәркілеу бағытындағы ауқымды жұмысын аяғына жеткізетініне уәде бере отырып, байларға қарсы күресте кедейлер мен орташалардың одағын қамтамасыз ететінін хабарлайды. Конференция барлық кедейлердің атынан Советтердің округтік Комитетіне ауылдың барлық жұртшылығын социалистік құрылысқа жұмылдыратынына уәде береді», - делінген.

Кейбір жағдайларда ауыл кедейлері өз ынтасымен өздерінің байларын ашкерелей отырып, оларды декреттің шеңберінде жазаға тартуға шақырды. Кедейлер мен батырақтар конфискацияға ұшыраған тұлғалардың және бөтен элементтердің өткендерін бұлтартпайтын «дәлелдермен» жеткізіп отырды.

Байларды қорғау немесе конфискациялау шараларына наразылық бірлі жарымды жағдайларда болмаса кездескен жоқ.

Ауылдық жұртшылықтың сол кездегі көңіл-күйін кедейлердің жиналыстарда сөйлеген сөзінен білуге болады.

Новобогат ауданының Новобогат ауылында Жармағанбетов Ерғали есімді байды кәмпескелеу туралы жиналыста, оған қатысушылардың бәрі бір ауыздан оны кәмпескелеуді жақтап дауыс берді. Кедей Жақып Жантазиев өз сөзінде Жармағанбетовтің «зиянды элемент» екенін, старшина болған кезде кедейлерді жәбірлегенін айтты.

1916 жылы қазақтарды тыл жұмыстарына жинақтаған кезде, Жармағанбетов оны, яғни Жантазиевті де тізімге енгізгенін, бірақ кейін бір бұқа мен 6 сом пара бергеннен кейін тізімнен алып тастағанын айтып, ағынан жарылды.

Сол жиналыста орта шаруа Бекмұханбетов те Жармағанбетовті «зиянды элемент» ретінде сипаттады. Сол ауданға қарасты Қаңбақты ауылында өткен жиналыста кедей Көпбосынов өз сөзінде Кәмпескеге іліккен бай Смағұлов Смадиярды қатыгез қанаушы ретінде сынай отырып, 1916 жылғы қазақтарды тыл жұмыстарына алу кезінде сол кездегі үкіметке барынша көмектескенін жария етті. Қызмет бабын пайдалана отырып, өзіне мал жинады деп айыпталды. Қазір де, сол кезде де кедейлерді аяусыз қинады деп айыптай отырып, өзінің 9 жыл бойы бірге тұрған «еншілесін» малсыз қалдырғанын айтты. Өзінің малын әркімге жазып, кәмпескеден құтылудың амалын іздеді деп жазғырды. Сол ауданның орта шаруасы Аюпов Сұлтан кімпескелеуге іліккен Омаров Майран туралы сөйлегенде, оның ауыл старшинасы болған кезінде болыс Жоламанов пен тығыз байланыста болғанын айтты. Өзінің қызметтік бабын пайдалана отырып, бір қойын сойып жеген батырақ Қалиды 6 жыл бойы тегін жұмыс істеткенін бетіне басты. Рулық бөліске белсене араласа отырып, өзінің малын жасыру үшін әркімге уақытша таратып жіберді. Бұл жерде ескере кететін бір жайт: Округтік, аудандық өкілдердің дем берушілерінің нәтижесі болуы керек, кедейлер мен батырақтар күні кеше жергілікті жерлерді бүкіл ел-жұртқа, ағайын-тумаға, кедей-кепшікке қарасқан ауқатты адамдарды жерден алып, жерге салып сынай отырып, сол кездегі биліктің өз мақсаттарын түбегейлі түрде орындауын қамтамасыз етіпті. Бұны біз сол кездегі елге сыйлы азамат, дәрігер, ағартушы Мәмековке байланысты айыптардан аңғардық. Мысалы, Әлқасымов Қайыр өз сөзінде кәмпескеге іліккен бай Мәмековтің оба эпидемиясы кезінде фельдшер болып істеп жүріп байығанын айтты. Біз білетін Мәмеков Қажығали тек фельдшер ғана емес, сонымен қатар өзінің тұрған Новобогат ауданының бірқатар елді мекендерінде алғашқы зайырлық мектептердің ашылуына да үлес қосқан кісі. Мысалы, XX ғасырдың 20-жылдары Тұщықұдық ауылында жұмыс істеген орталау мектепке Мәмеков Қажығалидың үйін пайдаланған. Онда белгілі ұстаз Жұмабай Мырзағалиев еңбек еткен.

Таптық идеямен саналары әбден уланған Қызылқоға ауданының кедейлері мен батырақтары кәмпескелеу туралы декретке өздерінше «жаңалық» енгізуге тырысқан. Олар өз ауданында 300 бас малы бар ірі феодалдардың аз екенін көлденең тарта отырып, жоғары басшылықтан кәмпескелеуге, одан аз малдары бар байларды жатқызуды сұрап, өтініш білдірген. Бұған не айтуға болады? Асылы «шаш ал десе, бас алады» деген мәтел осындай жағдайға байланысты айтылған болар. Жаманқала ауданы бойынша №7 ауылда өткен кедейлер жиналысында бай Биғалиевтің мал-мүлкін кәмпескелеу туралы бір ауыздан шешім қабылданды.

Есбол ауданында өткен кедейлер жиналыстарында сөйлегендер байлардың озбырлығын, ірі рулардың кіші руларға қысымшылығын және т.б. келеңсіздіктерді қозғады.

№1, №2 ауылдардың кедейлері Имашев пен Берешев өз сөздерінде тәркілеу кезінде кездесетін қиыншылықтарға қарамастан үкімет пен партияның декретін толықтай орындауды қамтамасыз етіп, ғасырлар бойы кедейлерді қанап келген қанаушыларды, байларды және олардың құйыршықтарын құртуға шақырды.

Есболдық кедейлердің идеялық сауаттылығына таңданбасқа болмайды. №12 ауылдың азаматы Қарбаев Қаржаубай ірі «Беріш» руының өкілі, бұрынғы алашордашыл Әлжанов Ибраштың өз пікірінше зиянды әрекеттерін жариялады.

№11 ауылдың тұрғыны Тастайбеков Қаржау өз сөзінде шабындық жерін тартып алған бай Өтешев Есекенді жауапқа тартуды сұрады. Округтің аудандарында өткен кедейлердің жиналыстарында көпшілік жағдайда байларды кәмпескелеу туралы мәселеден өзге сол кезде қазақ қоғамында орын алған жер дауы, шабындық дауы, жесір дауы сияқты мәселелер көтерілген.

Сол кездегі кәмпескелеу құжаттарын оқып отырғанда кәмпескелеу науқанын тек сылтау етіп қана пайдаланған сияқты болып көрінеді. Сол кездегі материалдармен танысқанда байқағанымыз: Кеңес үкіметінің жүргізген саясатына сай діни адамдарға деген салқындық пен сенімсіздік елде орын ала бастады. 1928 жылы екі үлкен саяси науқан басталған. Олар азаматтардың сайлау құқығын айыру және бай-феодалдарды тәркілеу.

Соның екеуінің де құрығына молдалар мен басқа діни қызметкерлер іліккен.

Солардың бірі Есбол ауданы №13 ауылдың молдасы Дүйісов болатын. Ол өзінің зиянды элементтердің қатарына жатпайтынын айтып, қанша шағымдansa да, ауылдың кедейлері де, батырақтары да ішінара шаруалары мен ауылдық Кеңес пен Қосшы одағы да құлақ аспай, молданың арызын қанағаттандырмай тастаған.

Есбол ауданының тұрғыны Тайниязов Қазан төңкерісінен кейін 10 жыл уақыт өтсе де байлар мен атқамінерлердің әлі де болса кедейлерді қанап отырғандығын, ауылдағы ауқаттылар Шайқы Мәлкешев пен Қожар Қодаровты мысал қылып айтты.

Сөзінің соңында ол: «Совет үкіметі мен Коммунистік партияның бізге тапсырған міндетін адал атқарамыз»- деп сендірді. Компания барысында бұл жұмысқа орта шаруалар толықтай жұмылдырылды. Олар барлық жиналыстарға қатысты, үгіт жұмыстарында барлық өкілдер орташаларға Совет үкіметінің тиіспейтінін, қайта оларға кедейлер мен батырақтар сияқты шаруашылықтарын нығайтуға көмектесетінін айтты. Бірақ уақыт көрсеткендей бас-аяғы 3-4 жылдан кейін орташалар да басқалар сияқты барлық малдарын ортаға, колхозға салып, бір күнде кедейлер болып шыға келді. Ол жөнінде орыстың ұлы жазушысы М.Шолохов өзінің атақты «Көтерілген тың» атты романында суреттеген еді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абылғожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации. (1920-1930-е гг.).- Алматы: 1991. - С.67
2. Алланиязов Т. О некоторых вопросах методологии и историографии коллективизации в Казахстане // Мысль.- 2002.- №5. - С.38
3. Козыбаев М.К., Алдажұманов К.С. Тоталитарный социализм: реальность и последствия.- Алматы: 1997. - С.47-49
4. Атырау облыстық мұрағаты. № 3 қор, 4 тізім, № 1 іс.

КОНФИСКАЦИЯ СКОТА И ИМУЩЕСТВ БАЕВ В ГУРЬЕВСКОМ ОКРУГЕ

А.С. Сарсенов, Ш.Н.Нагимов

В статье рассматриваются вопросы конфискации скота и имущества баев-феодалов, выселения их за пределы округа и области в 30-ые годы XX в. в Гурьевском округе. На основе архивных материалов, извлеченных из фондов Атырауского областного архива, подробно описывается, как отравленная советской коммунистической идеологией бедняцкая масса принимала активное участие в конфискации.

CONFISCATION OF THE CATTLE AND BELONGING OF BAYS (RICH PERSON) IN GURIEV REGION

A.S.Sarsenov, Sh.N. Nagimov

This article regards the process of confiscation of the cattle and belongings of bays, eviction out of region in the 30th of XX century in Guriev region. On the base of Atyrau archive, materials from the region fonds describe the active participation of pauper mass, poisoned by soviet communistic ideology, in the confiscation.

ИЗМЕНЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КУЛЬТУРНОМ УРОВНЕ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Аннотация: Система образования в 20-30-е годы XX века включала широкий спектр нововведений, подчиненных цели всеобщего обучения. Особое место в этой связи отводилось культурно-просветительной работе, которая, в свою очередь, предусматривала складывание сети просветительных учреждений, профтехническое образование и связанную с ним коренизацию государственного аппарата.

Ключевые слова: образовательный уровень, культурная революция, учебные заведения, казахский язык, начальные школы, Южный Казахстан, неграмотность, образование.

Одним из важнейших социальных показателей является образовательный и культурный уровень населения, без развития которого невозможно говорить даже о каких-то намеках на уровень, а тем более качество жизни. В начале 20-х годов повсеместно образовательный уровень населения был очень низким. Поэтому одним из основных приоритетов социалистической модернизации явилась культурная революция, основной целью которой были ликвидация неграмотности и значительное повышение культурно-образовательного уровня. Проводя культурную революцию, большевистская партия окончательно закрепила конечные цели модернизации. Аналогичными методами, что и в экономике, то есть путем фундаментального разрушения прошлого, игнорированием преемственности поколений и прямым диктатом центра, решались вопросы и национально-культурного строительства. В качестве проводника модернизации была использована не жизненная школа казахов, а привнесенная культурно-цивилизационная русская модель. По политическим соображениям режим не устраивало этническое многообразие форм приспособления к индустриальному обществу, и их унификация стала зиждаться на конформистских и строго детерминированных тенденциях централизации.

Реализация положений культурной революции разворачивалась по ряду направлений. Расширение учреждений народного образования и улучшение качества их работы, мобилизация общественности с целью ликвидации неграмотности людей среднего и старшего поколений, развертывание сети клубов, домов культуры, театров для пропаганды в массах лучших творений отечественной и мировой сцены, поэзии, кино, литературы, музыки. В рамках обеспечения деятельности упомянутых направлений культурного строительства расширялась сеть библиотек, издательств и других учреждений.

Первостепенным вопросом культурной революции являлась широкомасштабная кампания по ликвидации неграмотности и введение всеобщего обучения. С этой целью в основу деятельности были поставлены вопросы развертывания сети школ I ступени и школ повышенного типа, а также открытие пунктов по ликвидации неграмотности. Ликвидация неграмотности проводилась ударными темпами. В целом по республике поход на неграмотность, предпринятый в мае 1929 г. по специальному постановлению ЦК ВКП(б), сначала охватил до полумиллиона взрослых, а к 1936 г. позволил уже говорить о 65% населения, овладевших письменностью и началами арифметики [1, с.18].

В Южном Казахстане также активно развернулась кампания по ликвидации неграмотности. Так, в 1923 г. во всех волостях были организованы вечерние группы численностью 30-35 человек по ликвидации неграмотности взрослого населения. Только Нарынской Инспекцией народного образования было организовано 47 вечерних школ по ликвидации безграмотности [2, с.7]. В результате уже к середине 30-х гг. были достигнуты определенные успехи в деле ликвидации неграмотности.

Формирование новой, более масштабной сети школ с самого начала осложнилось проблемой катастрофической нехватки кадров. До революции такая проблема решалась за счет выпускников старших классов прогимназии и вузов центральных районов страны. Теперь же стояла задача самообеспечения силами педагогических техникумов. Но они покрывали только около 10% потребности. Большую сложность для казахского педтехникума и казахских школ составляло применение арабского алфавита. Лишь в 1924 г. выдающийся представитель казахской

национальной интеллигенции А. Байтурсунов создал новый, отвечающий требованиям дня, особенностям казахской речи алфавит. Его внедрение шло медленно. А в 1928 г. по решению союзных, местных властей начался перевод национальных школ на латинскую графику. Она просуществовала до 1940 г., когда стала действовать нынешняя графика, построенная на русском алфавите. Эти постоянные изменения в алфавите заметно затрудняли развитие письменного казахского языка и осложняли деятельность школ и результативность обучения на казахском языке.

В 20-е гг. школьная система базировалась на широкой сети начальных школ, призванных оперативно подготовить подрастающее поколение к более производительному профессиональному труду. Это позволило почти в пять раз поднять процент охвата обучаемых детей и довести его с 18% в 1923 г. до 96% — в 1935 г. Наряду со школами общеобразовательную подготовку молодое поколение получало в школах фабрично-заводского ученичества (ФЗУ), училищах, на краткосрочных курсах, хотя это лишь смягчило остроту проблем, но не снимало ее.

Наибольшее ускорение в решении задач народного образования было отмечено во второй половине 30-х гг., когда были преодолены последствия трудности начального этапа индустриализации, коллективизации и голодной эпопеи 1931-1932 гг.

Помимо ликвидации неграмотности среди взрослых важнейшим направлением культурной революции было массовое развитие школ и вовлечение в них всех детей школьного возраста. Надо признать, что в этой работе результаты были весьма значительными. К примеру, уже в 1921 г. в Туркестанском уезде действовало 17 школьных учреждений [3, с.6].

Таблица 1 – Количество детских учреждений Туркестанского уезда на 5.12. 1921 г.

Наименование школ	Место нахождения	Время открытия	Число учащихся
Русская школа им. Чехова № 1	г. Туркестан	1918 г.	8
Казахская школа им. Абая № 2	г. Туркестан	1895 г.	2
Казахская школа № 7	г. Туркестан	1913г.	2
Казахская школа № 14	г. Туркестан	1920 г.	1
Мусульманская женская школа № 6	г. Туркестан	1918 г.	3
Узбекская школа № 8	г. Туркестан	1918 г.	1
Узбекская школа с интернатом № 15	с. Карнак	1918 г.	4
Узбекская школа № 35	с. Карнак	1907 г.	5
Школа-коммуна № 3	с. Карнак		
Школа-коммуна № 5	г. Туркестан	1921 г.	1
Детский дом № 4	г. Туркестан	1918 г.	3
Детский сад № 1 (русский)	г. Туркестан	1919 г.	4
Детский сад № 2 (мусульманский)	г. Туркестан	1921 г.	-
Районная мастерская с обучением школьников ремеслам	г. Туркестан	1919 г.	2
Музыкальный класс	г. Туркестан	1920 г.	1
Метеорологическая станция	г. Туркестан	1919 г.	3

Как мы видим, количество детских учреждений уже в 1921 г. значительно выросло по сравнению с дореволюционным периодом, возникли новые виды учреждений образования, такие как школы-коммуны, детские сады, появились первые прообразы будущих ремесленных училищ и специализированных школ. В то же время численность учащихся была очень низкой, в 1921 г. во всех учреждениях образования Туркестанского уезда насчитывалось всего 48 учащихся.

Быстрый рост школьных учреждений и увеличение численности учащихся в них отмечается в 30-гг., когда во всех областях Казахстана произошел своего рода «бум» образования.

В таблице 2 приведена динамика количества школ и численности учащихся в 1939/1940 г. по сравнению с 1914/1915 г. [4, с.1].

Таблица 2 - Развитие сети школьных учреждений и количества учащихся в них в разрезе областей

области	Число школ (ед.)		Количество учащихся (чел.)	
	1914	1939	1914	1939
Алма-Атинская	155	709	7505	109628
Джамбулская	55	345	3331	56863
Кзыл-Ординская	45	329	3655	54306
Южно-Казахстанская	104	869	5336	128253
Всего по Казахстану	2011	8381	105239	1132326

Приведенные данные свидетельствуют о действительно массовом развитии сети школьных учреждений, как в целом по Казахстану, так и по отдельным областям. Наибольший процент прироста наблюдался в Южно-Казахстанской и Джамбулской областях, что связано, на наш взгляд, прежде всего, с большой численностью населения. По абсолютной численности учащихся в 1939/1940 г. также лидировали южные области - Южно-Казахстанская и Алма-Атинская.

В реальности же ситуация выглядела не столь благополучно. В 1930 г. в г. Чимкенте имелось 25 школ 1-й ступени, из них 3 – казахских, 10 – узбекских, 9 – русских, 1 татарско-башкирская и 1 еврейская. В 25 школах обучалось 2035 учащихся, из них 2119 мальчиков и 1849 девочек. В школах 1-й ступени обучалось 11101 узбеков, 340 казахов, 134 татар, 2209 русских. В двух школах 2-й ступени – казахской семилетке и узбекской школе обучалось 656 чел. [5, с.33]. Кроме того, в городе функционировали профтехшкола, хлопкотехникум, кооптехникум, совпартшкола, ФЗУ при сантонинном заводе и одна девятилетняя школа. Немного улучшилась ситуация через несколько лет. В 1934 г. в г. Чимкенте с населением более 60 тыс. человек действовали всего 8 начальных школ, 4 неполные средние школы, 3 средние школы, 3 школы ФЗУ, 3 техникума [6, с.21]. В других же городах, а тем более в сельской местности, ситуация с образованием обстояла еще хуже, нежели по отчетным данным. К примеру, в 1927 г. в г. Туркестане, насчитывающем свыше 5 тыс. жителей, имелось только 15 школ, из которых 2 школы 11 ступени, 8 школ 1 ступени, 1 школа подростков, 2 детских дома, профтехучилище и казахское общежитие при школе им. Ленина, в которых обучалось 2442 человек [7, с.203]. В г. Казалинске в 1932 г. действовало 24 школы 1-ой ступени и 2 школы-семилетки.

При этом казахских школ было меньше, нежели русских и смешанных. Как мы видим, школ было явно недостаточно, особенно казахских, узбекских и других национальностей, проживающих в регионе. Кроме того, казахские школы являлись в основном школами 1 ступени, следовательно, казахским детям было гораздо сложнее дальше продолжить свое образование.

К тому же, поскольку практически во всех учебных заведениях, особенно готовящих рабочие кадры и инженерно-технических работников, обучение велось на русском языке, то для получения образования и работы на производстве требовалось хорошее знание русского языка. В этих целях 5 апреля 1938 г. было принято постановление ЦИК и СНК Казахской ССР «Об обязательном изучении русского языка в казахских школах». Однако, в решении отсутствовал пункт об изучении казахского языка в русской школе. Это делало процесс односторонним и снижало роль казахской школы, сужало сферу применения казахского языка. Все это выразилось в тенденции к сокращению числа национальных (прежде всего казахских) школ. Так, в 1938 г. 66 из них были переведены на программы русских школ [8, с.40].

Кроме того, крайне низкой была материально-техническая база школьных учреждений в Южном Казахстане и весьма неблагоприятно обстояло дело с педагогическими кадрами, для

подготовки которых не хватало возможностей. К примеру, в г. Чимкенте в 1934 г. существовала 21 школа, но здания школьного типа имели только 6. Большинство школ занималось в 2-3 смены. Школьные помещения были плохо приспособлены для занятий, практически не были оснащены оборудованием и инвентарем.

Уже в середине 20-х годов отмечалось широкое вовлечение в профтехническое образование казахского населения. Но одновременно появилось опасение за возможное дальнейшее сокращение притока казахов и нацменьшинств. Это было связано с тем, что имевшиеся кадры, отвечавшие требованиям к поступлению, оказались исчерпанными, а низовая школьная сеть не могла пополнить этот кадр. Для этого стали создаваться при некоторых краевых учебных заведениях подготовительные отделения с 2-х годичным сроком обучения на государственные средства; на рабфаках - одногодичные отделения. Однако, несмотря на принятые меры, положение оставалось критическим. Из-за слабой организованности подготовительных отделений и, в результате тяжелым усвоением учебного материала в техникумах и других учебных заведениях, в особенности среди казахского населения шла большая текучесть учащихся.

Поэтому в положениях Бюро Казкрайкома ВКП(б) от 1925, 1927 гг. говорилось о развертывании сети начального обучения для подготовки в средние профтехнические учебные заведения. Был разработан 5-летний план по обслуживанию нужд коренного населения, который предусматривал:

1. Создание новой системы исключительно в соответствии с потребностями в работниках той или иной квалификации.

2. Объединение более близких по специальности учебных заведений в политехникумы [9, с.18].

В соответствии с декретом СНК РСФСР 29 января 1920 года был образован Государственный Комитет по профессиональному образованию. Согласно системе Народного Образования профтехническое имело следующую структуру: 1) сельскохозяйственное; 2) индустриальное; 3) педагогическое; 4) промышленно-экономическое, которые, в свою очередь, включали целый ряд учебных заведений.

В целом же можно говорить о том, что этот период стал временем довольно значительных успехов в борьбе с неграмотностью. Это - то, чем можно и нужно гордиться. Система ликвидации безграмотности (ЛИКБЕЗ) позволила приобщить к делу образования и очагам культуры более полумиллиона человек. Ликвидация неграмотности стала главной задачей созданной в этот период широкой сети культурно-просветительных учреждений - народных домов, клубов, изб-читален, красных уголков и красных юрт.

Список использованной литературы:

1. ГАЮКО, Ф.83, Оп.1, Д. 37, Л. 18.
2. ГАЮКО, Ф.83, Оп.1, Д. 54, Л. 7.
3. ГАЮКО, Ф. 93, Оп. 1,Св.2, Д. 20, Л 6.
4. ГАЮКО, Ф.1236, ОП.1. СВ.1, Д.1, Л.1.
5. ГАЮКО, Ф.147, Оп.3, Св.2, Д.20, Л.33.
6. АП РК, Ф. 141, Оп.1, Д. 5667, Л. 21.
7. Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. Алма-Ата, 1962, с. 203.
8. АП РК, ф. 141, ОП.1, Д. 10205, Л. 40.
9. АП РК. Ф. 141. Оп. 1, Д. 1267, Л. 18.

XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ-МӘДЕНИ ДЕҢГЕЙДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР

Э.Е.Альжанова

Аннотация: XX ғасырдың 20-30 жылдары білім беру жүйесіне жалпыны бірдей оқыту мақсаттарының негізінде кең ауқымды жаңалықтар енгізілді. Осыған байланысты ерекше орынмәдени-ағартушылық жұмысқа берілді. Бұл өз кезегінде білім беру мекемелерінің желісін біріктіру, кәсіптік білім және осыған байланысты мемлекеттік аппаратты жергіліктендіруді көздеді.

CHANGES IN THE EDUCATIONAL-CULTURAL LEVEL OF SOUTH KAZAKHSTAN IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

E.Alzhanova

Annotation: The education system in 20-30 years of the twentieth century, included a wide range of innovations, subordinates the goal of universal education. A special place in this regard was given to the cultural and educational work, which, in turn, provided storage network educational institutions, proftechnic education related with the indigenization of the state apparatus.

ӘОЖ 94 (574)

А.К.Булгынбаева

Өскемен қаласының С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті.

XX ҒАСЫРДЫҢ 20 - ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕҢЕСТІК ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ

Аннотация: Ғылыми мақалада Шығыс Қазақстанның XX ғасырдың 20 жылдарындағы әлеуметтік құрылымдарының ұйымдастырылуы мен қызметтері мұрағат деректері мәліметтерімен сұрыпталып, талдау жасалынған. Жаңа орнаған кеңестік үкіметтің халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға тырысу әрекеттері, соның ішінде сауатсыздықты жою мен денсаулық сақтау салаларында жасаған жұмыстары сарапталды.

Кіл сөздер: Шығыс Қазақстан, Кеңестер, үкімет, әлеумет, халық, сауатсыздықты жою, денсаулық сақтау.

Шығыс Қазақстанның XX ғасырдың 20- жылдарындағы ашылмай жатқан ақтаңдақтары мен әлі де толық зерттеулер мен сараптамалар қажет тұстары көп. Сондықтан Шығыс өлкесіне Кеңестік өкіметтің орнауы мен оның жүргізген саясатының қазақ ауылдарына әсері мен ықпалын талдау жаңа тұрғыда зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

1920 жылдар өзгерістерге толы болды. 1919 жылы желтоқсандағы ХКК-ның «Сауатсыздықты жою туралы» декретіне орай, 1920 жылы қыркүйекте Қырғыз (Қазақ) революциялық комитеті, қазақ өлкесіндегі сауатсыздықты жоюдың жобасын бекітіп, қаулы шығарды. Осы қаулыға сәйкес, Қазақстанның барлық түкпірлерінде сауатсыздықты жою жұмыстары қолға алына бастайды. 1917 жылға дейін, Күршім аумағында 7 бастауыш мектеп болып, сауаттылар 3% құраса, Шемонайхадағы 39 елді мекенде, 4 бастауыш мектептегі 220 бала, 12% халықтың сауаттылығын көрсетті [1, 11].

Жергілікті жерлерде халықтың сауатсыздығын жою жөнінде, жалпы білім беретін мектептердің жүйесін құру туралы және бастауыш, орталау, орта мектептер және арнаулы орта оқу орындарының қызметтері бойынша көптеген шаралар қолға алынды. Халыққа білім беру ісіндегі ең маңыздысы, біртұтас жүйенің құрылуы және дамуы, мектеп жасындағы балаларды оқуға қамту болды. Кеңестер жаппай сауатсыздықты жою, бастауыш мектептерді ұйымдастыру жұмыстарын жүргізіп, барлық жастағы жұртшылықты қамтыды. Ағартушылық және мәдени-тәрбие жұмысының түрлері, сауат ашу, курстар, кешкі мектептер, өз бетімен білім алу үйірмелері құрылды [2, 5].

Арнаулы нұсқаулар алған жергілікті өкімет, партия орындарының, орталық үкіметтің алдында өздерін көрсету мақсатында, сауаттылықты жоюдың орындалуы жөнінде әріп қана танитын, ежіктеп оқи алатындарды да сауаттылар қатарына қосып, асыра белгіленген, жалған мәліметтер берді. «Халық арасында сауатсыздықты жою» туралы декретте 8-50 жас аралығындағы оқи, жаза білмейтіндер ана тілінде, не орыс тілінде қалауымен сауаттылыққа үйренуі көрсетіліп, облыстық білім беру бөлімдерін және сауат ашу орындарын ашу көзделді [3,57].

Көшпелі және жартылай көшпелі өмірлік жағдай, территорияның шашыраңқылығы, материалдық базаның болмауы, білім беру жүйесін құруды қиындатты. Мұндай жағдай өмірге арнайы жылжымалы мектептер, қызыл отау, қызыл бұрыштар, басқа да мәдени-ағарту мекемелерінің ашылуына әкеліп, сол жылдардағы сауатсыздықты жоюды көздеді. Отырықшыландыру процесінің аяқталуына байланысты, көптеген осы үлгідегі мектептер жойылып, олардың орнына мектеп үйлері, клубтар, оқу-ағарту мекемелері пайда бола бастады.

1920 жылғы 9 қыркүйектегі Түркістан АКСР-нің ХКК «Түркістан республикасындағы халықтың арасында сауатсыздықты жою жөніндегі» декретті бекітті. 1920 жылы 28 қыркүйекте

Қырревкомның «Өлкедегі сауатсыздықты жою шаралары жөніндегі» бұйрығы шықты. Осыған байланысты, барлық оқыта алатын сауаттылар, осы жұмысқа тартылды.

Ұлттық аймақтағы еңбекші бұқарасының мәдени артта қалушылығын жоюдың нақты жолдары РКП(б)-ның X және XII съездерінде анықталды. Партияның X съезінде «орыс емес халықтарға көмектесу; олардың өзінде баспасөз, мектеп, театр, клуб ісі және ана тіліндегі мәдени-ағарту мекемелері, курстар және білім беретін мектептер қатарын кеңейту көзделді. Осыған байланысты, жергілікті кеңестерде халыққа білім беруге көңіл бөлінді. 1923 жылғы желтоқсанда Шығыс Қазақстан өңірінде, Өскемен уездік кеңесінің білім беру бөліміне қарасты мектептерде 13 мұғалім, 118 қызметкер болған [4, 216].

Осының негізінде, 1923-1924 жылдары 1-ші дәрежелі 4,7 жылдық орыс, қазақ мектептерімен мұғалімдер даярлайтын педтехникум ашылып, жұмыс істеді. Осы кезеңде Өскемен уезіндегі халыққа білім беру мекемелерінің қатары: 1-ші дәрежелі 4 жылдық 3 орыс, қазақ мектептерінде 31 мұғалім-тәрбиеші, 735 оқушы; 1-ші дәрежелі 7 жылдық 1 орыс, 1 қазақ мектептерінде 31 мұғалім-тәрбиеші 326 оқушы, педтехникумда 14 мұғалім-тәрбиеші, 127 оқушы, балалар үйінде 4 мұғалім-тәрбиеші, 72 оқушы; балалар бақшасында 3 тәрбиеші, 42 оқушы болды. Жалпы уездегі 1-ші дәрежелі 4 жылдықта 71 орыс, 36 қазақ мектебінде, 170 мұғалім, 6347 оқушы, 1-ші дәрежелі 3 жетіжылдықта 15 мұғалім, 390 оқушы білім алды [5, 175].

Мемлекеттің сауатсыздықты жою және халықтың мәдени артта қалушылығын жою шараларына орай, 1924-1927 жылдардағы Өскемен уезіндегі жергілікті кеңестердің үкімет нұсқауларын орындау шараларының негізіндегі оқу-ағарту мекемелер қатарының сандық көрсеткішінің жағдайы төмендегі кестеден көрінеді(1 - кесте):

1 -кесте 1924-1927 жылдары Өскемен уезіндегі оқу-ағарту мекемелері

Мекемелердің атауы	1924-1925 жж.	1925-1926 жж.	1926-1927 жж.
Ідәрежелі мектеп мұғалімі Қаладағы	13	25	29
Уездегі	91	171	183
Қаладағы II дәрежелі мектеп	7	10	14
Қаладағы 7 жылдық мектеп	-	4	7
Риддердегі 7 жылдық мектеп			7
Уездегі жас қызметкер мұғалімдер		7	7
Қаладағы ликпункттер		7	6
Уездегі ликпункттер		26	34
Жартылайсауаттылар мектебіқалада			3
Уезде		1	4
Аз сауаттылар мектебі		3	
Жао пионерлер клубы		1	1
			1
Балалар оқу үйі Қалада Уезде	13	13	15

Кестеден байқалғандай, 1924-1927 жылдары II дәрежелі және 7 жыл-дық мектептердің, ликпункттер және жартылай сауаттылар мектептерінің қатарының болмағанын, сол сияқты жас қызметкер мұғалімдер даярлау шараларының іске аспағандығы көрінеді. Ал, 1925-1927 жылдары бұл тізбек қатары біршама ілгерілегендігі байқалып, жергілікті кеңестер тарапынан сауатсыздықты жою шараларының қолға алынғандығын аңғаруға болады.

Соның негізінде, 1924-1925 оқу жылында уездегі 46 мектептегі 96 мұғалімнің орташа еңбек ақысы 25 сом болса; 1925-1926 жылдары 136 мектептегі 187 мұғалімнің еңбек ақысы 30 сомға өсіп, 1926-1927 жылдары 35-40 сом болды. Мектептердегі 8269 оқушының, мектепжасындағылары 32%, болыстарда 20-60%-ға дейін, 8 орыс болыстарында 34%, 5 қазақ болысында 24% болған. Осы уақыт шеңберінде жергілікті кеңес тарапынан оқу ағарту ісіне 150345 сом қаржы жұмсалған. Ал, Риддерде 7 жылдық мектептерге 2599848 сом қаржы жұмсалып, 26 сауатсыздықты жою орындары, 17 оқу үйі, шаруа жастар мектебі ашылды [6, 115].

Шығыс Қазақстандағы денсаулық сақтау саласында кеңестер ісінде, Өскемен уезінде 1923 жылы 1 емхана, 4 дәрігерлік амбулатория, 4 дәрігерлік, 1 фельдшерлік пункт болды. Ал медициналық

қызметкерлерден: 7 дәрігер, 1 тіс дәрігері, 9 фельдшер, 6 фельдшер-акушер, 2 медбике, 8 қызметші, 22 қасында отырушы, жұмысшы, барлығы 55 адамды құрады [7, 104].

1924-1925 жылдары уездік кеңестердің шешімімен, денсаулық сақтау ісіне 21993 сом қаржы жұмсалып, 7 фельдшерлік пункт, қалада 2 емхана және 2 амбулатория жұмыс істеді. 1925-1926 жылдары медициналық қызмет көрсету барлық болыстарды қамтыды. Онда фельдшерлік пункттер ашылып, 36277 сом жұмсалып, 11% өсті. Амбулаторияда медициналық қызметкерлер көбейді [8, 119].

Зайсан қаласында оба эпидемиясының пайда болуына байланысты, 1920 жылы қарашада Зайсан уездік ревкомы №192 бұйрығында барлық аза-маттар, уездік амбулаториялық емханаға қаралуды хабарлауды тапсырған. Егер бұйрықты орындамаған жағдайда, жауапкершілікке тартылатын болды. 1924 жылы Зайсан уезінде екі бөлімшесімен 20 орындық хирургиялық-терапиялық және жұқпалы ауруларды емдейтін уездік емхана, емханалық амбулатория, дәріхана, Көкпектіде 6 орындық емхана, уездің әр жерінде 6 медициналық пункт жұмыс істеді. Қызмет көрсету әлсіз, өте қиын жағдайда болғандықтан дәрілер, таңу құралдарының мүлде болмауынан, селолық жердің халықтары мүлде көмексіз қалып отырды [9, 15].

1926 жылы Зайсан уездік кеңесінің денсаулық сақтау ісінің меңгерушісі Тайбазаровтың мәлімдеуінше, денсаулық сақтау мекемелері мен ондағы қызмет етушілер санының төмендегідей болғаны көрінеді (2-кесте): [10, 14].

2-кесте Денсаулық сақтау мекемелері мен қызмет көрсетушілер және аурулар саны

Емдеу мекемелерінің атауы	Қызмет көрсетушілер				Барлығы	Аурулар саны
	Орыс және басқа ұлттар		Қазақтар			
	Ерлер	әйелдер	Ерлер	әйелдер		
Қалалық емхана	4	7		1	13	41
Уездік амбулатория	2	3			5	1165
Уездік емхана					11	
Уездік дәріхана					4	
Көкпекті емханасы					5	
Көкпекті фельдпункті	3					338
Нар Зайсан фельдпунк					2	
Максимов фельдпунк	1	1			2	96
Боран фельдпункті	1	1			2	97
Досов фельдпункті				1	1	82
Тарбағатай фельдпунк					1	63
Қызылтас фельдпункт					1	33
Құлындыжон фельдп					1	
Кушаты фельдпункті	2				2	86
Тополев-мыс	1	1			2	34
Қалалық тіс кабинеті		2			2	645
Барлығы	14	13		2	52	2680

Жоғарыдағы мәліметтерден, жергілікті кеңестер тарапынан жүргізілген шаралардың шамалылығы білінеді.

1917 жылға дейін Күршім аумағында денсаулық сақтау ісін Маралиха және Дарствен селоларындағы 2 медициналық пункт іске асырды. Бірақ елді мекендер бір-бірінен алыс болғандықтан, бүкіл ауданды қамтамасыз ете алмады. Сондықтан мұндағы санитарлық жағдай, халыққа қызмет көрсету өте төмен жағдайда болды. Уақытында эпидемиялардың алдын-алмағандықтан, мерез, порша, қышыма ауруларына қарсы күрес жүргізілмей, жүздеген адамдардың өмірін әкеткен. 1920 жылы Маралиха емханасы және Бурабай, Буденовка, Высокогор, Камышенко селолары сияқты елді мекендерде, медпункттар жұмыс істеді [11, 297].

Саяси, әлеуметтік шаралармен қатар, шығыс өңірінің экономикалық дамуында да 20 жылдары бірқатар өзгерістер болды. 1919-1920 жылдары Зайсан уезі алтын, тас көмір, мыс, графит сияқты

қазба байлықтарын өндіруде, жұмыс істеген 29 кооперацияның 1 709 мүшесі болды, онымен қоса 58 кәсіпшілік қолөнер ұсталықтары жұмыс істеді. Тұғылдағы балық кәсіпшілігі, кәсіпкерлер М.П.Минскийдің «Сауырлық бірлестігі», «Кендірлік көмір кені» және Ф.Н.Казариновтың «Сібір - Монғол» бірлестігіндегі сабын қайнататын зауыт, Темірше қажының тері илейтін, жүн жуатын зауыттары уездік ревкомның қаулысымен, мемлекет қарауына алынды. Бұл саясат, олардың еңбекақы ынтасын төмендетіп, сенімсіздік пен күдікке итермеледі. Бір бөлігі, солақай саясаттың құрбаны болды, мүліктері тәркіленіп, Сібірге жер аударылды. Зайсанның кәсіпкерлерінің көпшілігі, шекараға жақын тұрған-дықтан, кеңес өкіметінің «қанды қолынан» құтылып, шетелге кеткен [12, 2].

Зайсанның Казаринов, Собачкин, Хохлов, Титов, Темірше сияқты кәсіпкерлері халықты жұмыспен қамтыды, жалдамалы еңбекті ұйымдастырды. Олар жергілікті халықтың сұранысын қанағаттандыру үшін, Сібір, Орал қалаларынан, Қытайдың Шәуешек, Құлжа қалаларынан, берісі Ертіс бойындағы Омбы, Кереку, Семей, Өскемен жақтан тауарлар әкелді. Әйгілі Ірбіт, Үркіт, Қоянды, Шар, Екатеринбург жәрмеңкелеріне барып, сауда жасады. Осындай іске ұқыпты кәсіпкер адамдарды, «қанаушы бай-қулак» деп, өкімет бір қалыпқа салып, итжеккенге айдатты [13, 2]. Уезде мыңды айдаған ірі алпауыттарда болды. Мысалы 50 мың қой, 12 мың жылқы, жүздеген ірі қара ұстаған «Скотопромышленник» атанған Сорокин, бүкіл Шілікті даласына Шитөбе ойлығына қожалық еткен көпес Рожков Қара Ертіс бойына орналасты. «Ақыш дауалы», «Құрбан қажы мешіті», «Бұтабай бұлағы» аталатын мекендер сол иеліктердің куәсі.

1919-1920 жылдары Зайсан уезіндегі мал басының саны 865455 болса, оның ішінде жылқы 153318, ірі қара мал 140153, қой 478871, ешкі 73408, түйе, 12905, шошқа 6600 болды. Ал, ара шаруашылығында 266 омартаның 1260 рамалық және 1518 құдықтық болды [14., 22].

1920 жылдары Зайсан уезінің Алексеевка мен Николаевка поселкеле-рінде астық өсірген. Қалған поселкелер мен заимкелер мал шаруашылығымен айналысқан. Оған қоса, омарташылық дамып, 284 омартада 2372 ұя болды. 112 марал ұстаған 6 марал өсіру бағы болған [15, 20].

1920 жылдары экономиканың дамуына құрғақшылық, жұттар үлкен әсерін тигізді. Әсіресе, мал шаруашылығының даму деңгейін бірнеше жылдар көлемінде салыстырмалы деңгейде, 1917-1920 жылдарға қарағанда, уездік кеңестің есебі бойынша, мал басының 1922 жылы елдің басқа аймақтарындағы жағдайға және үкіметтің ЖЭС жағдайындағы шараларының барысында, мал басының көрсеткіші 50% азайғаны мына кестеден көрінеді(3-кесте):

3-кесте Өскемен уезіндегі 1917-1925 жж. мал басының саны [112, 115].

Жыл	Жылқы	%	Ірі қара	%	Ұсақ мал	%	Барлығы
1917	171633	100	142462	100	473440	100	787365
1920	128344	75,1	133470	93,8	195757	41,2	453171
1922	83127	48,3	78387	55,2	95498	20,1	257012
1923	100314	58,6	103687	72,9	140353	29,5	344854
1924	108409	63,1	127203	89,4	171553	36,1	407165
1925	150519	87,7	196646	138,9	375823	79,1	722988

Бұл кестеден, 1922 жылға дейін мал басының шамадан тыс азайып, 1925 жылдарға қарай өсуі байқалады.

1923 жылы губерниядағы 23000 жартылай көшпелі шаруашылықтар, егіншілікпен айналыспайтын қазақ шаруашылықтарының 22%-ды құрады. Өскемен уезінде ара шаруашылығымен айналысатын Тархан, Риддер, Красный Октябрь, Мендешев болыстарында ұжымдық серіктестік құрылып, онда 22410 рамалық, 311309 құдықтық, барлығы 53719 ара ұясы болды. 1920 жылдармен салыстырғанда, уездің атқару комитетінің есебі бойынша егістік көлемі десятина есебімен 1917 жылы 140000, 1920 жылы 117351 - 16,2 %-ға 1922 жылы 46003 - 60,8 %-ға азайды. 1923 жылы 73889 - 60,6 %-ға, 1924 жылы 75505 - 7,7 %-ға, 1925 жылы 87613 - 10,2 %-ға, 1926 жылы 122394 -39,6 % өсті [13, 72].

1920-1930 жылдарда азаматтарды сайлау құқығынан айыру, таптып тұрғыдан өте қатаң түрде жүргізілді. Кеңес, сот мекемелері, ауылдар мен де ревняларда 1925-1926 жылдары 20982 адамды сайлау құқығынан айырса 1926-1927 жылдары 94377 адамға жетті. Бұл жазықтылардың 58% қазақтар еді. Ұлт коммунистерінің жергілікті қызметкерлерді Қазөлкекомның басшы органдарына көбірек сайлауы керек деген ұсынысына, БКП(б) Қазақ Өлкелің Комитетінің жауапты хатшысы Голощекин

олар қара басының қамын ойлау шылар деп кінәлады. Көп ұлтты республикаларда 100% жергіліктендіру, асыра сілтегендік еді. Бұл 35 % орыстардың құқығына зиян келтіреді [16, 35].

Денсаулық сақтау ісінде, қарастырылып отырған кезеңде, біршама шаралар іске асырылды. 1920 жылдары медициналық қызмет көрсету қатары барлық болысты қамтыды. Әрбір болыста фельдшерлік пункттер ашылып 11%-ға өсті. Дәрігерлік амбулаториялардың саны және медицина қызметкерлерінің қатары көбейді. Облыстық санитарлық жағдай қанағаттанғысыз болды. Бұл саланың да өзіндік кемшіліктері кездесті. Біріншіден - мамандардың жеткіліксіздігі; екіншіден - бірқатар аудандара; медициналық жүйе тиянақты қаржыландырылмады; үшіншіден - санитарлық жағдай қанағаттанарлықсыз (бөлмелердің жетіспеуі, операция жасау) орындарының жоқтығы, асханалармен жылыту орындарының жұмыс істемеуі); төртіншіден - дезинфекциялау қондырғыларының болғанымен? оның жұмысқа қолданылмауы; бесіншіден - жұқпалы ауруларға қарсы мерзімдік егулердің дұрыс жүргізілмеді. Санитарлық жүйедегі олқылықтар да жетерлік болды. Жекелеген жерлерде моншалардың жоқтығы, ауыз су сапасы зерттелмегендіктен, жұқпалы аурулар көбейді. Балалар ясилері мен бақшаларында медициналық-санитарлық бақылау болмады. Шығыс өңірінде 1920 жылдары 29 емханада 55 дәрігер қызмет көрсетіп, 2680 адам емделді.

1920 жылдары өлкенің экономикасында, өнеркәсіп кәсіпорындарын техникалық жабдықтау өте төмен болды. 1925 жылы Риддер кәсіпорындары қайта қатарға қосылып, онда 2500 адам жұмыс істеді. Өскемен уезінде 344 кәсіпорын жұмыс істеп, онда 4770 қызметкерлер мен жұмысшылар, оның 30 мемлекеттік кәсіпорыны болып, 3720 жұмысшылар мен қызметкерлер, 13 жұмысшыда 682 адам және 172 жеке меншіктікте 368 адам еңбек етті. 192 жылы 1050 жұмыссыздар болса, ал 1926 жылы бұл көрсеткіш 825 адамға қысқарды [8,125].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. ШҚОММ. - 37-қор. - 1-тізбек. -110-іс. - 11-парақ.
2. ШҚОММ. - 3-қор. - 1-тізбек. -27-іс. - 5-парақ.
3. Жұрасова А. Сауатсыздықты жою жолында [20-30 жылдар]. // Қазақстан жоғары мектебі. -1988.-№ 2.- Б. 57.-59
4. ШҚОММ. - 13-қор. - 1-тізбек. -49-іс. - 216-парақ.
5. ШҚОММ. - 13-қор. - 1-тізбек. -66-іс. - 175-парақ.
6. ШҚОММ. -13-қор. - 1-тізбек. -127-іс. - 115-парақ.
7. ШҚОММ. - 13-қор. - 1-тізбек. -66-іс. - 104-парақ.
8. ШҚОММ. - 13-қор. - 1-тізбек. -127-іс. - 119-парақ.
9. ШҚОММ. - 279-қор. - 1-тізбек. -9-іс. - 15-парақ.
10. ШҚОММ. - 279-қор. - 1-тізбек. -53-іс. - 14-парақ.
11. ШҚОММ. - 105-қор. - 1-тізбек. -67-іс. - 297-парақ.
12. Жеңсеханұлы М. 1920-1930 жылдардағы ауданның жағдайы (Зайсанауданы) // Достық -1996. - № 16.- 24 қазан. – Б. 4-7
13. Сағатов С. Бесжылдық белестері. // Коммунизм туы, 1979. - 6 сәуір.-Б. 3
14. ШҚОММ. - 13-қор. - 1-тізбек. -127-іс. - 115-парақ.
15. ШҚОММ. - 13-қор. -1-тізбек. -36-іс. -72 -парақ.
16. ШҚОММ. - 105-қор. - 1-тізбек. -67-іс. - 22-парақ.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СОЦИАЛЬНЫХ СТРУКТУР ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА 20 ГОДЫ XX В А.К.Булгынбаева

В статье сделан отбор и анализ архивных данных о службах и организациях социальных структур 20-х годов двадцатого века Восточного Казахстана. Проанализированы проделанные работы недавно созданного советского правительства по улучшению социальных условий населения, в том числе в области здравоохранения и ликвидации безграмотности.

ACTIVITIES OF SOCIAL STRUCTURES OF EAST KAZAKHSTAN in 20 years of the XX B. A.K. Bulgynbaeva

The services and institutions of social structures in 20 years of the twentieth century of Eastern Kazakhstan has been selected and analyzed by archival datas in this article. The done work of the newly created of the Soviet government at improving of the social conditions of the population, including health and liquidation of Illiteracy has been analyzed.

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТАРИХЫ

Мақалада көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Нәзір Төреқұловтың өмірбаяны баяндалып, оның Түркістандағы қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығына жалпы шолу жасалады.

Түйін сөздер: *Нәзір Төреқұлов, Түркістан автономиясы, кеңес үкіметі, ұлт-азаттық көтеріліс, журналист, редактор.*

Нәзір Төреқұлов Түркістанның жетекшісіне айналған қолбасшысы өзін білікті әкім ретінде көрсете білді. Ол жаңа өкіметтің алдынан туындайтын мәселелерінің өзегіне жергілікті жерлерде үнілу үшін республиканың әртүрлі облыстарын жиі аралап тұрды. Съездерге қатысып, сөз сөйледі, жиналыстар мен митингілерге жұмысшылармен, қызыл гвардияшылармен, диқандармен жүздесті. Ол әуелі бастан бұқараның үніне құлақ аса білу, әрбір адамға ықыласпен қарау халық жетекшісінің ең негізгі қасиеттерінің бірі екендігін көкейіне мықтап түйген. Қай жерде істемесін жұртты қабылдауға ерекше мән берген, берген уәдесін бұлжытпай орындаған. Оның сабырлы қалпы, көкіректіктің мүлде болмауы, келгендерді өзіне тартып, шаруасын қысылмай, бүкпей айта беруіне қолайлы ахуал туғызады.

Нәзір Ресей отаршылдығының Түркістан халықтарына қаншалықты қасірет болып жабысканын жан-жүрегімен сезеді. «Түркістан автономиялық республикасы» деген еңбегінде бұл Ресей Түркістанда шикізат өндіретін ел ретінде санап, оның мәдени өркендеуіне зердегі де мүдделі болмағанын, қайта жергілікті халықтардың ұлттық дамуын барынша тежеп отырғанын әшкерелейді. Мәселен, 1915-1916 жылдары Орта Азияда мақта өнімі Ресей тоқыма өнеркәсібіне қажетті шикізаттың тең жарымын өндіргенімен, жергілікті халық әлеуметтік теңсіздік қыспағында қала бергенін, қазақтың ең шырайлы жерлерін тартып алудың тұрпайы зорлықпен жүргізілгенін дәлелді талдайды: «Қазақтардың ең шырайлы жерлерін тартып алып, ондағы шаруашылықты тып-типыл етті. Ақ патшаның әмірін орындаушымыз деген қазақтар мен кулактар күннен-күнге жергілікті халықты талан-таражға ұшыратып, елді тонады, күш көрсетті. Жергілікті әкімшілік орындары кулактардың қолтығынан су бүркіп отырды, жергілікті халықтың жекеменшігіне ешқандай кепілдік болмауының, керісінше отаршылдардың жүгенсіздігін қоштауының салдары 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне әкеліп соқтырды» деп жазды [1, 5 б].

Қазақ халқының біртуар перзенттері Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсыновтармен жақын араласып, өзіне ұстаз тұтып, құрметтеген. 1916 жылы патша өкіметінің озбырлық саясаты салдарынан Орта Азия жастарының бір тобы Батыс майданындағы Беларусьқа қара жұмысқа жіберілді. Мәскеудегі оқуын тастап осы жерге келген Төреқұлов «Земсоюз» мекемесінде нұсқаушы болып орналасты. Сол кезеңдері Н. Төреқұлов бір сөзінде: «Сол жылдардағы мендегі түйсікпен социал-демократтар қатарына кіру мүмкін емес. Өйткені, мен саяси-әлеуметтік жолды таңдау үшін ескі және жаңа шаһар ортасында сарсаң болып жүрген едім. Мұсылмандар арасында тәрбие алғандықтан, әлеуметтік тегімді ұмытпағандықтан һәм соңынан 1916 жылғы халық толқуын көрген соң біржола халықтың көзқарас жағына шықтым» - ағынан жарылып мойындапты, содан бастап-ақ патшаның отарлау саясатына әшкерелеу, Түркістан өлкелі еңбекшілерінің ұлт-азаттық көтерілісіне дем беру мақсатымен Минск қаласы маңында «Еркін дала» атты жасырын қоғам құрды [2, 16 б].

Бұл қоғамның атқарған жұмысы үлкен дүние. Осылайша Нәзір Төреқұлов қоғамның саяси өміріне білек сыбана батыр да, батыл түрде кірісіп кетті. XX ғасырдың басында Алаш зиялылары халқының жарқын болашағын ашу жолындағы қапысыз танылған азаматтар. Нәзір солардың бірі ғана емес, бірегейі. Тап осы үшін Төреқұлов ешкімге еліктемей, қайталанбас төл әрекетін сол тұстағы қазақ қоғамының тума болмысына күштеп бөлектеу, Н. Төреқұловтың білек сыбанып, саясатқа араласуы, тағдырдың жазуымен 1916 жылғы оқиғаларына тұспа-тұс келді. Қазақтың әлеуметшіл күрескерлерінің жаңа бір ұрпағы осы бірегей тарихи құбылыстың аясында «тағдыр анасы - себеп» пәлсапасына ұйысып, өсіп жетілді, біртіндеп саяси күрескер ретінде танылды. Нәзір Төреқұловтың бір ерекшелігі осы ұлт-азаттық көтеріліске Батыс майданындағы тыл жұмыстарының бел ортасында

жүрген саяси тәжірибесімен келуі еді.

Н. Төрәқұловтың саяси қызметінің болашағына жол нұсқар ортаны Әлихан Бөкейханов бастаған Алаш қайраткерлерінің арасынан тапқан болатын. Алаштық қайраткерлер Нәзір Төрәқұлов сияқты европалық білімі бар, халықтың ортасынан шыққан аса мәдениетті жастан үлкен үміт күтіп, оған саяси күрестің тәлім-тәрбиесін берді. Яғни Нәзір Төрәқұловты саяси күреске баураған ресейлік социал-демократтар емес, керісінше ұлттық демократияшыл орта – Алаш қайраткерлері болатын. Нәзірдің саяси қызметке тартылуы 1916 жылы патша үкіметі Түркістанның жергілікті халқын тыл жұмысына алу туралы жарлығы бойынша қазақ жастарын майданның қара жұмысына алғанда оларға қызмет көрсету үшін Минск қаласында болашақ алаш қайраткерлері құрған земство одағына нұсқаушы ретінде қызметке кірісуден басталды. «Тыл жұмысына шақырылған түземдік жұмысшыларға көмектесу» ниетімен келген Төрәқұлов өзі үш жыл оқыған Мәскеудегі институтты тастап, тыл жұмысшыларының еліне қайтқанша сол қызметте қала берді [3, 4 б].

1918 жылы Қоқан қаласында төңкеріс комитетінің хатшысы, Қоқан кеңесінің жұмыс атқара жүріп, оның баспасөз органы «Халық газетасын» шығаруға қатысты. Облыстық халық ағарту бөлімінің бастығы қызметін атқара жүріп «Жаңа Шығыс», «Ферғана» газеттерінің редакторы болды. 1918 жылы Төрәқұлов Қоқан кеңес депутаттары революциялық комитеттің секретары, 1918-1919 жылдарда Ферғана облыстық ревкомның төрағасы, Түркістан республикасының ағарту комиссары, «Вестник просвещения коммунистической культуры» журналының редакторы сияқты қызметтерде болды. Бұдан әрі Нәзірдің қызметі Москвада жалғасты. Төрәқұлов-талантты, көпқырлы журналист. Ең алдымен ол еңбектерін қазақ, өзбек, орыс тілінде қатар жариялағанын атап өту керек. Ол Түркістанда жұмыс істеген жылдарында өзбек және орыс тілдеріндегі бірталай газет, журналдардың редакторы және белсенді шығарушылардың бірі болған. Бұған оның «Ынтымақ» журналында «Қызыл байрақ», «Ферғана» газеттерінде басылған алпысқа жуық жарияланған мақалалары дәлел бола алады [4, 20 б].

Оның орыс тіліндегі еңбектерінің маңызы зор. Оның еңбектері алуан түрлі. Бұлардың ішінен саяси шолу да, тіл, дін, мәдениет, дәстүр проблемасын қозғайтын мақалалар, аудармалар, сын кітаптар кездеседі. «Автономияшылдар» қуылғаннан кейін Н. Төрәқұлов Қоқан жұмысшы, солдат және мұсылман депутаттары кеңесінің хатшысы және оқу ағарту комиссары, Скобелев қаласында облревком төре алқасының мүшесі және оқу ағарту бөлімінің меңгеруші қызметтерін атқарған. Бұл кезде ол солшыл әскери қатарында жүріп, осы партияның жергілікті ұйымы төрағасының орынбасары міндетін атқарады.

Журналист өз әріптестерімен жиі кездесіп отырған, әлдебір мақаласын баспаға жөнелтерден алдын редакциядағы жолдастарының материал жөніндегі пікірін жинастырған. Іске байыпты қарау көзқарасы, шалқар білімдардық және сөзге ұсталық басқа іс саласында Н. Төрәқұловтың алдынан кең өріс ашты. Н. Төрәқұлов 1919 жылы Түркістан Республикасы Орталық атқару комитетінің мүшесі болып сайланды.

Ең алдымен Нәзір Төрәқұлов Ресей отаршылдығының Түркістан халқына қаншалықты қасірет болып жабысқанын жан-жүрегімен сезеді. «Түркістан автономиялық республикасы» деген еңбегінде бұл туралы ойлағанын ашық, батыл айтқан. Патша Ресей Түркістанды шикізат өндіретін ел ретінде санап, оның мәдени өркендеуіне мүдделі болғанын, қайта жергілікті халықтардың ұлттық дамуын барынша таптап отырғанын әшкерелейді. Мәселен, 1915-1916 жылдарда Орта Азияда мақта өнімі Ресей тоқыма өнеркәсібіне қажетті шикізаттың тең жарымын өндіргенімен жергілікті халық әлеуметтік теңсіздік қыспағында қала бергені, қазақтың жерлерін тартып алудың тұрпайы зорлықпен жүргізілгені дәлел талданады. «Түркістанның мал өсіретін аудандарының бей берекет басып алуы бой көтере бастады. Мұндай басқыншылық әсіресе Ресейде егін шықпай қалған жылдары күшейе түсетін «Бос жатқан қазақ жерінің» мемлекетіміздің өзі көзін салып, олардың жерін «заңды жолмен» тартып ала бастады». Патша үкіметінің Заң шығарушы орындары өткен ғасырдың 60 жылдарында қазақ жерін түгелімен мемлекет иелігінде деп жариялаған еді. Патша бұл тәсілмен бірге екі қоянды ататын: біріншіден помещиктік Ресейдегі жер тапшылығын шешудің жолын тапса, екіншіден Орта Азиядағы саяси тұрақтылығы [5, 12-14 б].

1920-22 жылдары Түркістан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы, Түркістан коммунистік партиясының бірінші хатшысы, халық ағарту комиссары сияқты көптеген жауапты қызметтерді атқарды. Н. Төрәқұловтың ел басқару қызметкерінің негізгі арқауы азаттыққа, тәуелсіздікке жетелеу болды. 1921 жылдың 21-25 тамызында Кеңестердің Бүкілтүркістандық X съезінде Нәзір Төрәқұлов есепті баяндама жасап, Түркістан Атқару Комитеті жанынан ұлттық білімін ашуды сұранды. Түркістан мұсылман бюросын құрған кезінде Түркістан Атқару Комитетінің жанында қазақ, өзбек, түркмен бөлімшелерін ұйымдастырып, жергілікті халық мәселесіне айрықша көңіл бөлді.

1922 жылы Нәзір Төрекұлов мемлекет басшылығындағы қыруар жұмысына қарамастан «Төңкеріс» атты журналды ұйымдастырып, оның бас редакторы болды. Ол журналға «Дәруіш» деген бүркеншік атымен материалдар жариялап отырған, онда сол кездегі өзекті мәселелерді өткір түрде қозғап отырып жазған. 1922 жылдың соңынан 1928 жылға дейін Мәскеуге орталық баспасөз бөлімінің бастығы болып істеген қызметімен ерекшеленеді, мұнда халқымыздың тарихы мен тілін зерттеуге көңіл бөлген. Дәл осы жылдың наурыз айында Кремльде В. И. Лениннің қабылдауында болып оған жергілікті халықтардың ана-тілі мемлекеттік тіл білу керектігін көлденең қоя берді. Дәл осы жылы ерекше айта кететін мәселе Төрекұловтың осы кезеңде қазақтың ел ағалары Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаевтарды шығармашылық қызметке тартып, қамқорлық көрсеткені мәлім. Ұлтшыл атанып, Кеңес өкіметі басшыларының және қазақтың жандайшап белсенділерінің қырына алып, шеттеліп жүрген ғұлама қайраткерлерді аялап, көңіл бөлуге ол кездегі ондай ерлікке екінші бірі жүрегі дауламайтын еді. Ал Нәзір Төрекұлов олармен араласуға жүрексінебеді, олардың өшпес еңбектерін бағалағаны белгілі еді [6, 5 б].

Н. Төрекұлов қысқа ғұмыры ішінде, халқы үшін жарқын қызмет етіп үлгерді. Оның сол жылдардағы ұлт мүддесіне қатысты ұстанған азаматтық позициясы мен саяси көзқарастары және ұлықтаған құндылықтары қазіргі келде де өз құнын жоғалтпағандығын көреміз. Ол ХХ ғасыр таңымен таласа қазақ халқының, егемендігі жолында күрескен ер, қажымас қайраткер. Биыл еліміздің тәуелсіздігі жолында жалынды қоғамдық-саяси қызметімен және жарқын шығармашылығымен танылған, тоталитарлық биліктің саяси қуғын-сүргініне ұшыраған Нәзір Төрекұловтың туғанына 125 жыл. Осы айтулы датаға орай Нәзір Төрекұловтың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылық мұрасын зерттеу жаңаша сипат алып, тың деректермен толыға түседі деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1. Әбдезұлы Қ. Алаш перзенті. // Егемен Қазақстан. 2007. 3 тамыз. 5 б.
2. Мансуров Т. Н. Төрекұлов. Алматы: Қазақстан. 2005. 16 б.
3. Төрекұлов Н. Шығармалар. Шымкент: 1996. 4 б.
4. Тілеуқұлов Г. Жазықсыз жазаланған тұлғалар. Ташкент: 2000. 20 б.
5. Сарыпбекова З. Төрекұловтың қоғамдық саяси қызметі. // Алматы. 2004. 12-14 б.
6. Садырбек О. Ташкент таныған Төрекұлов. // Оңтүстік Қазақстан. 2002 ж. №134-5 б.

ИСТОРИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЗИРА ТОРЕКУЛОВА Г.Батырбеккызы

В статье рассматривается видный общественный и политический деятель Назир Турекулов, дается анализ его общественно-политической деятельности и творчества.

THE HISTORY OF SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF NAZIR TOREKULOV G.Batyrbekkyzy

The article is concerned with Politic Nazir Turekulov and his analysis of social political activities and creativity.

УДК [94:323] (474.5)

Д.А. Джумагалиев

Институт истории государства КН МОН РК

СОДЕРЖАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ «ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ» В ЛАТВИЙСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В 1990-е - 2000-е ГГ.

Аннотация: Статья посвящена реализации «исторической политики» в Латвии 1990-е - 2000-е. На основании анализа научной литературы, политико-декларативных актов, материалов в СМИ и других источников автор рассматривает содержание исторической политики проводимой Латвийской Республикой.

Ключевые слова: историческая политика, национальная история, СССР, оккупация, Прибалтика, Латвия.

После распада СССР положение всех союзных республик существенно изменилось. Так как его распад коренным образом изменил геополитическую ситуацию в мире. На политической карте мира появились ряд новых суверенных государств. С обретением независимости страны Прибалтики, в том числе и Латвия активно начали поднимать вопросы о пересмотре событий связанных с периодом пребывания республики в составе СССР. Новая элита стала активно внедрять и использовать на государственном уровне термин о советской оккупации Латвии.

Теперь уже в новых независимых государствах СНГ и Прибалтики на место советской исторической науки пришла национальная история. С падением замкнутой советской тоталитарной системы с характерной для неё идеологией, забвением национальной истории, языка и культуры, встал вопрос переосмысления истории. Новые республики стали определять приоритеты своей внешней и внутренней политики, нередко прибегая к помощи истории. Все это диктует необходимость тщательного изучения исторической политики проводимой Латвией.

Термин «историческая политика» был введен немецкими историками в конце 80-х годов XX века, позднее её заимствовали и развили польские историки. По определению российского историка Алексея Миллера, «историческая политика – это набор приёмов и методов, с помощью которых находящиеся у власти политические силы, используя административные и финансовые ресурсы государства, стремятся утвердить определённые интерпретации исторических событий как доминирующие» [1, с. 10]. Иными словами «историческая политика» – это влияние на формирование исторической памяти со стороны государства, политических партий. Также в исторических исследованиях употребляются такие понятия как: «историческая политика», «политика прошлого», «политика идентичности», «политика памяти». Из чего можно сделать вывод, что это чисто политический феномен.

«Историческая политика» особенно активно проявляется в посткоммунистических странах. Среди причин актуализации «исторической политики» – не только желание устранить «белые пятна» истории. В условиях отмены идеологических барьеров и становления новых государственных и общественных структур политические силы стремятся утвердить определённые, комфортные для себя в идеологическом плане идеологические интерпретации дискуссионных исторических событий, сделать их доминирующими в массовом сознании [2, с. 92].

Многие из нас помнят, что страны Прибалтики еще в советский период отличались от других союзных республик своеобразной культурой, неповторимой архитектурой и ландшафтом. К сожалению, на этом наши знания о странах Балтии заканчивались. В действительности каждая из этих стран обладает своей неповторимостью и богатым историческим прошлым. Латвия – удивительная страна, сохранившая богатое культурное наследие и самобытную историю.

С провозглашением государственной независимости в Латвии усиливается изучение исторических процессов и событий советского прошлого, которые становятся значимым элементом политики, оказывающим существенное влияние на общественно-политическую жизнь в стране. В условиях переоценки ценностей и смены идеологии, ориентированной в сторону Запада, проблема формирования национальной истории является первостепенной. Возникла проблема пересмотра некоторых вопросов истории прошлого в свете новой государственной идеологии.

Процесс вхождения прибалтийских республик в состав СССР начался вскоре после окончания войны с Финляндией, когда интересы СССР были направлены в сторону Балтии. Как стало известно позднее, СССР и Германия в секретных протоколах от 23 августа 1939 года договорились о вхождении этих стран в состав СССР [3, с. 435]. В результате так называемого пакта Молотова-Риббентропа была ликвидирована государственная независимость Латвийской Республики и ее по переменно оккупировали СССР, затем и Германия. Включение Латвии в состав Советского Союза привело к советизации всех сфер культурной жизни, включая систему образования. Новые поколения воспитывались в убеждении, что советская культура представляет собой высшую стадию национального и культурного развития латышского народа.

В советский период вопросы оккупации Латвии рассматривались официальной идеологией как позитивный процесс развития латышской государственности [4, с. 298]. Современная латышская историография основывается на современной концепции истории, основной особенностью которой является принудительный характер включения Латвии в состав СССР, которое рассматривается как советская оккупация, в связи с чем, все оценивается с точки зрения антисоветизма [5, с. 243].

Как было отмечено выше, историческая политика проводится государством, для формирования идеологической основы государства. И для того, чтобы продвигать эту политику создаются негосударственные объединения и фонды с сильной финансовой поддержкой. Во главе этих организаций встанут видные общественные деятели. Создаются учреждения, которые способствуют

координации тенденций развития истории, с целью защиты исторического прошлого в интересах государства.

Идеологические основы латвийской исторической науки закреплены в ряде политико-декларативных актов органов власти. К ним следует отнести декларации Сейма Латвийской Республики «Об оккупации Латвии» от 22 августа 1996 года, «О латышских легионерах во Второй мировой войне» от 29 октября 1998 года и «Об осуждении осуществлявшегося в Латвии тоталитарного коммунистического оккупационного режима СССР» от 12 мая 2005 года [6, с. 4].

Так в Декларации, принятой Сеймом Латвии от 22 августа 1996 года «Об оккупации Латвии» говорится, о нарушении принципов международного права, вмешательство в суверенные и независимые права, незаконной оккупации и аннексии Латвийской Республики Советским союзом, преследованиях по политическим взглядам, религиозным убеждениям и национальной принадлежности, попытках разрушения и русификации национальной культуры, и что народ Латвии не желал мириться с ненавистной советской оккупацией, продолжая вооруженное сопротивление оккупации СССР [7].

Другой важный документ – это Декларация Сейма Латвийской Республики «О латышских легионерах во Второй мировой войне» принята 29 октября 1998 года [8]. В ней подчеркивается, что сражавшиеся во Второй мировой войне в составе германских вооруженных сил против СССР латышские легионеры не были сторонниками гитлеровского режима и никогда не участвовали в гитлеровских карательных акциях против мирных жителей. Отмечается военные преступления против латвийского народа оккупационного режима СССР и фашистской Германии.

Третий важный документ, – это Декларация Сейма Латвийской Республики «Об осуждении осуществлявшегося в Латвии тоталитарного коммунистического оккупационного режима СССР» от 12 мая 2005 года [9], где особый акцент делается на преступления тоталитарного коммунистического оккупационного режима СССР, оккупации и аннексии Латвийской Республики, убийств и депортации её жителей, а также русификации национальной культуры Латвии.

В 1998 году по инициативе бывшего президента Латвии Гунтиса Улманиса была создана Комиссия историков при президенте Латвийской Республики [10]. Основной задачей которой является исследование и осмысление проблемы – «Преступления против человечества во время двух оккупаций 1940-1956», подготовка базы для составления новых учебных пособий, распространение в обществе информации о событиях данного периода, разъяснение истории Латвии за рубежом.

С 2005 по 2009 годы в Латвии действовала Комиссия по подсчету ущерба от «советской оккупации», которая занималась определением суммы убытков, понесенных страной в период с 1950 по 1990 годы [11]. Но в связи с сокращением финансирования её деятельность была прекращена. Однако, 5 ноября 2013 года правительство Латвии решило возобновить ее деятельность. В 2015 году Министры юстиции Латвии, Эстонии и Литвы подписали в Риге меморандум о сотрудничестве, в котором заявили о намерении предъявить России как преемнице Советского Союза требование о возмещении ущерба за «советскую оккупацию» [12].

В августе 2010 года в Академии наук Латвии было создано «Общество по изучению оккупации Латвии» (Latvijas okupācijas izpētes biedrība - LOIB) [13]. В состав нового общества вошли историки, демографы и экономисты. Основной целью общества является защита прав человека для жителей Латвии, пострадавших в период оккупации, а также, развитие образования, науки и культуры.

К реализации «исторической политики» в Латвии также можно отнести и работу музеев. Так с 1993 года в Латвии открыт и действует «Музей оккупации Латвии», который находится в бывшем здании музея Латышских стрелков [14]. Музей является частным, финансово и политически независимым институтом. Музей оккупации играет существенную роль в восстановлении и укреплении исторического сознания в Латвии о так называемом периоде оккупации.

В Риге с 1916 года действует один из старейших музеев страны «Военный музей Латвии», экспозиция которого посвящена истории возникновения и становления латвийских вооружённых сил. Основной целью музея является открытие обществу военно-политической истории Латвии, Латвийской армии, советской оккупации, о процессах обретения независимости в 1918 и 1991 годах [15].

Анализ научной литературы, правовых актов, материалов в СМИ, а также обзор работы музеев и других учреждений в Латвии показывает, что формирование национального самосознания и историческая наука в современной Латвии находится под пристальным вниманием государства и её идеологии. В зависимости от социально-экономического развития общества, политических и идеологических установок руководства страны изменяются цели, задачи, формы и методы

«исторической политики». Подводя итоги можно констатировать, что «историческая политика» в Латвии характеризуется принятием политико-декларативных актов, созданием различных комиссий, открытием музеев и обществ.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Миллер А. Россия: Власть и история // Pro et Contra. Журнал Российской внутренней и внешней политики. Т. 13. – 2009. – С.6-21.
2. Вяземский Е.Е. Историческая политика как инструмент взаимосвязи профессиональной историографии и коллективной памяти // Интернет-журнал Проблемы современного образования. – 2011. - №6. – С.89-97
3. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История советского государства. М.: Норма, 2008. 720 с.
4. Канале В.Я., Степерманис М.К. История Латвийской ССР. Рига.: Звайгзне, 1974. 319 с.
5. Блейере Д., Бутулис И., Зунда А., Странга А., Фелдманис И. История Латвии: XX век. Рига.: J. L. V., 2005. 475 с.
6. Дюков А. Р., Симиндей В. В. Государственная историческая политика Латвии: материалы к изучению. М.: Фонд «Историческая память», 2011. 44 с.
7. Deklarācija par Latvijas okupāciju (Декларация «Об оккупации Латвии») // Официальный Вестник Латвийской Республики. [Электрон. ресурс]. –URL: <https://vestnesis.lv/ta/id/63838> (дата обращения: 02.11.2016)
8. Deklarācija par latviešu leģionāriem Otrajā pasaules karā (Декларация Сейма Латвийской Республики о латышских легионерах во Второй мировой войне) // Официальный Вестник Латвийской Республики. [Электрон. ресурс]. –URL: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/218706> (дата обращения: 03.11.2016)
9. Декларация об осуждении осуществлявшегося в Латвии тоталитарного коммунистического оккупационного режима Союза Советских Социалистических Республик // Сайт Штаба защиты русских школ. [Электрон. ресурс]. –URL: <http://www.shtab.lv/main.php?w2=doc&id=147> (дата обращения: 02.11.2016)
10. Комиссия историков Латвии // Сайт Президента Латвийской Республики. [Электрон. ресурс]. – URL: http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=7&lng=ru (дата обращения: 03.11.2016)
11. В Латвии распустили комиссию по подсчету ущерба от «советской оккупации» // Сайт интернет-газеты «Лента.ру». [Электрон. ресурс]. –URL: <https://lenta.ru/news/2009/06/18/closure/> (дата обращения: 03.11.2016)
12. Латвия оценила ущерб от «советской оккупации» в 185 млрд. евро // Сайт интернет-портала «Цензор-НЕТ». [Электрон. ресурс]. –URL: http://censor.net.ua/news/384939/latviya_otse_nila_uscherb_ot_sovetskoyi_okkupatsii_v_185_mlrd_evro (дата обращения: 03.11.2016)
13. В Латвии снова взялись за подсчет ущерба от «советской оккупации» // Сайт интернет-издания NEWSru.com. [Электрон. ресурс]. –URL: <http://www.newsru.com/world/06aug2010/latviya.html> (дата обращения: 02.11.2016)
14. Сайт Музея оккупации Латвии. [Электрон. ресурс]. –URL: <http://okupacijasmuzejs.lv/en/about-museum/mission-and-history> (дата обращения: 03.11.2016)
15. Сайт Военного музея Латвии. [Электрон. ресурс]. –URL: http://www.karamuzejs.lv/lkm/home.aspx?sc_lang=ru (дата обращения: 03.11.2016)

1990 – 2000 ЖЖ. ЛАТВИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ «ТАРИХИ САЯСАТТЫҢ» МАЗМУНЫ МЕН ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУУ

Д.А. Жұмағалиев

Мақалада Латвия Республикасындағы «тарихи саясаттың» мазмұны және оны жүзеге асырудағы мемлекеттің ролі қарастырылады, анализ жасалады.

CONTENT AND IMPLEMENTATION OF «HISTORICAL POLICY» OF THE REPUBLIC OF LATVIA IN THE 1990s – 2000s

D.A. Jumagaliyev

The article is devoted to the implementation of «historical policy» in Latvia 1990's – 2000's. Based on the analysis of the scientific literature, legal acts, mass media materials and other sources, the author examines the historical content of the policy pursued by the Republic of Latvia.

ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ ТАТАРСКОГО ЭТНОСА В СТРУКТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА (1990 – 2016 гг.)

***Аннотация:** В статье рассмотрены демографические и миграционные процессы в среде татарского населения. На основе анализа статистических данных, источников, выявлены проблемы влияния миграции на социально-демографическое и культурное развитие татарского этноса на территории Восточного Казахстана в период 1990 по 2016 годы.*

***Ключевые слова:** демография, миграции, татарский этнос, Восточный Казахстан, население.*

В многонациональном Казахстане для успешного решения проблем народонаселения особенно важным является изучение специфических особенностей демографической структуры и формирования качественных характеристик отдельных этносов. Важным объектом демографических исследований являются этносы. Изучение татарского этноса Восточного Казахстана является актуальным при исследовании демографических процессов в регионе. Исследование динамики численности татар позволяет представить характерные тенденции в регионе, проследить изменения в культурном развитии диаспоры в современном Казахстане, а также выяснить их характерные особенности по Восточному Казахстану.

В период 1990-х годов в Казахстане происходил быстрый рост татарского населения. Численность татар увеличивалась как в результате усилившихся спонтанных миграций, так и благодаря высокому естественному приросту. В этот период татары впервые начали заселять Семипалатинскую область, где их численность выросла до 38,3 тыс. человек.

В период с 1979 года по 1999 год в этнической структуре Казахстана произошли существенные изменения, не характерные для предшествующего времени (таблица 1). Эти изменения обусловили появление совершенно новых тенденций в демографическом развитии наиболее крупных этнических групп населения республики.

Таблица 1 – Изменение численности этносов в Казахстане [1].

Этносы	Численность этносов (тысяч человек)		Изменение численности в 1999 году к 1989 году (тысяч человек)		Удельный вес ко всей численности населения Казахстана	
	1979	1999	1999/1989	1999/1979	1979	1999
Казахи	5293,4	7985,0	1488,5	2691,7	36,0	53,4
Русские	5991,2	4479,6	-1582,4	-1511,6	40,8	30,0
Татары	312,6	249,0	-71,8	-636,7	2,1	1,7
Немцы	900,2	353,4	-593,5	-546,8	6,1	2,4

Как свидетельствует таблица, из всего этнического состава населения за 20 лет (1979-1999 годы) татары подверглись сокращению - 20,3%. Ухудшение демографической ситуации среди татар объясняется, прежде всего, сложившимися социально-экономическими условиями.

Актуальным является анализ в основных демографических процессах: динамики их численности, рождаемости, смертности, воспроизводства, половозрастного состава, миграционного поведения, влияние этнокультурных контактов. Конкретный образ жизни, культурная специфика и особая система ценностных ориентаций этноса влияют на их демографическое поведение. Именно этносы накапливают заряд демографических различий, определенные особенности их структуры, которые затем влияют на формирование их демографического потенциала. Повышенная доля городского населения является существенным отличием татарского этноса, что дает мощную специфику демографическому развитию Восточного Казахстана, формируют индивидуальные способы развития процессов народонаселения в регионе. Данные демографические показатели влияют на процессы воспроизводства этносов, характеризует особенности их демографического развития (таблица 2).

Таблица 2 –Положение этносов по основным демографическим показателям на 1999 год [2].

Этносы	Общий коэффициент рождаемости (‰)	Общий коэффициент смертности (‰)	Общий коэффициент естественного прироста (‰)	Удельный вес возрастной группы старше 60 лет (%)	Удельный вес возрастной группы женщин 20-39 лет (%)	Удельный вес городского населения (%)
Казахи	17,3	6,5	10,8	6,0	33,8	45,7
Русские	8,6	13,7	-5,1	17,0	26,8	76,9
Татары	9,4	13,4	-4,0	17,7	27,8	77,7
Немцы	5,2	3,9	1,4	11,8	28,4	51,4

Сокращение численности татар связано с падением уровня естественного прироста и активизацией в миграционном движении. На протяжении длительного исторического периода татары преимущественно расселялись в городах, что заметно сказалось на формировании демографических особенностей данного этноса. За 25 лет произошла их дальнейшая урбанизация.

Данные по татарскому этносу показывают такие демографические характеристики, как низкая рождаемость, высокая смертность и низкие темпы естественного прироста. Общий коэффициент рождаемости татар - 9,4‰ (ниже среднереспубликанского на 51,1% или в 1,5 раза). Обратим внимание на то, что уровень рождаемости этого этноса ниже республиканского более чем 1,5 раза: в то время как уровень смертности значительно выше, а именно в 1,4 раза. Эти процессы, соответственно, привели к отсутствию естественного прироста, развитию депопуляции населения. Так, общий коэффициент естественного прироста татар в 1999 году составлял -4,0%. К основным демографическим характеристикам татарского этноса можно отнести высокий уровень их урбанизированности. В 1999 году удельный вес городского населения татарского этноса составил 77,7% [3].

Как известно, возрастная структура активно влияет на величину многих демографических показателей этносов и находится в тесном взаимодействии со всеми его демографическими характеристиками. Следует особо отметить искаженную возрастную структуру. Так, удельный вес возрастной группы старше 60 лет у татар составляет 17,7%. Это сверхвысокие показатели - выше республиканского уровня в 1,6-2,3 раза и выше аналогичного показателя, например, казахов в 4 раза. Это означает, что среди татар доля стариков выше в 3 раза, чем у казахов. Следует учесть, что возрастная структура, тесно связана с режимом воспроизводства населения. Таким образом, татары на 1999 г. имели отрицательные характеристики и резкую деформацию демографической структуры (таблица 3).

Таблица 3 –Национальный состав населения Восточного Казахстана 1959-1999 гг. (%) [1,4].

Годы Этносы	Восточно-Казахстанская				Семипалатинская				Объединенная Восточно-Казахстанская область
	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989	1999
Казахи	18,9	23,2	25,4	27,2	35,8	43,6	48,0	51,9	48,5
Русские	70,9	69,5	67,7	66,0	45,2	41,0	39,1	36,0	45,4
Немцы	3,1	2,6	2,4	2,4	8,3	6,6	5,7	5,3	2,1
Татары	1,1	1,1	1,0	0,9	3,0	2,6	2,4	2,3	1,6
Прочие	1,4	0,9	1,0	1,2	1,3	2,6	1,5	1,4	1,0

По данным с 1959 г. по 1989 г. число татар значительно уменьшилось. Татары традиционно размещались в сельской местности и занимались сельскохозяйственным производством. Это обусловлено тем, что Семипалатинская область представляла агропромышленный комплекс, в то время как в Восточно-Казахстанской области наиболее развито промышленное производство. Хотя в сельской местности в основном проживали казахи, но в составе Семипалатинской области выделялись районы, где доля татар была преобладающей.

На протяжении длительного исторического периода Восточный Казахстан являлся регионом активного миграционного притяжения населения. Если в разные периоды истории под влиянием

различных факторов и политических мероприятий в регион прибывало большое количество людей, то уже с 1979 года активизируется миграция населения за пределы области (таблица 4).

Согласно статистике, за период с 1996 по 2004 гг. в миграционном потоке Восточно-Казахстанской области участвовало - 146 143 чел., из них татар выбыло 549 (0,3%) [5].

Таблица 4– Численность татарского этноса в Восточно-Казахстанской области (по материалам переписи 1999 г.)[1].

Область	1979 г.		1989 г.		1999 г.	
	Общая численность (тыс. чел.)	Удельный вес к населению области (%)	Общая численность (тыс. чел.)	Удельный вес к населению области (%)	Общая численность (тыс. чел.)	Удельный вес к населению области (%)
Восточно-Казахстанская	27,5	1,7	28,0	1,6	24,5	1,6

Дальнейшее устойчивое социально-экономическое развитие Казахстана в сочетании с внутривнутриполитической стабильностью создало благоприятные условия для улучшения демографической ситуации в республике. Однако в Восточном Казахстане миграционная активность населения за пределы области продолжается. С 2004 по 2011 год из региона выбыло 47 107 эмигрантов. Здесь решающую роль для внутривнутриреспубликанской, межобластной миграции сыграли, прежде всего, экологические факторы. Возможно, один из главных мотивов, побуждающих покинуть территорию региона, - это обеспокоенность состоянием здоровья, как своего, так и будущих поколений [6].

Опираясь на статистические данные, можно точнее увидеть расселение татарского этноса по городам и районам Восточно-Казахстанской области за 2004-2016 гг. (диаграмма 1-3) [7].

Диаграмма 1– Численность татар в Восточно-Казахстанской области за 2004-2005 гг. (чел.)

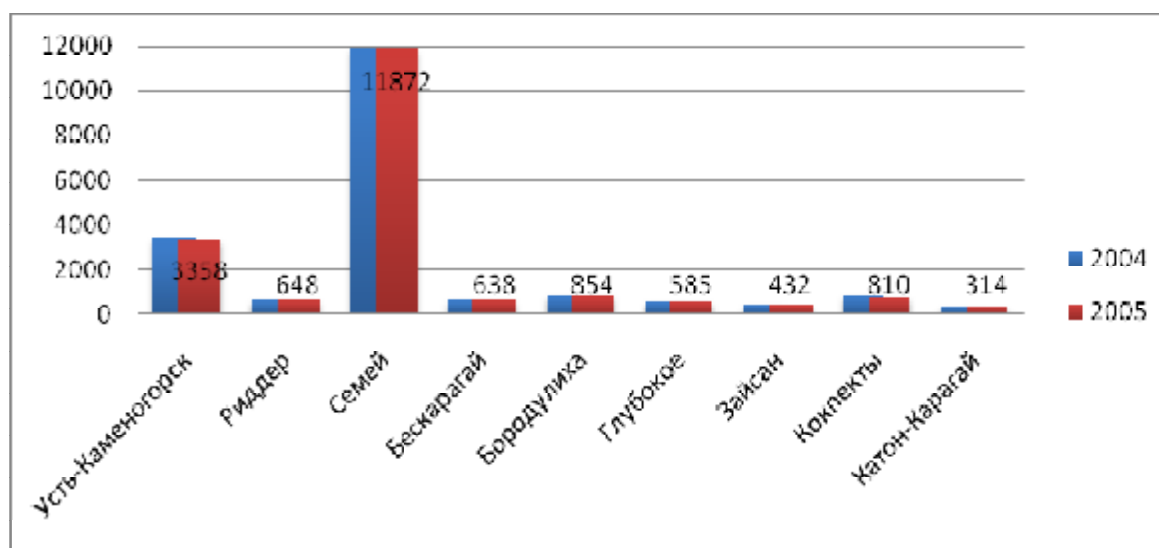
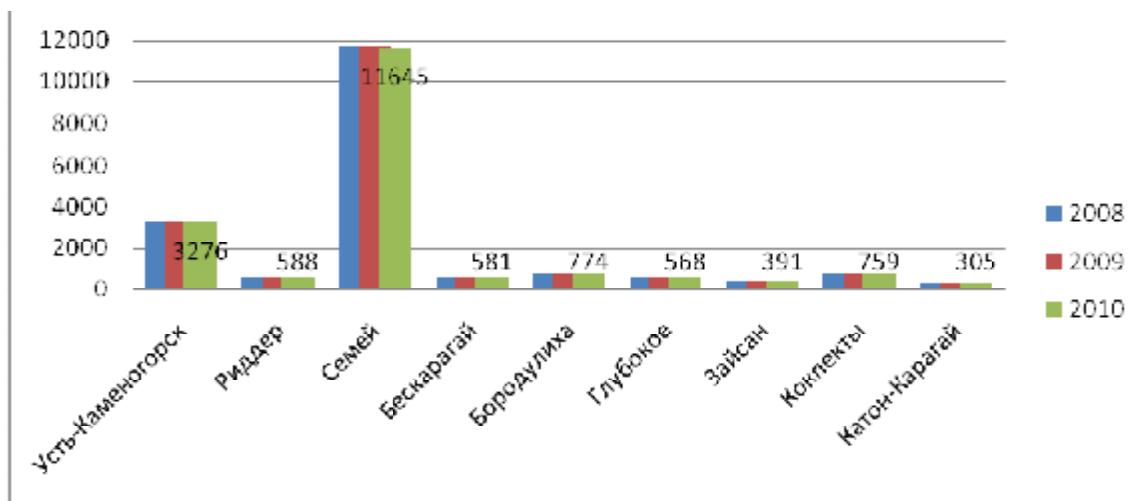
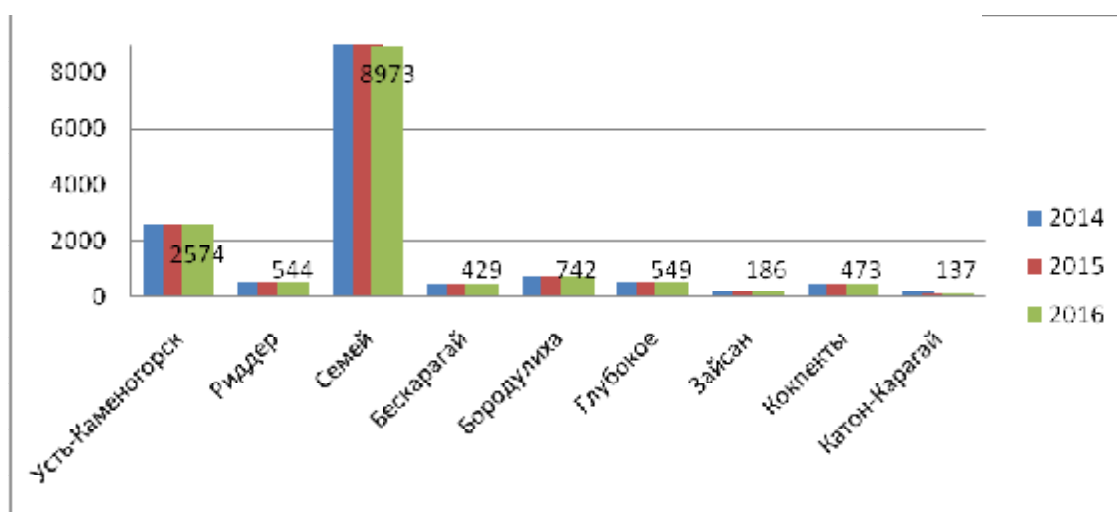

Диаграмма 2– Численность татар в Восточно-Казахстанской области за 2008-2010 гг. (чел.)

На диаграмме 1 и 2 заметно, что в 2004-2005 гг. больше всего татар проживало в г. Семей (2004 г. – 11 951 чел., 2005 г. – 11 872 чел.). Судя по данным, татары предпочитают проживать в городе, чем в районных центрах и селах. Меньше всего татар насчитывается в Катон-Карагае (2004 г. – 318 чел., 2005 г. – 314 чел.) В период 2008-2010 гг. численность татар идет постепенным снижением, но преобладающим местом проживания остаются города Семей (2008 г. – 11 725 чел., 2009 г. – 11 709 чел., 2010 г. – 11 645 чел.) и Усть-Каменогорск (2008 г. – 3 310 чел., 2009 г. – 3 306 чел., 2010 г. – 3276 чел.). Катон-Карагай по-прежнему уходит в спад (2008 г. – 312 чел., 2009 г. – 312 чел., 2010 г. – 305 чел.)

Диаграмма 3– Численность татар в Восточно-Казахстанской области за 2014-2016 гг. (чел.)

В настоящее время число татар заметно меняется, в г. Семей численность татар резко уменьшается (2014 г. – 9154 чел., 2015 г. – 9074 чел., 2016 г. – 8973 чел.). Такое же уменьшение видно в г. Усть-Каменогорск (2014 г. – 2563 чел., 2015 г. – 2571 чел., 2016 г. – 2574 чел.). Однако, значительно увеличилась численность татар в пос. Бородулиха (2014 г. – 748 чел., 2015 г. – 751 чел., 2016 г. – 742 чел.), что нельзя сказать о г. Зайсан (2014 г. – 202 чел., 2015 г. – 194 чел., 2016 г. – 186 чел.) и Катон-Карагае (2014 г. – 153 чел., 2015 г. – 147 чел., 2016 г. – 137 чел.).

Сокращение численности татар в городах Семей и Усть-Каменогорска связано с активизацией в миграционном движении. Для татар характерно прослеживается естественная убыль, меньшая тенденция к выезду на жительство за пределы региона (соответственно, сокращение численности за счет более активных ассимиляционных процессов). Однако это не снижает активность среди татарского населения в общественных событиях, культуре, образовании, медицине и во многом другом.

С приобретением независимости в Казахстане были созданы все условия для полноценного национального самовыражения и представлены гарантии для осуществления своих этнокультурных интересов представителям всех этнических групп края. Большое развитие получила такая форма поддержания национальной самобытности, как этнокультурные объединения, высшей трибуной которых является Ассамблея народа Казахстана и малые ассамблеи в регионах.

Конкретными акциями Ассамблеи по обеспечению условий для развития культур и языков проживающих в Казахстане этносов являются фестивали народа Казахстана, фестивали языков, международные и республиканские научно-практические конференции и семинары по вопросам языковой политики, «круглые столы», посвященные актуальным проблемам этнокультурного развития.

Многие инициативы в сфере межэтнического диалога берут начало именно в Восточном Казахстане. В 1992 году в Усть-Каменогорске Глава государства Назарбаев Н.А. открыл первый Дом дружбы малой Ассамблеи Восточно-Казахстанской области, который в то время собрал девять этнокультурных объединений. Туда входил и татарский национально-культурный центр. В настоящее время этнокультурные объединения действуют в Усть-Каменогорске, Семей, Риддере, Курчатове, в Зыряновском, Шемонаихинском, Бородулихинском районе, Глубоковском, Абайском и Бескарагайском районах [8].

Главная миссия этнокультурного объединения - возрождение, сохранение и развитие национальных культур, языков и традиций народа Казахстана, сплочение всех этносов, проживающих в области. Все этнокультурные объединения области проводят большую работу по пропаганде культур и традиций своих этносов, регулярно проводят государственные и городские праздники, фестивали, конкурсы, творческие коллективы этнокультурных объединений выезжают в регионы с концертными программами и проводят информационно-пропагандистскую работу.

С 2000 г. в городе Семей по инициативе Восточно-Казахстанского татарского общественного центра проводится своеобразный международный фестиваль-конкурс татарского искусства «Кезге Иртыш моннары» («Осенние напевы Иртыша»). Для участия в фестивале приезжают коллективы и солисты из Казахстана, России и Татарстана. Фестиваль дает его участникам возможность пообщаться на родном татарском языке [9].

Таким образом, анализ показывает, что имеются широкие перспективы дальнейшего изучения татар Восточно-Казахстанской области сразу по нескольким направлениям, в частности в исследовании процессов ассимиляции, сохранения национальной и религиозной идентичности, а также демографического перехода и обуславливающих его факторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Национальный состав населения РК. Итоги переписи населения 1999 г. в РК / Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т.1. – с. 6-8, 27-38, 77-78
2. Население РК по национальностям, полу и возрасту. Итоги переписи населения 1999 г. в РК/Статистический справочник. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – Т.4 – часть 1. – с. 13-14, 21-22
3. Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н., Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). - Усть-Каменогорск, 1999, с. 101
4. Статистический сборник по отдельным показателям всесоюзных переписей населения 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. Алма-Ата, 1991, с. 19, 52
5. Алексеенко А. Н., Стратегия демографического развития РК: региональный аспект/ Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы V Международной научно-практической конференции (г. Усть-Каменогорск, 20-21 октября 2003 года), Усть-Каменогорск, 2004, с.34
6. Аубакирова Ж.С., Воспроизводство населения Казахстана: Этнорегиональный аспект. – Усть-Каменогорск, 2010. – с. 77
7. <http://pop-stat.mashke.org>
8. Атантаева Б.Ж., Камалджанова Т.А., Влияние миграции на формирование этнических диаспор Восточного Казахстана в 1937-2005 гг. (социально-демографический и культурный аспект). – Семей, 2013. – с. 196-197
9. Программа демографического развития РК за 2001-2005 гг. / Казахстанская правда, 2001. - 8 ноября.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ТАТАР ЭТНОСЫ САНЫНЫҢ ДИНАМИКАСЫ (1990-2016Ж.Ж.)

Б.Ж. Атантаева, Қ.М. Сембай

Мақалада татар халқының ортасындағы демографиялық және көшіп – қону үрдістері қарастырылған. Статистикалық деректердің, дереккөздердің талдаулары негізінде, Шығыс Қазақстанның аумағында 1990 жылдан 2016 жылға дейінгі аралықта көшіп – қонудың татар этносының әлеуметтік-демографиялық және мәдени дамуына әсер ету мәселелері анықталған.

THE POPULATION DYNAMIC OF TATARIAN ETHNIC IN THE STRUCTURE OF THE RESIDENCE OF EAST KAZAKHSTAN (1990-2016)

B.Zh. Atantaeva, K.M. Sembay

Demographic and migration processes in the sphere of tatarian population are examined in the article. On the base of statistic data analysis and sources there are shown the issues of influence on social-demographic and cultural development of tatarian ethnic on the area of East Kazakhstan during the period from 1990 till 2016.

ӘӨЖ; 958.45

Д.Мұстапаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы

ТҮРКІСТАН ОАЗИСІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАРНАҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Аннотация: Мақалада Түркістан оазисіндегі көптеген ортағасырлық қалалардың бірі, елдің тарихында өзіндік орны бар Қарнақ туралы баяндалады. Қарнақ қонысының зерттелуі, ондағы құнды тарихи нысаналардың даму сипаты мен маңызы туралы айтылады. Тарихи деректеріндегі ортағасырлық қала, қоныстар туралы мәліметтерге сүйене отырып, Түркістан аймағының шаруашылығының даму, сол кездегі қала құрылысы туралы мәселелер қарастырылады. Ортағасырлық төбелер атауына қарай отырып ел айналысқан кәсіпке байланысты тұжырымдар келтіріледі.

Кілт сөздер: Қоныс, қала, төбе, тарихи мұра, арық, гасырлар, диқанишылық, баспана, шаруашылық

Қазіргі Қарнақ ауылының ортасында орналасқан ортағасырлық қала орны алғаш рет 1947 жылы А.Н.Бернштам бастаған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы зерттеген болатын [1,102].

Жазба деректерде Түркістан аумағы «кең және көкке бай» деп айтылады. Көптеген жер өңдеумен айналысқан Иқан, Қарнақ, Қарашық, Сүри т.б. қоныстардың аты аталады. Аумақтағы жерлер тау өзендері, бұлақ суларынан бастау алған арналармен суландырылған [2,38].

Ибн Рузбихан дерегінде Түркістан оазисінің көктем кезіндегі көрінісі сипатталады. Мұнда бұлақтардың көптігі, ауру індеттің жоқтығы, гүл, бакшаның көркейген көрінісі туралы баяндалады [3,125].

Қарнақтың аты орыс деректерінде түсті металлдарды балқытатын қоныс ретінде аталады. XVIIIғ. 1696 жылдың шілдесінде берген мәліметінде орыс елшілері Ф.Скибин және М.Трошин Қазақ Ордасының 32 қаласын тізген. Олардың ішінде Сауран, Сығанақ, Аққорған, Созақ, Отырар, Саурам, Түркістан және оның аумағында Қарашық, Қарнақ, Уранхай (Орнағай), Ташлиек (Ташанақ), Гихан (Иқан) аталады [4,568].

Атап айтқанда осы жерде XIV ғасырдың екінші жартысында 1393-1399 жылдар аралығында Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнап Тайқазан құйылған болатын. Ежелден Қаратау қойнауындағы мол қазынаны ел өз игілігіне қолданған. Түркістан оазисінің қала, қоныстарының даму тарихы зерттеулерде зерделенген [1,13]. Хан төбе деген үлкен төбе кезінде «Әмір Темір әскерлерімен тоқтаған, мың жылдық тұт ағашының көлеңкесінде дем алған екен» дейді елдің аңыздары. Ені үш метрлік тұт ағашы осы күнге дейін бар. Ортағасырларда Қарнақ ғылым мен білімнің орталығы

ретінде белгілі болған еді.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі Тай қазан осы Қарнақ ауылында 1393-1399 жылдарда құйылған. Қазан құйылған Қарнақ мекені көп ғасырлар бойы тарихи мағлұматтарда кездескен жер. XIV ғасырдың соңында Әмір Темірдің бұйрығымен Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнап тайқазанды құйған шебер Әбдул Әзиз Шараф ад-дин (Сәруар ад-дин) Табризи өмір сүрген орын. Тайқазанның Түркістаннан 25 шақырым жерде орналасқан Қарнақта құйылуы, осы жерде қазан құюға байланысты мүмкіндіктердің болуынан туындаған. Тайқазан құйылған жерді ел “дороз” деп атаған екен.

Қазан құйылған Қарнақ мекені көп ғасырлар бойы тарихи мағлұматтарда кездескен жер. XIV ғасырдың соңында Әмір Темірдің бұйрығымен Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнап тайқазанды құйған шебер Әбдул Әзиз Шараф ад-дин (Сәруар ад-дин) Табризи өмір сүрген орын. Әбдул Әзиз ұрпақтарының айтуынша олар Қарнаққа XIV ғасырда келген. Дерек бойынша 1965 жылы қайтыс болған шебердің ұрпағы Мұхаммед Халық ата өзінің ата-бабасын 14-15 атаға дейін айтып беріп отырған. Қазіргі Қарнақ мекенінде 1993 жылы болып, көненің көзіне, тарихи мұраға іңкәр сезіммен, ата мұрасына инабатпен қараған көне көз қариялармен әңгімелескен едік. Сол кезде қазір марқұм болған Әбдул Әзиз ұстаның ұрпағы Әнуэр Егембердиев және қазан құйылған жердің жанында үйін салып, өмір сүрген, сол жерді көздің қарашығындай сақтаған “шырақшысы” деп атауға болатын Қалбай Атажановтың лебізін тыңдаған болатынбыз. Ақсақалдар сол кезде қазан құйылған жерді көрсеткен еді.

Қазіргі кезде ол жерге белгі-тақта қойылған. Болашақта мұндай тарихи орындар көздің қарашығындай сақталып, ұрпақтан –ұрпаққа жеткізілер.

Бұл күнде дүниеден өткен Қалбай ақсақалдың баласы Құрмет Атажанов әкесінің, көне көз қариялардың дәстүрін жалғастырып отыр. Қазан құйылған жер талдар егіліп, бауға айналған. Бұл белгіні қою, қазанның құйылған жерін зымырап өтіп жатқан жылдар мен жаңа қоныс, т.б. салу негізінде жоғалып кету қауіпінен қорғап, әлі де көптеген ғасырлар бойы ұрпақтар көріп, қуана айтатын тарихи орынның сақталуын қамтамасыз етер еді.

Бұл “Мәдени мұра” бағдарламасында жобаланған құнды тарихи мұраларды, орындарды сақтау, өркендету мақсаттары мен міндеттерімен ұштасқан мәселе. Қарнақ мекені ежелден-ақ ұсталық өнердің дамуына табиғи жағдайы кең мүмкіндік берген жер. Бұл жерде 1697 жылы құрастырылған бірінші орыс атласында (“Чертежная книга Сибири” бояр ұлы С.Ремезовтың”) Қарнақ, Сусақ қалалары көрсетіліп, онда қорғасын балқытылатыны айтылған. Қарнақтың кен орындары туралы мағлұматтар XVIII ғасырдағы орыс деректерінде кездеседі.

Қазан құйылған жер Қарнақ ауылында XIV ғасырмен мерзімделген “Базартөбе” аталған жерде, Мүсле қақпа маңында, Қара су арығының жағасында орналасқан. Қазіргі кезде сол арықтан әлі де су ағады.

Әмір Темірдің вакуфтық грамотасында аты аталатын Мір Қарасу арығы осы жердің бұлағынан бастау алады. «Арғын арық», «Мір Қарасу», «Қожа арық» деп аталған үш су арығы елдің егін егіп, шаруашылығын дамытуда ғасырлар бойы кең қолданыста болды. Ағыны қатты, суы мол арықтарға су диірмендері салынып пайдаланылды.

Қарнақ тарихын, ондағы жылжымайтын тарихи мұраларды келесі түрде атауға болады. Көптеген ғасырларды, өткен тарих, уақыттың куәсіндей болып тұрған ескі қабірстандар, мазарлар үстіне қойылған тастар, төбелер, олардан табылған заттар. Бұлақтардың, су көздерінің болуы қала маңында егін шаруашылығының, жалпы Түркістан оазисінде дамыған егін, бау-бақша шаруашылығы сияқты жақсы өркендеуіне негіз берді.

Төбелердің аттары Ғартөбе, Шаш төбе, Оқ төбе, Қарауыл төбе, Диірмен төбе деп аталады. Бұл төбелердің кезінде өздеріне тән қызмет атқарған жер болғаны анық. Мұнда су құбырлары, су жүргізу жүйелері болған. Қарнақтан Қарашыққа дейін Қарнақ суымен жұмыс істеген он екі су диірмені болған екен.

Ортағасырлық қала, қоныстардың аттары сол жерде айналысқан кәсіп түрлеріне сай аталған деген тұжырым бар. Мысалы Отырар оазисіндегі Алтын төбе, Пышақ төбе т.б. атаулар сол жерде ел айналысқан кәсіппен байланысты деген ғалымдар тұжырымдары бар. Алтын төбеде зергерлер кәсіппен айналысып тұрса, Пышақ төбеде мал өнімін өндеген қасаптар өмір сүрген деген пікірлер бар. Түркістан аумағының ежелден суы мол, бұлақты, бау-бақшасы гүлденген, табиғаттың сан алуан жануарлар өмір сүрген мекен екені ортағасырлық парсы деректері де айғақтайды. Бұл деректерде жергілікті тұрғындардың қонақжайлығы, табиғаттың дархандығы мен көркемдігі баяндалады. Сол секілді Қарнақтағы Оқ төбе, Қарауыл төбе, Диірмен төбе деп аталған төбелердің де өздерінің айналысқан шаруашылығына, кәсібіне т.б. қарай аталғаны анық. Мысалы Диірмен төбе аталуы өңірде кең дамыған жер шаруашылығы, егін егімен байланысты кәсіптің түрлеріне

негізделген. Аумақта диірменнің бірнеше түрлері дамыды және ғасырлардан ғасырларға ұласып елдің шаруашылығында қолданылып, дамып отырды.

Қарнақ ауылында, Түркістан төңірегінде су көздері, арналар болған жерлерде су диірмендері кең қолданылған. Су диірмендерінің жұрнақтарын қазіргі кезде де көруге болады. Ел ішінде, мұражай экспонаттары ретінде сақталып қалғандары да бар.

Орта ғасырлық Түркістан оазисінің суландыру жүйесіне қатысты археологиялық материалдар тізбегі бұл аймақтың сумен қамтамасыз етілуінің жоғарғы дәрежеде болғанын көрсетеді. Кезінде егіндік жерлерді, бау-бақшаларды, қаланы сумен қамтамасыз етуде қолданылған суландыру құралдарының музей қорындағы жинағында керамикалық материалдардан жасалған су құбырлары, шығырдың шөлмектері, кәріз құдығының қыш сақиналары кездеседі. Ежелден жергілікті тұрғындар егін, бау-бақша егіп, табиғат берген қазынаны өз игілігіне қолданып өмір сүрген. Егіншілік табиғи, жауын-шашынмен суландырылған немесе арнаулы суландыру құралдары арқылы жүргізілді және суды арықтар арқылы жүргізіп, қажетті жерлерді суарып отырған. Суармалы егіншілікпен айналысқан тұрғындар бидай, тары, бау-бақша өнімдерін өсіріп, жүзімдіктерді де дамытты [2, 8]. Түркістанның айналасын көкөніске бай, кең қанат жайған Иқан, Қарнақ, Қарашық т.б. үлкен жер өңдеген оазис болған және олар су көздері, бұлақтар, тау өзендерінің суларымен суландырып отырды [2, 38].

Ортағасырлық Қарнақ қаласы туралы жазбаларда қаланың сыртында бес-алты жерде 2-3 адамдық қарауылханалардың болғаны, қаланың төрт қақпалы болып, әрбір қақпаны салмағы 5-6 келі келетін құлыптар, шынжырлармен бекітілетіні туралы жазылады [3]. Қаланың ортағасырлардағы көрінісі туралы айтқанда қала қазіргі ауылдың ортасында орналасқан. 8-9 ғ. жерді алған табиғи төбеде орналасқан. Жау қала кірмеу үшін қаланың сыртында, дуалдан он метр жерден тереңдігі 4-5 метр келетін орлар қазылып, сумен толтырылып қойылған.

Түркістан оазисіндегі аталған Қарнақтан Қарашыққа дейін Қарнақ суымен жұмыс істеген көптеген су диірмендері болған. Арғын арықта бес су диірмені қойылып, олар Жүйнек қала қонысының жерлерін суландырған. Мір Қара су, Қожа арықтарының суларын Шаштөбе, Қарнақ тұрғындары қолданып отырған екен [5,121]. Қарнақ тарихы туралы деректерде қаланың қазіргі ауылдың ортасында, 8-9 гектер жерді алған табиғи төбеде орналасқаны айтылады.

Елдің айналысқа шаруашылығы егіншілік, бау-бақша, сауда-саттық болған. Мал шаруашылығымен де айналысқан. Ірі қара, түйе, қой, ешкі өсірген. Диканшылық Қарнақта жақсы дамыған. Бұл жерде бидайдың 7-8 түрі егілген екен. Арпаның күздік, жаздық, жалаңаш, көк арпа деген түрлері егіліп, өнімін тіршіліктерінде ел қолданған. Тарының қызыл, ақ, бұйра түрлері егіліп отырған.

Аталған астық өнімдерінен дайындаған астары халықтың заттай мәдениетінің мызғымас негізін құрайтыны белгілі. Бұршақтың ала, қара, ақ бұршақтар деп аталатын түрлері егіліп отырды. Жүгерінің де ақшыл, қызыл, сары от жүгері деп аталған түрлері болды. Елдің мейрамдарында, күнделікті өмірінде дайындалатын ас-ауқаты осы егін шаруашылықтарының өнімдерінен болған белгілі. Қауынның қырыққа жақын, қарбыздың алты-жеті түрлері өсірілген. Бұл егін, бау-бақша өнімдерінің халықтың тұрмысында кең қолданылғаны белгілі.

Бидай көже, тары көже, сөк, жент, наурыз көже, жыл көже, майсөк, қақ, қауын құрт т.б. аттармен белгілі егіншілік, бау-бақша өнімдерінің кең қолданылғанын айғақтайды. Қолөнердің түрлері де кең дамыды. Теміршілік, мыскерлік, зергерлер, етікшілер, ағаш ұсталары т.б. дамыған аумағы болды [6].

Ұсталар есіктер, үйге арналған тіреулер, түрлі әшекейлер салынған заттарды дайындаған. Темір ұсталарының найза, сауыт, дулыға, ұрысқа арналған қарулар жасағаны белгілі.

Жергілікті деректерге сүйенсек Қарнақта көптеген медреселер болған, кезінде мұнда шәкірттер шарифат заңдарын оқып, білімдерін шыңдады. Қызылжар, Атбасар сияқты көптеген жерлерден келген шәкірттер дәріс алып, өз білімдерін кең қазақ даласына таратқан. Шортанбай ақын, Мәшһүр Жүсіп, молда Мұса басқа көптеген тұлғалар осы жерде дәріс алған.

XX ғ. басында 1917 жылға дейін Қарнақ қонысы аумағында дамытылған шаруашылық мақта егу, мал шаруашылығы, жүн, тері сату дамыды. Сол кезде Қарнақ базарында күн сайын 50-100 майда мал сатылған екен. Бір жыл көлемінде 1500 пұт жүн, 3000 т. тері, ерітілген май (малдың майы), тұздалған ет сырттан келген сатып алушыларға жәуілт сатылып отырды. Қарнақта төрт-бес жерде шайхана, теміршілік, мыскерлік, киім тігу, тағы басқа кәсіптермен айналысатын ісханалар болған [6].

XIX-XX-шы ғасырдың басында Қарнақта Халпа, Шаммұхаммед ишан, молда Хашир, Әбүдхайыр қажы медреселері жұмыс істеп, шәкірттер дайындаған. Бұлардың арасында қазірге дейін

сақталған Шаммұхаммед ишан медіресесі болды. Мешіт экспозициясы даярланып 2012 жылы ашылды. Мешіт озық сәулет өнерінің туындысы ретінде салынған, қазіргі кезде Қарнақ тарихын көрсететін экспозиция жасалып, реставрацияланған ғимарат ретінде елге көрсетілуде.

XVIII ғ. соңы XIX ғ. басында Қарнақта өмір сүрген Қырғызбай батыр, Тасболат батыр, Әзлержан батырлар болды. Бұл есімдер сол кездегі қоғамдағы болған жағдайларға, өзгерістерге байланысты аталған. Қарнақ тұрғындары ғасырлар бойы ертеден келе жатқан елдің дәстүрін, мәдени құндылықтарын қастерлеген. Қыз ұзату тойлары, қыз бен жігіт айтыстары өткізіліп отырған. 1967 жылы жазылған деректе XIX ғасырда Қарнақта өмір сүрген халық ақындарының аттары аталады. Бұлар Баймат қазы, Құрбанбай, Нұраш, Қаратай Нышанұлы болды. Суырып салма халық ақындары өз өнерлерін елге көрсетіп, қадірленген[6].

XV-XVIII ғғ. Оңтүстік Қазақстанның қалаларының сәулеттік сипатына келсек олар тығыз орналасқан, шикі кірпіштен салынған, төбесі тегіс қамыспен жабылып, балшықпен сыланған үйлерден құралған. Қала аумағындағы тұрғын үйлер, көшелер, мешіттер, моншалар, керуен сарайлар, базарлар т.б. болды. Тұрғын үйлерде төртбұрышты, ортасында ұстын-тіреулер қойылып, бөлмелерде жүк жинайтын, киім, ыдыстар қоятын көптеген ойықтар жасалды. Бай, ауқатты үйлерде баспананың ағаш бөліктері ұстындар, түндік, есіктер оюлармен әшекейленген [2, 42, 171].

XIX ғ.ортасында Оңтүстік Қазақстан қалалары мен қыстаулардың салынуы туралы зерттеулерде келесі деректер кездеседі. Сол кездегі Қарнақтағы тұрғын үйлер әдетте үш бөлмелі құрылыс болды. Көшеден есік арқылы шаруашылық бөлмеге, сарайға кірген. Сарайда мал, егін шаруашылығының құрал-саймандары, әр түрлі шаруашылық заттар тұрды. Сарайдан есік арқылы бірден-бір тұрғын үйге өтетін болған. Бұл бөлмеде барлық отбасы мүшелері тұрды. Бөлме есік арқылы қоймамен жалғасты. Ол екі, биік емес қабаттан тұрды. Жоғары қабатта азық-түлік, төменгі қабатта майда шаруашылық заттары тұрды. Тұрғын бөлме әдетте төрт бұрышты, ортасында төбеге тірелген ұстын тіреу болған. Кіреп тұста тас тақтамен жабылған су төгетін ойық болған. Бөлмедегі жер ошақтан супаның астында түтін құбыры өткен. Мұндай үйлерде тек қабырғалардағы кішкентай ойықтардан өзге, терезелер болған жоқ. Бөлмеге жарық түндіктегі төрт бұрышты ойықтан түсіп тұрды. Есікке қарама-қарсы қабырғаға киім және көрпе-төсек қоюға арналған үлкен ойықтар жасалған. Жанама қабырғалардағы ойықтар кішілеу және әр түрлі ыдыс-аяқ, заттарды қоюға арналды. Бөлмелердің көлемі от басының, әулеттің әл-ауқатына байланысты болды [7].

XIX ғ.соңында ауылдың баспаналарының түрлері өзгере бастады. Барлық үйлерде үй жанында жерлер пайда бола бастады. XIX ғ.соңы-XX ғ. басында тұрғын үйлерді салуда кесек және ұрылған балшық, пахсаны қолданды. Үйлердің іргетасы болған жоқ. Үйлердің едендеріне киіз, кілемдер төселген, бөлмелердің қабырғаларына тоқылған бұйымдар ілінген.

Түркістан аумағындағы ортағасырлық қалалар, оның ішінде Қарнақ тарихы елдің ертеден келе жатқан мәдени құндылықтарын жан-жақты танып, талдауға мүмкіндік беретін құнды деректер. Бұл жерде адамзат баласы көріп, таңданып, тамашалай алатын көптеген тарихи нысаналар бар. Ел тарихын әлемге танытып, заттай мәдениет құндылықтарын, жылжитын, жылжымайтын ескерткіштерді насихаттап, көрсетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана//Изв. АН Каз ССр, Серия археологическая. –Алматы,1949. –Вып.2. –С.59-99
2. Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А.А. Средневековая археология города Туркестана. – Туркестан:Мирас, 1998.
3. История Казахстана в персидских источниках. Извлечения из сочинений XIII-XIXвеков./ отв. Ред. М.Х.Абусейтова. –Алматы:Дайк-Пресс, 2002.-476 с.
4. Посольские материалы Русского государства (XV-XVIIвв). Том. 1. –Алматы:Дайк-Пресс, 2002. - 704с.
5. Туякбаев М. Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII-XIX вв). –Алматы: ТОО «Эффект», 2009. -208 с.
6. Қарнақ тарихы. Абдулла Абдикаликов, С.Амиров. 1967 ж. 3 ноябрь//Қ.А.Ясауи Түркология институтының архиві. -65 бет
7. Жилина А.Н. Традиционная поселение и жилище узбеков Южного Казахстана//Жилище народов Средней Азии и Казахстана. –М., 1982.-с.139

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА КАРНАК ТУРКЕСТАНСКОГО ОАЗИСА

Д.Мустапаева

В статье повествуется о Карнаке - одном из множества средневековых городов в Туркестанском Оазисе, который занимает особое в истории народа. Рассказывается об исследовании поселения Карнак, характере развития и значении находящихся там объектов, представляющих историческую ценность. Опираясь на сведения исторических источников о средневековых городах, поселениях, рассматриваются сведения о развитии сельского хозяйства Туркестанского региона и строительстве городов в тот период. Исходя из названий средневековых холмов приводятся выводы, связанные с народным промыслом.

THE DEVELOPMENT HISTORY OF MEDIEVAL KARNAK IN THE TURKESTAN OASIS

D.Mustapayeva

Annotation: This article tells the story of Karnak - one of the many medieval towns in Turkestan Oasis, which occupies a special place in the history of the people. The study of the settlement of Karnak, its development features and the importance of the objects of historical value are described. By reference to the historical sources about the medieval cities and settlements, an information on the development of agriculture and urban development in that period in the Turkestan region have been considered herein. Based on the names of medieval hills, the conclusions on the people's handicrafts are provided.

УДК: 93/94:004.9

А.А.Мустафаева¹, Б.К.Утеджанова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби

²Университет Нархоз

ОБЗОР КЛАССИФИКАЦИИ МОДЕЛЕЙ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: С актуальностью изучения религии для разьяснения подрастающему поколению разницу между истинной религией и псевдорелигией, возрастает необходимость исследования других ключевых аспектов религиозного образования, в том числе моделей, предложенных в странах Европы и Азии. В настоящей статье рассматривается классификация моделей религиозного образования по принципу «от простого к сложному».

Ключевые слова: модели, религиозное обучение, образование, страны, независимость.

Термин «религиозное образование» или «религиозное обучение» (РО) приобретая междисциплинарный характер с элементами истории, педагогики, религиоведения, религии, географии, антропологии и языка, в последнее время становится объектом разных дисциплин. Изучение моделей РО позволит в сопоставительно-сравнительном аспекте исследовать зарубежный опыт, в частности стран Европы и Азии.

В одном из докладов международного форума в г. Москва «Религия и мир» на тему «Международный опыт в области религиозного образования» были отмечены две традиционные модели РО – *конфессиональная* и *не-конфессиональная*. Так, если первая модель заключается в передаче знаний об одной религии, то вторая соответственно – о нескольких [1]. Это – самая распространенная и простейшая классификация моделей религиозного образования, которая заключается в делении на *конфессиональную* и *не-конфессиональную* модели.

По религиозному типу общество делится на моно-конфессиональное, би-конфессиональное или плюро-конфессиональное, а религиозное обучение в обществе в зависимости от того или иного типа реализуется по-разному и само общество решает вопрос о религиозном обучении в государственных и негосударственных школах. В первом типе – моно-конфессиональном обществе существуют либо различные формы сотрудничества и союза между церковью и государством, либо их полное разделение. В би-конфессиональных странах, государство, как правило, сохраняет свою

беспристрастность и относится к обеим религиям одинаково. Плюро-конфессиональность стремится к полному разделению церкви и государства [2, 118-120].

В Эстонии, как отмечают С.Нейл и О.Шихалежев (Sean Neill and Olga Schihalejev), реализуются 4 модели РО: *нет РО*; *РО только в начальной школе*; *РО в средней школе (изучаются мировые религии)* и *интегративная модель религии* [3, 52-53]. Эстония, получившая независимость еще в 20-е годы, стала первой страной с моделью не-конфессионального религиозного образования. Получение независимости в 90-е годы привело к религиозному возрождению, характерному и другим бывшим советским государствам. Тем не менее, тень атеистической идеологии, отсутствие профессиональных педагогов в области религиоведения, статус предмета и другие факторы стали причиной неорганизации РО как предмета.

О.Лейрвик в своем исследовании, посвященном «Models of RE in the Muslim World: Current developments and debates on How to Teach Religion and Ethics in Public schools» (досл. Модели РО в исламском мире: развитие и споры по вопросу как преподавать религию и этику в школах), отмечает три вида конфессиональной модели: *один выбор (a single option)*, учащийся в случае отношения к другой религии, чуждой от преподаваемой, может отказаться от посещения дисциплины вообще. *Два выбора (dual options)*, многие страны Ближнего Востока предлагают ислам и христианство для выбора (Ливан, Египет) и третий вид – *мультивыбор (multiple choices)* реализуется в соответствии с количеством официальных религий в стране (к примеру, Индонезия) [4].

Другая, простая и наиболее распространенная в светском контексте классификация рассматривает религиозное/религиоведческое образование в двух моделях: *learning religion обучение религии* и *learning about обучение о религии*. Первая модель обучение религии – это несветский вид религиозного образования, осуществляющая в рамках контроля религиозного института или религиозной организации, среди основных задач которого есть привлечение учащихся в религиозное объединение. Вторая модель – обучение о религии – это светский вид изучения религии (религий), в отличие от первой, здесь цель достигается при помощи научного и культурологического рассмотрения религии и религий в целом. Модель религиозного образования learning about religion в западноевропейской и американской литературе аналогична религиоведческому образованию – наиболее критического, максимально нейтрального и информативного подхода к обучению и изучению религии и (или) религий. Так, если рассмотреть обе модели, то можно подчеркнуть то, что поскольку первая модель контролируется религиозной организацией, то соответственно осуществляется в интересах той или иной организации. Касательно второй модели, где преподавание и изучение осуществляются в рамках преподавания и изучения религий (даже в случае одной конкретной религии) в интересах целого государства, а не в интересах религиозной организации. В последней модели получение образования проводится на теоретической основе по сравнению с первой, где основа базируется в первую очередь на практике, сопровождающейся и некоторыми базовыми теоретическими знаниями. Итак, изучение и обучение религии (*learning religion*) несветский вид религиозного образования, реализуется под контролем какого-либо религиозного сообщества. Изучение и обучение о религии (*learning about*) светский вид обучения религиям, реализуемый в форме религиоведческого образования и религиозно-культурологического образования [5, 71-72].

Родиной неконфессиональной модели и подхода в религиозном образовании принято считать Великобританию, где огромная доля принадлежит религиям и религиозным вероисповеданиям, функционирующих на территории королевства так называемых «Big six» (большой шестерки), включающей шесть религий – христианство, ислам, индуизм, иудаизм, сикхизм и буддизм. Уже в 60-е годы прошлого столетия, когда в стране активно шел процесс развития теоретической части религиозного образования, профессор М.Гриммит классифицировал модели религиозного образования на три вида: *В религии (learning religion)*; *О религии (learning about religion)*; *У религии (learning from religion)*. Среди зарубежных исследований термин «learning» (изучение) используется наряду с термином «education» (образование) и соответственно классификация преобразуется в «*education in religion*» (досл. образование в религии), «*education about religion*» (образование о религии) и «*education from religion*» (образование у религии) [6, 338-340]. Классификация «В, О и У» (обучение в, о и у религии) в последующем нашла свое отражение и применение в классификациях, предложенных учеными и из других стран. Пожалуй, наиболее доступное и кратчайшее разъяснение трихотомии «в, о и у» дано профессором Джон Халлом: «В религии – вероятное подчинение авторитету одного вероисповедания, о религии – авторитету науки, а у религии – авторитету педагогики» [5, 446].

Стелла Ннеджи (Stella Nneji) в своем докторском проекте предложила три модели религиозного образования: *Монорелигиозная модель (Mono-religious model)*, *мультирелигиозная модель (multi-religious model)* и *интеррелигиозная модель (Inter-religious model)*, где первая модель соответствует обучению в религии (Learning in Religion), вторая модель – обучению о религии (Learning about Religion) и третья – обучению у религии (Learning from Religion). По мнению исследователя именно последняя модель способна помочь молодежи понять социокультурную и религиозную ситуацию в обществе и государстве.

К.К.Фленснер (Karin Kittelman Flensner) изучая религиозное образование в полирелигиозной Швеции, рассматривает его в трех моделях: 1) *нет религиозного образования в школе по RE in public schools*; 2) *конфессиональное религиозное образование confessional RE* (Бельгия, Финляндия, Италия, Испания, Германия и др.); 3) *не-конфессиональное религиозное образование non-confessional RE* (Норвегия, Англия, Швейцария, Швеция и др.). К первой модели из-за отсутствия РО в школьной программе, исследователь в качестве примера относит Францию, ко второй – Бельгию, Финляндию, Италию, Испанию, Германию и Австрию, в большинстве случаев учащиеся разделены в зависимости от вероисповедания или выбора родителей по группам. По этой же модели обучаются и в Греции, Кипре, Италии, Мальте, где учащиеся получают знания только о христианской религии, однако в зависимости от вероисповедания семьи учащиеся могут выбрать другую дисциплину. В Люксембурге, Бельгии, Германии, Финляндии и Румынии у учащихся есть возможность выбрать одну из преподаваемых религий или «этику» как альтернативу или что-либо другое. Третья модель вне зависимости от вероисповедания учащихся объединяет всех, практикуется в Норвегии, Швеции, Англии, Швейцарии. Она же называется интегративной моделью (Integrative model). В случае с частными школами, где, к примеру, количество одного вероисповедания преобладает или большинство предлагается конфессиональное образование.

М.Давидсен (Markus Davidsen) рассматривает модели религиозного образования как *интегративное РО integrative RE* (Англия, Швеция) и *раздельное РО separative RE* (Германия). В Германии классы делятся на римско-католическую, протестантскую и общую нерелигиозную. Несмотря на то, что Англия и Швеция включены в единую модель, в Англии по сравнению со Швецией, внимание уделялось не только христианству, но и другим пяти религиям. В Швеции, как в первой стране принявшей интегративную модель, религиозное обучение в школьной программе предусматривает не только изучение самой религии, но и взгляд на жизнь, включая секулярную идеологию. Тем не менее, в образовательной программе среднего образования Швеции христианству отводилась большая роль в обучении.

В исследовании, посвященном академическому изучению религий, Ванда Альберт (Wanda Alberts) наряду с традиционной классификацией реализации религиозного образования, предлагает другие две классификации. Согласно первой классификации, *образование внутри религии (education into religion)*, *образование о религии* и *образование у религии*. Касательно второй классификации, по мнению автора, религиозное образование может реализоваться по моделям *интегративного* и *раздельного религиозного образования*. Интегративная модель обеспечивает интеграцию учащихся, вне зависимости от их вероисповедания или его отсутствия, а раздельное – разделение.

На конференции в г.Осло «Teaching for tolerance, respect and recognition in relation with religion or belief» 2-5 сентября 2004 года автор доклада на тему «Models of Religious education in schools in Europe» (Модели религиозного обучения в школах Европы) П.Шрейнер (Peter Schreiner) рассматривает три модели религиозного обучения: *конфессиональная (confessional) модель*, где религиозный институт несет ответственность перед религиозным образованием и соответственно контролирует программу в школе с РО. В зависимости от религии и религиозной ситуации в стране в целом и в среднем учебном заведении в частности дисциплина РО может быть как обязательным компонентом, так и элективным, а также может быть ориентирована на какую-либо одну религию. Модель реализуется в южной, центральной и восточной частях Европы, Швейцарии, Австрии, Бельгии, Германии и др., в последней РО проводится по группам – католической, протестантской, мусульманской и т.д. Вторая модель – *не-конфессиональная модель*, в большинстве случаев РО обязательная дисциплина, тем не менее у учащихся есть возможность выбрать альтернативную дисциплину. В отличие от предыдущей модели, в не-конфессиональной модели государство несет ответственность перед дисциплиной. Модель реализуется в Дании, Швеции, Норвегии, Шотландии и др. Под влиянием английской модели РО – неконфессиональной формы, за ним последовали и другие страны Востока, в т.ч. Турция и Корея. И наконец, третья модель – *кооперативная модель (cooperative model)*, где формируется и развивается сотрудничество (cooperation досл. сотрудничество) между государством и религиозным институтом. Таким образом, П.Шрейнер наряду

с традиционной классификацией – конфессиональная и не-конфессиональная модели, предлагает третью модель – кооперативную модель, а также классификацию *изучение религии (Learning Religion)*, *изучение о религии (Learning about Religion)* и *изучение у религии (Learning from Religion)*.

Robert R. Newton выделил четыре модели обучения религии, совсем отличающиеся от предыдущих: *открытая образовательная модель (open education model)*, *академическая модель (academic model)*, *образовательно-технологическая модель (educational technology model)* и *социально-правовая модель (social justice model)*.

В совместной работе исследователей из университетов Анкары (г. Анкара, Турция) и Амстердама (г. Амстердам, Нидерланды), посвященной развитию РО в Европе и Турции, авторы рассматривают *три модели РО: конфессиональное религиозное обучение, нет религиозного обучения и не-конфессиональное или нейтральное религиозное обучение*. Первую модель исследователи связывают с «teaching in religion» преподаванием в религии, вторую – «teaching about religion» преподаванием о религии и третью – «teaching from religion» преподаванием у религии. Согласно первой модели религиозное обучение контролируется местным и национальным религиозным сообществом, оно же (сообщество) несет ответственность за подготовку и выбор преподавателей РО, качество программы и обеспечение материалами. РО по данной модели может быть обязательной и элективной, проживание религиозных меньшинств требует проводить данную дисциплину как элективную. Согласно конфессиональной системе в Германии, как яркий пример конфессиональной модели РО, не только содержание дисциплины, но и учителя контролируется и обеспечиваются со стороны церкви. В Нидерландах местные религиозные сообщества несут ответственность за содержание предмета, развитие волонтерской школы для РО в школах. Вторая модель «нет РО» функционирует во Франции, где к религиозной сфере само государство нейтрально относится, гарантирует право на вероисповедание. Поэтому в последнее время в таких предметах как история, география, социальных науках религиозные факты присутствуют и студенты должны были провести параллель между религией и секуляризацией. Значение религии и религиозной культуры необходимо понять прошлое и настоящее общества, его литературное наследие и политическую систему. Итак, во Франции как определенного предмета «религиозное образование/обучение» (Religious education/instruction), так и предмета для изучения религий (Study of Religion/Religions) нет, религиозные вопросы частично на информативном уровне освещаются в других социально-гуманитарных дисциплинах. Третья модель предусматривает секуляризацию, переходящая в поликонфессиональное образование, поэтому рассматривается как преподавание у религии. И наконец, четвертая модель – межрелигиозный диалог (inter-religious dialogue), сформулирована в результате смешения двух и более культур. К примеру, иммиграция турков в Нидерланды в 60-е годы XX века повлияло на формирование и развитие межкультурной коммуникации – учителя проводили параллель между христианством и исламом и находили множество схожести в двух мировых религиях, в результате была создана *межрелигиозная модель (Interreligious model)*, где идет комбинация обучение с «learn with» и обучение у «learn from».

М.Гриммит выделил 8 подвидов неконфессионального религиозного обучения в Англии: *экзистенциально-эмпирическая имплицитная модель; феноменологическая эксплицитная модель; интегративная эмпирико-феноменологическая модель; развивающая инструментальная модель; этнографическая интерпретативная модель (или Уорвикский проект); теоцентрическая концепт-крекинговая реалистическая модель; критико-реалистическая модель и конструктивная модель* [подробнее см. 5, 145]. Данная классификация скорее комплекс моделей, предложенных рядом различных исследователей, к примеру, первая – экзистенциально-эмпирическая имплицитная модель разработана в работах Лоукса, Халла, Голдмана и др., вторая – Смарта, Ранкина, третья – Гриммита, Холма, четвертая – Гриммита, Халла и т.д. В зависимости от поставленной цели каждая модель определяет свои задачи, исходные установки и способы для достижения поставленной цели. Уорвикский проект, к примеру, разработанный профессором университета Уорквик Р.Джексоном, среди поставленных задач подчеркнул необходимость интерпретации неизвестных или малоизвестных религий. В отличие от этнографической интерпретативной модели целью теоцентрической концепт-крекинговой модели Тренора Кулинга или стэплфордского (Stapleford) проекта является изучение библии и ее значение. Среди других проектов – моделей, направленных на только христианство можно отметить чичестерский проект (Chichester).

По сравнению с подобной наиболее раскрытой классификацией, двухотомная классификация моделей РО «конфессиональное» и «неконфессиональное» и трехотомная – «в религии», «о религии» и «у религии» более удобное и несложное. Ф.Козырев определяет модель «в религии» для конфессионального образования, модель «о религии» – профессионального (академического)

образования и модель «у религии» – в комплексе с информативным обучением. «В-О-У» религии находят свое применение в классификации интегративных моделей религиозного образования: катехизическая модель (обучение в религии), религиоведческая модель (обучение о религии) и экзистенциальная модель (обучение у религии). Он же рассматривает и другую классификацию моделей РО, состоящую из *конфессионального (катехизического), религиоведческого (феноменологического) и экзистенциального (экзистенциального) обучения.*

Таким образом, в зависимости от статуса религии и религий в государстве функционирует та или иная модель РО, что позволяет урегулировать вопрос религиозного образования со средней ступени образования. «Ступенчатая» классификация моделей РО охватила классификацию моделей по принципу от простого к сложному, так самой простейшей оказалась классификация на конфессиональное и неконфессиональное, а наиболее сложной – классификация неконфессионального образования на подвиды.

ЛИТЕРАТУРА:

1. <http://religion-world.ru/doklad/mezhdunarodnyj-opyt-v-oblasti-religioznogo-obrazovaniya>
2. Irina Horga Religious Education in Public Schools: Comparative Approach of European Educational Systems/ RELIGIOUS EDUCATION BULETINUL Universitatii Petrol – Gaze din Ploiesti. – 2009. – Vol. LXI. No. 1/2009. – P. 118- 126.....10
3. Надирова Г.Е., Мустафаева А.А. Обзор зарубежного религиозного образования: опыт для Казахстана // Вестник ПГУ. Серия гуманитарная. 2016 №1 С. 52-58
4. Oddbjorn Leivrik. Models of Religious education in the Muslim world: Current Developments and Debates on How to Teach Religion and Ethics in Public schools http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-1-4020-9260-2_61
5. Козырев Ф.Н. Неконфессиональное религиозное образование в зарубежной школе. Дисс. на соиск. д.п.н. С.-П., 2006
6. Paul Vermmer. Meta-concepts, thinking skills and Religious education // British Journal of Religious education. (2012) Volume 34, Number 3. P. 333-347
7. Надирова Г.Е., Калиева Ш.С. Модели религиозного обучения: зарубежный опыт // Материалы международной научно-методической конференции «Казахстанское востоковедение: формирование и развитие» - Алматы, 2015. – С. 187-195
8. Мустафаева А.А. Модели религиозного обучения: религиозный опыт // Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршы. Шығыстану сериясы. – 2016. – №3 (78). – С. 127-130
9. Fatih Genc, Ina Ter Avest, Siebren Miedeme and Wim Westerman. A conversational analysis of developments in Religious education in Europe and in Turkey // British Journal of Religious education. (2012). Volume 34. Number 3. P. 281-297

ДІНИ БІЛІМ БЕРУ МОДЕЛЬДЕРІНІҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫНА ШОЛУ

А.А.Мустафаева, Б.К.Утеджанова

Өсіп келе жатқан ұрпаққа дін мен псевдодіннің арасындағы айырмашылықты таныту мақсатында, сонымен қатар дінге байланысты ізденістерсанының артуына байланысты діни білім берудің негізгі мәселелері, ал олардың ішінде оның (діни білім беру) модельдерін, әсіресе Еуропа мен Азия елдерінде ұсынылған классификацияны қарастыру қажет болуы сөзсіз. Бұл мақалада діни білім беру модельдерінің «жеңілден күрделіге» принципі негізінде «сатылық» классификациясы қарастырылады.

OVERVIEW CLASSIFICATION OF MODELS OF RELIGIOUS EDUCATION

A.A.Mustafayeva, B.K.Utedzhanova

On the relevance of the study of religion to explain to the younger generation the difference between true religion and not-religion, there increases the need for studies of other key aspects of religious education, including models proposed in Europe and Asia. This article deals with the classification of models of religious education according to the principle "from simple to complicated".

БІРІНШІ КРЕСТ ЖОРЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫ

Мақалада крест жорығының алғышарттары, себептері мен салдары қарастырылады. Әлем тарихында кез келген кезеңнің өзіне тән ерекше бір қадір қасиеті мен тартымдылығы болды. Алайда қазіргі заманауи адам үшін романтизмнің өзіндік бір шыңы «рыцарлық» орта ғасырлар, дәлірек айтқанда Шығыс пен Батыс серілері қақтығысының айқын көрінісі ретіндегі крест жорықтары заманындай тартымды кезең сипатталады.

Түйін сөздер: *Крест жорығы, рыцарлық, Шығыс пен Батыс, Византия империясы, Мұсылман империясы, Халифат.*

Батыс еуропалық елдердің крест жорықтары – дамыған феодализм дәуіріндегі Батыс Еуропа саяси тарихының ең ірі оқиғаларының бірі. Жалпы, таптық қоғамдарға тән халықаралық дау-таласқа толы мәселелерді шешудің негізгі формасы соғыс болып табылады. Феодалдық қоғам тарихында соғыс, жаңа жерлерді жаулап алу арқылы табыс табудың және байудың негізгі көзі болды. Соғыстар мен қақтығыстар тарихын зерттеу, сол дәуірдің халықаралық қатынастарының мән-мазмұнына сараптама жасауда, сонымен қатар қоғамның ішкі дамуын зерттеуде де үлкен мағынаға ие.

Крест жорықтары дүние жүзі тарихында, оның ішінде ортағасыр тарихында маңызды орын алған үлкен көлемдегі оқиға болды. Крест жорықтары еуропалық католик жасақтарының 1096-1291 жж. Палестинаны мұсылмандардың билігінен азат етеміз деген мақсатпен жасалған діни-әскери экспедиция. Мұсылмандардан Қасиетті жерді тартып аламыз деген талпыныс батыс христиандығында XI ғ. басында фатимидтік халиф ал-Хахим (1012) шіркеудегі жаратушының табытын басып алды деген діни сандырақтан пайда болды. Жорықтың салдары XI ғ. соңғы ширегінде селжүктердің Кіші Азиядағы византиялық иеліктерді басып алуына алып келді, сонымен қатар 1071 ж. Фатимидтерден жаулап алған Иерусалимнен мұсылмандар мінажат етуге бара жатқан христиандарға соққы көрсетті деген хабар да әсер етті.

Әлемдік тарихтағы кез келген кезеңнің өзіне тән ерекше бір қадыр-қасиеті мен тартымдылығы болады. Алайда қазіргі заманауи адам үшін романтизмнің өзіндік бір шыңы - «рыцарлық» орта ғасырлар, дәлірек айтқанда Шығыс пен Батыс серілері қақтығысының айқын көрінісі ретіндегі крест жорықтары заманындай тартымды кезең жоқ шығар.

Осыдан 9 ғасыр бұрын, 1095 жылы Әлемдік христиан шіркеуінің басшысы Папа II Урбан бүкіл христиан әлемін Қасиетті Жерді «дінсіздерден» азат ету үшін қасиетті соғысқа шақырады. Крест жорықтарының шынай себептері мен алғышарттары қандай еді? Бұл мәселеде тарихнамада қалыптасқан негізгі үстем пікір мынаған саяды: «XI ғ. Батыс Еуропа халқының қайыршылық жағдайы шегіне жетті, үздіксіз феодалдық соғыстар егін алқаптарын қирата, бүлдіре отырып, жиі-жиі аштық тудырды; феодалдардың өзі де бұдан зардап шекті, сөйтіп қоғамда жалпы тұнжыраған көңіл-күй басты, адамдар одан шығудың жолын діннен, діни ерліктерден іздеді...» [1,45] және осы сыңайлы басқа да көзқарастар басым болып келді. Тек соңғы уақытта ғана бірқатар зерттеушілер, керісінше, Шығыс елдеріне мұндай ірі жорықтарды ұйымдастыру үшін Батыста айтарлықтай база болғандығын көрсете бастады [2,34]. Әсіресе еуропалық зерттеуші Дэвид Николь: «XI ғасыр Еуропа елдерінде орын алған ірі экономикалық өсумен сипатталды. Бірінші крест жорығын жоқшылық пен шарасыздықтан туындаған діни қозғалыс деп біржақты көрсетуге болмайды» [3,20], - дейді. Шынында да мұндай ауқымды халықаралық шараны іске асыру үшін айтарлықтай материалдық база қажет екендігі түсінікті. Сонымен бірге діни қоздырғыштың болғандығын да жоққа шығаруға болмайды. Қасиетті соғыс идеясы (мұсылмандық джихадқа ұқсас) христиан дінінде қашан да болған, және оны көрнекті христиан теологтары қалыптастырған болатын. Әулие Августин өз шығармаларында, атап айтқанда атақты «Құдай қаласы туралы» («О граде божьем») еңбегінде бұл мәселені тәкпіштеп қарастырады. Оның ойынша «Адамды зорлықшыл жаулаушыдан қорғау үшін жүргізілген соғыс әділетті болады», «әдетте әділетті соғыс деп қорлағаны үшін кек алу жолындағы, бір халықтың екінші халықтан шеккен зорлық-зомбылығына қарсы жүргізілген соғысты айтады» [3, 244].

Крест жорықтары басталған XI ғасырда Шығыстағы жағдай қандай еді?

XI ғасырда Палестинада фатимидтер мен селжүктер, немесе исламның шииттік және суниттік

бағыттары арасында өзара қырқыс соғыстар жүріп жатты. Селжүктер жеңіске жетіп, Таяу Шығыста тұратын христиандарды қысымға ала бастайды. Христиан бауырлары зардап шегіп, ауыр халге душар болған осы кезеңде еуропалықтар арасында әлі де ұмытыла қоймаған пұтқа табынушылық уақытынан қалған қанды кек алу дәстүрі христиандық «әділетті соғыс» концепциясына ұласа отырып, жапа шектірушілерден тез арада кек қайтаруды талап етті. Оның үстіне христиандар үшін қасиетті жер болып табылатын Құдай табыты жатқан Иерусалимді жаулары «заңсыз» басып алған деп есептелді. Осы кезде Византия императоры Алексей Комнин еуропалық билеушілерден түріктерге қарсы тікелей көмек сұрайды. Крест жорықтарына ықпал еткен тағы бір қосымша фактор – осы кезде венгрлер тарапынан болып келген үздіксіз шапқыншылықтар басылып қалған болатын. Ал Еуропада кәсібі жауынгерлердің үлкен топтары бірлесіп күресетін ортақ жау болмаған жағдайда өз агрессиясын бір-біріне қарсы қолданушы еді. Осы кезде олардың Шығысқа назар аударуы Батыстың шаруашылық және мәдени өмірі үшін де аса қажетті де пайдалы еді.

Қарастырылып отырған дәуірде шығыс христиандығының, яғни православие шіркеуі үстем болған Византия империясы айтарлықтай әлсіреген болатын. XI ғасырдың аяғына қарай Византия империясы Африка мен Азиядағы барлық дерлік иеліктерінен айырылып қалды, бұған Византия қоғамының іштей дағдарысқа түсуі және бірте-бірте ыдырауы ықпал еткен болатын Сондай-ақ ұлы мұсылман империясы – Халифат та үш бөлікке бөлініп кетеді.: Испанияда Кордова халифаты, Солтүстік Африкада – Египет, Азияда – Бағдад халифаты орнықты. Соңғының өзі де көп ұзамай көптеген ұсақ иеліктерге бөлініп, олар Бағдад халифіне тек номиналды түрде бағынды. Дамаск сұлтандығына қараған Иерусалим және бүкіл Палестина жері осы уақытта селжүктердің қолына көшеді.

Бірін бірі алмастырып жатқан және жаңадан қалыптасып жатқан мұсылман мемлекеттерінің үздіксіз қырқыстары және Египет билеушілерінің Бағдад халифінің қолынан Сирияны тартып алуға тырысқан әрекеттері жағдайында бұл бөліске христиан билеушілері де араласып қалғысы келді. Оның үстіне бұл өзара қырқысып жатқан еуропа билеушілерін топтастыратын ортақ мақсат та болған еді. Сондықтан да Византия империясының Батыс христиандарынан көмек сұрауы «құнарлы топыраққа түскен дәнектей» болған еді.

Папа II Урбан христиандар арасындағы өзінің зор беделімен діни күреске шақыруға қолайлы уақыт туғанын қапысыз көре білді. Ол 1095 жылы өткен Пиаченца және Клермон соборларында Палестинаны азат етуге шақырып үндеу тастады. Жорыққа қатысқандарға күнәларын кешіруге уәде бере отырып, сонымен бірге соборға жиналғандарға Шығыста ертегідегідей байлық пен қазынаның жатқандығын тұспалдап жеткізеді. Бұл үндеу рухани да, материалдық та қажеттіліктерін өтеуге мүмкіндік туғызып тұрғандықтан халықтың барлық топтары аса бір құлшыныспен жорыққа дайындала бастайды.

Халықтың басым көпшілігі бұл істің шынында да қасиетті екендігіне, Құдайға жағымды іс екендігіне бар болмысымен сенген болатын, жорыққа қатысуға бел байлағандар йықтарына қызыл крест тағып алып жатты, жорықтың «крест жорығы» деп аталуына осы жағдай себеп болады. Алайда, іс жүзінде бұл атау ресми түрде бұдан көп кейін берілді. Ал жорықтың басталуы уақытында оған қатысушыларды тәу етушілер (пилигримдер) немесе жорықтың өзін жәй ғана экспедиция деп атаған екен.

Бірінші крест жорығы 1096 жылдан 1099 жылға дейін жалғасты. Жалпы алғанда 1096 жылдан 1270 жылға дейінгі уақыт аралығында барлығы 8 ірі және кіші-гірім жорықтар ұйымдастырылды.

Алғашқы кресшілердің ең бір айтулы, даңқты көсемдері – герцог Годфрид Бульонский, оның бауыры Балдуин, папа легаты (елшісі) епископ Адемар, Нормандия герцогі II Роберт, Сицилидан Бозмунд Тарентский, оның немере інісі Танкред, Раймунда Тулузский және т.б. болды. Кресшілердің жорыққа аттануы Әулие Мария күніне орайластырылып, 1096 ж. 15 тамызға белгіленді [4, 21]. Алайда көбіне қарапайым халықтан тұратын еліріп алған тәу етушілер белгіленген күнді күтпей-ақ, 1096 ж. көктемінде жорыққа аттанып кетеді. Олардың жасағы негізінен жаяу әскерден құралды.

8 наурызда Петр Амьенский (Пустынник) және рыцарь Вальтер Неимуций Галлиялық жаяу франктерді бастап, қастарына сегіз ғана рыцарды ертіп Венгрия арқылы Иерусалимге аттанады. Германияда, Фландрия мен Лотарингияда жасақталған басқа да әр текті отрядтарды священниктер Готшалк пен Волькмар және граф д'Элико бастады, олар жолға жаздың басында шықты. 100 мың адамнан тұратын осы ерекше құлшынысты жасақтар жолға қажет азық-түлік жөнінде ойланған да жоқ еді, сондықтан да жолай жергілікті халықты тонау есебінен күнелтіп отырды. Бұл жағдай жергілікті халықтың ашу-ызасын өршітіп, олар бар күшін жиып келімсектерді қырып салып отырды. Мысалы, Венгриядағы Мерзебург түбінде және Болгариядағы Нисса түбінде еуропалық жасақтар аяусыз қырғынға ұшырады. Константинопольде кресшілердің тонаушылықтары император

Алексейдің бұл «жабайыларды» тезірек Кіші Азияға өткізіп жіберуіне себеп болды, ал Кіші Азияда оларды көпұзамай түріктер қырып салған болатын. Тек Петр Пустынник бастаған үш мың шаруа ғана Константинопольге қайта олады.

Кресшілердің негізгі жасақтары белгіленген жоспар бойынша тамыздың ортасында Еуропаның әр түрлі аудандарынан аттанды. Жорыққа қатысушылардың жалпы саны дәл анықталмаған. Бір деректер бойынша 100 мың рыцарь және 600 мың жаяу әскер деп көрсетілсе, басқа бір деректерде жалпы саны 300 мыңнан аспаған деп көрсетіледі.

Бас қосатын жер Константинопль деп белгіленіп, бұл қалаға кресшілер төрт бағытпен жүрді. Оңтүстік Франция мен Солтүстік Италиядан епископ Адемар мен Раймунд Тулузскийдің басқаруымен аттанған кресшілер – Италия, Далмация және Эпир таулары арқылы жүрді. Германия мен Шығыс Франциядан аттанғандар – Дунай ағысын бойлай төменге қарай жүрді, оларды Годфрид Бульонский, Балдуин және Ренард Тульский басқарды. Оңтүстік Италия мен Сицилиядағы норманн иеліктерінен Бозмунд Тарентский мен Танкред басқарған кресшілер кемелермен Адриат теңізінен өтіп, ары қарай Эпир мен Фракия арқылы жүрді. Солтүстік Франциядан шыққан отрядтарды Гуго де Вермандуа, герцог Роберт Нормандский және басқа да көсемдері басқарды және олар Франция мен Италия жерлері арқылы өте отырып, ары қарай Раймунд Тулузскийдің жолымен жүрді [5,18].

Бұл армиялар алдындағылармен салыстырғанда айтарлықтай жақсы жабдықталған еді, сондықтан да баяу жылжыды. Олар бір басшылыққа бағынған жоқ, әр отряд дербес әрекет етті. Алайда, папа легаты епископ Адемар мен Годфрид Бульонскийдің ықпалы мен беделі басымырақ болды.

Константинопольге бірінші болып Годфрид Бульонскийдің әскері келіп жетті. Келген бетте-ақ Византия императоры мен кресшілер арасында түсініспестік орын алды. Император Алексей мұсылмандардан азат етілмекші жерлерді өз меншігі деп есептеді, сондықтан да кресшілерден өзіне сюзерен ретінде лендік ант беруін талап етті [6, 34]. Алайда герцог Бульонский мен оның серіктері басқа біреудің пайдасы үшін соғыс жүргізуді ойламаған да еді және кімге Құдай жеңіс сыйласа, тартып алынған жер де соған берілуі тиіс деп есептеді. Сондықтан да Алексей Комнин келімсектерге байкот жариялап, оларға азық-түлік сатуға тиым салды. Бұған жауап ретінде кресшілер оларға өз еркімен берілмегендерді күшпен қорқытып, Константинопольдің шектерін тонауға кірісті.

Алайда мұндай қатынастар екі жақтың да жоспарында болмаған еді. Сондықтан да кресшілер бұл тығырықтан шығудың жолын қарастыра отырып, Алексейге ант ету жөнінде шешімге келді. Осыдан кейін ғана император оларды кемелерге отырғызып Кіші Азияға аттандырады. Кіші Азияда кресшілер түріктердің Никея қаласының маңына келіп орналасады.

1097 жылы мамырда Еуропаның әр елінен келген кресшілер отрядтары жиналып, әскери байқау өткізеді. Сол уақытта кресшілер армиясында барлығы – 100 мың атты әскер, 300 мың жаяу әскер және 100 мың монах, әйелдер мен балалар болғандығы анықталады.

Бірқатар зерттеулерде кресшілер әскерінің ұйымдастырылуы мен тәртібінің барынша төмен болғандығы жөнінде баса көрсетіледі. Кезінде, кеңес ғылымында болсын, батыс зерттеулерінде болсын рыцарларға жауынгерлер ретінде ішкі тәртіптің төмендігі тән болғандығын көрсететін бүтіндей бір бағыттар қалыптасқан болатын. Соңғы кездегі зерттеулерде бұл көзқарастар қайта қаралып жатыр. Расында да рыцарлардың тәртіп туралы түсініктері қазіргі түсініктен бөлектеу еді, және ол әскери құндылықтардың белгілі бір жүйесіне негізделді, атап айтқанда, еркіндіксүйгіштік, батырлық, рулық және жасақ ішіндегі ынтымақтастық сезімі, қаза болған жолдасы үшін «қасиетті кек алу» түсінігі, қорқыныш пен өлім дегенді білмеу т.б. Жорыққа шығушылардың ұлттық құрамының әртектілігі жағдайында олардың ұйымдасу деңгейінің төмендігі заңды жағдай еді. Керісінше, бұған қарамастан олардың өзара жақындығы мен ұйымшылдығы таңқаларлық жағдай болды. Ал белгілі бір отряд ішіндегі тәртіпке келсек, ол өте күшті болды, қатардағы жауынгерлер өз командирлеріне барынша адалдығын көрсетіп отырды, мұны рыцарлық этиканың өзі талап еткен болатын.

Алғашқы кресшілердің Шығысқа келіп жеткен уақыты олар үшін қолайлы сәт болды. Фатимидтер осыдан сәл бұрын ғана Иерусалимді түріктерден тартып алған болатын. Халифаттың бұрынғы бөліктері үнемі бір-бірімен күрес жағдайында болып, мұның өзі оларды әлсіретіп отырды. Кресшілерге бүкіл кіші Азия мен Персиядан әскер жинақтап алған Икония сұлтаны Қылыш Арслан қарсы шықты. Бірінші крест жорығының соғыс қимылдары Никея камалын қоршаудан басталды. Никея 1097 жылы 20 маусымда бағындырылды, яғни бұл қала Византия императорының билігіне өткендігін мойындады, сондықтан да ауыр соққылардан аман қалды.

27 маусымда кресшілер армиясы ары қарай Фригия мен Киликия арқылы Антиохияға қарай жүрді. Екі күн өткеннен кейін армия екіге бөлінді: Годфрид Бульонский мен епископ Адемар бірінші

колоннаны басқарып Дорилей алқабымен жүрді. Боэмунд Тарентский мен Роберт Норманский басқарған екінші колонна шығысқа қарай Горгони алқабымен ішкерілей жүрді. Дәл сол күні екінші колоннаны Никея сұлтаны Сулейман Антиохия, Тарс, Алеппо және басқа қалалардан жиналған әскермен шабуылдайды. «Годфридтен көмек сұрата адам жібере отырып, Боэмунд барлық күшті жинақтап шабулдаушыларға қарсы соңғы демі қалғанша тойтарыс берді» [7, 14]. Қарсылық көрсету әрекеті сәтті болып, түріктер жапа-тармағай қашады. Қайта бас біріктірген кресшілер енді қайтып бөлінбеу туралы шешімге келеді. Көптеген қиындықтармен және біраз шығындармен олар шөл даладан өтіп Киликияға жетеді. Оларды бұл жерде түрік үстемдігінен азат болуға ұмтылған армян бауырлары (бір дінде болғандықтан) ерекше достық көңілмен қарсы алды.

Кресшілердің көпшілігі тезірек Иерусалимге жетуге асықты. Бірақ олардың көсемдері жорықты барынша созып, кез келген қолайлы жағдайды пайдаланып, өздеріне жер иеліктерін басып алуға тырысып отырды. Алайда бұл тек олардың өз жеке басының қамыны ойлағандық па еді? Немесе христиандардың Шығыстағы жағдайын нығайту ниетінен туған кресшілердің ортақ мақсатын іске асыру әрекеттері ме еді? Бұл екі ниет бірін-бірі толықтырып отырған сияқты. Кресшілерге опасыздық, арсыздық қана емес, сонымен бірге ақылсыздық та тән болды, сондықтан да олар өз тылын нығайту және база жасау сияқты әрекеттерге бармады деген ғылымдағы кейбір үстірт пікірлермен келісуге болмайтын сияқты. Бұған дәлел, Танкред пен Балдуин Фландрский негізгі әскерден бөлініп, теңіз жағалауындағы тарс қаласын бірлесіп басып алады. Алайда олар бір мәселеге байланысты көзқарастары сәйкес келмегендіктен өзара жауласып, ақырында Балдуин жеңіске жетеді. Кейінірек ол Арменияға барып, сол жерде үлкен иеліктерді басып алып, өзін Эдессаның графымын деп жариялайды. Сөйтіп, 1098 жылы Шығыста бірінші латын мемлекеті пайда болады. Сол жылы Антиохия, Марра мен Акра басып алынады. 1099 жылы 15 шілдеде ұзаққа созылған қоршаудан кейін ақырында Иерусалим алынады. Жаңа, Иерусалим мемлекетінің басшысы крест жорықтарының көрнекті қайраткері Годфрид Бульонский болады. Оның бастапқы титулы Құдай табыты бароны деп аталған болатын.

Крест пен жарты ай арасындағы, яғни христиандар мен мұсылмандар арасындағы соғыстар мұнымен бітпеді. Бірақ кресшілер Иерусалимді ұзақ уақыт қолдарында ұстады. Сөйтіп христиандардың басты міндеті орындалды. Ортағасырлық Еуропа үшін сакралды маңызын асыра бағалау мүмкін емес осы жеңіспен бірінші крест жорығының тарихы аяқталады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Успенский Ф.И. История крестовых походов. –СПб., 1900-1901.
2. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. –М., 1992.
3. Nicolle David. The Crusades. –London, 1988.
4. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. –М., 1987.
5. Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке. –М., 1980.
6. Куглер Б. История крестовых походов. –Ростов на-Дону, 1998.
7. Васильев А.А. История Византии. От начала крестовых походов до падения Константинополя. – М., 1989.

ИСТОРИЯ ПЕРВОГО КРЕСТОВОГО ПОХОДА

А.А.Оспанова

Данная статья посвящена важному событию в исторической науке как крестовые походы. Автор рассматривает основные причины и предпосылки крестовых походов, их завоевания. Статья является интересным для историков и для специалистов, интересующихся данной тематикой.

HISTORY OF THE FIRST CRUSADE

А.А.Оспанова

This article deals with the important events in historic science as crusade. The author takes into consideration of basic reason and prerequisites of crusades and their conquest. This article is interesting to the specialists who are interested in this theme and historians.

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ СЕМИПАЛАТИНСКА В 19 - НАЧАЛЕ 20 ВЕКОВ

В статье рассматривается историческое значение Семипалатинска в развитии торгово-экономических отношений с другими регионами.

Ключевые слова: *экономические отношения и торговля, семипалатинское купечество, экономическая политика российской администрации.*

Значение Семипалатинска как торгового центра особенно возросло в связи с оживлением торговли с Западным Китаем. Сибирский генерал-губернатор Пестель еще в 1804 г. потребовал от Семипалатинской таможни данные о значении китайской торговли через Семипалатинск. Ознакомившись с состоянием дел, царское правительство предписало Семипалатинской пограничной таможне не препятствовать этой торговле. Администрация Западной Сибири предоставляла купцам широкие права в торговле с Китаем, привлекая к этому казахскую знать, которая брала на себя обязанности по охране торговых караванов. Оживление торговли с Китаем еще более подняло значение Семипалатинска в развитии торговых отношений.

Некоторые купцы, отправлявшиеся из Семипалатинска, доходили до Кашмира, Тибета, Индии. Так, с разрешения царской администрации, грузинский дворянин Семен Мадатов, отправившись из Семипалатинска с торговым караваном в 1814 г., достигнув благополучно Кульджи, продолжил свой путь в Кашгарию, Яркент, а затем в Тибет. В Тибете он добился разрешения посетить Кашмир. Во время пребывания в Кашмире Мадатов был представлен хану, который, благосклонно приняв его, изъявил желание вступить в торговые отношения с Россией, обещая покровительство всем российским торговцам. В знак особого расположения он позволил Мадатову вывезти из Кашмира 20 фунтов шерсти, «коей вывоз возбранен под смертною казнию». Купец закупил там до 250 знаменитых кашмирских шалей, которые привез в Россию. Караван Семена Мадатова состоял из 200 вьючных лошадей с товаром на сумму около млн. руб. По прибытию в Семипалатинск караван произвел на местных торговцев большое впечатление. Семипалатинские купцы, убедившись в успешном завершении торговой операции Мадатова, отправили богатейшие караваны с товарами в Индию, Большой Тибет и другие страны Азии [1]. После этого российские торговцы, отправляясь из Семипалатинска, неоднократно бывали в Кашмире, привозя оттуда в основном кашмирские шали.

Из Семипалатинска в города Западного Китая вывозились кожи и красная юфть Семипалатинского производства, а также ситец, сукно, бархат, карманные часы, чугун, железные изделия [1]. Из Китая в Россию везли чай, фарфоровую посуду, серебро в слитках, ткани китайского производства. Часть этих товаров продавалась в Семипалатинске, но в основном они отвозились на Тюменскую и Ирбитскую ярмарки, в Казань и Москву.

В дальнейшем урегулировании и расширении торговли с азиатскими народами большое значение имело принятие Устава по азиатской торговле, утвержденного в 1817 г., а также Положение «О необходимости некоторых дополнений к таможенному Уставу по азиатской торговле и изменения в существующих штатах таможен и застав Оренбургского и Сибирского округов», принятое Сенатом 5 июля 1834 г.

К середине XIX в. Семипалатинск стал центром важнейших торговых караванных путей, проходивших от границ Западной Сибири на Юг. На караванных путях строились караван-сарай и постоялые дворы. Русские и азиатские караваны следовали разными путями; русские придерживались обычно пикетов казачьей дороги, азиатские проходили через казахские кочевья. Те и другие по пути совершали меновую торговлю с казахами. По мере укрепления доверия между русскими купцами и казахским населением последние стали практиковать продажу продукции скотоводческого хозяйства. «Здесь купцы, - писал А. Янушкевич, - за российские товары, привозимые из Ирбита и Нижнего Новгорода, получают из Киргизских степей невыделанные шкуры» [2]. С 1845 г. приезжавшим в Западную Сибирь азиатским купцам было разрешено торговать без торговых свидетельств, что значительно оживило торговлю, в том числе в Семипалатинске. С увеличением торгового оборота и соответственно размеров взимаемых пошлин возрастало значение Семипалатинской таможни. В связи с этим в Семипалатинск была переведена главная таможня Сибирского таможенного округа. В циркуляре по таможенному ведомству от 9 февраля 1846 г.

Семипалатинск отмечается в числе таких «исправнейших таможен», как Петербургская, Кронштадская, Архангельская, Рижская. Средняя ежегодная стоимость ввозимых и вывозимых товаров через Семипалатинскую таможенную составляла 891,5 тыс. руб. Так, только в 1850 г. в казну поступило пошлин около 198 тыс. руб. серебром [3].

Вначале 1880-х гг. внешняя торговля города в целом возросла почти вдвое по сравнению с предшествовавшими годами. Продолжала развиваться и внутренняя торговля, преимущественно с казахским кочевым населением. Как показывают источники тех лет, «торговое движение в здешней степи было больше, чем в Оренбургской». С каждым годом увеличивалось число караванов казахских торговцев, приезжавших в Семипалатинск из степи. Например, в 1863 г. из казахской степи было привезено товаров почти на 104 тыс. руб. [4].

Привозимые товары обменивались на русские фабричные и заводские изделия и приобретались в небольшом количестве для местного потребления, остальная часть в основном отправлялась в Алтайские горнозаводские поселения. Важной статьёй торговли с казахами был скот, который сбывался затем в Сибири и городах России.

Постепенное вовлечение казахского края в сферу капиталистических отношений внесло определенные изменения в хозяйственную жизнь казахов, в том числе в развитие торговых отношений. Заметно усилилась роль ярмарок. Меновые дворы уступали место крупным ярмаркам. В 1855 г. в Семипалатинске были открыты две ярмарки: одна действовала с 25 мая по 10 июня, вторая с 15 ноября по 1 января. Отсутствие удобных путей сообщения затрудняло торговлю, поэтому многие ярмарки, учрежденные в Восточно-Казахстанском крае, не обеспечивали непрерывности и устойчивости товарного обмена. Крупные торговые фирмы, не ограничиваясь продажей товаров на ярмарках, стали открывать в городах и других населенных пунктах оптовые склады, магазины и лавки. Внутренняя торговля осуществлялась в двух формах: денежной и меновой. Первая велась круглый год преимущественно с казахами и живущими в окрестностях городов крестьянами [5]. Меновая торговля осуществлялась в основном с кочевым казахским населением. Единицей мены служил баран по первому году.

С каждым годом число купцов в Семипалатинске увеличивалось. В результате роста внутренней торговли обороты Семипалатинской таможни только за 1858 г. составили 150 000 руб., а вначале 1880-х гг. он достиг нескольких миллионов рублей.

Начиная с 80-х годов XIX в. город стал одним из центров торговли хлебом. Хлеб скупался осенью и зимой, главным образом в селах Томской губернии местными коммерсантами, а также иногородними мелкими торговцами, прасолами пароходоладельцами. Продавали хлеб в Казахской степи. Наиболее крупными торговцами хлебом в Семипалатинске были Красильников, Плещеев, Мухин, Хабаров, братья Злоказовы и др.

Особенно оживилась хлебная торговля в Семипалатинске после открытия в 1886 г. пароходного сообщения по Иртышу. С открытием навигации скупленный за зиму хлеб на буксирных пароходах отправлялся по Иртышу в Омск или Тюмень для дальнейшего следования в Европейскую часть России и за границу. Летом 1887 г. из Семипалатинска в Тюмень было отправлено около миллиона пудов хлеба в 1892 г., в том числе 100 000 пудов пшеницы. Кроме того, на складах города хранилось от 300 000 до 400 000 пудов хлеба [6].

По обширности и разнообразию торговли Семипалатинск в XIX в. занимал одно из ведущих мест среди городов Западной Сибири. Даже Омск, второй по величине город Западной Сибири и резиденция генерал-губернаторства, по сравнению с Семипалатинском имел преимущественно административное значение. Быстрое развитие капиталистической промышленности в России и распространение сферы господства капитализма на Казахстан внесли значительные изменения в характер Торговли в Семипалатинске. С 80-х гг. XIX в. основными предметами внутренней торговли наряду со скотом, животноводческим сырьем и зерном становятся мануфактурные и другие изделия фабрично-заводской промышленности и ремесленного производства, которые привозились крупными торговцами из Москвы и Нижнего Новгорода, а менее состоятельными с - Ирбитской и Крестовской ярмарок. Некоторые крупные торговые фирмы имели филиалы в Семипалатинске, что позволяло им вести круглогодичную стационарную торговлю, сбывать через магазины и лавки в больших размерах товары фабрично-заводского производства - хлопчатобумажные ткани, сукно, металлические изделия, юфть, сафьян и др. В связи с постепенно развивавшейся конкуренцией между торговцами последние нередко продавали свои товары в городе на 10—15 % ниже цен, существовавших в розничной торговле.

К началу 1890-х гг. Семипалатинск превратился в один из самых крупных центров внутренней и внешней торговли, куда стекались купцы не только из России, Средней Азии и Казахской степи, но

из городов западного Китая и других стран, стал важным связующим звеном в рыночных отношениях между городской промышленностью и сельской местностью, а также между отдельными частями обширного верхнеиртышского региона.

Вторая половина XIX века в истории России характеризовалась быстрым развитием капиталистических отношений. В связи с этим возросла и роль Семипалатинска как торгового и административно-политического центра, через который проходила примерно четвертая часть всего товарооборота Сибири со Средней Азией. Географически выгодное положение города, расположенного на стыке Сибири и Казахского края у крупной водной артерии, позволило ему стать и важнейшей речной пристанью на верхнем Иртыше. В последнюю четверть XIX в. в городе был создан ряд предприятий по первичной обработке сельскохозяйственного сырья мельниц, кожевенно-обувных, овчинно-шубных, мыловаренных и других заводов. Однако преобладающая часть городского населения по-прежнему занималась сельским хозяйством и мелкой торговлей. Хлеб у крестьян скупали осенью и зимой местные торговцы, складировали его, а с открытием навигации буксирных пароходах отправляли вниз по Иртышу до Омска или Тюмени, откуда отгружали в Европейскую Россию за границу. В 1900 г. в Семипалатинске было закуплено 380 тыс. пудов пшеницы, около 500 тыс. пудов пшеничной муки и 30 тыс. пудов овса [7].

Быстрый рост товарного земледелия, удобные пути подвоза и рынки сбыта способствовали созданию в городе таких крупных мукомольных производств акционерных мукомольных обществ, как Мусин и компания, Красильников и компания, Плещеев и компания, поглотивших мелких скупщиков и держателей мельниц. К 1907 г. на паровых мельницах работало 280 рабочих и было произведено пшеничной муки 2 014 710 пудов на сумму 2 198 986 руб. [8]. К 1908 г. численность рабочих возросла до 350 человек, а производство пшеничной муки увеличилось до 3 000 000 пудов в год [9].

С ростом товарного оборота в городе стали развиваться капиталистические формы кредита, предоставляемого банками и другими кредитными учреждениями. Городской банк был открыт в Семипалатинске в 1887 г. Стремительный рост его оборотов наглядно свидетельствовал об увеличении товарно-денежных операций в городе и в области. Обороты Семипалатинского государственного банка с 19,9 млн. руб. в 1893 г. выросли до 35 млн. руб. в 1905 г. [10]. Главную клиентуру банка составляла торгово-ростовщическая буржуазия, поэтому деятельность банка была связана преимущественно со сферой товарного обращения. В связи со значительным увеличением торговли скотом и сырьем с 1894 г. ежегодно открывалось отделение Государственного банка на Куяндинской ярмарке, обороты которого быстро росли. В 1894 г. они составляли 1,1, в 1896 - 2,5 млн. руб. В 1898 г. в городе открыл отделение один из крупнейших банков Петербурга – Сибирский торговый, занимавший ведущее место в кредитовании торговых операций за Уралом. Еще более выросла роль Семипалатинска в экономической жизни края после открытия Сибирской железной дороги.

Литература

1. Абрамов Н. Областной город Семипалатинск. – Записки РГО. – 1861, кн.1.
2. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алма-Ата.1966.
3. Кабо, Р. М. Города Западной Сибири: Очерки социально-экономической географии (XVII первая половина XIX в.) / Р. М. Кабо. - М.: Госуд. изд-во геогр. лит-ры, 1949. - 213 с.
4. Михайлов М. Области сибирских киргизов и Семипалатинская область. Спб., 1867,с.б.
5. Обзор Семипалатинской области за 1897 г.
6. Касымбаев Ж. Роль Восточного Казахстана в развитии торговых отношений в конце XIX века. //Известия АН КазССР. Сер.общ.наук. 1976, №5.
7. Обзор Семипалатинской области за 1900 г.
8. Обзор Семипалатинской области за 1907 г.
9. Обзор Семипалатинской области за 1908 г.
10. Обзор Семипалатинской крепости за 1903,1904,1905 г.

САУДА ҚАТЫНАСТАРЫ СЕМЕЙ 19 - 20 ҒАСЫРДЫҢ

Т. Ахметжанов

Мақала сауда және басқа да өңірлерімен экономикалық қарым-қатынастарды дамыту Семей тарихи маңызын зерттейді.

The article examines the historical significance of Semipalatinsk in the development of trade and economic relations with other regions.

УДК327:314.1

Ф.З.Ражепаева

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск

ТЕРРИТОРИЯ, ЧИСЛЕННОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНОВ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

***Аннотация:** в статье представлены материалы об отношении граждан государств-членов к вступлению в Евразийский союз, об экономическом и людском потенциале ЕАЭС, показана численность и национальный состав Республики Армения, Республики Беларусь, Российской Федерации, Республики Казахстан и Киргизской Республики по материалам последних переписей населения.*

***Ключевые слова:** Евразийский экономический союз, перепись населения, динамика численности населения, национальный состав, государства-члены ЕАЭС.*

Одной из основных тенденций мирового развития в настоящее время является интеграция. Весь мир сегодня состоит из различных интеграционных торгово-экономических, валютных, таможенных и политических объединений.

Идея создания подобного экономического объединения на территории бывшего советского государства принадлежит Первому Президенту независимого Казахстана Н.А. Назарбаеву, с которой он выступил в 1994 году перед студентами Московского государственного университета имени М. Ломоносова[3, с.32].

Призыв Н.А. Назарбаева к созданию Евразийского союза не является возвратом к Советскому Союзу. Нурсултан Абишевич видел в данном Союзе кооперацию с ближайшими соседями, имеющими многолетний опыт совместного сотрудничества в годы советской власти. Деятельность Евразийского экономического союза (ЕАЭС) должна была строиться на основе равноправного сотрудничества независимо от экономического потенциала и величины страны, входящей в него.

Путь к ЕАЭС был непростым и длительным. Потребовалось почти 20 лет, прежде чем государства – члены Таможенного Союза и Единого экономического пространства перешли на новый уровень интеграции, образовав Евразийский экономический союз. В январе 2015 года к нему присоединилась Армения, а в середине этого же года Киргизская Республика. В настоящее время в его состав входят Россия, Белоруссия, Казахстан, Армения и Киргизия.

Согласно ст. 4 «Договора о Евразийском экономическом союзе», подписанном в г. Астана 29 мая 2014 г. (с изменениями и дополнениями от 10 октября, 23 декабря 2014 г., 8 мая 2015 г.) основными целями Союза являются: «создание условий для стабильного развития экономик государств-членов в интересах повышения жизненного уровня их населения; стремление к формированию единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов в рамках Союза; всесторонняя модернизация, кооперация и повышение конкурентоспособности национальных экономик в условиях глобальной экономики»[1].

Несмотря на высокие цели не все граждане, входящих в Союз стран, положительно отнеслись к вступлению в ЕАЭС. Наибольшую поддержку идее вступления своей страны в состав Евразийского союза оказали граждане Республики Казахстан и Республики Беларусь. По данным социологических опросов 84% населения Казахстана поддерживают участие страны в Таможенном союзе и ЕАЭС. Доля противников евразийской интеграции в стране составляет около 4%. В Республике Беларусь членство в Евразийском Союзе поддержали 67% жителей страны, а чуть более 6 % респондентов высказались против вхождения в него. По данным опроса 2013 года выбор в пользу «евразийского вектора» сделали 75-86% жителей Армении, а 19% высказались за участие в интеграционных проектах с Европейским союзом. Отношение граждан Киргизии к вступлению в Евразийский союз

изначально было неоднозначно. Связано это с резким падением роста ВВП, сокращением внешней торговли, инфляцией национальной валюты, которые наступили в стране после вступления Киргизской Республики в 1998 году во Всемирную торговую организацию. Но к февралю 2015 года ситуация изменилась. 76% населения высказались за вступление страны в Евразийский экономический союз и 14% - против [12].

Каждое государство, вошедшее в состав Евразийского экономического союза, имеет свои особенности: территорию, численность населения и этнический состав, а также определенный экономический потенциал.

Общая территория стран, входящих в ЕАЭС, составляет в настоящее время 20 285 892 кв. км или 14% мировой суши. Самую большую площадь в данном союзе занимает Российская Федерация (17 125 187 кв. км суши), затем по размерам площади (по убывающей) идут Республика Казахстан (2 724 902 кв. км), Республика Беларусь (207 560 кв. км), Киргизская Республика (198 500 кв. км) и Республика Армения (29 743 кв. км) [10].

На сегодня общая численность населения стран участниц превышает 182,7 млн. жителей, а ВВП чуть менее 3 трлн. долларов США. Ключевым звеном в данном интеграционном объединении является Россия. На её долю приходится 80,4% населения Союза и 88,6% общего ВВП. Второе место по обоим показателям занимает Казахстан (9,6% и 8% соответственно).

Кроме того, значимую роль Российской Федерации в Евразийском союзе определяет и географический фактор. Удобное географическое положение России позволяет ей иметь транспортные коммуникации, через которые члены Союза могут связаться с рынками Западной Европы и Балтии.

Страны Союза в настоящее время имеют огромный экономический потенциал. ЕАЭС занимает 1-е место в мире по добыче нефти, 2-е – по добыче газа, 3-е – по производству чугуна, 4-е – по производству электроэнергии. Евразийское объединение производит 34,3% всего мирового объема калийных удобрений, 25% подсолнечника, 18% сахарной свеклы, 7% мирового производства молока, 9,6% зерна, 11% картофеля. 7,9% мировой протяженности железных дорог приходится на страны Союза [13].

Интересно сравнение территории и населения Евразийского экономического союза с территорией и населением другого крупного интеграционного объединения – Европейским союзом (ЕС). По состоянию на 1 января 2015 года на территории стран, входящих в состав ЕС (4324 782 кв. км) проживало 508 млн. 200 тысяч человек [5], а в ЕАЭС (20 285 892 кв. км) - 182,5 млн. жителей. Плотность населения в ЕС составляет 117 чел., а в ЕАЭС – 9 чел.

Таким образом, численность населения стран-участниц Евразийского экономического союза почти в шесть раз меньше, чем у Евросоюза при большей в 4,6 раза территории государств ЕАЭС и их уникальном ресурсном потенциале, что, конечно, же не может не беспокоить западные государства – члены ЕС.

Население – это главная производительная сила страны, любого интеграционного объединения и одновременно население – это основной потребитель продукции и услуг. Рост производительности труда, эффективное развитие производства во многом зависит от человеческого фактора, численности и размещения населения.

Поэтому, на наш взгляд, количественные характеристики населения являются важными факторами развития не только отдельных государств, но и интеграционных объединений.

Россия – шестая в мире страна по численности населения. По данным последней Всероссийской переписи населения 2010 года, численность населения Российской Федерации составила 142,9 млн. человек, а на 31 декабря 2016 г. на территории страны проживало 146,8 млн. человек, но это уже с учетом населения Крыма и г. Севастополя [8]. Рост численности населения России составил 3,9 млн. чел.

Рассматривая национальный состав населения страны следует иметь в виду, что в соответствии с Конституцией Российской Федерации принадлежность людей к той или иной национальности в материалах переписи 2010 г. указывалась на основе самоопределения опрашиваемых и записывалась переписчиками только со слов опрашиваемых. В связи с этим, у 5,6 млн. человек в 2010 г. отсутствовали сведения о национальной принадлежности, но о 3,6 млн. человек удалось получить сведения об их национальности из различных административных источников, а у 2 млн. человек национальность так и не была определена.

Итак, на территории РФ согласно данным последней переписи населения, проживают представители более 180 национальностей. Самым многочисленным этносом являются русские, которые составляют 80,9 % населения страны от числа указавших национальность. Далее по

убывающей идут татары - 3,87%, украинцы - 1,41%, башкиры - 1,16%, чувашаи - 1,05%, чеченцы - 1,04% и армяне - 0,86% [8].

Сегодня в мире проживает около 12 млн. армян. Из них по данным последней переписи населения, проведенной на территории Армении в 2011 году, лишь 3018854 армян проживают на территории своей исторической родины, остальные расселены по территориям более 60 государств. Самое большое количество армян проживает на территории России, в государствах Европы, в США и на Ближнем Востоке.

По результатам переписи населения 2011 г., которые опубликованы на сайте Национальной статистической службы Республики Армения, очень четко прослеживается, что население страны моноэтническое, основная масса проживающих - представители титульной нации – армяне (почти 98,1%). Далее по убывающей идут езиды - 1,17 %, русские – 0,4 %, ассирийцы - 0,09 %, курды - 0,07 %, украинцы - 0,04 %, греки - 0,03 %, грузины – 0,02%, персы – 0,01% и к разряду прочих отнесены самые малочисленные народы, перечень которых в переписи населения не расшифрован - 0,05% [4].

Нас интересовало – проживают ли на территории данного государства представители татарского населения, которые, как и армяне, относятся к этнодисперсной группе народов, и которых достаточно много на территории других стран, входящих в состав Союза. В перечне национальностей их нет. Возможно они представлены в пункте «прочие», но тогда - это лишь единичные случаи.

Согласно официальному данным Национальной статистической службы Республики Армения, по состоянию на апрель 2016 года на территории страны проживало 2996.5 тыс. человек, что на 22 354 человека меньше, чем в год проведения переписи населения 2011 года. Сегодня Армения переживает демографический кризис, количество населения убывает уже на протяжении двух десятилетий. Данное обстоятельство, естественно, вызывает беспокойство у правительства страны, и они предпринимают определенные шаги по урегулированию ситуации. Особенностью данного государства является то, что большинство жителей Республики Армения составляют трудоспособные граждане. Это почти 68 % населения, среди них мужчины в возрасте 16-62 лет и женщины в возрасте 16-60 лет [9].

Последняя перепись населения в Киргизской республике была проведена в 2009 г. Согласно данной переписи на территории государства, вошедшего в Евразийский экономический союз в 2015 г., проживают представители более 80 национальностей. Основная масса населения – представители титульной нации – киргизы (3 804 788 чел., что составляет 70,95% от всей численности населения страны). Вторым по численности народом являются узбеки – 14,33%, далее по убывающей идут русские - 7,82%, дунгане- 1,09%, уйгуры - 0,91%, таджики- 0,86%, турки- 0,73%, казахи - 0,62%, татары- 0,59% [6].

В Республике Беларусь последняя перепись населения была проведена в 2009 году, по материалам которой в стране проживало 9503,8 тыс. чел., что на 541,4 тыс. чел. меньше по сравнению с переписью 1999 г.

Республика Беларусь также является многонациональным государством. По данным переписи населения 2009 года, на ее территории постоянно проживали представители около 140 национальностей и народностей. 84% жителей страны отнесли себя к коренной национальности – белорусам, 8,3 % – к русским, 3,1 % – к полякам, 1,7% – к украинцам. В десятку наиболее многочисленных национальностей страны также входят евреи (0,14%), армяне (0,09%), татары (0,08%), цыгане (0,07%), азербайджанцы (0,06%) и литовцы (0,05%) [7].

Последняя перепись населения в Казахстане также была проведена в 2009 г. По её данным на территории Казахстана проживало 16 009,6 тыс. человек. За период с 1999 по 2009 гг. численность населения страны увеличилась на 1028,3 тыс. человек или на 6,9%. Доля казахов в общей численности населения страны составила 10 098 600 чел. (63,1%), русских – 3 797 000 чел. (23,7%), узбеков – 457 200 чел. (2,9%), украинцев – 333 200 чел. (2,08%), уйгур – 223 100 чел. (1,4%), татар – 203 300 чел. (1,27%), немцев – 178 200 чел. (1,1%), других этносов – 721 700 чел. (4,5%). Численность казахов увеличилась по сравнению с предыдущей переписью населения на 26,0%, узбеков - на 23,3%, уйгур – на 6,8%. На 15,3% снизилась численность русских, на 49,5% - численность немцев, на 39,1% - украинцев, на 18,0% - татар и других этносов – на 4,8% [2].

Итак, по материалам последних переписей населения (2009 г. – в Белоруссии, Казахстане и Киргизстане; 2010 г. - в России, 2011 г. – в Армении) представители русской национальности проживают во всех государствах-членах Союза. Самое большое количество русских (кроме Российской Федерации) проживало в Республике Казахстан, а самый небольшой показатель численности русского населения прослеживается в Республике Армения. Наличие

представителей русского этноса на территории государств - членов Евразийского союза, на наш взгляд, является важнейшим фактором в политике Российской Федерации по укреплению взаимоотношений с Арменией, Белоруссией, Казахстаном и Киргизией.

Сравнивая десять самых многочисленных этносов, проживающих в государствах-членах Евразийского союза, следует отметить, что представители татарской национальности проживают всюду (кроме Армении), украинцы не представлены среди самых многочисленных этносов лишь в Киргизской Республике, а армяне - в Республике Беларусь, Республике Казахстан и Киргизской Республике. Казахи входят в число десяти многочисленных народов только в Киргизии. Национальный состав стран-членов Евразийского экономического союза обусловлен их историей и взаимоотношениями с соседними странами. В связи с открытием границ государств ЕАЭС и интенсификацией трудовой миграции, этнический состав населения в них будет постоянно меняться.

Огромные просторы Евразийского экономического союза, их человеческий потенциал, богатые природные ресурсы будут и дальше оказывать большое влияние на развитие всего обширного евразийского континента. Число государств-членов Союза будет расти, а значит будут расти территория и численность населения евразийского объединения, увеличится и её экономический потенциал, что в свою очередь будет влиять на её политический авторитет в мире.

21 декабря 2015 года на заседании Высшего Евразийского экономического совета (ВЕЭС) главы государств ЕАЭС наряду с другими многочисленными вопросами приняли решение о проведении в 2020 году переписей населения в странах Союза. Данный факт на, наш взгляд, позволит проводить в будущем более точные сравнения по вседемографическим показателям государств-членов Евразийского экономического союза [11].

ЛИТЕРАТУРА

1. Договор о Евразийском экономическом союзе (г. Астана, 29 мая 2014 года) // Бюллетень международных договоров РК. – 2015. - № 2.
2. Итоги национальной переписи населения 2009 года [Электронный ресурс]. - Режим доступа :URL: <http://www.nomad.su/?a=3-201011150038> (дата обращения: 02.02.2017), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.
3. Назарбаев Н. А. Евразийский союз : идеи, практика, перспективы.1994-1997 / Н. А. Назарбаев. - М. : Фонд содействия развитию соц. и полит. наук, 1997. - 480 с.
4. Население Армении [Электронный ресурс]. – Режим доступа :URL : <http://am.spinform.ru/people.html> (дата обращения : 02.02.2017)), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.
5. Население ЕС составляет 508,2 млн. человек : больше всего - в Германии и Франции [Электронный ресурс] // Европейская правда. - 2015. – 10 июля. – Режим доступа :URL : <http://www.euointegration.com.ua/rus/news/2015/07/10/7035775/> (дата обращения : 02.02.2017)), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.
6. Население Киргизии [Электронный ресурс]. – Режим доступа :URL: <http://www.turkaramamotoru.com/ru/Население-Киргизии-176031.html> (дата обращения : 01.02.2017),), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.
7. Населения Республики Беларусь (итоги переписи 2009 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :URL : <http://voeto.ru/nuda/naseleniya-respubliki-belaruse-itogi-perepisi-2009-goda-i-yipo/main.html> (дата обращения : 01.02.2017), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.
8. Население России : численность, динамика, статистика [Электронный ресурс]. – 01.02.2017. - Режим доступа : URL: <http://www.statdata.ru/russia> (дата обращения : 02.02.2009), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.
9. Результаты переписи населения 2011 года Республики Армения (показатели Республики Армения) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :URL: <http://armstat.am/ru/?nid=517> (дата обращения : 02.02.2017), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.
10. Страны Евразии [Электронный ресурс]. – Режим доступа :URL : <http://geography-a.ru/eurasia/stranyi-evrazii> (дата обращения: 30.01.2017), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.
11. Таможенный Союз, Единое экономическое пространство и Евразийский экономический союз (ТС, ЕЭП и ЕАЭС) [Электронный ресурс]. – 2016. - Режим доступа :URL: <http://mfa.gov.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/kazakhstan-i-integratsionnye-protsessy/tamozhennyj-soyuz> (дата обращения: 03.02.2017)), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.

12. Члены Евразийского Экономического союза, братья ли нам? [Электронный ресурс]. – Режим доступа :URL : <http://www.istmira.com/novosti-istorii/12667-chleny-evraziyskogo-ekonomicheskogo-soyuza-bratya-li-nam.html> (дата обращения : 30.01.2017)), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.
13. 8 малоизвестных фактов о евразийском экономическом союзе [Электронный ресурс]. – Режим доступа :URL: <https://vlast.kz/politika/16143-8-maloizvestnyh-faktov-o-evrazijskom-ekonomiceskom-souze.html> (дата обращения : 31.01.2017), свободный. - Загл. с экрана. - Яз. рус.

**ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚҚА МҮШЕ – МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ
ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ САНЫ, АУМАҒЫ
Ф.З.Ражепаева**

Мақалада Еуразиялық одаққа кіретін мүше- мемлекеттердің азаматтарының қатынасы жөнінде, ЕАЭО - тың экономикалық және адам потенциалы жөнінде материалдар ұсынылған, соңғы халық санағының материалдары бойынша Армения Республикасы, Беларусь Республикасы, Ресей Федерациясы, Қазақстан Республикасы және Қырғыз Республикасының халық саны және ұлттық құрамы көрсетілген.

**TERRITORY, POPULATION AND ETHNIC COMPOSITION IN THE MEMBER STATES
OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION
F.Z. Razhepaeva**

The article presents materials about attitudes of the member states' citizens towards joining the Eurasian Union, the human and economic potential of the EAEU; illustrates the population's size and ethnic make-up of the Republic of Armenia, the Republic of Belarus, the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan and the Republic of Kyrgyzstan according to the recent population census.

ӘОЖ: 930.2:003.072

М.С.Саулембекова

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

**XIX ғ. СОҢЫ - XX ғ. БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАР –
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ**

Мақала XIX ғ. соңы - XX ғ. басында елімізде шығарылып тұрған ұлттық мерзімді басылымдарды – Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде саралауға арналған. Мерзімді басылымдар қазақ қоғамына біртіндеп еніп, кейіннен сол қоғамның ажырамас біртұтас бөлігіне, өмір айнасына айналған ұлттық баспасөз халқымыз өткен тарихи жолдарды саралау, оның ұлттық құндылықтарын бағамдау мақсатында басты тарихи дереккөз болып табылатыны айқындалады.

Түйін сөздер: Мерзімді басылымдар, дереккөз, «Айқап» журналы, «Қазақ» газеті, «Қазақстан» газеті, «Серке» газеті, «Бірлік туы» газеті, «Алаш» газеті.

Қоғамда болып жататын оқиғалар бойынша негізгі дерек көздерінің бірі – мерзімді баспасөз. Қай кезеңде болмасын, қоғамда болып жатқан жаңалықтар мен қалыптасқан ахуалды баяндап, адамзатты белгілі бір ортақ ұлттық мүдде жолында қызмет етуге үндейді.

Қазақ халқының ұлттық мерзімді басылымдардың пайда болуы ел өміріндегі елеулі оқиғалардың бірі болды. Мерзімді басылымдар қазақ тарихының баға жетпес дерек көзіне айналды. Белгілі бір мерзімде қазақ тілінде шығып тұрған басылымдардың пайда болып ел арасына таратылуы қазақ өмірінде ерекше қоғамдық құбылыс болып, өзіндік із қалдырды. Ұлттық басылымдар туралы біраз зерттеулер арналғанымен, біздің мақсатымыз, сол басылымдардың деректік ерекшеліктерін ашуға, олардан алынған мәліметтердің ғылыми құндылықтарын анықтауға болып табылады.

Қазақ тіліндегі мерзімді баспасөздердің күні бүгінге дейін толық библиографиялық

көрсеткіштері жоқ. Ал, бұл газет-журналдарды ақтарып, мазмұнымен толық танысатын болсақ, олар Қазақстан тарихынан толып жатқан соны деректер бергені даусыз. Қазақ тілінде ертеректе шыққан газет-журналдарын тауып пайдалану үшін қиындықпен түсетін бір себебі - мерзімді басылымдардың кітапхана қорымен мұрағатта түгел сақталмағаны.

Патша өкіметі жергілікті ұлт тілінде мерзімді басылымдарды шығаруға рұқсат беруі ең алдымен отаршылдық саясатын күшейте түсу, оның бұйрық-жарлықтарын халықтардың ана тілінде жариялап, сөзсіз орындату, сондай-ақ оның ресми көзқарастарын халық арасында кең таратып, қол астындағыларды шексіз бағындырып ұстау мақсатымен шығарылды. Алайда патша үкіметі тарапынан көзделген мақсатқа қарамастан, заңдарын, жарлықтарын жариялай отырып, оның отаршылдық саясатын уағыздай отырып, бұл органдар сонымен қатар өз беттерінде тарихи мәселелерді көтеріп отырып, мал шаруашылығы, мектептер туралы, қазақ халқының тарихына, тіліне, әдебиетіне, этнографиясына, археологиясына арналған мақалалар басылып тұрды.

Патшалық Ресей қол астындағы ұлттар тіліндегі шыққан газет-журналдарда басылған мақалалардың түгелге жуығы библиографияға түсірілмегенін ескерсек, қазақ тіліндегі библиография тіпті болмаған. Бұл жұмыс тек кейінгі кезде ғана қолға алынып, қазақ халқының мәдени өмірін, тарихи даму жолындағы өзгерістерді талдап, зерттеуде жұмыстар атқарылып, түрлі энциклопедиялар мен библиографиялармен жинақтар шығарылды.

Таптық идеология үстемдік құрған кезеңде басапасөз биліктің үгітшісі, насихат құралы болып келгені тарихи шындық. Себебі, өз заманының билігін діттеген идеологияның қатаң қалыбына түсірілген басапасөзде шынайы қазақ қоғамының бейнесі көрінбеді. Осындай қиын кезеңде библиографиялық көрсеткіш жасаған алғашқы қарлығашы Ү.Сұбханбердина болды [1]. Бұл жөнінде ғалым Қ.Ергөбек былай дейді: «Қазақтың қарғадай қызы, Қазақ КСР Ғылым академиясы ғылыми кітапханасының библиографы Үшкілтай Сұбханбердинаның «Түркістан уәлаятының газеті», «Дала уәлаятының газеті», «Айқап» сынды Қазан төңкерісіне дейінгі ағымдағы басапасөз материалдарына ден қойып, елеулілерін жинап, библиографиялық көрсеткіш тізе бастаған ...ұлтшылдық басылым деген жаламен жабық жатқан қазақ басапасөзі материалдарын одақ бойынша кітапханалар мен архивтерден іздестіруге қызу кірісіп кетті. Енбегі жеміссіз болған жоқ. «Айқап» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар» (1961), «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді басапасөзіндегі материалдар» (1963) деп аталатын, мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш кітаптары жарық көрді [2].

Осы библиографиялық көрсеткіштердің жарыққа шығу жөнінде «Қазақстан мұғалімі» газетінде «Айқап туралы еңбек» атты сын мақалада Б.Кенжебаев: «Қазақ тілінде революциядан бұрын шыққан кітаптарда, газет-журналдарда көптеген мақала, хат-хабар жарияланған, елеулі мәселелер қозғалған. Қазақ халқының өткен-кеткені, тарихы туралы, сол кездегі саяси, шаруашылық, мәдени жағдайы, әдет-ғұрпы, салт-санасы, ізгі тілек арманы туралы толып жатқан дәл, айқын ақпар деректер берілген, талай құнды ой-пікірлер айтылған. Ал, осындай деректерді, құнды ой-пікірлерді біздің бүгінгі оқушыларымыз бен зерттеушілеріміздің, ғылыми қызметкерлеріміздің бәрі бірдей жете біле бермейді. Себебі, бізде қазақ тілінде революциядан бұрын шыққан газет-журналдар бетінде жарияланған мақалалар мен хат-хабарлардың библиографиялық көрсеткіштері жоқ», – деп бағасын берген [3].

Қазақ басапасөзінің тарихын зерттеуде елеулі қателіктер, үлкен кемшіліктер болды. Б. Кенжебаев қазақ басапасөзінің тарихына арнап 50-жылдардың басында «Қазақ басапасөзі тарихынан» атты еңбегінің маңызы айрықша. [4].

Тәуелсіздік алып, төл тарихымызды объективті тұрғыдан қайта жазуға мүмкіндіктің тууына байланысты ұлттық дерек көздеріне, оның ішінде, қазақ басапасөзіне деген жаппай қызығушылық қайта жанданды. Ұлт тарихының «ақтаңдақ» беттерін толтыру мақсатында мұрағат деректерімен қатар қазақ басапасөздерінде берілген материалдар тарихи қазынаны толықтыра түсетін ең құнды дерек көзі болып табылады.

Қазақ басапасөзін тарихи дерек ретінде, әсіресе, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстан тарихы үшін бағалы дереккөз ретінде деректанушы- ғалым Қ.Атабаевтың іргелі еңбектерін атап өту қажет. Оның еңбектерінде көрсетілген мерзім арасындағы ұлттық басылымдармен қатар, өңірлік газет-журналдардың атқарған қоғамдық-саяси бағыттары мен қызметі, дамуы және жағдайы, ең алдымен өзі өмір сүріп, қызмет еткен қоғам туралы қазіргі зерттеушілер үшін қазақ басапасөзінің тарихи дерек ретінде сұранысқа енгендігін жан-жақты қарастырады [5].

Х.Тұрсұн «XX ғ. алғашқы ширегінде жарық көрген қазақ тілді “Қазақ” (Орынбор), “Сарыарқа” (Семей), “Бірлік туы”, “Сана”, “Ақ жол”, “Шолпан” (Ташкент), өзбек тіліндегі “Улұғ Туркистон”, “Кенгаш”, “Хуршит”, “Наджот”, “Турон”, “Тарракий”, “Ойна” (“Айна” –Х.Т.)

басылымдарында ұлттық элита өкілдерінің қоғамдық-саяси, әлеуметтік экономикалық мәселелерді көтерген құнды мақалалар жарық көрді» - деп атап көрсетеді [6; 9 б.].

Ұлттық басылымдардың тарихын зерттеуші ғалым Ү.Субханбердина көрсетіп бергендей «Революциядан бұрын қазақ тілінде 14 газет, бір журнал шыққан. Олар: “Түркістан уалаятының газеті” (1870-1882), “Дала уалаятының газеті” (1888-1902), “Серке” (1907), “Бірлік туы” (1917), “Қазақ газеті” (1907), “Дала” (жылы белгісіз), “Қазақстан” (1911-1913), “Ешім даласы” (1913), “Қазақ” (1913-1918), “Айқап” (1911-1915), “Алаш” (1916-1917), “Сарыарқа” (1917), “Ұран” (1917), “Үш жүз” (1917), “Тіршілік” (1917)”, — дейді [7; 124 б.].

XIX ғасырдың соңында «Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газеті» атты екі басылым шығып тұрды. «Түркістан уалаяты газеті» 1870 жылы сәуірдің 28-інде (ескі стиль бойынша) Ташкент қаласында жарық көрген бұл газет, тек қана қазақ тілінде емес, жалпы Ресей қол астындағы түркі халықтары тілінде шыққан алғашқы басылым болды [8; 71 б.]. «Түркістан уалаяты» газеті әуел баста «Туркестанские ведомости» газетіне қосымша ретінде шыға бастады. Алғашқыда ол айына төрт рет, оның екі нөмірі өзбек тілінде және екі нөмірі қазақ тілінде шықса, кейін келе орыс тіліндегі газеттен бөлініп шығып, қазақ және өзбек тілдерінде шығарылды [9; 154 б.].

Патша өкіметі тарапынан қазақ тілінде шығарылған келесі және соңғы ресми газет «Дала уалаяты газеті» болды. Ол Омбы қаласында, 1888 жылдың 1 қаңтарынан бастап, 1902 жылдың 12 сәуіріне дейін шығып тұрды. «Дала уалаяты газетінің» дүниеге келуі 1882 жылы құрамына Ақмола, Семей және Жетісу облыстары кірген, Дала генерал-губарнаторлығының құрылуымен байланысты. Өйткені, баспасөз жөніндегі басқарма «Дала уалаяты газетін» жергілікті халықты үкімет бұйрықтарымен таныстырып отыру үшін шығарылып тұруға рұқсат етті [8; 86 б.]. Аталмыш екі газет патша әкімшілігінің Қазақстандағы ресми басылымы болып, өлкедегі халықты орталықтың бұйрықтарымен таныстырып тұруға міндеттеді. Дегенмен, олар XIX ғасырдың соңына қарай қазақ даласында болып өткен сан-алуан қоғамдық құбылыстарды бейнеледі және қазақ халқының XX ғасыр басында кішігірім ренессанстық ояну дәуірін бастан өткергенін растайды.

1905 жылға қарай бірқатар жаңа газеттер мен журналдар пайда болды. Алғашқы бейресми газет шығару мәселесі, тек 1907 жылы ғана мүмкін болды. Осы жылдың көктемінде «Қазақ газеті» мен «Серке» жарық көрді. Бұл екі газеттің де өмірлерінің тым қысқа болуына байланысты тарихқа берер дерегі мол болмағанымен, алғашқы бейресми ұлттық басылым ретінде жарық дүниеге келгендігін білдіріп, өздерінің зорлықпен тұншықтырылуы арқылы болса да, соңынан келер ұлттық басылымдарға сабақ болған «Қазақ» газеті мен «Серке» халық жадында қалуға тиіс.

1907 жылы қазақ зиялыларының бір тобы Петерборда редакторы Әбдірашид Ибрагимұлы болған «Серке» газетін шығара бастады. Бұл газеттің екінші нөмірінде Міржақып Дулатұлының «Біздің мақсат» деген мақаласы жарияланды. Патша тыңшылары газетті «қазақ халқын барлық үкімет орындары мен өкілдеріне қарсы қоздырушы» үндеу ретінде қарап, жауып тастады. 1907 жылы наурызда Троицкіде бірінші нөмірі шығысымен тыйым салынған «Қазақ газеті» жарық көрді.

1911 жылы Троицкіде «Айқап» журналының бірінші нөмірі жарық көрді. Ол қазақтың тұңғыш қоғамдық-саяси және әдеби журналы болды. Журналдың редакторы мен идеялық дем берушісі Мұхаммеджан Сералин болды. Журнал әдебиеттің дамуы мен қазақ әдеби тілінің қалыптасуына үлкен үлес қосты, онда ауыз әдебиеті, этнография, тарих жөніндегі зерттеу мақалалар жарияланды. Журнал 1911 жылдың қаңтарынан 1915 жылдың қыркүйек айына дейін Орынбор губерниясының Троицк қаласында шығып тұрды [9; 155-156 бб.]. «Айқап» журналының дерек көзі ретіндегі ерекшелігі, қазақ даласында дәстүрлі рухани жақындыққа негізделген, түземдік-далалық басылымның бір түрі болуында. Тұңғыш журналдың неліктен «Айқап» атануы туралы М.Сералин: «Біздің қазақтың неше жерде «қап» деп қапы қалған істері көп. «Қап» дегізген қапияда өткен істеріміз көп болған соң журналымыз да өкінішімізге ылайықтап «Айқап» болды» дейді [8; 166 б.].

Қаржының тапшылығынан ол алғашқы жылы айына бір реттен, кейде шағын көлемді болып жарық көрді. Жәрдемшілер көбейіп және қаржыға ие болғаннан кейін, яғни 1912 жылдан бастап журнал айына екі реттен, 12-24 бет көлемде шықты. Қ.Бекқожиннің дәлелдеуінше «Айқаптың» тиражы 1000 дана болған. Жалпы, журналдың 5 жыл ішінде 89 саны жарық көрген [10].

Бірінші бетіне елдің ішкі өмірінде болған жаңалықтар, ресми хабарлар, екінші, үшінші беттерінде “Ашық хат” деген айдарымен оқырмандар хаттарын жариялаған. Проблемалық мақалалар (жер туралы, съезд, сайлау т.б. тақырыптар) бойынша 4-6 беттеріне орналасқан. “Фельетон”, “Хабарлар” бойынша айдарымен материалдар журналдың орта тұсынан орын алған. Ал шетел жаңалықтарынан, көңіл айтулар мен басқармадан ескертулерді, жаңа кітап туралы рецензияларды журналдың соңғы беттерінен оқуға болатын.

“Айқап” өз кезі үшін үздік журнал болды. Оның әр санын жұрт асыға күтті. Оған

Қазақстанның барлық облысынан және Астрахань губерниясына қосылған Бөкей орталық- тарымен мен Кавказ округіне қарайтын Маңғыстау, Атырау, Оралдан үзбей хат келіп тұрды. Әсіресе, Ақтөбеден, Қотанайдан, Қыдылжардан, Торғайдан, Көкшетаудан, Қарқа-ралыдан, Семейден, Аягөзден, Қапалдан, Шиелден, Қызылордадан, Жамбылдан, Шымкенттен, Зайсаннан мақала жиі жарияланды.

Қазақтардың рухани өмірі тарихына 1911 жыл тұңғыш ұлттық бейресми мерзімді басылымдар шыққан жыл ретінде енді. Сол жылдың қаңтарынан бастап қазақ тіліндегі бірінші журнал “Айқап”, шықса, наурызынан бастап “Қазақстан” газеті шыға бастады. Бұл басылымдар туралы кеңестік тарихнамада біршама айтылды. Дегенмен олардың дерек көзі ретіндегі маңызы мен ерекшеліктерін, олардан алынған мәліметтердің ғылыми құндылықтарын анықтау үшін, жалпы газет-журналдардың пайда болуының алғышаттары, тарихи жағдайларымен қатар, нақты басылымның дүниеге келу тарихын зерттеудің де маңызы үлкен.

М. Сералиннің 1906 жылдан бастап газет шығармақ болған бірнеше әрекеттері сәтсіз аяқталды. Тек, 1911 жылдың басына қарай ғана журнал шығару мүмкін болды. “Алты миллиондай халықтың ортасында бір журналдың яки бір газеттің жоқтығы” М. Сералинді тәуекелге бел байлап, журнал шығаруды бастауға итермелеген. Көптеген адамдар журналдың үзбей шығып тұруына өз үлестерін қосты. М. Сералиннің “Айқап” журналын шығарып тұруға көмектескендердің ішінен бірінші етіп Сосновскийді атағандығын көреміз. 1907 жылы шыққан “Қазақ газетін” шығарушы да Ш.Сосновский болғандығы белгілі. Шмуль Сосновский, ұлты еврей. Троицкі қаласының мешаны, алты жылдан астам Троицкіде шығып тұрған “Степь” газетінің редакторы болған [11; 102 б.].

1911 жылы наурыз, мамыр айларында орыс баспаханасынан «Қазақстан» газеті шыға бастады. Редакторы Сағынгерей Бөкеев. Газетті шығарушылар екі нөмері жарық көргеннен кейін редакцияны Орда қаласынан Орал қаласына көшіреді, оған патша әкімшілігінің цензурасыз шыққан басылымның әр мақаласына кінә тағып, авторларды қуғындауы себеп болған.

Редакция ұжымы Оралға көшіп келген соң Мұтиғолла Тухватулин, Ғабдолла Тоқай, Камин Тухватуллин, Мұхамед-Ғали Мусин сияқты татар қайраткерлерінің араб әрпімен өз тілдерінде газет, журнал шығарып тұрған баспаханасын несиеге сатып алады. Қарыздан бірден құтылу оңайға түспейді. Соның зардабынан редакция қызметкерлері газет шығарудың орнына үш-төрт ай бойы жекелеген мекемелер мен адамдардың заказдарын орындау үшін асыл уақыттарын кетіреді. Ақыры қарыздан құтылудың басқа амалдары болмаған соң, елден газеттің тұңғыш санына байғазы сұрап, ақша жинайды. Басылымның үш жыл ішінде 18 нөмірі жарық көрді. Оның кейбір нөмірлерінде орыс, казак, татар тілдерінде жазылған материалдар жарияланған. Газет 1913 жылы жабылады.

Ұлттық баспасөздің дамуында Орынбор мен Торғайда 1913-1918 жылдар аралығында Ахмет Байтұрсынұлының редакторлығымен шығып тұрған «Қазақ» газеті ерекше рөл атқарды. Газеттің негізгі міндеттері қазақ халқының мәдениетін көтеру, қазақтың әдеби тілі мен әдебиетін дамыту болды. 265 саны жарық көрді. «Қазақты» дүниеге келтірген және оның тұрақты авторларының қатарында Алаш қозғалысының халық таныған жетекшілері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сияқты қайраткерлер болды. Осы азаматтар мен олардың сенімді серіктері «Қазақ» газетін жалпыұлттық басылым дәрежесіне көтерді [12; 26 б.].

Орынбор қаласында шығармақ болғандығын зерттеушілер мынадай факторлармен түсіндіреді: біріншіден, Орынбор шығыс пен батысты жалғастырып тұрған ірі мәдени-сауда орталығы, екіншіден, онда араб графикалы, қазақ тілінде газет шығару қолайлы бірнеше татар баспаханалары бар. Көп ұзамай Орынбор қазақ зиялаларының бас қосатын ордасына айналды.

1913 жылы қыркүйектен Петропавлда татар және қазақ тілінде «Есіл даласы» атты газет шыға бастады. Оған жылдың соңында «революциялық идеяларды таратқаны» үшін тыйым салынды. 1916 жылдан 1917 жылдың соңына дейін Ташкентте К.Тоғысов басшылық жасаған, апталық «Алаш» газеті шығып тұрды. 1917 жылғы Ақпан революциясынан кейін әр түрлі бағыттағы бірқатар газеттер мен журналдар шыға бастады. Маусым айынан бастап Семейде апталық басылым «Сарыарқа», Оралда «Ұран» газеті, Семейде «Абай» әдеби журналы мен «Халық сөзі» газеті, Ташкентте пантүріктік және жәдит бағытындағы екі басылым – бас редакторы Мұстафа Шоқай болған «Бірлік туы» мен «Жас алаш» газеті, Ақмолада «Қазақ» газетіне жақын позиция ұстанған «Тіршілік» газеті шығып тұрды.

«Бірлік туы» газетінің ерекше атап айтар бір бағыты бірлікті ту ету болды. Ол Түркістан автономиясын құруды қолдады. Ұлт бостантығын баянды ету мәселелері басылым беттеріндегі «Түркістан автономиясы», «Екі талай күндер», «Мемлекет халі», «Қазіргі күй» атты мақалаларда анық көрінісін тапты [13].

“Сарыарқа” газеті әліде болса толық зерттеліп, бағасын ала қоған жоқ. Бодан елдің санасына

тәуелсіздік рухын сіңіріп, жұртты оятқан “Қазақ” газетімен үндес, бағыттас бұл басылым 1917-1918 жылдары Семей қаласында шығып тұрды. Газеттің жауапты шығарушысы – алаштың ардақты азаматы, соңынан кеңестік саясаттың құрбаны болған Халел Ғаббасұлы. “Сарыарқаның” көптеген мәселесі: Алашорда өкіметін құру, қазақ мемлекетін жасау, жоғалған елдікті қайта орнықтыру болды. Сондай-ақ, Алашорданың Семей тобының саяси бағдарламасы да осында басылғанды. Ең бастысы сол кездегі қазақ қайраткерлерінің іс-қимылдармен де осы газеттен танысуға болатын еді. “Сарыарқа” газетінде негізінде ел, жер, халық қамын ойлаған Ә.Бөкейханов, Х.Ғаббасұлы, Ж.Аймауытұлы, Т.Құнанбайұлы, М.Тұрғанбайұлы сияқты арыстардың жүрекжарды еңбектері жарияланып тұрған.

“Алаш” газеті 1916 жылы 26 қарашадан бастап 1917 жылдың ортасына шейін, Ташкент қаласында, аптасына бір рет шыққан. Редакторы Көлбай Тоғысов, шығарушысы Мәрием Тоғысова. “Түркестанский курьер” баспаханасында басылып тұрған. “Алаш” газетінің алғашқы санында “Россия қарамағындағы елдердің бірі болу үшін қазақ халқының шешетін мәселелері көшпелілік пен отырықшылық, оқу-ағарту ісін жөнге қою, Мемлекеттік Думаға қатысу, сот ісін жөндеу, әйел мәселесін көтеру, елдің-тұрмыс халін түзету” деген. Газетте Т.Жанбаевтың, Т.Жомартбаевтың, С.Дөнентаевтың, А.Баржақсин, Б.Майлин, Сәбира Әділхалық, Ж.Аймауытов пен М.Әуезовтың мақалалары кездеседі. Ү.Сұбханбердинаның дерегіне қарағанда Петербордағы Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада газеттің 22-санына дейін сақталған [7; 246 б.].

“Абай” журналы 1918 жылы “Абай” атты ғылыми, әдеби, шаруашылық журнал Абайға арналып, белгілі қазақ жазушысы Ж.Аймауытовтың редакторлық етуімен Семей қаласында шыға бастады. Негізінде бұл басылымды шығарушылар “Екеу” деген лақап атпен қол қоюшылар болған. Оның бірі журналдың ресми редакторы Ж.Аймауытов болса, екіншісі әдебиет майданына енді араласқан М.Әуезов еді.

Қай кезеңде болмасын қоғамдық санаға барынша ықпал ете отырып, адамзатты белгілі бір ортақ ұлттық мүдде жолында қызмет етуге үндейтін құрал – ақпараттық басылымдар, баспасөз болып табылады. Өйткені, баспасөздің маңызы мен қоғам дамуындағы атқаратын рөлі оның санымен емес, ұлттық мүддеге, ұлттық құндылықтарымызды насихаттауға бағытталған қызметімен өлшенетіндігінде.

Тарихшы ғалым Қ.Атабаев мерзімді басылымдардың деректік құндылығы жөнінде: «Ел тарихының жазба деректер тобына жататын мерзімді басылымдардың, оның ішінде ғасыр басында дүниеге келіп, бірі қысқа, бірі ұзақ өмір кешкен бейресми, ұлттық бағыттағы демократиялық басылымдардың ұлт тарихына байланысты берер мәліметтері, жеткізер деректері мол» [8; 246 б.], - деп көрсетеді.

Баспасөз – адамдарды тәрбиелейтін құрал ғана емес, онда жарық көріп жататын әдебиет, тарихи материалдар дүниені өзінше пайымдауға үйрететін, ұлттық болмысты қалыптастыратын киелі құдірет. Міне, осыған орай өз ұлттық болмысымызды жан-жақты танып, үйренуде алдыңғы кезекте төл тарихымызға, ана тіліне, діл мен дінімізге құрметпен қарап, халқымыздың бүкіл адамзаттық өркениетке қосқан үлесін әлемге таныту отандық тарих ғылымының кезекті міндеті болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сұбханбердина Ү. Айқап. / Құрастырушылар: Ү. Сұбханбердина, С. Дәуітов. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 368 б.; Соныкі. «Дала уалаятының газеті». - Алматы: Ғылым, 1995. - 216 б.;
2. Ергөбек Қ. Тоғысқан тағдырлар. // Алматы ақшамы. 20.03.2014ж.
3. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар (әдебиеттану сын әлемі) төртінші кітап. - Алматы: «Қазығұрт», 2003. - 95 б.
4. Кенжебаев Б. Қазақ баспасөзінің тарихынан: Тарихи очерк. – Алматы: Қазмембаспасы, 1950. – 37 б.
5. Атабаев Қ. Мерзімді басылым XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихының дерегі ретінде. – Алматы: «Қазақ университеті», 1998. – 192 б.; Соныкі. Деректанудың теориялық мәселелері. - Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 44; Соныкі. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: «Қазақ университеті», 2000. – 356 б.
6. Тұрсұн Х. Түркістан ұлттық элитасының қалыптасуы мен қызметінің тарихы (1900-1924 жж.). тарих ғыл.докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. авторефераты. А., 2007. -48 б.
7. Сұбханбердина Ү. Қазақ баспасөзі тарихынан. // «Айқап». Жинақ. – Алматы, 1995.

8. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 358 бет.
9. Есімов Қ.А. Қазақстан тарихы деректануы. – Қарағанды, 1999. – 188 бет.
10. Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі (1860-1958). – Алматы, 1981. – 239 б.
11. Скобелкин Е., Шамсутдинов И. Возвращаясь к прошлому. Троицк, 1992. -182 б.
12. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: «Ататек»,1995.– 256 б.
13. Қожакеев Т. Тарих дәлдікті сүйеді // Қазақ әдебиеті. – 1964. – 5 июнь.

**КАЗАХСКИЕ ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ к. XIX В. – н. XX В. –
КАК ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА
М.С. Саулембекова**

В статье прослеживается процесс появления казахской периодической печати в к. XIX - начале XX вв., а также проблемы, поднятые на страницах печати как неотъемлемая часть общества и зеркало отражения общественно-политической жизни края в качестве ценных источников по Отечественной истории.

**KAZAKH PERIODICAL PRESS to XIX C. - B. XX C. -
AS SOURCES ON HISTORY of KAZAKHSTAN
M.S.Saulembekova**

In the article the process of appearance of the Kazakh periodic printing is traced in to XIX - beginning of XX вв., and also the problems lifted on the pages of printing as inalienable part of society and mirror of reflection of social and political life of edge as valuable sources on Home history.

УДК[330.35: 005.591.6](574)“20”

А.М. Ауанасова

Институт истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор

**ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСТАНСКОЙ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ РОСТА НАЧАЛА XXI ВЕКА**

***Аннотация:** В статье раскрывается позитивное влияние Стратегии «Казахстан-2030», на экономику Казахстана, которая определила вектор экономического роста в нулевые годы XXI столетия. Экономические результаты доказывают, что потенциал казахстанской экономической модели вместе с выбранной Стратегией дали Казахстану новые возможности и перспективы роста в последующие годы.*

***Ключевые слова:** Казахстан, рыночные отношения, Стратегия «Казахстан-2030», экономика, экономическая модель, модернизация, экономический рост, государственная программа «Нурлы жол», План нации.*

Начиная с 1997 года, Казахстан окончательно взял курс на рыночные отношения, которые были закреплены 10 октября 1997 года в Стратегии «Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев». В документе определялись первоочередные меры по их осуществлению.

Стратегия определила основные приоритеты государственной политики в экономике. «Мы должны на порядок повысить эффективность и качество государственного управления, помогать, стимулировать и дополнять активность частного сектора и национального капитала, чтобы соответствовать новой мировой экономической парадигме. В то же время государство само должно стать гарантом свободной экономики. Его задача - установить рыночные правила и затем обеспечить их соблюдение, действуя справедливо и беспристрастно... Если правила игры будут четко установлены и их соблюдение будет обеспечиваться на объективной основе, я не сомневаюсь, что граждане Казахстана быстро приспособятся к рыночной экономике» [6, с. 79-80].

Проблема привлечения иностранных инвестиций оставалась по-прежнему актуальной. «Открытая и либеральная инвестиционная политика с ясными, эффективными и строго

соблюдаемыми законами, исполняемыми беспристрастной администрацией, - это наиболее мощный стимул к привлечению иностранных инвестиций», - считал Нурсултан Назарбаев [6, с. 87].

Одним из важных приоритетов в сфере экономики оставался вопрос создания индустриальной технологической стратегии. Перед Казахстаном встала задача перехода от трудоемких к капиталоемким, технолого- и наукоемким производствам. Этот путь предполагал неуклонное снижение в валовом национальном продукте доли сельского хозяйства, добывающей промышленности и, напротив, рост доли перерабатывающих наукоемких производств, а также сферы услуг.

В экономике основной акцент делался на нефтегазодобывающую отрасль страны. Однако Президент понимал, что нельзя допустить, чтобы Казахстан стал моносырьевой страной. Чтобы не допустить этого, необходимо было развивать другие отрасли экономики. Экономический рост могла обеспечить и диверсификация производства. «Падение производства и его регрессивная структура - вдвойне опасный фактор, который уже больше нельзя сбрасывать со счетов. Если свободный рынок будет действительно свободным, он создаст в стране новые производства» [6, с. 111].

Эти шаги стали действенным ответом на вопрос как модернизировать экономическую модель роста для подъема благосостояния и процветания казахстанского общества.

Принятая Стратегия «Казахстан-2030» и ее последующая реализация показали, что к концу 90-х годов и все нулевые годы началось активное возрождение экономической жизни Казахстана [2]. Экономика Казахстана в течение 2001-2005 годов имела стабильно высокие темпы экономического роста, которые в среднем составляли 10,2% в год. Среднегодовой рост добычи нефти и газового конденсата составлял в 2001-2005 годы 12%. Несмотря на рост доходов от нефти, правительство проводило сбалансированную политику бюджетных расходов. Дефицит государственного бюджета в 2000-2006 годах не превышал 1% и в среднем составлял 0,1%. Выросла высокая инвестиционная активность сегментов рынка.

Казахстан стал одним из лидеров по привлечению прямых иностранных инвестиций. В период с 1993 по 2006 годы в Казахстан было привлечено 51,2 млрд. долларов США прямых иностранных инвестиций. Это стало возможным благодаря усилиям, направленным на улучшение инвестиционного законодательства и бизнес-климата в стране [3].

В 2001-2003 годах доходы государства позволили начать работу по ликвидации задолженности перед населением: по выплате пенсий, социальных пособий и заработной платы работникам бюджетных организаций, продолжить реформы в производственном, финансовом и бюджетном секторе и обеспечить дальнейшие институциональные преобразования.

Агентство Moody's Investors Service повысило суверенный рейтинг Казахстана до инвестиционного уровня в сентябре 2002 года, а 20 мая 2004 года рейтинговое агентство Standard & Poor's повысило суверенный рейтинг Казахстана до «ВВВ-». Казахстан первым среди стран СНГ получил статус страны с рыночной экономикой – в 2000 году от Европейского союза, в 2002 году – от США. Казахстан первым в Содружестве Независимых Государств получил суверенный кредитный рейтинг инвестиционного уровня [1, с. 58].

Мобильность и оперативность принимаемых мер в экономической сфере принятые в Стратегии «Казахстан-2030» позволили Казахстану выстоять в годы мирового экономического кризиса (2007 г.), определить новые приоритеты роста. К концу 2012 года констатировалось, что Казахстан сделал шаг из зоны экономической отсталости в число 50-ти конкурентоспособных экономик мира, дав импульс всем сферам общества. Стратегия «Казахстан-2030» по сути содержала модель экономического роста и поставила перед обществом амбициозную цель вхождения в число 30 развитых стран мира в 2050 году.

В конце апреля 2015 года в перечне счастливых стран (World Happiness Report), опубликованном социологами Колумбийского университета США под эгидой ООН, Казахстан расположился на 57-м месте и набрал в данном рейтинге 5,855 баллов. World Happiness Report сравнивал 158 стран мира по ряду показателей, касающихся уровня благополучия и удовлетворенности жизнью их граждан.

Оценка каждой стране выставлялась на основе данных за 2012–2014 годы по ВВП на душу населения при паритете покупательской способности. При этом учитывались такие показатели, как уровень социальной поддержки, ожидаемой продолжительности жизни при рождении (данные ВОЗ), персональной свободы, щедрости и филантропии, восприятие коррупции, причины для радости и причины для беспокойства в предшествовавшие опросу дни [3]. Достижения Казахстана за 2012-2014 годы оказались впечатляющими. Страна вошла в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира. Объем ВВП вырос в 20 раз, составив в 2014 году 13 тыс. долларов на душу населения, то есть объем ВВП в среднем ежегодно увеличивался на 5,7%.

Завершен Первый пятилетний план форсированного индустриально-инновационного развития. За четыре года введено в строй порядка 630 индустриальных проектов во всех регионах страны, создано почти 55 тыс новых постоянных рабочих мест. Произведено товаров на сумму более 4 трлн. тенге. Освоен выпуск более 400 новых видов продукции, которую ранее Казахстан ввозил из-за рубежа.

Возникли и успешно развиваются совершенно новые для страны отрасли – IT-технологии, авиа- и автомобилестроение, нефтехимическая промышленность, производство локомотивов, вагонов и ряд других. За 4 года доходы от экспорта продукции новых производств составили 628 млрд. тенге.

Заметный импульс развития получил аграрный сектор. Объем валовой продукции сельского хозяйства вырос на 10%, до 2,5 трлн. тенге. Рост продукции животноводства составил 26%. Производство продуктов питания увеличилось более чем на 25%.

Большие перемены произошли в инфраструктурных отраслях. В сфере энергетики прирост генерирующих мощностей составил 13%. Построено и модернизировано 67 подстанций и распределительных узлов, 900 км новых линий электропередач.

В транспортной отрасли за 4 года построено почти 1700 км новых железнодорожных линий: Жезказган – Бейнеу, Узыень – граница с Туркменистаном, Жетыген – Коргас, Аркалык – Шубарколь.

Улучшено состояние 70% автомобильных дорог. Открыто движение на участке Шымкент – граница с Российской Федерацией проекта трансевразийской магистрали Западная Европа – Западный Китай. Реконструированы автодороги Астана – Костанай – Челябинск и Уральск – Актобе.

Завершается строительство 3 сухогрузных терминалов в порту Актау, что увеличит ежегодный объем перевозки грузов почти в 2 раза. В китайском порту Ляньюньган создан казахстанский терминальный комплекс.

Казахстан стал лидером в СНГ по благоприятному инвестиционному климату и привлек более 200 млрд. долларов прямых иностранных инвестиций.

Государством приняты меры по развитию малого и среднего бизнеса. За 4 года число активных субъектов предпринимательства выросло на 20%, до 900 тыс. единиц. Численность занятых в них работников достигла почти 3 млн. человек, что на 14% больше, чем в 2011 году.

По «Дорожной карте бизнеса» мерами поддержки охвачено более 230 тыс. предпринимателей. Профинансировано более 5 тыс. проектов на сумму свыше 1 трлн. тенге [5].

Таким образом, к концу нулевых годов экономический рост демонстрирует положительные результаты в экономике, а потенциал выбранной модели экономического роста в 90-е годы позволяет Казахстану с оптимизмом смотреть в будущее.

В эти годы сформированная модель экономического роста и ее модернизация дали импульс, всем сферам общества, поставив перед Казахстаном амбициозную цель вхождения в число 30 развитых стран мира в 2050 году. Принятые План Нации, и Стратегия «Казахстан-2050», программа «Нурлы жол», программа индустриального развития оказались действенными инструментами, нацеленными на консолидацию общества для продвижения решения амбициозной задачи. Так, в 2014–2016 годах на поддержку экономики государством дополнительно было выделено 1,7 триллиона тенге. Это дало возможность экономическому росту в стране и поддержку частного предпринимательства и бизнеса. Последний обеспечил рынок труда свыше 200 тысячами новыми рабочими местами. В результате в 2016 году рост внутреннего валового продукта поднялся на 1%.

По результатам 2016 года Казахстан по рейтингу Всемирного Банка «Doing Business» всего за один 2016 год совершил рывок с 51 места на 35-е, обеспечил население работой, создал благоприятный инвестиционный климат (к концу 2016 году уже было привлечено более 265 миллиардов долларов прямых иностранных инвестиций), транспортировал продукцию более 2500 наименований в 119 стран, что составляло 46 миллиардов долларов [2].

Прагматичный, научно обоснованный подход в выборе и модернизации экономической модели роста позволил Казахстану избежать социального напряжения, военных столкновений в обществе, вести эволюционную модернизацию государственного управления. Годы напряженной работы показали, что успехи страны и состоявшегося государства, стали возможными в рамках конституционного реформирования при сильной президентской вертикали власти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аяган Б., Ауанасова А. Нурсултан Назарбаев и казахстанская модель строительства государства (исторический аспект). – Алматы: ТОО «Литера-М», 2012. – 256 с.
2. Выступление Главы государства на торжественном собрании, посвященном 25-летию Независимости Республики Казахстан от 15 декабря 2016 г. // URL.:http: //

www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-glavy-gosudarstva-na-torzhestvennom-sobranii

3. Kapital.kz. 25 апреля. – 2015.
4. URL:http://www.kazembassy.cz/ru/content/electionpresident2015/election_program_nazarbayev/
5. Назарбаев Н.А. Стратегия «Казахстан-2030» в действии: десять лет успеха. Выступление Президента Н.А. Назарбаева на конференции, посвященной 10-летию Стратегии «Казахстан-2030»// Казахстанская правда . – 2007. - 13 октября
6. Послание Президента Назарбаева Н.А. «Казахстан-2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» народу Казахстана. URL.: <http://uniorlib.kz/ru/poslanie-prezidenta-rk/223-poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-oktyabr-1997-g>

XXI ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ҮЛГІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН Ә.М Ауанасова

Мақала XXI ғасырдың басында Қазақстанның экономикалық даму бағытын анықтап және оған өзінің оң әсерін тигізген «Қазақстан-2030» Стратегиясы туралы. Экономикалық көрсеткіштер анықтағандай, қазақстандық экономикалық үлгісінің әлеуеті мен таңдап алынған Стратегия Қазақстанның дамуы мен жаңа мүмкіндіктерінің ашылуына жол ашты.

FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE KAZAKH MODEL OF ECONOMIC GROWTH EARLY XXI CENTURY A.M. Auanassova

The article reveals the positive impact of the Strategy-2030 on the economy of Kazakhstan, which has defined the vector of economic growth in the early XXI century. Economic results prove that potential of Kazakhstan's economic model with chosen Strategy gave to Kazakhstan new opportunities and growth prospects in the coming years.

ӨОЖ: 958.45:950

К.М.Жетібаев, М.М.Тастанбеков

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Мақалада Орта Азияның бар халқы үшін ортақ қасірет болған 1916 жылғы көтерілістің 100 жылдығы, оқиғаға тарих биігінен берілген баға мәселесі кеңінен талданады. Сондай-ақ, 1916 жылы бүкіл Орта Азия жерлерін қамтығын көтерілістің тарихи маңызы қарастырылады

***Түйін сөздер:** 1916 жыл, ұлт-азаттық көтеріліс, Түркістан, Орта Азия, М.Қозыбаев, К.Нұрпейсов, Қырғызстан, Үркүн, Тарих және мәдениет жылы.*

1916 жылғы Қазақстан мен Орта Азия елдерін қамтыған көтеріліс жөнінде өзіндік қалыптасқан тарихнамасы бар. Бұл оқиғаның 100 жылдығы атап өтіліп жатқан тұста тақырыпқа қайта оралу, тәуелсіз елдің тарихи пайымдауларына сай қорытындылармен толықтыру, оқиғаның ел тарихында алар орны мен тарихи маңызын талдау заңды құбылыс та болып табылады. Бұл көтеріліс стихиялы болса да, кең ауқымды, халықтың азаттық жолындағы «Ұлы бас көтеруі» болды. Бұл көтерілісті Елбасымыз: «қазақтардың 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы Ресейді қамтыған жалпыұлттық дағдарыстың бір нышаны болды»-деп бағалады [1,170-б.].

Біз мақаламызда Орта Азияның бар халқы үшін ортақ қайғы болған оқиғаның себеп-салдарлары мәселелерінен бөлек тарихи маңызы тақырыбына біршама тоқталсақ дейміз. Тарихшылар 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті толыққанды түсіну үшін сол кезеңдегі Орталық Азия елдеріндегі өзге көтерілістермен бірге қарастырылуын дұрыс деп санайды. Көтерілістің 100 жылдығына арналып Астанада өткен конференцияда Мәмбет Қойгелді: «Бұл мәселені тар шеңберде қарастыру әдістемелік және теориялық тұрғыдан қателік болып табылады. Бұл құбылысты Орталық Азия кеңістігінде ғана

емес, әлемдік деңгейдегі тарихи процестермен бірге кеңінен қарастыру қажет. Өйткені бұл уақытта Орталық Азия елдерінің ояну процесі жүрді» [2], дейді.

1916 жылғы көтеріліс себептері мен барысы туралы аз жазылған жоқ. Дегенмен көтеріліс жөніндегі қорытынды сөздер себеп-салдары тақырыбының аясында ғана болып келеді. Көтеріліс жеңіліспен, жаппай жазалану мен өз жерін тастап қашумен аяқталды. Бұл арине сол уақыттағы оқиғалардың қорытындысы. Ал, тарих үшін, ұрпақтар үшін тарихтан сабақ алар қандай қорытынды жасалды? Өз алдымызға, «бұл көтерілістің тарихи маңызы анықталды ма?», - деген сұрақ қоюымыздың да себебі жоқ емес.

«Адамзаттың алыбы» атанған Чингиз Айтматовтың 1986 жылы «бізге әлі 1996 жыл ғана емес, 2006 жыл да, 2016 жыл да қажет» деген ескертпесі еске түседі [3]. 1916 жылғы оқиғаларға саяси және гуманитарлық баға беру мәселесінде кейінгі ұрпақ алдындағы жауапкершілікке міндеттеп, дұрыс бағам жасауға шақырғандай. Әрине, бұл мәселеде біржақты баға шығаруға болмайтындығы сияқты, қазіргі геосаяси жағдайлар да өзіндік ықпалын тигізеді.

Аталған мәселе бойынша көрші елдер «100 жыл» бұрынғы оқиғаларды тарих елегінен өткізуді қолға ертерек алған сияқты.

Қырғыз Республикасының президенті Алмазбек Атамбаев 2015 жылдың мамыр айында «1916 жылғы қайғылы оқиғалардың 100 жылдығы туралы» жарлыққа қол қойды. Онда қырғыз халқының ұлт-азаттық көтерілісі және кейінгі халық санасында «Үркүн» атымен сақталған 1916 жылғы қайғылы жағдайлардың ел тарихында маңызды орын алатыны айтылған. «100 жылдық» оқиғасы Қырғызстанда ғана ресми аталды деп те айтуға болады.

Ресейдегі Грачов атындағы қор «1916 жылғы тарихи фактілерді қалпына келтіру» жобасын қаржыландыру үшін грант бөліп, 2015 жылдың алғашқы жарты жылдығында жобаларды қаржыландыру нәтижесін қордың ресми сайтында Қырғызстанның Беловодск селосындағы «Жетісудағы казак әскері» қоғамдық бірлестігінің жобасы қолдауға ие болғандығын жазады [4]. Мұндай қордың іс-әрекеті жаңа пайымдаулары тәуелсіздігімізді алғаннан кейінгі уақыттан бері 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс жөніндегі қалыптасқан түсініктер мен ұстанымдарға сай келмеуі, тіпті терістеуі мүмкін екендігі де белгілі. 2015 жылдың 18 қыркүйегінде М.В.Ломоносов атындағы ММУ-дің Қазақстан, Қырғызстан, Тажікстан мен Өзбекстан ғалымдары қатысқан Түркістандағы 1916 жылғы көтерілістің жүз жылдығына арналған «Ресей мен Орталық Азия елдерінің XX ғасыр басындағы өзара қатынастарының өркениеттік-мәдени аспектілері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті.

1916 жылғы оқиғалардың объективті тарихи бағасын алуы қоғамдық сұраныстардан туындап отыр. Өйткені, бұл бағыттағы атқарылар жұмыстар мен түрлі шаралардың жүзеге асырылуы мемлекеттілік пен халықтар бірлігіне, жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеуге, сондай-ақ, отандық тарихтағы «ақтандақтардың» жойылуына қызмет етеді. Кеңестік кезеңде тарих пәнінің бір міндеті ретінде «қоғамның азаматын тәрбиелейді» деген түсініктің тәуелсіз еліміз үшін де мәні мен мағынасы жойыла қойған жоқ.

Кеңестік кезеңде 1916 жылғы көтерілістің Орта Азиядағы кейінгі революция тарихындағы үлкен маңызы атап өтілді. Пролетариаттың социалистік революциясына қарсы шыққан жергілікті феодалдық топтар мен буржуазиядан бұхара халықтың ара-жігінің ажырауын қамтамасыз еткені аталады. Сондай-ақ, майдан даласы мен 1917 жылғы революция тылынан оралған ортаазиялық «тылдықтардың» пролетариаттық революцияның жаршысы және шақырушысы ретінде маңызды роль атқарғандығы айрықша бағаланды.

Көтерілістің 10 жылдығын атап өтуге кіріскен Қазақ Орталық Атқару комитеті 1926 жылы құрған арнайы комиссия 1916 жылғы көтерілісті 1917 жылғы екі революцияның бастауы ретінде пайымдайды [5].

Түркістан өлкесінің патшалы Ресей құрамында болған кезеңіндегі тарихын зерттеген Соколов Виктор Владимирович «Біздің пікірімізше, империяның құлауына алып келген революцияның алғышарттары немесе басты себептері ретінде әлеуметтік-экономикалық және саяси қайшылықтардың аталуы өте әділ... 1916 жылғы халық бұқарасының қуатты көтерілісі Ресей империясының бай әрі кең байтақ отары, Түркістан генерал-губернаторлығында Ақпан революциясының жеңісіне ықпал етті» дейді [6].

1916 жылғы көтерілістің 10 жылдығы, 20 жылдығына арналған еңбектерде негізінен Орта Азия елдерінде орын алған оқиғаларды баяндаумен шектелген. Яғни, бұл еңбектерде ақпараттық деректік маңызы жоғары болғанымен тарихилық талдауы және ортақ байланыстар мен жалпы сипаты туралы тұжырымдамалары жасалмаған.

Кеңестік кезең тарихнамасы 1916 жылғы көтерілістің әлеуметтік-экономикалық

алғышарттары, қозғаушы күші, түрлі әлеуметтік топтардың ролі және көтерілістің сипаты төңірегінде зерттеулер жүргізді. Сондай-ақ, көтеріліске баға беруге тырысып, әр жердегі көтеріліс бір-біріне қатыссыз, ұйымдаспаған, стихиялы деген бағасын алды. Дегенмен, көтерілістің жалпы мақсатының ортақтығы, көтеріліске алып келген жағдайлар мен түрткі себеп оқиғасының бір болуы көтерілістің даралық құбылыс емес, байланысын көрсетеді.

Соғыстан кейінгі жылдары ортаазиялық елдер үшін 1916 жылғы көтерілістің ортақ белгілері туралы ғылыми ортада біршама уақыт пікірталастар жүрді. Тіпті осы мәселеге арналған іс-шаралар да өтті, 1953 жылы Фрунзеде (қазіргі Бішкек) Қырғыз тарихшыларының ғылыми конференциясы, 1953 жылы Ашхабадта Түркіменстан тарихшыларының мәжілісі бас қосты. Сондай-ақ, 1954 жылдың басында Москва, Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург), Азербайжан, Татарстан және кеңестік өзге республикалардың тарихшыларының қатысуымен Қазақстан және Орта Азияның қазан төңкерісіне дейінгі кезең тарихына арналған ортаазиялық тарихшылардың бірлескен Ташкент сессиясы өтті. Аталған конференциялардың маңыздылығы осындай күрделі және жан-жақты процестің сипатын анықталуынан көрінеді.

«1916 жыл» тақырыбы отандық тарихта тәуелсіздікке қол жеткізгеннен соң шын мәніндегі «ұлт-азаттық көтеріліс» атауы мен сипатына ие болып, тарихи әділ бағасын ала бастағаны белгілі. Академик Кеңес Нүрпейсов «1916 жылғы көтеріліс Ресей империясының боданына болған отаршылдық кезеңдегі қазақ халқының азаттық жолындағы күресінің шыңы болды... Көтеріліс құрбандары туралы зерттеушілер келтірген барлық сандар тым азайтылған» деген пікір айтса [7], қалың елді елең еткізген пайымын XX ғасыр соңында академик Манаш Қозыбаев айта алды. Оның пікірінше, 1916 жылғы көтерілісті революция мәртебесімен қабылдауымыз керек. «1916 жылы, – деп жазды әйгілі ғалым ағамыз, – қазақ елінің ұлт-азаттық революциясы болды. Ол қазақ мемлекеттігін аз уақыт қалпына келтірді. Өз тағдырын өзі басқарды» [8, 4-6]. Сондай-ақ, бұл тақырыпты «әлемдік империалистік соғыспен байланыстырып, отарлаушылық жүйеге қарсы әлемдік ұлт-азаттық көтерілістің құрамдас бөлігі ретінде қарастыру» қажеттігі туралы қорытындыға келген.

Өзбек тарихшыларының да аталған мәселеге қатысты ұстанымдарын кеңестік кезең және тәуелсіздік алғаннан кейінгі деп бөлуге болады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі көзқарас отарлық кезеңмен байланысты барлық тарихты «зұлымдық империясының дәуірі» ретінде қарастырады. 1916 жылғы көтеріліске алып келген факторларға отарлық империяның шешімін таппаған қордаланып қалған мәселелері мен шектен шығуы, маусым жарлығы тудырған әкімшілік жемқорлық көтеріліс алғышарт деп жатқызылады. Жалпы алғанда өзбек зерттеушілері көтерілістің себебі мен барысын талдай келе, мәселенің сипаты мен мазмұнына қарамастан бұл күрес «зұлымдық империясына» қарсы бағытталды деген қорытынды жасаған.

Түркімен тарихшыларының ұстанымы бойынша 1916 жылғы көтеріліс Ресейдің Орта Азиядағы 50 жылдық билігі уақытындағы бұхаралық баскөтерудің ең ірісі болып табылады. Сондықтанда мұндай көлемдегі құбылыстың себептерінің де бірнеше болуы заңды. Көтеріліс себептері туралы түркімен тарихшылары арасындағы пікірталас әлі күнге дейін жалғасуда. Қазіргі уақытта көтеріліске ұлттық тұрғыдан баға беру басымдыққа ие болып, «ұлттың оянуының» бастамасы ретінде қарастырылуда. Дегенменен, көтерілістің ішкі руаралық күрес кезеңімен сәйкес келуі процесстің сипатын түрлендіре түседі. Патша жарлығы қарсаңындағы түркімендердің сауда аймақтық ықпал үшін күресінің «қасиетті соғысқа» шақырған ультрарадикалық сипат алуы мен түркімен руларының туған жерлерінен қоныс аударуы себебінен шекаралық аймақтағы жағдайлардың ушығуы мәселелері өткір тұрды. Сондықтан да, осы себептер түркімендердің қара жұмысқа алу туралы жарлыққа қарсылық сәттері болғанымен, Орта Азияның өзге өңірлеріндегідей қасіретті сипатының болмауын түсіндіреді.

Ақ патшаның жарлығына қарсы алғашқы қарулы қақтығыстың Ходжентте, яғни Тәжікстанның солтүстігінде басталғанын да айта кеткен жөн. Тәжік зерттеушілерінің аталған мәселеге қатысты көзқарастары, яғни ғылыми ұстанымдары тәжік халқының тарихында «ұлт-азаттық күрес» деген бағасын алған.

Қырғыз тарихшылары үшін «1916 жыл - қырғыз халқының тарихында ең қасіретті парақтардың бірі». Бас сауғалаған халықтың үдере көшкен - «үркүн» жылы. Кеңестік кезеңде айтуға рұқсат етілмеген мәселелерді көтеріп, 170 мың адам жазалаушылар қолынан қаза тапқан, аман қалу үшін 130 мың адам Қытай асқан ауыр тағдыр қырғыз халқына қарсы бағытталған саясат еді, деген көзқарас орнықты.

Ғасыр бұрынғы оқиғалардың Қырғызстанда ғана мемлекеттік дәрежеде аталып өткендігі турлы ойымызды жоғарыда айтқан болатынбыз. Қырғыз президентінің жарлығынан кейін «Үркүн» оқиғасына қатысты бірнеше бірлескен ірі конференциялар өтті. Карасев атындағы Бішкек

Мемлекеттік университеті 18 сәуірде «1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің 100 жылдығы: тарихи сана және қазіргі мазмұны» атты конференция, Генерал-майор Э.А.Алиев атындағы Қырғыз Республикасының ІІМ Академиясы 20 сәуірде «Қырғыздардың 1916 жылғы ұлттық көтерілісі» атты ғылыми-практикалық конференция, Б.Н.Ельцин атындағы Қырғыз-Ресей Славян университеті 23 сәуірде «1916 жылғы Орта Азиялық көтеріліс: құжаттардағы тарих» атты ғылыми-тәжірибелік конференция, «Манас» Қырғыз-Түрік университеті мен Орталық Азиядағы Американ университеті «1916 жылғы Орталық Азиядағы көтерілісті қайта пайымдау» атты халықаралық конференциясында аталған мәселе бойынша өз зерттеулерімен бөліскен ғалымдар бас қосты.

2 қыркүйекте «Тарих және мәдениет жылы» аясында «Ата-Бейит» комплексінде 1916 жылғы оқиға құрбандарына арналған мемориалдың ашылу салтанаты өтсе, қазан айында Жайыл ауданының Қызыл-Дыйқан ауылында көтеріліс құрбандарына ескерткіш орнатылды. 1916 жыл тақырыбына арналған деректі фильмдер мен көркем кино көпшілік көрерменге жол тартты.

17-18 сәуірде бауырлас Түркия Республикасында 1916 жылғы оқиғаға арналған «Түркістандағы көтерілістің 100 жылдығы» атты құрылтай өтті. Ғасыр толған оқиғаны еске алуды құрылғанына көп болмаған, Түркияда қоныстанған Орталық Азияның бұрынғы азаматтарын біріктіру және қолдау мақсатын көздеген «Түркістанлилар» қоғамы ұйымдастырған. Қоғамның жетекшісі Бурхан Кавунчу құрылтайдың ашылу салтанатында 1916 жылғы тарихи оқиғаларды талдаудың маңыздылығын атап өтті. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Түркияның өзінен ғалым-тарихшылар, саясаткерлер, теологтар, заңгерлер, журналистер жалпы саны бірнеше жүз адам Стамбулда бас қосты [9], деп хабарлайды «Ферғана» халықаралық ақпараттық агенттігі. Конференция барысында ХІХ ғасыр соңы мен ХХ ғасыр басындағы фотосуреттер мен көркем картиналардың экспозициясы ұсынылды.

Қазақстанда үкімет тарапынан мемлекеттік маңызы бар тарихи оқиғалар санатында қаралмағаны және мемлекеттік бағдарлама қабылданбағандығына қарамастан мерзімдік басылым беттерінде «ұлт-азаттық көтеріліс» тақырыбы үнемі жазылып, 1916 жылғы оқиғалар жөнінде ғылыми-көпшілік мақалалар жыл бойы жарияланып тұрды. Ш.Уалиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры Х.Әбжановтың «Ұлы сілкініс» тақырыбындағы мақаласы Республикалық басылым «Егемен Қазақстанның» 2016 жылдың 1 қаңтардағы санында жарық көрді. Институт 1916 жылғы оқиғаның 100 жылдығына байланысты бірнеше конференция ұйымдастырды.

15 ақпанда Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық институты мен М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті тарихшы ғалымдарының бірлескен семинар-конференциясы өтті. 28 сәуірде Ақтөбе облысының мәдениет, мұрағаттар және құжаттама басқармасының басшылығымен облыстық тарихи-өлкетану музейі және «Әйтеке би» атындағы облыстық мейірімділік қоры 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің 100 жылдығына арналған «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс: себептері, барысы, тарихи маңызы» атты облыстық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізді. 13 мамырда Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті «ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысының мәселелері» атты республика көлеміндегі ғылыми-тәжірибелік конференциясын ұйымдастырды. 23 маусымда Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Ресей мен Қытай ғалымдары Астанада бас қосты. 28 маусымда Алматыда «Тұран» университетінің базасында «Ресейлік Азияда 1916 жылғы көтеріліс» тақырыбымен халықаралық конференция өтті. 7 шілдеде Алматы қаласының ішкі саясат басқармасы, «Адырна» ұлттық-этнографиялық бірлестік қоғамдық қоры, Ш.Уалиханов атындағы тарих және этнология институты, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тарихи маңызы» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Конференцияларда көтерілістің себебі мен барысы, салдарына қатысты тың ойлар айтылды, ғылыми айналымға жаңа деректер қосылды. Әрине біздің санамалағанымыз республика көлемінде 1916 жылғы оқиғаның 100 жылдығына арналып өткізілген конференциялардың ғаламторда жарияланған толық емес мәліметі. Әкімшіліктің ішкі саясат бөлімдері, ғылыми-зерттеу орталықтары, тарихшы мамандығын дайындайтын барлық ЖОО-ы, тарихи-өлкетанулық мұражайлардың ешқайсысы бұл мәселеге үлес қоспай отырмады деуге болады. Ғылыми-тәжірибелік конференциялар, семинар-конференциялар, дөңгелек столдар, мектептерде тәрбие сағаттары 1916 жылғы оқиғаның 100 жылдығын атап өту, еске алу іс-шаралары болып табылады.

Қазіргі уақытта 1916 жылғы көтеріліс қорытындысы немесе маңызы ретінде: Қазақ халқының революциялық таптық санасы өсуін; Қазақстан халықтары ұлттық мүдделерінің ортақтығын ұғынғанын; Қозғалыс барасында өкімет құрылымы, қарулы күштер, басқару аппараты құрылғанын; Ресей империясындағы азаттық күрестің шырқау шыңы болғанын; Қазақ халқының отарлау саясатына қарсы күрес алатын күш екенін көрсеткенін; Отарлаушылыққа қарсы күресте тәжірибе

жинағанын; Саяси сахнаға демократ-күрескер ұлт зиялылары шыққанын; 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс империяға қарсы көтерілістердің ішіндегі ең ірісі болғанын; Көтеріліс революцияға алғышарт қалыптастырғанын; Ақ патша билігін шайқалтып, Ресейдегі екі революцияның жеңуіне себеп болғанын; Бірінші дүниежүзілік соғыстың қорытындысына әсер еткенін т.б. атап жүрміз. 1916 жылдың оқиғасы Орта Азия халықтары үшін көздеген саяси мүдделерінің әртүрлілігіне қарамастан «ұлттық ояну» жылы болды. Патша жарлығына қарсы наразылық жаппайлық сипат алғанда «ұлт-азаттық күрес» сипатына иеленді. Жалпы алғанда биылғы жыл қорытындысы бойынша да бұл көзқарастардан алыс кете қойған жоқпыз.

Аталмыш оқиғаның 100 жылдығы аталып отырған тұста туындаған сұрақтардың бірі «1916 жыл тарихи бағасын алды, ал саяси бағасын алды ма?» деген сұрақ болды. Түрлі конференциялардың қандай атаумен өтуіне қарамастан тұтас бір жыл барысы 100 жыл бұрынғы оқиғаларға саяси баға беруге дайын емес екендігімізді көрсетіп берді. Қырғыз ғалымдарының саяси баға беру әрекетін саяси ұпай не өзге де табыс көздеген, объективтілікті сақтамаған деп атап, саясаттандырмауға шақырған ұсыныстардың да саяси астары көрініп жатыр. Тарихшылар тарапынан оқиғаның себебі, барысы мен салдары жақсы зерттелгеніменен көтеріліске берген баға әр түрлі, кейде қарама-қайшы да болып келеді. Сол себептен де болар, 2016 жылы оқылған баяндама, жазылған мақала көп болғанымен, 100 жылдығын атап отырған тұста тақырыпты объективті ұсынатын кешенді ұжымдық зерттеу еңбегі аз. Жарық көрген мақалалар, конференция баяндамаларынан аңғаратынымыз «1916 жыл» тақырыбының әлі де зерттеле беретіндігі, көптеген қырларының ашылмағандығы, ашылды деген мәселенің жаңа сұрақтар туғызуы болып табылады.

«Үркүн» фильмінің режиссері өзі түсірген фильм туралы, орыстарды жеккөрінішті етіп түсіріпсіз?,- деген сұраққа, «Ұлы Отан соғысы туралы көп кино көріп өстік, бірақ мен сол үшін қазіргі немістерді жек көрмеймін ғой. Фильмді шындыққа жақын етіп түсіруге тырыстым, келешек ұрпақ өткен тарихымызды білуі керек» деп берген жауабы көңілден шығады. Тарихшылар үшін аталмыш мәселеге қатысты алдағы зерттеулерінде объективтілік принципінен алшақтамау маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы: Атамұра,1999,-296 б.
2. Историки о новом осмыслении восстания 1916 года // <http://rus.azattyq.org/a/istoriki-vosstanie-1916-goda/27824629.html>
3. Ибраимов О. Краткий очерк истории кыргызского восстания 1916 года / <http://rus.azattyk.org/content/blog/27187052.html>.
4. Восстание 1916 года в Киргизии. Россия жаждет исследования Уркуна? / http://www.gezitter.org/politic/31954_rossiya_jajdet_issledovaniya_urkuna/
5. Әбжанов Х. Ұлы сілкініс / Егемен Қазақстан. 1 қаңтар 2016 жыл
6. Соколов В.В. Туркестанский край в составе Российской империи, вторая половина XIX в. - февраль 1917 г. :Проблемы социально-экономического и общественно-политического развития. Докторская диссертация. – М., 2002. – 526 / <http://www.dissercat.com/content/turkestanskii-krai-v-sostave-rossiiskoi-imperii-vtoraya-polovina-khikh-v-fevral-1917-g-probl#ixzz38vla0n11>
7. Мамадалиев И.А. Восстание 1916 года через призму XXI века (посвящается 100-летию восстания в Худжанде) / <http://cyberleninka.ru/article/n/vosstanie-1916-goda-cherez-prizmu-xxi-veka-posvyaschaetsya-100-letiyu-vosstaniya-v-hudzhande#ixzz3v8u44G39>
8. Әбжанов Х.М. 1916 жылғы көтерілістің тарихи маңызы / XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысының мәселелері: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Семей: Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, 2016. - 295 б. 4-6 беттер
9. В Стамбуле прошёл курултай туркестанцев, посвященный столетию Среднеазиатского восстания 1916 года / <https://tuz.kz/article/21242429845123.html>

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА

К.М.Жетібаев, М.М.Тастанбеков

В статье рассматривается Среднеазиатское восстание 1916 года как общая трагедия, дается оценка событий 100 летней давности. В том числе анализируется историческая значимость восстания 1916 года, которая охватила всю Среднюю Азию.

HISTORICAL IMPORTANCE OF STRUGGLE IN 1916.

K.M.Jetibaev, M.M.Tastanbekov

In this article it was widely analyzed the problems of the event assessment, 100th anniversary of the struggle of 1916 which was tragedy for the people of Central Asia. As well as it was described the historical importance which was spread in the whole Central Asia.

УДК.930.15845.

Г.Ж.Примкулова

Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, Республика Казахстан

ЭТНИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ДОПОЛНЯЮЩИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В МОЛОЧНО-РАСТИТЕЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ ПИТАНИЯ У КАЗАХОВ

Аннотация: В этой статье рассматривается традиционная пища, как один из наиболее важных элементов материальной культуры, носитель этнической специфики. В современных условиях стандартизации и унификации многих явлений культуры и быта, сфера пищевых запретов и приоритетов сохраняет максимальное количество этнически значимых черт. В научный оборот вводятся новые данные, показывающие соотношение традиционных и новых элементов питания, ритуальное значение пищи, а также сведения о традиционной утвари, сохранившейся в современных условиях.

Ключевые слова: Молочный пласт, тюркоязычные народы, ритуальная пища, национальная кухня, традиционная утварь, контактирующие этносы.

Казахская национальная кухня в полной мере отражает суть народа, его историю, культуру и традиции. Так как гостеприимство с давних времен было отличительной чертой казахского народа, гостям в доме всегда оказывается должный прием и отводится почетное место. Еда в Казахстане имеет свои характерные особенности, сформировавшиеся в условиях традиционного жизненного уклада кочевого образа жизни казахского народа. Блюда казахской кухни ценятся за насыщенность мясными и кисломолочными продуктами, молочными напитками и вкуснейшими мучными изделиями. Являясь исключительно важным элементом бытовой культуры, пища казахов ярко отражает традиционный образ жизни кочевого общества, историю, традиции и душу народа. Система питания казахов основана в целом на мясе, молочных продуктах и как в редком дополнении – продуктах растительного происхождения, охоты, рыбной ловли.

Мясные блюда являются основой казахской национальной кухни. Деликатесные мясные изделия казы, шужик, жал, жая, карта готовят из конины. Особую роль в рационе казахов занимала молочная пища. Широко использовались молоко и кисломолочные продукты. Национальные молочные напитки кумыс, шубат, айран легче было сохранять в условиях кочевой жизни. Необходимым дополнением к мясным и молочным продуктам была растительная пища. Казахи использовали пшеничную и ржаную муку не только для выпечки хлеба, но и для традиционных казахских лепешек (шелпек). Любимое изделие из теста – баурсаки, самый популярный напиток – чай с молоком.

Современная жизнь привнесла некоторые коррективы, добавив к традиционным рецептам казахских поваров блюда из рыбы, овощей, фруктов, морепродуктов.

Традиционная пища и посуда казахского народа в известной мере являются отражением его хозяйственной деятельности. Естественно, что основными продуктами питания казахов являлись мясные, молочные и мучные продукты, из которых готовились различные блюда. Важную роль в питании казахов занимали молочные блюда. Любимыми напитками были кумыс (кобылье молоко) и

шубат (верблюжье молоко). В указанном молочно-растительном комплексе питания, несомненно, преобладали молочные продукты. Для их приготовления использовали коровье, овечье, козье, кобылье молоко. Употребление большей частью переработанного и сбереженного молочного продукта вытекало из особенностей хозяйственных и природных условий жизни, необходимостью переработки вследствие ее быстрого скисания, в меньшей степени желудочно-кишечными заболеваниями. В силу этих причин казахи, в отличие от других народов, не употребляли в пищу сырое и цельное молоко, используя их только с чаем.

Поэтому издавна казахи, как и другие народы, стремились переработать молочное сырье в консервированные кисломолочные продукты (сливки, масло, творожистые сыры, напитки) или приготовить из них различные молочно-мясо-мучные супы, блюда. Общие принципы, технология приготовления кисломолочных продуктов, кумыса, основанных на дрожжевом и спиртовом брожении, на всей территории республики были почти одинаковы.

Схожие тенденции в упомянутом пласте питания наблюдаются и у других тюркоязычных народов, которые отразились и в совпадении их названий. Например, катык - казахское, узбекское, татарское, башкирское, азербайджанское; гатык туркменское. Данный продукт служил как самостоятельным блюдом, так и исходным компонентом для приготовления других блюд, снедей. Айран - одинаково для большинства народов Средней Азии, Закавказья; сузбе - казахское, сузбма - татарское, узбекское, сузме - туркменское; курт - казахское, узбекское, корт татарское, ак гурт - туркменское, курут - алтайское, таджикское и т.д. [1; 2; 3; 4; 5]. Своеобразным куртом из овечьего молока с прибавлением муки является сыкпа курт [6]. Лакомым ритуальным блюдом служил уыз. Им угощали знакомых, близких, родственников, получая их благословение. Данное блюдо также распространено у соседних тюркоязычных народов (уыз - киргизское, угыз - татарское, увыз - каракалпакское, огиз - узбекское, овуз - туркменское) [7; 8].

В настоящее время самое распространенное - коровье, верблюжье и кобылье молоко. Козье и овечье употребляется реже. Эти молочные продукты различаются и по цене. Из верблюжьего молока готовили кисломолочный напиток шубат, который по качеству можно поставить в один ряд с кумысом. В рацион питания казахов также входят каймак (сметана и сливки), айран (простокваша), иримшик (творог), курт (твердый сыр), май (масло), кумыс (кисломолочный напиток из кобыльего молока с низким содержанием алкоголя), сут (молоко).

Особым почетом пользуется кумыс. Процеженное молоко сливают в специальную емкость, добавляют закваску и взбивают мутовкой писпек, оставляют на ночь, и к утру напиток уже готов. Лучшей закваской считается остаток прошлогоднего кумыса, который хранят в холодном месте в течение всей зимы. Для последующего приготовления кумыса используют предыдущий напиток. Для праздничного события готовят особый кумыс. В свежее кобылье молоко вместо закваски добавляют сахар, который вызывает сильное брожение и быстрое усиление крепости напитка. В настоящее время все вышеописанные традиционные молочные блюда и напитки характерны, прежде всего, для сельской местности. Лишь небольшая часть горожан имеет возможность держать скотину, большинство же их покупает молочные продукты в магазинах и на рынках.

Казахи до настоящего времени продолжают придерживаться целого комплекса обычаев и обрядов, особое значение в которых придается ритуальной пище. До настоящего времени в быту применяются запреты проливать молоко на пол, наступать на пролитое молоко, так как есть поверье, что корова перестанет доиться. Также женщине, черпающей кумыс, нельзя греметь посудой. Угощаемый кумысом, айраном не должен отказываться, иначе не будет дороги. После угощения следует поблагодарить хозяев и пожелать, чтобы кобыла или корова давала больше молока. Таким образом, в понятие "ак" вкладывается сакральный смысл, что свидетельствует о глубокой древности вида пищи. Под "ак ас" также подразумевают любое угощение, преподнесенное от чистого сердца, при этом его соотносят с выражением "ақ тлек", "ақ мол болсын" - чистым, идущим от сердца, пожеланием.

Наиболее поздним, суперстратным пластом в системе питания казахов являются зерновые продукты. Первоначально использовали термический и механический способы их обработки, зерна проса, пшеницы употреблялись в жареном (куырмаш) и в толченом (талкан, жарма) видах, заправленные для улучшения вкусовых качеств и калорийности маслом, сметаной или айраном. Издавна казахи употребляли в пищу дикорастущий лук (сарымсак), корни и клубни некоторых растений и различные ягоды: жиде (джида), каракат (черная смородина), бүлдірген (земляника). Жители некоторых районов Южного Казахстана уже в начале XIX в. стали разводить бахчевые культуры.

Середина XIX в. и особенно вторая его половина характеризуется интенсивным развитием

торгово-экономических связей Казахстана и России. Резко возрастает роль земледелия в казахском ауле. Многочисленные архивные, письменные источники свидетельствуют, что наряду с резким расширением посевной площади под зерновыми во многих районах Казахстана под влиянием соседнего русского, узбекского, каракалпакского и туркменского народов казахи начинают более широко возделывать огородные культуры, выращивать картофель, огурцы, лук, свеклу, морковь и т. д. Огородничество местами носило даже товарный характер. Из цельных или дробленных зерен указанных злаков готовили также молочно-зерновую пищу - различные виды похлебки (тары коже, бидай коже, кара коже), сытные и легко усвояемые. Они подавались как в горячем, так и отстоянном виде (сброженном) видах [9]. Из вареной крупы делали также и каши - ботка, жидкую мучную кашу - заваруху - быламык [10]. Такие же блюда известны и у других тюркских народов.

Из пресного теста выпекали различные мучные изделия, имевшие аналоги у тюркских и монгольских народов, такие как обжаренные в кипящем масле баурсаки (баурсак татарское, боорсок киргизское, бурурсок узбекское, бурсок - таджикское, берцог - калмыкское, боорцог - монгольское); тонкие лепешки - шелпек (шельпек - каракалпакское, челпек - туркменское, чалпак - узбекское, таджикское), служившие нередко ритуальным блюдом; оладьи - куймак (куймак - каракалпакское, киргизское, коймак - татарское) и др.

С установлением тесных рыночных отношений степи с Россией на ярмарки начинают уже в середине XIX в. в значительно более широких размерах, чем прежде, завозить такие продукты, как чай (хотя он был известен казахам и раньше), сахар, конфеты, сухие и свежие фрукты (из Средней Азии). Так, в документах от 1844 и 1862 гг. говорится, что казахи охотно покупают сахар и чай, муку пшеничную, пшено, рис, сухие и свежие фрукты. В прилинейных аулах и в местах, где к концу XIX — началу XX в. получило распространение огородничество, казахи охотно ели картофель, лук, огурцы и т. д. Однако на большей части территории Казахстана овощи еще долго были малоизвестны и редко употреблялись в пищу.

В настоящее время в пище казахов много заимствования из национальной кухни других народов. Наряду с традиционными мясом и молоком большое значение приобретают мучные и растительные блюда. С общим увеличением потребления хлебных продуктов возрастает их ассортимент. Очень популярны выпечки и жаренные мучные блюда, разнообразные блюда из овощей, заготовки из фруктов и ягод, различные посолы и квашения собственной готовки. Коренные изменения в структуре, ассортименте и системе питания произошли за годы Советской власти. Многие описанные выше традиционные блюда были дополнены качественно новыми продуктами суперстратного характера, заимствованными у других народов.

Гостям и в сельской, и в городской местности к мясу подают различного рода соленья и салаты, туздык заправляют мелко нашинкованной морковью, луком и зеленью. Если при совершении традиционных обрядов за стол принято сажать дважды: на мясо и чай, то при встрече гостей по случаю дня рождения или праздничных дат в календаре многие представители интеллигенции накрывают стол по европейским стандартам, начиная с холодных закусок, дважды подавая горячие блюда и завершая застолье чаем или кофе (по желанию присутствующих) с кондитерскими изделиями, вареньями и выпечкой. К холодным закускам и мясным блюдам подают спиртные и безалкогольные напитки.

В наше время застолье во многом изменило формы, но не утратило древних законов гостеприимства. Напротив, границы его раздвинулись: за сегодняшним дастарханом собираются не только казахи, но и многочисленные гости, живущие в большой многонациональной республике - русские, татары, украинцы, узбеки, немцы, уйгуры, дунгане, корейцы. Прожив рядом с казахами не одно десятилетие, делясь с ними горем, хлебом и радостью, братские народы не могли не оказать влияние на кулинарное мастерство, быт и культуру казахского народа, заимствовав одновременно лучшие из его культуры и быта. Современная казахская кухня включает в себя не только традиционные казахские блюда, но и полюбившиеся блюда узбекской, уйгурской, русской, татарской, корейской и других кухонь. Именно поэтому в современной казахской кулинарии при сохранении чисто национальных черт нетрудно заметить интернациональные черты. Во многом изменился набор продуктов, из которых сегодня готовится пища.

Если за многовековую историю казахский народ накопил огромный опыт обработки и приготовления мясной и кисломолочной продукции, то современная жизнь пополнила этот ассортимент блюдами из овощей, фруктов, рыбы, морских продуктов, печеными, мучными изделиями и сладостями. И все-таки наиболее популярным продуктом в казахской национальной кухне было и остается мясо-молочное направление.

Таким образом, сейчас в рассматриваемом комплексе питания все ее компоненты

распределены равномерно, впитав в себя все инновации, идущие как от соседних этносов, так и города. Одновременно, национальные особенности в питании в настоящее время более всего сказываются в бытовании традиционных блюд и традиционной структуры пищи, в избирательном отношении к покупным изделиям, в традиционной последовательности и очередности приема повседневной, а в особенности праздничной пищи, в своеобразии сервировки и т.д.. По определению В.В.Бромлея, этническая специфика в рассматриваемой проблеме «дольше удерживается в интерьере жилища, чем в самом жилище, в украшениях одежды, чем в самой одежде, и очень устойчива в пище, т.е. эта специфика сказывается в большей мере не в утилитарных свойствах вещей, а в связи с их чувственным восприятием» [11].

Традиционно казахская кухня была основана на мясных и молочных продуктах. Позже к этому списку добавились овощи, фрукты, рыба, морепродукты, мучные блюда и сладости. Сегодня за одним дастарханом собираются представители многих народов, живущих в Казахстане: русские и татары, украинцы и узбеки, уйгуры и дунгане, немцы и корейцы. Народы эти на протяжении веков мирно жили рядом с казахами и влияли на их повседневную жизнь и культуру и, конечно же, кухню. Так что современная казахская кулинария включает в искусно приготовленные блюда традиционных узбекской, уйгурской, русской, татарской, корейской кухонь.

При характеристике современной пищи казахов следует отметить, что она испытывает влияние не только городской кухни, но и контактирующих этносов - узбекского, русского и других, как это происходит в других частях нашей республики. С другой стороны она, в свою очередь, способствует обогащению пищи указанных и других этносов лучшими блюдами из арсенала традиционной мерной кухни. Вместе с тем, несмотря на проникновение в современную пищу кушаний из кухонь других народов Казахстана и даже из стран ближнего и дальнего зарубежья, традиционная национальная пища, главным образом, мясная, проявляет значительную устойчивость и они являются преобладающими как в повседневной, так и в ритуальной, а также в праздничной пище. Об этом наглядно свидетельствуют и материалы нашего этносоциологического исследования 1998 года в г.Туркестане и Туркестанском районе Южно-Казахстанской области. Так, на вопрос: "Перечислите, пожалуйста, какие блюда готовятся в Вашей семье?" из 763, опрошенных городских казахов 94,9% указали на национальные казахские блюда, а из 511 сельских респондентов-94,5%. Для сравнения отметим, что в городе на узбекские и русские блюда высказались 45,3 и 28,3%, опрошенных казахов, а в сельской местности соответственно 40,7- 26,2%. Аналогичные показатели получены в Меркенском районе Жамбылской области. Например, предпочли национальные блюда 89,9 % казахов- респондентов, а на русские и турецкие блюда ориентированы лишь 25,7-31,5 %.

На наш взгляд одной из причин устойчивости национальной кухни в исследованных нами двух южных областях республики является не только компактность расселения казахского этноса, своеобразии природных и хозяйственных условия, но и особенности структуры современной казахской семьи, главным образом ее сельской части, где нередко пожилые родители живут с женатыми детьми и внуками. В таких сложных и трехпоколенных семьях больше ориентированы на этнические компоненты национальной культуры, которое зримо ощущаются не только в пище и других элементах материальной культуры, но и в духовной жизни и в семейно-брачных отношениях.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бекмуратова А.Т. Пища // Этнография каракалпаков XIX – начала XX века (Материалы исследования). – Ташкент, 1980. – С. 121-140.
2. Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков в XIX – XX вв. – Ташкент: ФАН, 1981. – 126 с.
3. *Потанов Л.П.* Пища алтайцев (Этнографический очерк) // Сб. МАЭ. – Т.14. –М.-Л., 1953. – С.37-71.
4. Казахская кухня. Современные и традиционные блюда. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – Кн.1. – 220 с.
5. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971. – 403 с.
6. Сходное блюдо готовили и соседние среднеазиатские народы (куурдак, куурма-киргизы, куурмо-узбеки, говурма-туркмены) см.Бердыев М.С. Трансформация традиционной системы питания туркмен в наши дни // С.1985.№ 1. 92 с.).
7. Токарев С.А. К методике этнографического исследования материальной культуры // Сов. этнография. – 1970. № 4. – С. 3–30.
8. Похлебкин В.В. Национальные кухни наших народов. – М.: Мысль, 1978. – 320 с.

9. Такие же блюда известны другим тюркских народам, что отразилось в их названии: ботка - Каракалпакское, Башкирское, Ногайское, Уйгурское, ботко - киргизское, алтайское, бутка - татарское; быламық - каракалпакское, буламык - киргизское, башкирское, боламык - узбекское, татарское и т.д. (см.: Севортян З.С. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "Б". М., 1978, С.201-259).
10. Жуковская Н.Л. Центральная Азия. С.131; Она же. Иссык-кульские калмыки //Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980. С.161; Похлебкин В.В. Национальные кухни... С.196; Томилов Н.А. Этнография тюркоязычного... С.187; Бекмуратова А.Т. Указ.соч.С.117,121; Абрамзон С.М. Киргизы... С.143; Ершов Н.Н. Пища // Таджики Каратегина и Дарваза. Вып.2.С.231; Оразов А. Ритуальная пища туркмен // Материалы по исторической этнографии туркмен. Ашхабад, 1987.С.37.
11. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983. С.358.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ СҮТ ЖӘНЕ ӨСІМДІК НЕГІЗДЕГІ ТАҒАМ ЖҮЙЕСІНДЕ ТҰРАҚТЫ ЭТНИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ МЕН ЖАҢАШЫЛ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Г.Ж. Примкулова

Аңдатпа: Бұл мақалада материалдық мәдениеттің негізгі құрамдас бөлігі және этникалық ерекшеліктерді қалыптастырушы ретінде дәстүрлі тағам жүйесі көрсетіледі. Мәдениеттің заманауи өзгерістерге бет бұру жағдайында, тағам жүйесінде тыйымдар мен басымдық белгілері этникалық тұрғыдан көрінуде. Ғылыми айналымға, қазіргі жағдайда, тағам жүйесінде дәстүрлі және жаңашыл элементтерін, гұрыптық маңызын анықтайтын мәліметтер енгізілуде.

ETHNIC FEATURES AND MODERN COMPLEMENTARY ELEMENTS IN A MILK- VEGETABLE COMPLEX SUPPLY KAZAKHS

G.Primkulova

Summary: This article focuses on traditional food, as one of the most important elements of material culture, media ethnic specificity. In modern conditions of standardization and harmonization of many phenomena of culture and life, the food restrictions and priorities retains the maximum number of ethnically significant features. The scientific revolution introduced new data showing the ratio of traditional and new batteries, ritual significance of food, as well as information about traditional utensils preserved in modern conditions.

ӨОЖ: 958.45

М.А.Жолсейтова, Юсуп Жахангир

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы)

Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы білім беру жүйесінің зерттелу тарихы қарастырылады.

Патшалық Ресейдің үстемдігі тұсында қазақ халқының арасында білім берудің дамуын ғылыми айналымға деректерді талдай отырып, ол үдерісті өркениеттілік ұстаным мен тарихилық принципі негізінде, сондай-ақ гуманизм, ынтымақтастық және мәдени-тарихи тұжырымдамалары тұрғысынан қарастырудың маңызы ашылып көрсетілген.

Түйін сөздер: *Методология, өркениет, тарихилық принцип, гуманизм, «Анналдар» мектебі, жәдидтік.*

Қазақстан Республикасының Президенті, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында білім саласын дамытуға аса мән беріп, бәсекеге қабілетті, заманауи білімді, білікті маман даярлау үшін мықты рух пен терең білім қажеттігі атап көрсетіледі. Алдыңғы қатарлы ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырғанда ұлттық және

жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, білімді ұрпақ – мәңгілік ел тірегі болмақ [1, 1-3 б.]. Қазіргі жаһандану жағдайында білім мен ғылымға қатал талап қойылууда.

Ғылыми білім ауқымының кеңейіп, онда шынайылықтың көрініс табу деңгейі арта түскен сайын ғалымдар жаңа білімге қол жеткізуге мүмкін деген әдістер мен тәсілдерді талдауға және негіздеуге талпыныс қарқынын күшейте түседі. Жаңа ғылыми білімді алудың тәсілдерін зерделеуді ғылым методологиясы жүзеге асырады [2, с. 7-8]. Сондай-ақ ол танымның одан әрі дамуына жол ашып, оның ауқымының кеңеюіне қызмет етеді. Таным білімді игерумен сипатталатын рухани әрекет болғандықтан, ол аяқталған нәтиже түрінде емес, шынайылық сипатқа ие анағұрлым толық, әрі терең білімге ұмтыла түсетін үрдіс іспеттес. Ол адамның шығармашылық ізденісімен тығыз байланыста дамып, оның қоғамдық, тарихи үрдістегі өз орнын айқындауына ықпал етеді. Сонымен бірге таным мен методология өзара байланыста дамиды. Ғылыми танымның жетілуімен бірге жаңа білімге жетуге жол көрсететін ұстанымдар, тұжырымдамалар мен теориялар қалыптасады немесе оларға деген көзқарас өзгеріске түседі. Бұл, әрине, тарих ғылымына, оның жекелеген проблемаларын зерделеуге, соның ішінде патшалық Ресейдің үстемдігі дәуіріндегі қазақтар арасындағы халық ағарту ісіне де қатысты.

Көрнекті неміс философы Карл Ясперстің пайымдауынша, тарих тұжырымдамасының міндеті бүгінгі дәуірді түсінуге ықпал етумен қатар, ондағы орнымызды көрсету болып табылады [3, с. 99]. Бірақ осы міндетті атқарады деп түрлі кезеңдерде ұсынылған бірқатар тұжырымдамалар таным ауқымының кеңеюіне сәйкес теріске де шығарылады. Мұндай жағдай ғылыми таным методологиясын зерттеуші Г.И. Рузавиннің пікірінше, ғылым саласындағы алға басудың, теория мен зерттеу тәсілдерінің жетіліп жатқандығының көрінісі болып саналады [2, с. 28].

Түрлі кезеңдерде ұсынылған теориялар мен тұжырымдамалар теріске шығарылмай немесе жетілдірілмей қалмайды. Бұған таяу уақыттарға дейін еліміздегі тарих ғылымында үстемдік құрып келген маркстік-лениндік ілімге негізделген ұстанымның қалыптасу, даму және құлдырау кезеңдерін бастан кешуі дәлел бола алады.

Марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектері ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде-ақ кеңестік тарих ғылымының методологиялық базасы ретінде саналып, ол маркстік тарихшылардың буржуазиялық тарихшылардан аражігін ажыратып алуға қызмет етті [4, с. 8]. Маркстік-лениндік ілімге сәйкес дүниежүзілік тарихи үрдіс қоғамдық-экономикалық формациялардың бірінен соң бірінің алмасуы түрінде түсіндірілді. Формациялық ұстанымның тарихи үрдісті зерттеудегі бірден-бір ұстаным ретінде кеңестік тарих ғылымында орнығып, өзге теорияларды теріске шығаруы елдегі ғылыми танымның ауқымына және тарихи білім беру жүйесіне өз нұқсанын тигізді. Өткен дәуірдегі тарихи құбылыстарды бір қалыпқа салған маркстік-лениндік ілімге негізделген методология зерттеушілерге қандай да бір елдің және халықтың тарихи дамуындағы өзгешелік пен күрделілікке баса назар аударттырмай, тап күресіне ерекше көңіл бөліріп, революциялық дамуды абсолюттендіріп, дамудағы эволюциялық үрдістің маңызына мән беруді екінші кезекке ығыстыртты. Соның салдарынан тарих ғылымындағы көптеген мәселелер зерттеу аясынан тыс қалды. Формациялық ұстаным зерттеушілерге социализм құрудың теориясы мен практикасы аясынан және осыған орайластыра жасалған білім беру мен тәрбиелеу жүйесі арнасынан шығуға мүмкіндік бермеді [5, с. 3]. Соған сәйкес Орталық Азия халықтары арасындағы ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр бас кезіндегі ағартушылық феодалдық даму сатысындағы халықтардың қарабайыр ағартушылығы түрінде ғана түсіндіріліп, олардың 1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін қалыптасқан ахуалға орай «капитализмге соқпай, социалистік құрылысқа көшуі» барынша дәріптелді.

Қатаң идеологияландырылып, қызыл империя саясатының қызметшісіне айналдырылған кеңестік тарих ғылымы маркстік-лениндік ілімдегі тап күресі теориясы мен интернационализм ұстанымын басшылыққа алып, ұлттық мүддені ескермеді. Мұндай ұстаным Ресей империясының жаулап алған Орталық Азия халықтарының Кеңестер Одағы құрамында болуын «ірі жетістік» ретінде дәріптеуге ыңғайлы болатын. Соған орай патша өкіметінің отарлық саясаты империя құрамына енген халықтарға «зор қасірет» емес, керісінше оларға «болар-болмас қасірет» әкелген болып шықты. Бұл өз кезегінде ұлттық мүддені қорғау мақсатында қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен, тәжік, қарақалпақ халықтары өкілдерінің өткен дәуірлерде бірлесе ағартушылық жұмысын жүргізуге әрекет етуге талпынысын назардан тыс қалдыруға әкеліп соқтырды. Сондай-ақ осы мәселе ғылыми әдебиеттерде айтыла қалғандай жайт болса, оны ұлтшылдықтың, түрікшілдіктің көрінісі ретінде бағалау орын алды. Соның салдарынан түркістандық ұлттық саяси элитасы өкілдерінің ХХ ғасыр басында атқарған қоғамдық-саяси, ағартушылық қызметі объективті бағаға ие бола алмады. Кеңестік тарих ғылымы түркі халықтарын бір-бірінен алшақтата көрсетуге тырысты. Кеңестік тарих ғылымындағы осындай ұстанымның астарын Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты

еңбегінде былайша негіздеп көрсеткен болатын: «Мемлекеттік саясаттың мүддесіне қызмет ететін тарихтың барлығы секілді, кеңестік тарихта да қазақтардың, қырғыздардың, өзбектердің, түрікмендердің тарихын бір-бірінен алшақтатып, оқшауландыра қарау әдетке айналған-ды. Олай болатын себебі, Кеңес мемлекетінің басшылығы Орта Азиядағы жаңа буын өкілдерінің өздерін өзгелерге ешқандай қатысы жоқ жеке халық деп ойлауына ұмтылды. Москвадағы өкіметке Орталық Азиядағы бытыраңқылық тиімді болды. Сондықтан, ол осы халықтарды дамудың әртүрлі жолдарына салып, бір-біріне қарсы болуын көздеді» [6, 259-260-б.].

Кеңестер Одағының ыдырап, оның құрамындағы республикалардың өз тәуелсіздігінің жариялауымен посткеңестік республикалардың тарих ғылымында оң өзгерістер бой көрсетті. Ондай өзгерістер қатарына тап күресі теориясына негізделген формациялық ұстанымның отандық тарих ғылымындағы монополиялық жағдайынан арылуын жатқызуға болады. Бүгінгі таңда тарихшылар жаңа әдістік көзқарастарды қалыптастыруға, тарихи үрдісті оның өзі қандай болса, сол күйінде өзара байланысты, тұтастықпен ұласқан даму қалпында көруге талпынуда. Уақыт өткен сайын отандық және посткеңестік тарих ғылымында өркениеттілік ұстаным перспективалы ұстаным ретінде орнығуда.

Түрлі тарихи кезеңдерде Ф. Вольтер, Дж. Вико, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнби, Ф. Бродель, С.Е. Десницкий, Н.Я. Данилевский, М. Вебер, Л.Н. Гумилев, С. Хантингтон секілді т.б. ғалымдар дамытуға үлес қосқан өркениеттілік ұстаным бүгінгі таңда формациялық ұстанымды алмастыра алатын, әрі ағартушылық пен тәрбиелеу функцияларын атқаратын және ұлттық тарихты зерттеу мен ұлттық идеяның орнығуына қызмет ететін әмбебап парадигма ретінде санала бастады [7, с. 39]. Бұл ұстанымның патшалық Ресейдің үстемдігі тұсындағы қазақтар арасындағы халық ағарту ісінің қырсырын терең түсінуге септігін тигізетіндігіне күмән келтіруге болмайды. Өркениеттілік ұстаным марксизмнен әлдеқайда бұрын өмірге келіп, үздіксіз жетілу үстінде болды. Бұл үрдіс әлі күнге өз жалғасын табууда. Дегенмен, осы ұстаным аясында еуроцентристік көзқарас та бой көрсетпей қалмады. Мәселен, XVIII-XIX ғасырлардағы еуропалық ағартушылар арасында көшпелі немесе дала өркениеті өкілдерін отырықшы өмір салт пен мәдениеттің жауы, «жабайылар» ретінде көрсету, еуропалықтардың Шығысты жаулауларының «объективті» екенін негіздеуге тырысу, Еуропаның Шығыстағы үстемдігін негіздеуде еуроцентристік идеяларды методологиялық тірек ретінде пайдалану орын алды. Кейіннен мұндай еуроцентристік тұжырымдаманы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі орыс зерттеушілерінің бірқатары пайдаланып, Ресейдің Орталық Азиядағы экспансиялық саясатын «орыстардың өркениеттік миссиясы» ретінде дәлелдемек болды. Мұндай көзқарасты жақтаушы орыс зерттеушілері Орталық Азиядағы отарлық билік орындарының жергілікті халықты еуропалық өркениетпен «байланыстырушы көпір» қызметін атқаратындығын дәлелдеуге тырысып, ұлыдержавалық мүддені жоғары қойды. Әрине, мұндай көзқарас тұрғысында Орталық Азия халықтарының арасында жүргізілген ағартушылық «төменгі даму сатысындағы, кенжелеп қалған өркениеттегі халықтардың ағартушылығы» түрінде түсіндірілді. Ал жергілікті халық өкілдерінің патшалық Ресейдің отарлық саясатына бірлесе қарсылық көрсету әрекеті «озық өркениетті» қабылдауға наразылық, «тағылық сарқыншақтары» ретінде бағаланды. Сондықтан да еуроцентристік көзқарас шынайылықты көрсетпейді, керісінше, бір халықтың екінші халыққа, яғни еуропалықтардың үстемдігін ақтауға бағытталған ұстаным деп бағалануы тиіс. Мұндай көзқарас тарихи үдерісті шынайы тұрғыда түсіндіре алмайтындығын кезінде көрнекті тарихшы-ғалым М.Қ. Қозыбаев өз еңбегінде айта келіп, А. Тойнби, О. Шпенглер секілді ғалымдардың түркі халықтарын өркениетсіз халық етіп көрсету әрекеттерін сынға алған болатын [8, 14-б.].

Тарихи зерттеулердің теориялық-методологиялық мәселелеріне байланысты еңбек жазған ғалым Л.Р. Хут өркениет теориясы қазіргі заманда өз дамуының жоғары сатысына көтеріліп, онда өркениетті әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде пайымдаушылық белең алғанын, бұл теорияның аясында тарихи жадты түлету, тарихи үрдісті гуманистік тұрғыда әрі эволюциялық сабақтастықта қарастыру жүзеге асатындығын айтып, тарихи ой-пікір тарихында әлемдік-тарихи және мәдени-тарихи тұжырымдамалар өміршендік танытып отырғанын атап көрсетеді. Оның пікірінше, әлемдік-тарихи тұжырымдама халықтар тарихын прогрестік дамудың бірегей үрдісі ретінде қарастырады, ал мәдени-тарихи тұжырымдама еуропалық емес халықтардың артқаалушылығы немесе тоқыраушылығы дегенді қолдамай, әрбір мәдени аймаққа өзіндік даму жолы тән екенін негіздейді [9, с. 54].

XIX екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Орталық Азия халықтарының, соның ішінде қазақтардың да ағартушылығы мәселесіне қатысты орын алған тарихи құбылыстар мен оқиғалардың астарын терең түсініп, дұрыс пайымдауда мәдени-тарихи тұжырымдамасының орны

ерекше. Бұл тұжырымдамаға сәйкес әлеуметтік-мәдени, психологиялық, этникалық факторлардың өзара ықпалдастығына, олардың қоғамдық дамудағы орнына және Орталық Азия халықтарының ағартушылықтағы өзара байланыстарының өрбуіне әсері деңгейіне назар аударылады. Сонымен қатар бұл тұжырымдамада Орталық Азия халықтарының бірегей өркениет өкілдері екені және кез келген өркениеттің әлеуметтік-мәдени құрылым ретінде өзіндік рухани, ел билеу, тіршілік ету, адамдар арасындағы өзара қатынас, ел аралық байланыс мәдениетіне ие болатыны ескеріледі. Бірақ бұл әлемдік-тарихи тұжырымдамасы екі халық арасындағы байланыстарды ашып көрсетуде дәріменсіз дегенді білдірмейді. Әлемдік-тарихи тұжырымдамасының арнасында Орталық Азия халықтары арасындағы байланыстар желісін әлемдік тарихтың, Шығыс әлемі, Ислам әлемі тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға жол ашыла түсетіндігін де назарда ұстаған абзал. Сондай-ақ бұл тұжырымдама Түркістан халықтарының ағартушылықтағы байланысының сипаты мен өрбу қарқынына әсер еткен сыртқы факторларды бағамдауға мүмкіндік береді.

Өркениеттілік ұстаным тарихи зерттеулер методологиясының тарихилық принципімен де үйлесімділік табады. Бұл принцип ХІХ ғасырдың алғашқы жартысында Германияда интеллектуалды ағым ретінде бой көрсетіп, кейіннен бүкіл Батысқа тарады. Сол кезде Берлин университетінің профессоры Леопальд фон Ранке тарихилық принципін жақтаушылардың ең ірі өкілі ретінде танылған-ды. Ол тарихшының басты міндеті өткен дәуірдің менталитетіне үңіліп, сол дәуірдің адамдары басқаша емес, неге дәл солай әрекет еткенін айқындауы керек, сонда тарихи шындық бұрмаланбайды деп санады. Оның ізбасарының бірі И.Г. Дройзен болса, бұл пікірді дамыта отырып, тарихилық принцип өткен дәуір туралы тура түсінік қалыптастырумен бірге қоғамның әрі қарай қандай жолмен жүру керектігіне бағыт бере алады, тарихи зерттеудегі қателік әйтеуір бір қоғам дамуына кері әсерін тигізбей қоймайды деген тұжырым жасаған болатын [10, с. 82]. И.Г. Дройзен осындай пікірі арқылы өзін өркениеттілік ұстанымды жақтайтынын және оны формациялық ұстанымға балама ретінде ұсынатынын байқатумен қатар, ол тарихтың басты мақсаты танымның тарихи заңдылықтары мен тарихи білім деңгейін айқындау екенін көрсеткен еді [11, с. 138].

Тарихилық принципін жақтаушылар тарих тарихи сананы қалыптастыратындығын негіздеді. Олар тарих ғылым ретінде тарихи сананы жаңғыртуға және өткен дәуірдегі тарихи оқиғалар мен құбылыстар жайлы түсінігіміздің шынайы болуына қызмет етуі тиіс деп есептеді. Сондай-ақ олар белгілі бір проблеманы зерттеу барысында өткен дәуір мен өз заманының айырмашылығын көре білу керектігін, объектіні қоршаған ортасынан бөліп алмай онымен контекстте қарастыру қажеттігін және тарихи құбылыс басқа оқиғалармен диалектикалық байланыста, әрі үрдіс ретінде көрсетілуі тиістігін қолдады [12, с. 9-10]. Ұсынылған осы қағидалар бойынша ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақтар арасындағы халық ағарту ісінің ерекшеліктерін тарихи оқиғалармен тығыз байланыста қарастырып, оның өбу ерекшелігін шынайы түрде көрсетуге мүмкіндік аламыз. Бұл ретте қазақтар арасындағы мұсылмандық мектептер мен медреселердің халыққа білім берудегі рөлі, оған отарлық биліктің тосқауыл қою мақсатында орыстандыру міндетін жүзеге асыратын орыс-түзем мектептерін ашуы, мұсылмандық білім беру ошақтарына жаңа серпін берген жәдидтік ағымның қалыптасуы секілді үдерістерге назар аударылады. Сонымен қатар қазақтар арасындағы халық ағарту ісінде өзіндік орындары бар Ы. Алтынсарин, Н.И. Ильминский, Н.П.Остроумов, И. Гаспринский секілді т.б. қайраткерлердің тұлғалық келбетіне көңіл бөлінеді.

Отарлық кезеңдегі халық ағарту ісі тарихын зерттеу барысында қазақтарға өзінің ағартушылық идеяларымен ықпал еткен өзге халықтардың да қайраткерлерінің ұстанымдарына да баға бере кеткен жөн. Мәселен, татар халқының Ш. Маржани, И. Гаспринский, өзбек халқының М.Бехбудий, Мұнауар Қари, қырғыз халқының И. Арабаев секілді қайраткерлерінің халық ағарту ісіне байланысты ұстанымдары басты назарда ұсталғаны жөн.

Белгілі шығыстанушы Н.И. Конрад әр халықтың тарихы әрқашан да көршілерінің тарихымен тығыз байланыста болатындығын, мұндай байланыс аумақтық, өңірлік деңгейде әрқашан да болатындығын негіздеп көрсеткен-ді [13, с. 17]. Халықтар арасындағы өзара ағартушылыққа орай туындаған байланыстар үрдісі көптеген адамдар мен жеке тұлғалардың тағдырына және мүдделеріне әсер еткен оқиғалар мен құбылыстардың жиынтығы іспеттес. Оның өрбу қарқыны мен сипатына жеке тұлғалардың белгілі бір мүддені қорғау жолындағы әрекеттерімен қатар өзге бір көршілес елдердің саяси ұстанымдарындағы ерекшеліктер мен геосаяси ахуалдағы өзгерістер де өз әсерін тигізбей қоймайды. Мұның өзінен халықтар арасындағы ағартушылық байланыстар тарихын зерттеудің көп қырлы екені аңғарыла түседі. Осындай жайтты ескере отырып, тарих методологиясын зерттеуші ғалым В.Ф. Коломийцев халықтар арасындағы қарым-қатынасқа орай қалыптасқан тұжырымдамалар мәселесіне байланысты жазылған еңбегінде әлемдік саясат жанжалдар мен ымырашылдықтың қосындысы екенін алға тартқан болатын. Ол халықтар арасынағы байланыстарды

қарастыруға қатысты жанжалдар мен ынтымақтастық тұжырымдамалары барын атап көрсетеді [14, с.81-82]. Бұл тұжырымдамалардың қарастырып отырған мәселеге, Орталық Азия халықтары арасында орын алған жанжалдар және өзара келісімдер мен ынтымақтастық жайттарын зерделеуге де өзіндік қатысы бар. Алайда осы тұрғыда халықтар арасындағы қатынасты қарастыруда ымыраға келушілікке, гуманистік саясатты қолдаушылыққа және өзара ынтымақтастыққа мән беру жөніндегі тарих философиясын зерттеуші, немістің көрнекті ғалымы Э. Трельчтің пікірін де [15, с. 646-647, 687] ескерусіз қалдыруға болмайды. Осы қағидаларға сәйкес патшалық Ресейдің үстемдігі тұсында қазақтардың билік орындары ашқан орыс-түзем мектептеріне бастапқыда қарсылық танытып, оларға балаларын оқытуға бермеуге тырысуының астарын шынайы түсіндіруге болады. Сонымен қатар тоқыраушылыққа ұшыраға мұсылмандық білім беру орындарына туыстас татар халқы арасында XIX ғасырдың соңына қарай қалыптасқан жәдидтік жаңа серпін беруінің астары аңғарыла түседі. Мұның өзін белгілі дәрежеде ынтымақтастық тұжырымдамасымен үйлесімділік табатын гуманизм тұжырымдамасының талаптарына сай келеді деуге болады.

Бүгінгі таңда қоғамның, күллі ғаламның мүддесі үшін мемлекеттердің ішкі-сыртқы саясаттарында гуманизм идеяларын басшылыққа алу, халықтар арасындағы қарым-қатынаста гуманизм қағидаттарына жүгінуді жүзеге асыру маңызға ие. Гуманизм – адамгершілікті, адамға сүйіспеншілік идеясын білдіретін көзқарастар жүйесі ретінде адамзаттың еркіндігі мен теңдігін ардақтайды және әрбір жеке тұлғаның ар-намысын құрметтейді. Гуманизм тек дүниетанымдық тұжырымдама ғана емес, ол әрі экономикалық, әлеуметтік және қоғамдық-саяси қатынастарды қамтитын практикалық өмірдің үлкен бір бөлігі. Ол экономикалық, саяси және мәдени өмірдің тұтастығын, адамзат бұл дүниенің жоғары құндылығы екендігін дәріптейді [15, с. 190]. Тарихтан адамзат тәлім алғанда одан ең бастысы адамгершіліктің мәңгілік құндылықтарына жетудің жолын аңғаруы тиіс [17, с. 9]. Қазақтар арасында отарлық кезеңдегі халық ағарту ісі тарихын зерттегенде де гуманизм принциптеріне назар аударылуы тиіс. Бұл ретте сол тұстағы Алаш қозғалысы қайраткерлерінің халық ағарту ісіне, әйел теңдігіне, дінге байланысты ой-пікірлері басты назарда ұсталғаны дұрыс. Сондай-ақ «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті беттерінде адамгершіліктің насихатталуына баса мән беру керек.

Тарихи білім саласына гуманистік мазмұн беру мәселесі тарихшылардың «Анналдар» мектебі өкілдеріне де тән еді. Бұл мектептің бастау көзінде тұрған француз ғалымдары – Л. Февр мен М. Блок тарихты қазіргі қоғам өмірімен байланыстыру, ғылыми айналымға бұрын қосылған деректерді жаңаша пайымдап оқу, зерттеулердің дәстүрлі емес әдістерін қолдану мәселелерін көтерді. Олар 1929 жылы негізін қалаған «Анналдар» атты басылым алғашқы санынан-ақ тарихты зерттеуді кең ауқымда жүргізуді, онда қоғамдық пәндер арасындағы байланысты нығайтуға үндеді. «Анналдар мектебінің» ғалымдары тарихтың мазмұндылығын арттыруға, «барлығын қамтитын (жаһандық) тарих» арнасында тарих ғылымының методологиясын жетілдіре түсуге ерекше мән беріп, өткен дәуірлерді тарихи проблемалар түрінде қарастыруды, деректерге сыни тұрғыда қарауды ұсынып, салыстырмалы-тарихи әдісті зерттеулердегі нәтижелі әдіс ретінде санады [18, с. 226-227]. «Анналдар» мектебі өкілдерінің ұстанымы XIX ғасырдың ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақтар арасындағы ағартушылықтың өрбуіне, білім беру ісінің ерекшеліктерін проблема ретінде қарастырылуына, оның мазмұндылығының артуына, бұрындары бұрмаланып түсіндіріліп келген оқиғалар мен құбылыстардың шынайы тұрғыда жазылуына кең жол аша түседі.

Ғылыми таным методологиясын зерттеуші ғалымдар деректік материалдарға негізделген дәйектемені жасалған тұжырымдарға көз жеткізудің методологиясы ретінде қарастыруды ұсынуда. Сондай-ақ олар дәйектеменің фактілік (айғақтық) және логикалық аспектілері белгілі бір тұжырымдама бойынша жасалған тұжырымның сенімділік көрсеткіші деп санайды [19, с. 78-79]. Осындай пікір негізінде отарлық дәуірдегі қазақ халқы арасындағы білім беру ісі тарихына қатысты тың деректік мәліметті жаңа тұжырымдар жасауға алып келеді деп те есептеуге болады. Ол үшін мұрағаттық құжаттар мен басылымдардың материалдарымен қатар, Түркістан өлкесі халықтарының ауыз әдебиеті үлгілерінде және сол тарихи кезеңнің куәгерлері қалдырған қолжазбаларда сақталып қалған мәліметтерді кең көлемде ғылыми айналымға тартқан абзал. Осындай шара жүзеге асырылған жағдайда ғана патшалық Ресейдің үстемдігі жағдайындағы халық ағарту ісінің тарихын жазу дәйекті болмақ.

Жалпы қорыта айтқанда, қазақ халқының арасында XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы білім берудің дамуын ғылыми айналымға деректерді талдай отырып, молынан енгізу арқылы, ол үдерісті өркениеттілік ұстаным мен тарихилық принципі негізінде, сондай-ақ

гуманизм, ынтымақтастық және мәдени-тарихи тұжырымдамалары тұрғысынан қарастырудың маңызы зор деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». – Алматы, 2014. – 40 б.
2. Рузавин Г.И. Методология научного познания. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 287 с.
3. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
4. Пронштейн А.П., Данилевский И.Н. Вопросы теории и методики исторического исследования. – М.: Высшая школа, 1986. – 208 с.
5. Поляков Ю.А. Как отразить многомерность истории? // Новая и новейшая история. – 2003. - № 4. – С. 3-10.
6. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
7. Андреев И.Л. Осторожно с «часами» истории (методологические проблемы цивилизационного процесса) // Вопросы философии. – 1998. - № 9. – С. 38-47.
8. Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001. – 369 б.
9. Хут Л.Р. Новистика: вопросы теории. – М.: Изд-во Московского педагогического университета, 2003. – 328 с.
10. Кириленко Е.И. Традиция историко-методологических исследований в немецком либеральном историзме // Методологические и историографические вопросы исторической науки / отв. ред. Б.Г. Могильницкий. – Томск: Изд-во ТГУ, 1992. –129 с.
11. Алимгазинов К.Ш. История и ее рефлексия на источниковедческую концепцию И.Г. Дройзена // Отан тарихы. – 2007. - № 3. – С. 134-146.
12. Джуманалиев А.Д. Методология исторической науки и некоторые проблемы историографии Кыргызстана XX века // Вопросы истории Кыргызстана. – 2006. - № 4. – С. 7-21.
13. Конрад В.И. Запад и Восток. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1972. – 496 с.
14. Коломийцев В.Ф. О некоторых концепциях международных отношений // Государство и право. – М.: Наука, 1994. - № 12. – С. 81-88.
15. Трельч Э. Историзм и его проблемы / пер. с немецкого. – М.: Юрист, 1994. – 719 с.
16. Сенявский А.С. Теоретические проблемы исторической науки // Новая и новейшая история. – 2002. - № 2. – С. 183-193.
17. Басовская Н.И. Цель истории – история. – М.: РГГУ, 2002. – 536 с.
18. Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. – М.: Дрофа, 2004. – 288 с.
19. Герасимова И.А., Новоселова М.М. Аргументация как методология убеждения // Вопросы философии. – 2003. - № 10. – С. 72-84.
20. Жолсейтова М.А. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы халық-ағарту ісі: тарихи зерттеулердің теориялық-методологиялық негіздері. // Ұлттық тарихты зерттеудің әдіснамасы мен ғылыми ізденістерді жаңарту жолдары». Халықаралық ғылыми-әдіснамалық семинар-тренингінің материалдар жинағы. Астана қаласы, 2014, 158-169 бб.

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

М.А. Жолсейтова, Юсуп Жахангир

В этой статье рассматривается история исследования системы образования в Казахстане со второй половины XIX – начале XX веков. Используя источники по распространению образования среди казахского народа в период колонизации царской России, ведется анализ на основе исторического принципа и цивилизационных процессов. А также суть проблемы раскрывается через призму культурно-исторического анализа и принципов гуманизма и содружества.

FROM THE HISTORY OF RESEARCH ON THE EDUCATIONAL SYSTEM IN KAZAKHSTAN (SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES)

M.Zholseitova, Yusuf Jaxangir

This article discusses the history of the study of the education system in Kazakhstan since the second half of XIX – early XX centuries. Using sources for the spread of education among Kazakh people

during the colonization of tsarist Russia, conducted the analysis based on the historical principle and the processes of civilization. And the problem raskryvaetsja through the lens of cultural-historical analysis and the principles of humanity and the Commonwealth.

ӘОЖ [355. 232]

А.Е.Туякова

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, Астана қаласы

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕНІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫ

Түйіндеме: *Мақалада, Қазақстан жастарға патриоттық тәрбие мақсаттары қарстырылған. Сонымен қатар, «ұлттық патриотизм», «ұлттық сана» қалыптастыру маңыздылығы ашып көрсетілген. Жас ұрпақ өз ұлтына деген патриоттық сезімді қазақ ағартушылары арқылы жеткізілді. Патриоттық тәрбие, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім рухани байлықтан көрініс екені анық. Олай олай болса, «Мәңгілік Ел» деген құрметке жастардың парасаттылығы арқасында жету әдістері мен мақсаттары көрсетілген.*

Кілттік сөздер: *тәрбие, ұлт, ұлттық сана, Отан, патриоттық тәрбие.*

Қазақстан жастарына патриотизмге тәрбиелеудің өткені мен дәл бүгінгі таңдағы жай-күйін зерттеу барысында оның әдісі, тәсілі мен формаларының сан алуан болғанына және оларды бүгінгі күн жағдайына бейімдеп қолданудың мүмкіндігі мол екеніне көзіміз жетті. Бірақ, оның мазмұны кеңес дәуірінде (1970-1990 жж.) сол кездегі идеологияға қызмет еткендіктен, сыңар жақты болғаны да айқындала түседі, өйткені онда ұлттық патриотизм ескерілмей қалған. Сол себепті "ұлттық патриотизм", "ұлттық сана" деген секілді аса маңызды ұғымдар көп жағдайда терең зерттелмеген.

Қазақстан жағдайында осындай бір топ мәселенің басын ашып алмай тұрып патриоттық тәрбиені дұрыс жолға қою мүмкін емес екені анықталды. Республикамыз бір саяси құрылымнан екіншісіне ауысып, басқару жүйесі жаңа сападағы қарым-қатынасқа бет бұрған өтпелі кезеңде мектептегі тәрбие жұмыстары дағдарысқа ұшырағаны белгілі. Бұндай жағдайда замана ағымына қарата пайда болған тың ұғымдарды айқындап, оларға анықтама беру қажеттігі туындайды. Өйткені, ұғымдар арқылы оқушылар санасында білім қалыптасып, ол өз кезегінде оның іс-әрекетіне бағыт береді. Біздің пайымдауымызша, патриотизмге тәрбиелеуде сүйенетін негізгі ұғымдар: "ұлттық патриотизм" және "қазақстандық патриотизм". Ұғым дегеніміз – заттар мен құбылыстардың жалпы айырмашылықтарының белгілі бір жиынтығы негізінде ой жүргізу. Ол ғылыми және тәжірибелік білімдерді қалыптастыруда қолданылады. Ұғымдар негізінде пікір, ой тұжырымдар қалыптасып, ой қорытындылар мен пайымдаулар жаслады. Бұл жерде "ұлттық патриотизм" және "қазақстандық патриотизм" ұғымдары арқылы Отан, туған жер, ел, атамекен, мемлекет, туған өлке, туған халқы туралы нақты түсініктер берудің тиімділігі арта түспек. Ал түсінік дегеніміз - бір нәрсенің мағынасы мен мәнін ұғыну. Сөйтіп, "ұлттық патриотизм" және "қазақстандық патриотизм" ұғымдарына анықтама беру, олардың мазмұнын құрайтын: отансүйгіштік сезімін дамыту, ұлттық салт-дәстүрді ұстану мен мемлекет рәміздеріне құрмет қалыптастыру, т.б. тәлім-тәрбиелік мүмкіндіктерін кеңейте түседі. Осыларды көздеп жүргізген зерттеу еңбегімізде педагог, психолог, философ ғалымдар мен ақын- жазушылардың ой-пікірлеріне сүйене отырып "ұлттық патриотизм" және "қазақстандық патриотизм" ұғымдарына анықтама беруге ұмтылды. Сондай-ақ бұл ұғымның маңызын ашып көрсету жас буындарды тәрбиелеуде бүгінгі күннің кезек күттірмейтін қажеттігінен туындап отыр.

Адамның жеке психологиясының әскери қызметтегі маңызын аша келіп Б.Момышұлы "патриотизм - Отанға деген сүйіспеншілік, жеке адамның аман-саулығы, қоғамдық, мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну, өзінің мемлекетке тәуелді екенінді, мемлекетті нығайту дегеніміз жеке адамды күшейту екенін мойындау, қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз мемлекет деген ұғымды, оны жеке адамның барлық жағынан өткені мен бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасын біріктіреді" деп терең, жан-жақты анықтама берген [1, б. 45]. Қаһарман жазушы біз іздеп отырған "ұлттық патриотизм", "қазақстандық патриотизм" ұғымдарына философиялық анықтама беруге ұмтылған. Ол "ұлттық патриотизм - бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті, өз халқына деген сүйіспеншілігі, өз халқымен қан жағынан да және шыққан тегі, территориясы, тілі, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, психологиялық және этнографиялық

ерекшеліктері қалыптасқан, тарихи дәстүрлері жағынан да әбден айқын әрі дербес басқа қасиеттері және ерекшеліктерімен де байла-нысты" дейді. Жазушының пікірін жіктей отырып бүгінгі патриотизмнің мазмұнын анықтау әбден мүмкін.

Бұдан келіп шығатын тұжырым: Б.Момышұлы көрсеткен рухани ерекшеліктерді сақтау ұлттық патриотизмнің критерийі болып табылады. Жаңа қалыптасып келе жатқан жас мемлекетіміздің болашақ азаматтарын патриотизмге тәрбиелеуде, міне, осылар оның негізгі ұғымдарын құрауы керек. Ойымызды айқындай түссек, Б.Момышұлы айтып отырған белгілердің педагогикалық негізі тұлғаның патриоттық сана-сезімін қалыптастыру, патриоттық іс-әрекетін ұйымдастыру, мінез-құлқына патриоттық сипат беру, мектептегі оқу-тәрбие ісінің өзегі болуы керек. Бұл оқулықтар оқу-әдістемелік құралдардың мазмұнынан бастама алып, сабақтан тыс тәрбиелік жұмыстарда жалғасуы орынды [2, б. 43].

Қазақстандық патриотизмнің арқауы қазақ мемлекетіне деген сүйіспеншілік, ұлтына сенімі, нанымы, саяси көзқарасы, т.б. карамастан, әрбір қазақстандық өзі өмір сүріп, күн көріп отырған мемлекетін - "Отаным" деп тануы, оның негізін салып отырған қазақ ұлтына сыйластық, оның заңдарына бас ию, рәміздеріне құрмет, жетістігіне сүйсініп, мақтану, кемшіліктерін болдырмау-дың жолын қарастыру қазақстандық патриотизмнің белгілері болуы керек де-ген ой келіп туады. Қазақстан егемендік алғаннан кейін мерзімді басылымдарда "қазақстандық патриотизм" және "ұлттық патриотизм" жайлы сұрақтар жарияланып, оған көптеген белгілі ғалымдар, ақын-жазушылар өз пікірлерін білдірген болатын. Сол пікірлерді және басқа да педагог ғалымдар мен философ-психологтердің пікірлерін зерттей келе біз бір кездегі "Советтік патриотизм" ұғымы "қазақстандық патриотизм" болуы керек деп түйдік. Оның туындап, қалыптасып, тәлім-тәрбие айналымына енуі өз қолымызда. Берілген сұрақтар бізге патриот адамдардың мінез-құлық, іс-әрекеті, ой-сана сезімдерінің белгілеріне қарап оған сипаттама беруге көмектеседі. Бұл өз ретінде жас буындардың көз алдына нақты мысалдарды көлденең тарту арқылы өнеге көрсетуге шарт түзеді.

Туған халқымыздың өткен тарихына көз жіберсек, отансүйгіштіктің (патриотизмнің) керемет үлгілерін көреміз. Бүгінгі күні егеменді ел болып, қазақ деген ұлт болып отыруымыздың өзі ата-бабаларымыздың теңдесі жоқ ерлігінің арқасы. Тарихи мәліметтерден байқайтынымыздай, жоңғар шапқын-шылығы кезі мен одан бертіндегі ұлт азаттық көтерілісін алып қарасак, ондағы батырлардың ешқайсысы бүгінгідей (кеңес дәуіріндегідей) жүйелі патриотизмге тәрбиелеудің тезіне салынбаған. Бірақ елін, жерін, Отанын қорғауда жанын, тәнін аяп қарап қалмаған. Осындай көптеген тарихи тәжірибелерден, сол кездегі отбасы тәрбиесіндегі отансүйгіштік сезімнің қалыптасуына ата-ана, ауыл аймағының ықпалының күшті болғанын көреміз. Өсіп келе жатқан жас буындардың бойында отансүйгіштік сезімнің қалыптасуына отбасындағы тәрбиенің ықпалын елемей қоюға болмайды.

Қоғамның өз азаматтарына қызмет етуі адамның өзіне байланысты екені белгілі. Бұл - қоғамның жай-күйі оның әрбір азаматына байланысты деген сөз. Демек, Қазақ Республикасының егемендігі мен тәуелсіздігінің нығайып дамуының басты шарттарының бірі оның азаматтарының патриотизмі. Адам-дар санасындағы бұрынғы кеңес одағы кезеңіндегі патриотизмнің мазмұны жаңа қоғамдық жағдайда біртіндеп жаңғыру үрдісін бастан кешіруде, бірақ, соны құндылықтар әлі қалыптасып бола қойған жоқ. Жаңа тарихи әлеуметтік жағдайда патриотизм жаңа сипатқа ие болды, өйткені, енді Қазақстанда өмір сүріп отырған барлық халықтар Қазақ елі атын беріп отырған "Қазақстан" деген мемлекетке бірікті. Демек, олардың мүддесі, мақсаты, күн көріс жағдайлары да бір бағыт ұстануы керек. Міне, осының өзі бұдан былайғы кезде "қазақстандық патриотизм" ұғымын қалыптастыру мақсатын қойып отыр. Ендігі кезеңде қазақстандықтардың күш-қуаты "қазақстандық патриотизмді" орнықтыруға жұмсалуды керек. Патриоттық сезімнің объектісі мен қайнар көзі - Отан. Ал оның мазмұны туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар – жалпыұлттық құндылықтармен толықтыры-лады. Олардың адам көкірегіне жылылық, жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы.

Қазақстандық патриотизмге келсек, ол тек қазақтардың ғана өз Отанына сүйіспеншілігі емес, онда мекендеген бүкіл ұлт пен ұлыс өкілдерінің бәріне қатысты дүние. Алайда ешкімді елін, Отанын зорлықпен, күштеп не үгіттеп жел сөзбен алдап-арбап сүйгізе алмайсың. Елін сүю - әркімнің жеке ісі, өз арының ісі. Қасиетті сезім ананың сүтімен бірге езі келмейді, ол адам өсе, есейе келе өз ақылы өзіне жетіп, өз басымен тіршілік ете бастағанда адамзат-тың бойында біртіндеп қалыптасатын құдіретті сезім. "Бұл сезім әркімде әр кезеңде (яғни, әр түрлі жаста) оянып, кейін кәметке келгенде біржола буыны қатып, тәжірибемен, жаспен, уақытпен, біліммен, қоршаған ортаның ықпалымен, мемлекеттік және қоғамдық социологиялық институттардың (балабақша, отбасы, мектеп, жоғары оқу

орындары, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар, әр түрлі саяси ұйымдар мен қозғалыстар) әсерімен қалыптасады" деп көрсетеді Ә. Қалмырзаев [3, б. 71].

Патриотизм туралы идеяларды кезінде өздерінің шығармаларында қазақ даласының ойшылдары Әбу-Насыр әл-Фараби, Хас Хажиб Баласағұн, Махмұд Қашқари, жыршы- жыраулары Асан қайғы, Доспамбет жырау Қалқаманұлы, Махамбет Өтемісұлы айтқан болатын. Аталған ғұламалардың еңбектері еліміздің егемендік алуымен байланысты педагогикалық тұрғыда зерттеліп, бір жүйеге келтірілді.

Жас ұрпақ пайдаланып отыр. Өз ұлтына деген патриоттық сезімді қазақ ағартушылары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев шығармаларынан да байқауға болады. Абай өз қызметін Отан мен халық алдындағы борышым деп түсінді. Оның шығармалары Қазақстан тағдырына деген, оның бостандық сүйгіш халқының болашағына деген қамқорлықпен айшықталған. Оның патриотизмі туған ел табиғатына, мәдениетіне, тіліне, озық дәстүрлері мен ұлттық мінезінің жақсы жақтарына деген сүйіспеншілігінен көрініс тапты.

«Қазақстан- біздің ортақ үйіміз, біздің өзіміз де, біздің бабаларымыз да осы жерді мекен етеді. Егер біз өзіміздің өмірімізді сынауды білер болсақ, оны жасампаздықпен жаңғыртып, бой көрсеткен әрбір талшыбықты мәпелеп өсіріп отырмасақ, онда біз өзімізді нағыз патриот деп санап алмас едік» деген Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың сөзі мемлекетіміздің келешегінің тұтқасын ұстайтын жас ұрпақты осы бастан Отанына, атамекеніне шын берілгендік рухында тәрбиелеуден артық борыш жоқ екендігін көрсетеді.

Елбасы айрықша назар аударып отырған мемлекеттік рәміздер мен заңға құрмет көрсету бүкіл өркениетті қоғамдардың өмір салтына айналған дәстүр. Ол ел бірлігі мен демократиялық үрдістерге адалдық атындай қастерленеді.

Отансүйгіштік қасиетті қалыптастыруға әсер ететін факторлар – ұлттық сезім, ұлттық мақтаныш, ұлттық сана, игі дәстүрлер, ұлттық парыз, бірлік және міндет. Ұлттық сезім- өзінің ұлт өкілдігін мойындай отырып ұлтына деген сүйіспеншілік, жанашырлық, халық мұраларын бағалай білу.

Патриоттық тәрбие, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім рухани байлықтан көрініс табады. Олай болса, рухани байлыққа, ең алдымен, тілімізді, дінімізді, салт- дәстүрімізді жатқызсақ, тіл-қазақ болуымыз үшін, дін-адам болуымыз үшін, салт-дәстүр-ұлт болуымыз үшін қажет. Патриотизм сезімінің оянуы мен қалыптасу үрдісі белгілі бір асқақ сөзімдерден, мақтаныш-сүйініштен бөле-жара қарауға болмайды. Ол елінің өткен тарихын мақтаныш тұту, жерінің байлығына, әсем көркіне сүйсіну, атадан балаға жалғасып, жақсы үрдісін тапқан ұлттық тілді құрметтеу. Осы сезімдерден туатын, санада орнығып қалыптасатын асыл қасиеттер ұлттық патриотизм деңгейінде өркен жайып, азаматтық патриотизм биігіне ұласатын сынайлы. Әрине, бұл өздігінен бола салатын нәрсе емес, ол да нақты тәрбиенің жемісі.

Нақтылай келгенде, Президентіміз Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы-қоғамның идеялық бірлігінде» дейтін еңбегіндегі мына бір тамаша ойға жүгініс жасаған дұрыс болар: «Әрбір адам біздің мемлекетімізге, соның бай да даңқты тарихына, оның болашағына өзінің қатысты екенің мақтанышпен сезіне алатындай іс-қимыл жүйесін талдап жасауы қажет. Елдің мәселелері де, келешегі де барлық адамға жақын әрі түсінікті болуы тиіс. Әрбір адам бала кезінен Қазақстан – менің Отаным, мен үшін жауапты екені сияқты мен де ол үшін жауаптымын деген қарапайым ойды бойына сіңіріп өсетіндей істеген жөн». Міне, осы сөздің өзі-тұла бойы тұнған отаншылдық тәрбие міндеттері. Қазақстандық патриотизмнің анықтамасы да осынау ойдан арна тартады. Балаларға патриоттық рух беретін, халық үшін қызмет етуге үндейтін, өз елін қорғау үшін керек десе, жанын қиюға дейін баруға болатынын іспен көрсететін және үстем таптың озбырлық ниеттерін айқын әшкерелеп, оған қарсы күрес жүргізуге шақыратын Махамбеттің қуаты күшті шағын өлеңдерінің балалар үшін маңызы ерекше. Махамбет балалар әдебиетінің өкілі емес, бірақ Махамбет өлеңдерінің бірсыпырасы балалар мен үлкендерге бірдей ортақ мұра. Абай халықтың болашақ жаңа қауымына, жасөспірімдерге арнап талай өлеңдер жазды, нақыл сөздер айтты. Жастарды өнер-білімге шақырды. Абай өз өлеңдерін еріккеннің ермегі еткісі келмей, жастарға үлгі-өнеге көрсету үшін жазатындығын алдын ала ескертіп өтеді. Білімді ұрпақ туған ұлт-халық үшін қызмет етсін дегенді басты міндет етіп қояды. Ыбырай атамыз да бар үмітін жас ұрпаққа артты. Ыбырай атамыздың соңында қалған мұрасының жас ұрпаққа патриоттық тәрбие беру ісіне тигізетін әсері зор. Өйткені патриотизм қашанда, қандай қоғамда да өзінің әлеуметтік мәнін, маңызын жоғалтпайтын ұғым [4, б. 71].

Жастарды патриотизмге баулу, қоғамның жаппай рухани әлеуметін арттыру мақсатында 2006 жылы Елбасының Жарлығымен азаматтарға патриоттық тәрбие берудің бағдарламасы қабылданғаны белгілі. Қазақстан азаматтарын патриотизмге тәрбиелеудің педагогикалық негізі – тұлғаның

патриоттық сана–сезімін калыптастыру; патриоттық іс–әрекетін ұйымдастыру; мінез – құлқына патриоттық сипат беру мектептегі оқу– тәрбие ісінің езегі. Егеменді елдің азаматын тәрбиелеуде әр тәрбиешінің, ұстаздың мақсаты-дені сау, ұлттық сана-сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениеті, парасаты, ар–ожданы мол, еңбекқор, іскер бойында игі қасиеттері бар адамды тәрбиелеу.

Әдебиеттер

1. Ерлік мектебі //Қазақстан мектебі. -1992. -№2. – Б. 25-27.
2. Қабанбай батыр //Ақжелкен. -1991. -№9. - Б. 13-15.
3. Абылай ханға арналған кеш //Қазақ тарихы. - №1. - 1996. Б.-74-77.
4. Ақын-жыраулар шығармасындағы батырлар бейнесі //Қазақ тілі мен әдебиеті, -1996. -№3. –Б. 90-96.
5. Ерлік тәрбиесінің ғылыми негіздері //Қазақстан мектебі. -1996. -№9 -Б.58-65

МЕТОДЫ И ЦЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ДЛЯ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

А.Е.Туякова

В статье рассказывается цели для патриотического воспитания для казахстанской молодежи. В связи с этим, раскрывается формирование таких понятий, как «национальный патриотизм», «национальное восприятие». Патриотические чувства молодое поколение впитывает через казахских писателей и акынов. Патриотическое воспитание, национальная честь, национальное восприятие – это все отражает духовное богатство народа. Так же в статье говорится о том, как достичь «Мәңгілік Ел» через патриотизм и амбиции казахской молодежи.

METHODS AND OBJECTIVES OF FORMATION OF PATRIOTIC EDUCATION FOR KAZAKH YOUTH

А.Е.Tuyakova

The article targets for patriotic education for Kazakh youth. In this regard, it disclosed the formation of concepts such as "national patriotism", "national perceptions." The patriotic feelings of the young generation absorbs through Kazakh writers and akyns. Patriotic education, national honor, national perceptions - all reflect the spiritual richness of the people. As the article says about how to reach "Mangilik El" through patriotism and ambition Kazakh youth.

УДК:130.1:930.1

А.А. Мұқатаева¹, О.Қ. Қабул²

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті¹, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ²

ДӘСТҮРЛІ ДУНИЕТАНЫМДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ САБАҚТАСТЫҚ

Мақалада мәдени мұралар, мәдени құндылықтарды қайта жаңғырту арқылы жаңа буынды түзеу, ұрпақтар сабақтастығын қалыптастыру бүгінгі күндегі басты мәселелердің бірі екендігі қарастырылады.

Түйін сөздер: дәстүр, тіл, діл, сабақтастық, төлтумалық, мәдени мұра.

Сабақтастық ұғымы қай салада да маңызды орынға ие, сондықтан бұл мәселе үздіксіз зерттеуді талап етеді. Кеңес дәуірінде де бұл ұғым өз маңыздылығынан ажырамады, керісінше идеологиялық тұтастық үшін аса қажет болды. Осылайша сабақтастық қызметі мәдени-тарихи процестегі объективті қажетті байланыс ретінде танылды. Кез келген құбылыстың құндылығы, маңыздылығы оның берілу механизмінде, келесі кезеңге не болмаса дәуірге жету технологиясында, жалпы трансформациялануында. Сондықтан да адамзат тарихындағы сабақтастықтың ролі өте зор, әрі жауапты. Сабақтастық өздігінен болмайды. Ол үшін мәдениеттер мен өркениеттер арасында өзіндік бір байланыс болуы тиіс. Бұл байланыс әдетте сұхбат немесе белгілі бір коммуникация тоғысуы арқылы жүзеге асады.

Адамзат баласының тарихы үздіксіз сабақтастықтың аркасында мәдени-тарихи құрылымды түзеді. Себебі сабақтастық дәуірлер, ғасырлар, жылдар, күндер арасын жалғастырушы дәнекер. Сабақтастық әлсіреген тұста кейінгі тарихқа қайта жүгіну үрдісі өте қарқынды түрде жүреді. Ал дәстүр сабақтастыққа қарағанда салмақты, ол қалыптасқан тұрақты жүйе. Сондықтан дәстүрге деген құрмет халық арасында өте зор мәнге ие. Дәстүр адамдар арасында жазылмаған заң іспеттес, ол еш қадағалаусыз, ешкімнің әмірінсіз өз бетінше орындалады. Демек, сабақтастық дәстүрдің кезеңнен-кезеңге өту қызметі. Әрбір дәстүрдің түпкі мағынасының өзгеріссіз жетуіне сабақтастық тікелей міндетті.

Дәстүр арқылы адамдар өткен дәуірлердегі құндылықтар туралы тек біліп қана қоймай, оның маңызды және қажетті деген элементтерін өз бойына сіңіріп, өзінің рухани мұратына, мақсатына айналдырып отырады. Осындай жағдайда ғана нағыз рухани сабақтастық болуы мүмкін. Рухани дәстүр адамды қайта түлетуі қажет. Дәстүр жеке адамдардың жан дүниесіне, көңіл-күйіне де жағымды әсер етіп, қуанышқа бөлейді, оларды қоғамдық талаптарға ұжымдастырып, рухани бірлестіктерге ынталандырады. Дәстүр адамдардың қоғамдағы өзара қарым-қатынастарына әсер етіп, ондағы әлеуметтік, психологиялық ахуалдың жақсаруына жәрдемдеседі. Тарихи, рухани сабақтастық – жалпы дамудың, соның ішінде ғылыми, көркемдік дамудың да объективті заңдылығы болып табылады. Дәстүр мен жаңаның арасындағы сабақтастық жоқ жерде ілгері өрлеу, даму болмайды. Өйткені адамзат баласы тарихи дамудың әр сатысында әдебиет пен көркем өнерді, ғылыми жетістіктерді қайталамайды, керісінше жаңаша қалыптастырып, өзгертіп, жетілдіріп отырады [1, 27 б.].

Дәстүр ұғымы «сабақтастық», «мәдени мұра», «төлтумалық», «ерекшелік» түсініктерімен тығыз байланысты. *Сабақтастық* – тарихи мәдени тәжірибе процесіндегі жаңа мен ескі арасындағы объективті қажетті байланыс. Бұл байланыс тұтастықты қамтамасыз етеді және мәдениеттің үдемелі дамуының алғышарты болып саналады. *Мұра* – бұл уақыт ағымында өзгермейтін өткенге қатысты рухани мәдени материал және ұрпақтардың рухани дамуының іргетасы болып табылады. *Төлтумалық* – өзіндік дамуға бағытталған қоғамның динамикалық принципі, оның «өмірлік ядросы» деген ұғымды білдіреді. Нағыз мәдениет төлтумалығымен, бірегейлігімен дараланады. *Ерекшелік* ұғымы кез-келген құбылыстың өзгеге ұқсамайтын өзіне тән өзгешелігін көп жағдайда локальдық (жергілікті, оқшау) нормаларды, әдет-ғұрыптарды, құндылықтар мен жүріс-тұрыс бітімдерін сипаттау барысында кең қолданылады [2].

Өткен тарихымызға құрметпен қарап, оны танып-білуге деген құштарлық, рухани мұраларымыздың негіздерін айқындауға деген ұрпақтар арасындағы мәдени-тарихи сабақтастықты жаңғыртуға деген ұмтылыс еліміздің тәуелсіздік алуы барысында мүмкін болып отыр. Ол қазіргі тарихи кезеңдегі қоғамның қажеттілігінен туындап, өркениетті мемлекет құру міндетімен байланыстырылады. Отаршылдық тұсында сөнуге сәл қалған рухани мұраның ұшқынын қайта тұтату үшін Елбасының бастамасымен көтеріліп, жүзеге асқан «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының тигізген әсері зор болды. Мәдени мұра тарихи жадының мазмұнын құрайды, сонда мәдени дәстүр іс жүзінде сабақтастықты еншілейді. Сабақтастық айрықша тарихи және мәдени феномен, оған өткеннің құндылықтарының маңыздылығына орай таңдаушылық, соңғысының қазіргі үшін меншікке, маңыздылыққа, құндылыққа айналуы заңдылық [3, 5 б.].

Мәдени мұраларымызды, мәдени құндылықтарымызды қайта жаңғырту арқылы жаңа буынды түзеу, ұрпақтар сабақтастығын қалыптастыру бүгінгі күндегі басты мәселелердің бірі. Сондықтан ертеңгі жас ұрпақ алдындағы басты міндетіміз, ол атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа мұра ретінде ғасырлар қойнауынан, ғасырлар бойы беріліп келе жатқан ұлттық құндылықтарымызды сақтап, ертеңгі ұрпаққа аманат ретінде жеткізу басты міндеттеріміздің бірі деп санаймыз. Ұлттық құндылықтар, ол мемлекеттік құндылықтар. Мемлекеттік құндылықтар, ол Ұлттық болмысымыз, яғни оған: тіліміз, дініміз, діліміз, тарихымыз, азақ мәдениетіндегі салт-дәстүрлеріміз, тарихи-ескерткіштеріміз және т.б. жатады.

«Қазақтың ежелгі даласындағы түркі тілді мәдениеттің терең астарлы тарихына үңілетін болсақ, онда әлемдік мәдениетке өзіндік үлесін қосатын талай мәдени мұраның қорына тап боламыз. Тек осы рухани байлықты төкпей-шашпай, келесі ұрпаққа барлық қадірін түсірмей жеткізе білу қазіргі заманның зерделі қоғамының тарихи міндеті екенін атап өте аламыз. Мемлекетіміздің осы руханилыққа толы игілікті істі қолға алып, ғалымдардың, зерттеушілердің көмегімен үлкен бағдарламаны жүзеге асырамыз деген талабы күрделі мәселе және ол болашақты ойлаудан туындаған қадамдардың қатарына жатады», – деп жазады профессор С. Нұрмұратов [4, 5 б.].

Біздің ұлттық дүниетанымымыздағы бақыттың мән-мағынасы орта ғасырлық түркілік философиядан бастау алады және олардың арасында терең рухани сабақтастық бар. Қоғамдағы

сабақтастық адамдар оны сезінсін, мейлі сезінбесін, алдыңғы іс-әрекеттің нәтижелерін кейінгі ұрпақтың мұралануы ретінде қызмет етеді. Мұралану мен қабылдаумен салыстырғанда сабақтастық қоғамдық дамудың бір деңгейінен екіншісіне өту барысында байқалатын адамдардың арасындағы тарихи байланысты білдіреді. Дәстүрлі қазақ мәдениеті тарихи-мәдени тұрғыдан да, рухани тұрғыдан мұраланды.

Мәдени дәстүрлер адамдарды өз халқын, Отанын сезінуге, оларды мақтан тұтуға, құрметтеуге тәрбиелейді. Отбасында мейірімділік пен ізгілікке баулуды, үлкендердің кішіге, кішінің үлкендерге ілтипатын, еңбек ету дағдыларын қадір тұту, ұлттық мәдениетке үйрету, тарихын құрметтеу, жастарды жігерлікке тәрбиелеу, туған жеріне деген сүйіспеншілік, оны қорғауға дайын болу, эстетикалық талғам мен көркем әдебиетті сақтаудың бәрі мәдени дәстүрлер негізінде орнайды. Әр кезеңде қоғам алға басқан сайын мәдени дәстүр де қалыспай, көнеден жаңаға өтіп отырады [5, 82 б.].

Бірінші кезекте сабақтастық тарихи кеңістік-уақыттың үзілмеуінің көрінісі, бұл орайда тарих пен мәдениеттің жекелеген элементтерінің болуы жүйесінің көпшілік өзге элементтерімен байланыстан тыс және тысқары түрде мүмкін емес. Бұл ақиқат тек уақыт аспектісіне ғана емес, сонымен қатар кеңістіктің уақытпен арадағы өзара үйлесіміне де қатысты. Осы байланысқа қатысты мынадай ой туындайды, тарихи кеңістік-уақыт болмысының айырықша феномені ретінде алынған мәдениеттің өзі гетерогенді құбылысы ретінде көрінеді, бұл оны ішінара, жеке мәдени феномендердің, жекелеген фактілердің, құбылыстар мен оқиғалардың көптігі ретінде ұғынуға мүмкіндік береді.

Мәдени сабақтастығы проблемасының маңызды аспектілерінің бірі мәдениет қызметі субъектілерінің ақпаратты беру-меңгеру бойынша байланысын лайықты деңгейде жүзеге асыруға қабілеттілігі туралы мәселе көлденеңдейді, ол шын мәнінде мәдени сабақтастық феноменінің негізгі мазмұны болып табылады. Әрбір индивидтің, адамдар қауымдастығының, тіпті тұтастай ұрпақтардың өмірі қайталанбайтын тарихи сипаты бар сансыз көптеген жағдайлардың әсерімен жүретіндігі сөзсіз. Сондықтан сол немесе өзге қоғамның немесе уақыттың типтік өкілдерінің қандайда бір жинақталған тарихи-мәдени келбетін жасау мүмкін емес. Сонымен қатар адамзат қауымдастығы өзінің құрылымы жағынан ғана күрделі емес, сонымен бірге мазмұны мен индивидтердің бірлесіп атқаратын функциялары бойынша да күрделі болады, онда бір-біріне қарама-қайшы ағымдар, күштер мен факторлар әрекеті байқалады. Күштердің ықпалын есепке ала отырып, аталған жағдайда, сыртқы фактордың әсерінен мәдениет сабақтастығы тарихи-мәдени болмыстың мүмкіндіктерінің біріне, нақты баламалардың біріне айналады. Ол сол арқылы тараптардан бәсекеге түскен өзге күштердің күшейе түскенін басынан өткере отырып, тарихи шындық болмысының сөзсіз, неғұрлым күшті факторы ретінде өзінің ұстанымын жоғалтады. Бұл арада мәдени сабақтастық өз бетінше өмір сүретін, адамдардың тек эстетикалық мақсаттарға ғана қолданылатын, нақты мағыналық және құндылық-пайдалы мазмұнынан айырылған жылтырауық күйге түсіп, жол-жора күйінде құлдырау қаупін сезінеді. Сабақтастық – түпкі нәтижеге бағдарланған іргелі президенттік саясаттың жарқын көрсеткіші. Бар қазақтың бір қазақ ретінде ұйысуының нәтижесі Мәңгілік ел идеясының жүзеге асуына негіз болары анық. Туған ел – патриотизмнің, отансүйгіштіктің қайнар бұлағы болуы үшін қазақ елінің азаматтары тегіс, әсіресе, қазақтар бай, ауқатты болулары керек. Материалдық мұқтаждықтан ада болған елдің сөзі ғана өтімді болатыны ешкімге құпия емес. Сонымен қатар дәстүр және халық дәстүрінің мәңгілігі ұлттық кодтың сақталуының бірден бір шарты болып табылады. Дәстүр – ауқымды ұғым, қоғам, тіл, тарих, мәдениет, дін және діл – оның құрамдас бөліктері. Ел бірлігі – буындар арасындағы сабақтастық, сабақтастық – мәңгілік ел идеясының өзегі. Осы бағытта отандық ғылымда жаңа түсініктер, ұғымдар пайда болды. Олар: қаны бір қазақ, қазақтың алтын ғасыры, қазақ мемлекеті, мәңгілік ел, қасиетті қазақ даласы, қазақ халқы ұлы тарих иесі, ұлттың генетикалық коды, ел бірлігі, қазақтың бірлігі – шежіре бірлігі [9, 65 б.]

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Нұрадин Гүлхан Болатқызы. Өркениет: дәстүр және сабақтастық. – Алматы: «Қазақ университеті» баспаханасы. -2006. -28 бет.
2. Дәстүрдің мәні мен маңызы / http://dasturkb.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=496:d-st-rdi-m-ni-men-ma-zy&catid=88&Itemid=674
3. Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 желтоқсан. – Алматы: Юрист, -2014. -5, 6, 8 бб.
4. Нұрмұратов С. Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық. 5-том. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. -Астана: Аударма. -2006. -516 бет.

5. Мұқажанова А. Мәдени құндылықтар және ұлтаралық қарым-қатынас // Қоғам және Дәуір: ғылыми сараптамалық журнал. -2010. -131 бет.
6. Қабылова Айна Сағатбекқызы. Әбу Наср әл-Фараби мен Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн: тарихи-философиялық сабақтастық. -Алматы. -2010. -40 бет.
7. Мұсаев А. Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Алматы: Офсеттік басылым. -2012. -191 бет.
8. Камалова Н.К. Мереке және мәдени сабақтастық // Оңтүстік Қазақстан ғылымы мен білімі журналы. – Шымкент: Альма-матер. – 2006. – 102 бет.
9. Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С.Қ. Қазақтың тәлім-тәрбиесі // «MANGIEL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. Алматы: «Pride Print» баспасы,1998. -108 бет.

**ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ
В ТРАДИЦИОННОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ**

А.А. Мұқатаева, О.Қ. Қабул

В статье рассматриваются проблемы воссоздания культурного наследия, культурных ценностей через новое звено преемственности поколений.

HISTORICAL-CULTURAL SUCCESSION IN TRADITIONAL VIEW OF THE WORLD

A.A.Mukataeva, O.K. Kabul

The problems of reconstitution of the cultural heritage and cultural values through intergenerational continuity branch are considered.

УДК: 336 (574)

К.Е. Хасенова, Ш.Е Байдолдина

Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ ИНДИКАТОРЛАР ЖҮЙЕСІ

Аннотация: Осы мақалада коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығына әсер ететін факторлар, индикаторлар анықталған және коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығын бағалаудың әдістемесі қарастырылған.

Түйін сөздер: индикатор, қаржылық тұрақтылық, жүйе, көрсеткіш, бағалау.

Коммерциялық банктердің қаржылық тұрақтылығының теориялық негізін зерттеу практикалық қызметін бағалау ақша-несие институтының жағдайы қаржылық жағынан тұрақты ма сол бойынша тиімді әдістеме құруды қажет етеді. Коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған іс-шаралар шегінде жоғары практикалық маңыздылығы болып коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығын бағалаудың сандық және сапалық жағы, олардың тәуекелділікке баруы, экономикалық дағдарысқа қарсы тұра алу қабілеттілігі жатады.

Коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығына ішкі және сыртқы факторлар әсер етеді. Сыртқы факторларға: ақша айналысы, сұраныс пен ұсыныс, бәсекелестік, банктік жүйе, инфрақұрылым жатады, ал ішкі факторларға: менеджмент, ішкі бақылау, стратегиялық таңдау, өтімділік, маркетинг, шығынды үнемдеу жатады.

Банктің қаржылық тұрақтылығына әсер ететін факторлардың ең маңыздыларының бірі ақша-несие институтына сенім және экономика субъектілеріне ақша-несие институтының сенімі. Банк сенетін оның контрагенттері, қаржылық ресурстарды қалыптастыруда өзінің ресурстық базасын кең таңдауда толықтыру ыңғайлы болып табылады. Өз кезегінде банк өзінің контрагенттерімен байланысын сенім негізінде құру қажет. Мысалы, экономикалық дағдарыс кезеңінде қаржылық тұрақты банк қандай да бір ірі компанияға несие беруден бас тартады, өйткені оның акционерлеріне сенбейді және басқа себептермен де сенімнің жоқтығы, ал кәсіпорын келешекте берілген несиені қайтаруға тұрақты, бұл жағдай экономикалық дағдарысқа әкеліп соғуы мүмкін бұл, өз кезегінде, банк қызметіне теріс әсерін тигізеді.

Ішкі факторлар, қаржылық тұрақтылыққа жиі әсер ететін шешуші фактор. Дегенмен олардың жіктелуі тұрақтылыққа әсер ету себептері жалпы қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуді қарастырады.

Осыған байланысты қаржылық тұрақтылығына әсер ететін келесі факторларды ажыратамыз:

- Стратегия таңдау, даму басымдықтары;
- Банк қызметін сандық және сапалық негізде кеңейтуді қамтамасыз ету;
- Қаржылық ресурстарды пайдалану қабілеті;
- Өтімділік, өз міндеттерін орындау қабілеттілігі;
- Тәуекелділікті басқару;
- Шығындарды үнемдеу;
- Маркетинг және басқару сапасы;
- Заманауи банктік технологияға бағытталып даму, жаңа банктік қызмет көрсетулер мен өнімдер;
- Менеджмент;
- Ішкі бақылау тиімділігі [1].

Бұл факторлардың әрқайсысы: 1) өзіндік ерекше мәні бар; 2) оң немесе теріс әсер етуі мүмкін; 3) басқа факторлармен өзара ықпал ету арқылы несиелік ұйымның қаржылық тұрақтылығына бір мезетте әсер етеді; 4) банктің қаржылық тұрақтылығына жеке әсер етеді; 5) үстем мәнге ие болып, ең қатты әсер етуі мүмкін; 6) объектіге әсер етуіне кері байланысты көрсетуі мүмкін.

Қаржылық тұрақтылық индикаторлар жүйесі мазмұны позициясын тұжырымдау үшін алдымен «жүйе», «индикатор» ұғымдарына тоқталайық. Осы мақсатпен әртүрлі әдебиеттердегі көзқарастарды зерттейміз.

Жалпы жүйе ұғымын барлық объектілер мен ресурстардың бір-бірімен байланысты, бір ортада біртұтас ұйымдастырылатын үдеріс ретінде қарастырады. Жүйе жүйелік талдауда – объектілер мен олардың байланысының жиынтығы, ортадан белгілі бір уақытқа белгілі бір мақсатпен белгіленген.

Экономикалық энциклопедияда «жүйе» ұғымы бір-бірімен байланысты көптеген элементтердің біртұтас тұтастығын құрайды деп қарастырады.

«Жүйе» ұғымына көптеген анықтамалар бар, бірақ экономисттер оларды үш негізгі топқа бөледі. Сонымен И.В. Ларионова бұл ұғымның анықтамасын үш топқа бөледі:

«Бірінші топ» анықтамасы жүйені үдеріс пен құбылыстардың кешені ретінде қарастырады, бұл зерттеушінің қоршаған ортадан жүйені бөліп, оның құрылымын талдап, жұмыс істеу механизмін, одан кейін оған әсер ету арқылы талдайды. Басқаша айтқанда, осы анықтамаларға сәйкес «жүйе» басқару мен зерттеудің объектісі ретінде қарастырылады.

«Екінші топ» анықтамасы «жүйені» үдерістер мен құбылыстарды зерттеудің тәсілі, құралы ретінде қарастырады. Берілген жүйенің мәні зерттеуші алдына белгілі бір мақсат қойып, нақты объектілер ретінде жүйе құрайды. Мұнда макроүлгілер құрылады, жүйе талдауы бөлек элементтер мен үдерістердің микроүлгілерін құрады.

«Үшінші топта» жүйені күрделі ұйымдастырушылық, экономикалық және техникалық міндеттерді шешу үшін құрылған элементтер кешені ретінде қарастырылады. Зерттеуші жүйені ортадан бөліп қана қоймай, сонымен қатар оны қалыптастырып құрады.

Барлық анықтамада «жүйе» ұғымы өзара байланысты элементтерден құрылған тұтас ұғым ретінде қарастырылады. Элементтердің сипаты жүйемен байланысты, ал жүйе оның бөліктерінің сипатынан тұрады.

Біздің зерттеудің объектісі коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығы көрсеткіштер жүйесімен бағаланатын қалыптасқан индикаторлар болып табылады, жаңадан құрылатын емес қолданыстағы жүйені жетілдіру болып табылады.

Біз қарастырып отырған жүйенің элементі коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығының индикаторлары мен көрсеткіштері болып табылады.

Индикатор ұғымы көбінесе «жалпы экономикалық саясат пен оның нәтижесін бағалау үшін экономикалық және қаржылық дамудың сандық көрсеткіші». Бұл ретте индикаторларды төмендегідей бөлеміз:

- іскерлік циклдің индикаторлары – статистикалық көрсеткіштік жүйесі, экономикалық прогресс үрдісін анықтау мақсатында нарықтық құрылымды сандық жиынтық ретінде сипаттайды;

- экономикалық индикаторлар – негізгі экономикалық көрсеткіш, экономика дамуының үрдісін көрсетеді;

- қаржылық индикаторлар – құндық көрсеткіштер, шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылық жағдайын сипаттайтын көрсеткіштер.

Осылайша, көптеген экономистер қаржылық тұрақтылықты бағалау бойынша зерттеу кезінде «индикатор» және «көрсеткіш» ұғымдары арасына шектеу қоймайды. Тек Никонова И.А. олардың бірнеше айырмашылықтарын көрсетті «базалық индикаторлар» деп түсіндірді, олар:

- банк тұрақтылығын сандық және сапалық жағынан өлшейтін, талдайтын құрал;
- тұрақтылықты сақтау мақсатында практикалық іс-әрекеттердің сипаттамасы;
- банктік менеджмент элементі, тәуекелділікті басқаруды, соңында банктің тұрақтылығына және бәсекеге қабілеттілігіне ықпал етеді.

Бұл ретте Никонова И.А. «индикаторларды талдауда көрсеткіштер сандық мәнде болжам ұсынады» деп санайды [2].

Біздің ойымызша, индикаторлар – бұл коммерциялық банктің сол немесе өзге қаржылық тұрақтылық көрсеткішін банктің қаржылық қызметінде жүргізілген жұмыстардың сандық мәнін көрсетеді. Банк менеджментінде қолданылатын бұл құрал тиімді болып табылады, мұның көмегімен басқару шешімдері қабылданады, соған сәйкес шаралардың жүргізілуі жүзеге асырылады. Бұл сала арқылы қаржылық ресурстардың үйлесімі коммерциялық банктің үзіліссіз қызметін қамтамасыз етеді және экономикада өзінің мақсатын орындайды.

Банктің қаржылық тұрақтылығы кәсіпорын ретінде басқа шаруашылық жүргізуші субъектілер қаржысымен ортақ қызмет атқарады, өте сапалы қызмет көрсетеді, қоғамдық қажеттіліктерге қаржылық қатынастармен байланысты кеңейтілген өндірісті жүзеге асырады. Әрбір банк өзінің қаржы ресурстары жеткілікті деңгейде, жалпы ішкі өнімді қайта бөлу үдерісінде банк тұрақты деп қарастырылады, егер жалпы өнімді қайта бөлу үдерісі нәтижесінде ресурстардың тұрақты болуы. Бұл ресурстарға: меншікті капитал, меншікті айналым капиталы, пайда, әртүрлі деңгейдегі резервтер және қорлар. Қаржылық ресурстарды пайдалану, бөлу, қайта бөлу қызметтерін орындауда тұрақты түрде жүзеге асыруында банкті тұрақты деп санауға болады.

Коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығы – бұл банктің қаржылық ресурстарының көбеюі, сонымен қатар басқа экономикалық субъектілерінің қаржылық ресурстарымен байланысты операцияларды жүзеге асыруы. Коммерциялық банктің басқа кәсіпорындарға қызмет көрсетуінің табысты болуы, оның клиенттерінің тұрақты болуымен ғана емес сонымен қатар банктің де тұрақтылығымен байланысты.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біздің ойымызша, ақша-несие институтының қаржылық тұрақтылығын кең және тар мағынада қарастыру әдістемелік тұрғыда орынды орынды болып табылады.

Коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығы тар мағынада – несиелік ұйымның сыртқы ортаның әсер етуінен еркін түрде қаржылық ресурстарын басқаруы, банктің сандық және сапалық көрсеткіштерін жоғарылата отырып қызметін үзіліссіз жүзеге асыруы.

Коммерциялық банк тұрақтылығы кең мағынада – несиелік ұйымның қызмет көрсету негізінде экономикада ақша айналысы үдерісіне делдалдық етуі, қызметін атқару барысында үзіліссіз үдерісті жүзеге асыруда қаржылық ресурстарды тиімді пайдалану, сонымен қатар экономикада ішкі және сыртқы факторлардың ықпал етуімен өзінің қызметін орындау қабілеті.

Осылайша, қаржылық тұрақтылық – бұл банк қызметі сапасының негізгі сипаттамасы, банк қызметін атқару нәтижесінің әртүрлі мақсатты тараптардың жиынтығымен анықталады. Мысалы, клиенттер банктің жоғары дәрежелі сенімділігімен банк қызметінің арзан, бірақ жоғары сапалы өнімдер мен қызметтер алуды көздейді, инвесторлар мен акционерлер нарықтық бағаның өсуіне қызығушылық танытады, менеджмент – табыс алу барысында ұзақмерзімді бәсекеге қабілеттілігі, кредиторлар мен салымшылардың құқығын қорғауда мемлекеттік қадағалау және реттеу ұйымы жүзеге асырады, жалпы экономикалық қажеттіліктерді қамтамасыз ету коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығына байланысты. Сондықтан жоғарыда көрсетілген тараптар банк қызметінің нәтижесіне оң да теріс те әсер етеді.

Мысалы, қаржылық ресурстардың үнемі жетіспеуінің, қаржылық операциялардың дұрыс болмауының, менеджменттегі жемқорлықтың салдарынан катастрофиялық жағдай орын алуы мүмкін, тіпті ұлттық және ғаламдық дағдарысқа, экономикалық диспропорцияға және әлеуметтік жарылысқа әкелуі мүмкін. Осылайша, банктің қаржылық тұрақтылығы мемлекет жауапкершілігінің саласы да болып табылады.

Қаржылық тұрақтылықтың шегін анықтау өте маңызды экономикалық мәселеге жатады, қаржылық тұрақсыздық коммерциялық банктің төлемқабілетсіздігіне алып келуі мүмкін, оның қызметін жүргізу үшін қаржылық құралдардың жетіспеуі, соңында банкроттыққа ұшырауы мүмкін, ал пайдаланылмайтын артық қаржылық ресурстар банктің әрі қарай дамуына кедергі жасайды, артық резервтермен қызметін жүзеге асыруда несиелік ұйымның қаржылық тұрақтылығына кері әсерін тигізеді. Зерттеуіміздің үшінші бөлімінде коммерциялық банктер үшін қаржылық тұрақтылықтың шекаралары анықталған. Бұл коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығының шекаралары индикаторлар жиынтығымен анықталады, оның шектен шығуы банктің қаржылық тұрақтылығының төмендеуіне әкеп соғады [3].

Бағалау субъектісі – бұл жеке немесе заңды тұлға, қаржылық тұрақтылықтың жағдайы туралы мәліметтерге мүдделі тұлғалар, индикаторлар мен көрсеткіштер жиынтығын сәйкестендіруді жүзеге асырады. Бұл қадағалау органдары, жалпы банк жүйесінің қаржылық тұрақтылығына жауап береді, рейтингтік агенттіктер, банк клиенттері мен инвесторларға банктің рейтингісі туралы ақпарат береді; аудиторлық ұйымдар, қаржылық (бухгалтерлік) есептің нақтылығын растайды, банк-серіктестер, өзара корреспонденттік байланыс орнатқан және өзара банкаралық несиелендірудің лимитін ашады, банк клиенттері, сапалы өнім мен қызмет көрсетуге мүдделі, сонымен қатар банк қызметкері. Сонымен бірге бағалау субъектілері банк тұрақтылығын сәйкестендіруді әртүрлі деңгейде жүзеге асырады, бұған сәйкес көрсеткіштер жиынтығы да әртүрлі, субъект ол бойынша банк тұрақтылығының деңгейін анықтайды,

бағалаудың әр субъектісі бағалаудың өз әдістемесін әзірлейді – индикаторлар және көрсеткіштер жүйесін бағалаудың мақсатымен және ақпараттың кеңдігімен анықталады.

Банктің қаржылық жағдайы туралы толық ақпаратты әрине банктің өзіне ғана мәлім, тұрақтылықты басқару туралы ақпарат сонымен қатар қадағалаушы органға мәлім. Дегенмен қазіргі кезде қадағалаушы органдар банктің тұрақтылығын ғана бағалап қоймай, жалпы банктің жалпы экономикалық жағдайды ескере отырып ақша-несие институтының салымдарды сақтандыру жүйесінде шешім қабылдауға ықпал етеді, демек баға беруде қадағалаушы органның мақсатты бағдарланады және сенімділік дәрежесі бойынша сараптау нәтижесін жариялауға тыйым салынған.

Елімізде рейтингтік агенттіктер коммерциялық банктің тұрақтылығын бағалау бойынша келесідей сарапталады: меншікті капиталдың мөлшеріне, активтердің мөлшеріне және капиталдың жеткіліктілігіне қарай талданады.

Коммерциялық банк тұрақтылығының индикаторлар жүйесінің келесі элементі – бұл бағалау объектісі.

Бағалау объектісі банктің қаржылық тұрақтылығы ресурстарды пайдалану және нәтижелерінің сипаттамасы, сондай-ақ оларды пайдалану тиімділігі болып табылады. Қаржылық тұрақтылықта банктің қаржылық қызметінің сапалық белгілері көрсетіледі. Бұл біруақыттағы жағдайды көрсетпейді, ал қаржылық жағдай мен қаржылық айналым сапасы банк қызметінің қаржылық нәтижесін көрсетеді.

Коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығын бағалау үшін бағалаудың әр алуан түрі қолданылады, қаржылық тұрақтылық дәрежесін көрсету үшін белгілі бір субъектіні бағалау тәсілі анықталады. Практикада бұл тәсілдер нысандандырылған және нысандандырылмаған түрде болады.

Жалпы бағалаудың нысандандырылған түріне рейтингтік бағалау жүйесі (CAMELS, RATE) және банктерге қойылатын ұпайларды жатқызамыз. Қазіргі кезде рейтинг пен ұпайлар қаржылық тұрақтылықтың жиынтық көрсеткіштерінің есебін көрсетеді. Әрбір компонент қаржылық тұрақтылықтың рейтингісін көрсететін бұл есептің орташа шамасы болып анықталады. Жиынтық бағалаудың үдерісі рейтинг пен ұпайларды есептеудің белгілі әдістемесімен анықталады.

Банктің қарқынды, тұрақты өсуі үшін келесі сұрақтар өзекті болып табылады: банктің қаржылық тұрақтылығын қалай сәйкестендіруге болады, қандай сапалық және сандық көрсеткіштерді ұсынуға болады?

Банктің банкрот болуы ішкі себептерге тығыз байланысты, яғни, несиелік, нарықтық тәуекелдіктер, өйткені қаржылық тұрақтылықтың төмендеуі жеке тәуекелділік деңгейін басқаруда теріс нәтиже көрсетеді және тәуекелділікті басқарудың теріс салдарының сандық жиынтығын көрсетеді [4].

Сонымен қатар, банктің қаржылық жағдайының барлық сандық көрсеткіштері тәуекелділікті теріс басқарудың ықпалымен банктің банкротқа ұшырауына әсер етпейді. Қандай көрсеткіштер мен индикаторлар банктің қаржылық тұрақтылығын көрсетеді?

Банк қызметіндегі мәселелердің себебін, бірінші ретті белгілерін көрсететін сақтандыру индикаторларын келесідей топқа бөлеміз.

Кесте 1. Коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығын көрсететін индикаторлардың түрлері

Алдын-ала көрсететін индикаторлар	Кешіктірілген индикаторлар
қаржылық тұрақтылық шегінен шықпай оны басшылардың есептеп оны жоюы	клиенттің төлемдері бойынша картотеканың болуы
корреспонденттік шот бойынша төлемдердің кешігуі	банктің міндетті нормативті динамикасының төмендеуі (норматив деңгейі белгіленген деңгейде болса)
банктің міндетті нормативті динамикасының төмендеуі (оны орындау шарты бойынша)	активтер сапасының төмендеуі
тоқсан бойынша есепте шығынға ұшырау	несиелендіру деңгейінің төмендеуі
тоқсан бойынша пайдалануға дейін қалдықтардың тербелуі	шығынға ұшырау, пайда динамикасының көрсеткішінің төмендеуі
ЛОРО шоттар бойынша қаражаттар айналымы	несиелік ұйымның балансындағы табыс әкелетін активтер үлесінің төмендеуі;

Жоғарыда көрсетілген индикаторлар тобын қолдану, коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығын нығайтудың бағыты болып табылады, осылайша басқарушыға мәселенің бастапқы кезеңінде шара қолдануға, үдерісті анықтауға, қаржылық тұрақтылыққа теріс әсер ететін факторларды анықтауға мүмкіндік береді.

Коммерциялық банк қызметінің көпжақтылығын және көп өлшемділігін ескере отырып, белгілі бір көрсеткіш нәтижесін көрсету оңай емес әрине. Сондықтан банктің қаржылық тұрақтылығын бағалауда алдын-алу индикаторларын көрсеткеннен кейін, әрине, маңызды көрсеткішті көрсетуіміз қажет.

Коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығының индикаторлары жүйесін талдауда өзара байланысты көрсеткіштердің кешенді әдістемесі негізінде несиелік ұйымның қаржылық тұрақтылығын анықтаудың қажеттілігін негіздейді.

Әдістемелер негізін құрайтын мақсатты элемент ретінде көрсетіледі:

- коммерциялық банк қызметінде оңтайландырылған үлгі, коммерциялық банктің барынша мүмкін болатын қаржылық нәтижесі, қаржылық ресурстарды басқаруда стратегиялық таңдаудың, активтер мен пассивтердің оңтайландырылған құрылымы.

- экономикалық үлгі, коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығының индикаторын құруды болжауда, осы және басқа уақыт интервалында коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығын анықтау [5].

Сонымен коммерциялық банктің қаржылық тұрақтылығы банктің қаржылық ресурстарының көбеюімен қалыптасады және басқа экономикалық субъектілердің қаржылық ресурстарының өсуіне ықпал етеді, сондықтан қаржылық тұрақтылық көрсеткіштерін әзірлеуде банк қызметі қоғам мен банктің өз қызығушылығына жауап бере алуы қажет. Демек, несиелік ұйымның қаржылық тұрақтылығының сапасы қойылған мақсаттарға қол жеткізумен байланысты анықталады. Сонымен қатар банктік қызметке мына мақсаттардың жиынтығы болуы шарт: банк құнын барынша көбейту, банк өнімі мен қызметін қолданушылардың талаптарын орындауда тепе-теңдікті сақтау, өзгеріп отыратын қоршаған ортада «өмір сүру». Берілген мақсаттар жүйесінде негізгісін белгілесек, ол қаржылық нәтижені арттыру, яғни берілген мақсатқа жету несиелік ұйымның тұрақты дамуының шарты болып табылады.

Әдебиет

1. Лаврушин О.И., Мамонова И.Д. Банковское дело. /М., КНОРУС, 2010. – 576 с.
2. Никонова И.А., Шамгунов Р.Н. Стратегия и стоимость коммерческого банка. /М., Дело и Сервис, 2011. - 304 с.
3. Бобрик М.А. Совершенствование системы индикаторов финансовой устойчивости коммерческих банков. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М., 2011 // [Электронный ресурс]. disserCat<http://www.dissercat.com/content/sovershenstvovanie-sistemy-indikatorov-finansovoi-ustoiчивosti-kommercheskikh-bankov>
4. Тимофеева З.А. Оценка финансовой устойчивости коммерческих банков надзорными органами. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. М., 2002 // [Электронный ресурс]. disserCat<http://www.dissercat.com/content/otsenka-finansovoi-ustoiчивosti-kommercheskikh-bankov-nadzornymi-organami>
5. Кузнецова Е.С. Инструменты управления финансовой устойчивостью коммерческого банка. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Астрахань, 2002 // [Электронный ресурс]. disserCat<http://www.dissercat.com/content/instrumenty-upravleniya-finansovoi-ustoiчивostyu-kommercheskogo-banka>

СИСТЕМА ИНДИКАТОРОВ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ К.Е. Хасенова, Ш.Е. Байдолдина

В данной статье выявлено влияние факторов и индикаторов на финансовую устойчивость методологию оценки финансовой устойчивости коммерческих банков.

THE SYSTEM OF INDICATORS OF FINANCIAL STABILITY OF COMMERCIAL BANKS

K.E. Khasenova, Sh.Baidoldina

In the article identified the influence of factors and indicators on the financial stability of commercial banks and a methodology for assessing the financial stability of commercial banks.

УДК: 336 (574)

К.М. Жазыбаев, К.Е. Хасенова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Аннотация: В статье рассмотрены стадии развития системы управления рисками и внедрение риск-менеджмента в деятельность компании.

Ключевые слова: инвестиция, риск-менеджмент, корпоративная система управления рисками, ISO 31000:2009.

Риски - неперемнная составляющая операционной деятельности производства, а управление рисками должно являться частью той масштабной работы, которую сегодня следует проводить любом производстве. Компании, которым не удается наладить процесс управления рисками, сталкиваются с разными видами их проявления. Например, непредвиденные и часто весьма значительные финансовые потери приводят к колебаниям денежных потоков и курсов акций, что подрывает деловую репутацию фирмы в глазах клиентов, сотрудников и инвесторов.

После серии экономических и политических кризисов, произошедших в последнее время, в некоторых отраслях производства компании уже активно инвестируют средства в развитие эффективных процессов управления рисками. Например, по результатам исследования компании KPMG и журнала The economist в 2010 году более чем в половине компаний, участвующих в обследовании, существует система управления рисками. Причем в более 40% компаний действует устойчивая развитая система управления рисками. Примерно 36% компаний приступили к разработке систем управления рисками. И лишь в 3 % компаний система управления рисками отсутствует и не предпринимается никаких инициатив по ее внедрению (рис.1).

Если сравнивать по различным секторам экономики то можно увидеть, что в финансовом секторе система управления рисками (СУР), как правило, находится на более высоком уровне зрелости (рис.2). Производственным компаниям еще далеко до продвинутого уровня развития СУР, когда функции управления рисками встроены во все бизнес-процессы и принятие решений осуществляется с учетом рисков.

Следует отметить, что риск-менеджмент как самостоятельное явление возник в 70-е годы XX века. За период своего существования он значительно расширил круг изучаемых проблем: если при своем зарождении риск-менеджмент рассматривал в основном вопросы анализа технических рисков, а впоследствии — управление финансовыми инвестициями и проблемами банкротства, то в настоящее время он включает практически все направления и аспекты управления рисками организации: анализ, оценку, предупреждение и снижение всех видов возникающих рисков и возможных ближайших и отдалённых последствий реализации данных рисков.

В результате анализа данных годовых и ежеквартальных отчётов, внутренних нормативных документов предприятий, включая политики и положения об управлении рисками, а также декларируемых стратегических приоритетов и принципов устойчивого развития, авторы [1] сделали вывод о степени интегрированности риск-менеджмента в систему их организационного управления.

Система управления рисками рассмотренных в таблице, согласно проведенному сравнительному анализу материалов, представленных на официальных сайтах компаний, различается по степени своей зрелости. При этом, можно сделать следующие обобщающие выводы [2]:

- руководство рассмотренных компаний признает наличие разного рода рисков, оказывающих заметное влияние на деятельность организаций;
- в ряде крупнейших казахстанских компаний используются определенные меры минимизации негативного воздействия рисков на функционирование предприятий;

- почти все компании имеют систему управления рисками, находящуюся на разных стадиях своего развития;
- во всех компаниях проводятся анализ, оценка и учет факторов риска в значимых сферах деятельности;
- управление рисками как единый процесс включает ключевые этапы или процедуры: идентификация, оценка, реагирование, контроль, мониторинг;

Рисунок 1 - Стадии развития системы управления рисками в компаниях (по материалам исследования KPMG и журнала The economist, 2010 г.)

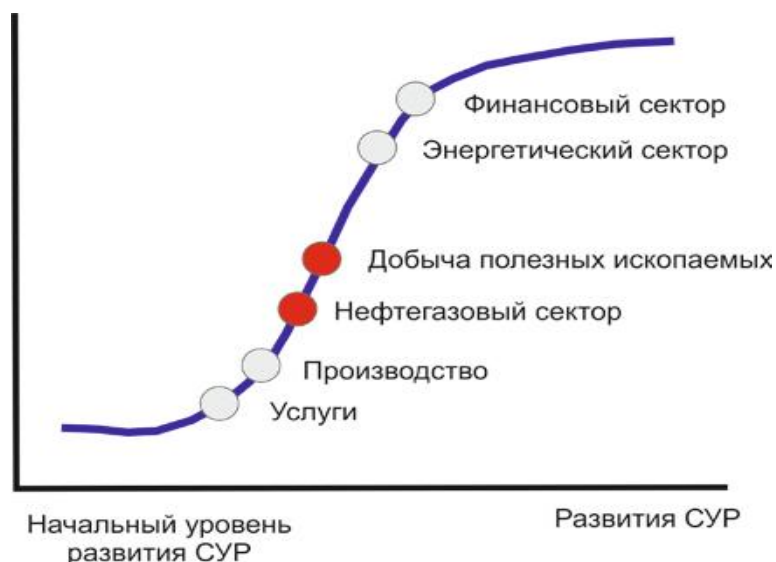

Рисунок 2 – Уровень развития управления рисками в секторах экономики (по материалам исследования KPMG и журнала The economist, 2010 г.)

- в настоящее время, в ряде крупных компаний происходит формирование единой СУР как неотъемлемой части системы организационного управления и наметилась тенденция интеграции СУР с другими управленческими системами;

- в ряде компаний управление рисками является функцией конкретного органа управления или специального подразделения;
- управление рисками рассматривается в контексте повышения качества управленческих решений [3].

Все вышеизложенное позволяет сделать вывод, что с момента исследования, проведенного KPMG и журналом The economist, ситуация с внедрением риск-менеджмента на казахстанских компаниях изменилась в лучшую сторону. При этом, в настоящее время, процесс управления рисками (или риск-менеджмент) производственными компаниями при принятии ими управленческих решений представляет собой целенаправленную деятельность, которая стремится к планомерной организованности.

Постепенное внедрение риск-менеджмента в деятельность предприятий привело к необходимости стандартизации процесса СУР и разработки соответствующих регламентирующих документов. Подобные работы успешно проводятся в ряде стран, а также поддерживаются некоторыми международными отраслевыми союзами и организациями (табл. 1). Так, с 1997 г. В Канаде действуют Руководящие указания по принятию решений при управлении риском (CSA Q 850:1997 - Risk Management Guidelines for Decision Makers). В Японии - Руководящие указания по разработке и внедрению системы риск-менеджмента действуют с 2001 г. (JIS Q 2001:2001 - Guidelines for development and implementation of risk management system). В последующие годы национальные стандарты риск-менеджмента были введены также Австралией, Новой Зеландией, Австрией [4].

Таблица 1 - Стандарты управления рисками

Стандарты национальных органов стандартизации	Стандарты профессиональных объединений	Международные стандарты
CSA Q 850:1997 Risk Management Guidelines for Decision Makers (Канада)	Standard COSO (2004) Enterprise Risk Management (ERM) - Integrated Framework (2004) Разработчик: Комитет спонсорских организаций Комиссии Тредвей (COSO) (США, Канада, PricewaterhouseCoopers LLP)	ISO 31000:2009 Risk management - Principles and guidelines Разработчик: Международная организация по стандартизации ISO (International Organization for Standardization)
JIS Q 2001:2001 Guidelines for development and implementation of risk management system. (Япония)	A Risk Management Standard (2002) Разработчик: Федерация европейских ассоциаций риск-менеджеров (FERMA)	
AS/NZS 4360:2004 Risk Management standard (Австралия/Новая Зеландия) ONR 49001:2008 06 01 Risk management for organizations and systems — Elements of the risk management Systems (Австрия)		

Аналогичная работа международных организаций по регламентации функции риск-менеджмента предприятий завершилась принятием таких документов как:

- Регламент управления риском (A Risk Management Standard (FERMA) Федерация европейских ассоциаций риск-менеджеров);
- Стандарты COSO (Комитета спонсорских организаций) «Интегрированные системы управления риском на предприятиях», 2004 г.;
- Стандарты Международной организации по стандартизации серии ISO 31000 Менеджмент риска (2009 г.).

Стандарт «Управление рисками организаций. Интегрированная модель», разработанный Комитетом спонсорских организаций комиссии Тредвей (Committee of Sponsoring Organizations of the

Treadway Commission, COSO), представляет собой концептуальные основы управления рисками организаций и дает подробные рекомендации по созданию корпоративной системы управления рисками в рамках организации [5].

Стандартом Федерации европейских ассоциаций риск-менеджеров (FERMA) риск-менеджмент рассматривается как центральная часть стратегического управления организацией, задачей которой является идентификация рисков и управление ими. При этом отмечается, что риск-менеджмент как единая система управления рисками должна включать в себя программу контроля над выполнением поставленных задач, оценку эффективности проводимых мероприятий, а также систему поощрения на всех уровнях организации.

Стандартом выделяются четыре группы рисков организации - стратегические, операционные и финансовые риски, а также опасности. Кроме того, в документе приведены:

1. Краткая характеристика ключевых стадий процесса риск-менеджмента, в рамках которой обращает на себя внимание подробное описание требований к детализации информации в отчетах о рисках в зависимости от потребителя данной информации (среди потребителей внутренних отчетов - Совет директоров компании, ее отдельная структурная единица, конкретный сотрудник организации; внешних отчетов - внешние контрагенты организации);

2. Описание организационной структуры управления риском (Совет директоров - Структурная единица - Риск-менеджер), а также основных требований к разработке нормативных документов в области риск-менеджмента на корпоративном уровне (Программа по управлению риском организации).

В рамках Международной организации по стандартизации разработаны и действуют стандарты, рассматривающие отдельные аспекты управления риском по ряду направлений деятельности, например, в сфере эксплуатации промышленного и медицинского оборудования и другие.

В 2002 г., в целях унификации терминологии в области управления риском, в том числе и при разработке стандартов на различных уровнях, вступило в силу Руководство ИСО/МЭК 73:2002 «Менеджмент риска. Термины и определения» (ISO/IEC Guide 73 «Risk Management Vocabulary Guidelines for use in standards»).

Следующим уровнем развития стандартизации в области риск-менеджмента является подготовка общего стандарта ИСО в области управления рисками - стандарта ИСО 31000 «Риск-менеджмент - Принципы и руководства по применению» (Risk Management - Principles and guidelines on implementation), разработку которого осуществляла Рабочая группа по стандартизации в области риск-менеджмента (состоит из представителей национальных органов по стандартизации 26 стран).

За основу при подготовке стандарта разработчиками был принят стандарт Австралии и Новой Зеландии, о чем, в частности, свидетельствует схожесть использованного подхода к определению и описанию процесса риск-менеджмента и его отдельных составляющих. Вместе с тем существуют и некоторые отличия. Например, проектом стандарта ИСО 31000 стадии «Идентификация риска», «Анализа риска», а также «Оценивание риска» рассматриваются не самостоятельно, а в качестве составляющих стадии «Оценка риска». Кроме того, отдельным образом подчеркивается необходимость документирования процесса управления риском с учетом выгод повторного использования накопленной информации для целей управления, оценки затрат на создание и хранение документов и ряда других факторов.

Таким образом, завершая рассмотрение основных аспектов риск-менеджмента отметим, что современная концепция формирования и развития систем управления рисками промышленных предприятий заключается в обеспечении устойчивого положения предприятия во времени, а также его нахождения в пределах установленных границ экономических показателей с минимальным объемом привлеченных для этого дополнительных ресурсов, на основе формирования и развития всего комплекса элементов системы управления рисками [6].

ЛИТЕРАТУРА

1. Поляева О. Н. Специфика развития системы риск-менеджмента в современных коммерческих структурах [Текст] / О.Н.Поляева // Вестник научно-технического развития. -№ 11 (39), 2010. -С. 38-51.
2. Панкратьева Е.А. Совершенствование методики оценки инвестиционного риска. Автореферат на соискание степени канд. экон. наук по специальности 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» - Иркутск, 1998. – С. 64 // Научная электронная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat

- <http://www.dissercat.com/content/sovershenstvovanie-podkhodov-k-otsenke-riskov-investitsionnykh-proektov-v-promyshlennosti#ixzz4XT9eBdlq/>
3. Николова Л.В. Управление риск-факторами инвестиционных проектов. Автореферат на соискание степени канд. экон. наук по специальности 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» - С-П, 2004. – С. 125 // Научная электронная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/upravlenie-risk-faktorami-investitsionnykh-proektov#ixzz4XTCT327U>
 4. Чернова И.И. Совершенствование подходов к оценке рисков инвестиционных проектов в промышленности. Автореферат на соискание степени канд. экон. наук по специальности 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» - Пенза, 2009. – С. 154. // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/sovershenstvovanie-podkhodov-k-otsenke-riskov-investitsionnykh-proektov-v-promyshlennosti#ixzz4XT9eBdlq/>
 5. Enterprise Risk Management – Integrated Framework Executive Summary.-Committee of Sponsoring Organization of the Treadway Commission (COSO), 2004
 6. Имамов Р.Р. Основные аспекты современного риск-менеджмента [Текст] / Р.Р.Имамов // Высшая школа: научно-практический журнал. № 10, 2015. - С. 9-14. ISSN 2409-1677.

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫҢ ТЕУЕКЕЛДІ БАСҚАРУДАҒЫ ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ **К.М. Жазыбаев, К.Е. Хасенова**

Мақалада компания қызметінің тәуекел-менеджментін енгізу және тәуекелдерді басқару жүйесін дамытудың кезеңдері қарастырылған.

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN RISK MANAGEMENT OF CAPITAL INVESTMENT PROJECTS **К.М. Zhazybaev, К.Е. Khasenova**

The stages of system development of risk management and adoption of risk management in company activities are reviewed in the article.

ӘОЖ: 351.71

Ж. Р. Жолдаспеков, Г.С.Кушуков, Г.Т. Самиева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНЕ **АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ**

Аннотация: Берілген мақалада ҚР мемлекеттік басқару жүйесіне ақпараттық технологияларды енгізу мәселелері және дамыту болашағы туралы ұсынылған.

Кілт сөздер: мемлекет, ақпарат, технология, электронды, үкімет, жүйе, басқару, халық, қоғам, қызмет.

Адамзат өркениетінің қазіргі заманғы дамуы ғылыми-техникалық революцияның тағы да бір кезеңі – адамның тыныс-тіршілігінің барлық салаларына оның өмірін өзгертіп, ақпараттық қоғам, жоғары әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамыған қоғамға көшуінің тұғырын және материалдық базасын құрайтын ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізумен сипатталады.

Канада, Корея, Малайзия, Сингапур, АҚШ сынды алдыңғы қатарлы мемлекеттердің көбінде жалпы қоғамда, сондай-ақ қызметтің жекелеген салаларында ақпараттық даму стратегиялары немесе кешендік бағдарламалар әзірленді және іске асырылуда.

Посткеңестік кеңістікте құрылған мемлекеттер де осы қатарда. Мәселен, ақпараттандыру саласындағы Ресей Федерациясының мемлекеттік ақпараттық саясаты мен Беларусь Республикасының мемлекеттік саясатының ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаты дамудың жаңа

кезеңіне көші, яғни ақпараттық қоғамды құру және әлемдік ақпараттық қауымдастыққа ену болып табылады.

Әкімшілік реформалардың катализаторы және құралы ретінде қарастырылуы тиіс ақпараттық технологиялар тиімді мемлекеттік басқару жүйесін құрудың негізгі жолдарының бірі болып белгіленген. Ақпараттық технологияларды мемлекеттік органдардың барлық деңгейінде қолдану бақылау мәселелерін ретке келтіруді қамтамасыз етеді, бизнес –үдерістердің және деректердің қайталануын жібермейді, нәтижесінде бюджеттік қаражат шығынын қысқартуға және халыққа көрсетілетін қызметтер сапасын арттыруға мүмкіндік жасайды. Қазіргі уақытта халықпен және бизнеспен мемлекеттің диалогының және кері байланысының механизмі құрылды. Барлық мемлекеттік органдармен азаматтар мен бизнес үшін ақпаратты қамтитын интернет-ресурстар құрылды[1].

Заңды түрде мүгедектер үшін мемлекеттік органдардың интернет-ресурстарына қолжетімділікті қамтамасыз ету жөніндегі талаптар бекітілді. Мемлекеттік органдардың интернет-ресурстарындағы ақпараттардың толықтығы мен сапасына бағалау жүргізілуде.

«Электрондық үкімет» порталында «Виртуалдық қабылдау» қызметі іске асырылған, онда азаматтар мемлекеттік органдарға тікелей хабарласады.

Одан басқа, Мемлекеттік органдар және Үкіметтің бірінші басшыларының блогтары жұмыс істейді, онда әрбір азамат өздерінің түсіндірмелерін қалдырып, қызықтыратын сұрақтарын қоя алады.

Қазақстан Республикасы Президентінің ресми интернет-ресурсында «Бизнесі Президенттік қорғау» арнайы тарауы құрылған.

Сонымен қатар, «электрондық үкімет» порталында Үкімет мүшелерінің және билік органдары өкілдерінің қатысуымен интернет-конференция жиі өткізіледі. Осындай конференцияларда азаматтар интерактивті режимде өздерінің сұрақтарына жауаптарды алады.

Билік пен бұқараның байланысы арасындағы жаңа әдіс – электронды байланыс болуы заңды да. Соңғы жылдары дамыған әлем елдерінің озық технологиялар саласындағы жетістіктері мен прогрессивті қадамдары билік пен қоғам арасындағы байланыстың жаңаша инновациялық форматтарын дүниеге әкелді. Десек те, билік тарапынан электронды демократия орнатудың көптеген проблемалары күн тәртібінде тұрады. Ал, көне замандардан, Демокрит дәуірінен билікті қарапайым халықтың бақылай, қадағалай алуы жайлы демократиялық құндылықтар қашан да қай заманда болмасын шешімі табылмаған күрделі мәселе күйінде қалып отыр. Әлем елдерінде биліктің қоғам мен байланысында ең үздік үлгі мынау дерліктей дайын модель жоқ.

Қазақстанда «электронды үкіметті» енгізу бағдарламасының негізгі идеясы мемлекеттік ақпараттық технологияларды басқару саналады. Электронды үкіметтің стратегиялық мақсаты азаматтардың мүдделері негізінде мемлекеттік мәселелердің жүзеге асуына ықпал ету, мемлекеттік басқару процесіне белсенді түрде қатысуын қамтамасыз ету. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі ішкі және сыртқы қарым-қатынасты ақпараттық коммуникативтік технология және желілік инфрақұрылым негізінде трансформациялау саналады. Бұл халыққа мемлекеттік қызмет көрсету процесінің белсенділігін арттыру, барлық азаматтардың билікпен қатынасын жетілдіру. Аталған мәселе мемлекеттік қызметті реформалауда өзекті болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстандағы экономикалық өркендеу – ақпараттық қоғамның қалыптасуына, дамушы мемлекеттер қатарына қосылуына, ақпараттық технологияның дамуына өз ықпалын тигізеді. Азаматтардың толыққанды ақпарат алуына шектеу қоймау басты талап саналады. Ақпарат пен білім әр адамға қолжетімді болу керек. Мемлекеттік ақпараттық саясаттың қабылдануы демократиялық құндылықтар мен теңдікке, сандық теңсіздіктерге тосқауыл қоюға, әлемдік ұйымдармен араласуға жол ашады. Ақпараттық жүйе – телекоммуникация, ақпараттық технология, өнім мен қызмет, мобильді байланыс нарықтың дамуына, мемлекеттік басқару мен банктік жүйенің қалыптасуына, ақпараттық-коммуникациялық ортаның дамуына үлес қосады. Жаһандық ақпараттық инфрақұрылыммен байланыс орнатуға негіз болады. Мемлекет саясатының ашықтығы мен өркендеуінің басты айқын құралы азаматтардың қоғам үшін маңызды ақпаратты жеңіл әрі тез алуы болып табылады. Азаматтардың еркін ақпарат алуы демократиялық мемлекеттің бірден бір көрінісі. Ақпараттық саясат қоғам үшін өзекті мәселелердің түйінін табуға қарапайым азаматтардың атсалысуына, өз пікірін еркін жеткізе алуына атсалысып, азаматтардың ақпаратқа қолжетімдігін анықтайды. Әйтсе де, зерттеуші-ғалымдар электронды үкімет енгізудегі мәселелерге назар аударады. Ақпараттық жүйенің әр түрлі мемлекеттік құрылымдармен байланысы, келісімі жоқтығы аңғарылады. Бұл мәселе дамушы мемлекеттерде көтеріліп, соңында түрлі жүйені біріктіру үшін қосымша қаражат қажет болды. Біздің мемлекетте бұл мәселе әр түрлі деңгейдегі басшылықтың ақпараттық жүйемен жұмыс істеуге дайын емес болғандықтан әлдеқайда

күрделі. Соның айқын дәлелі кейбір мемлекеттік органдарда ескі дәстүр бойынша, интернетке қосылу үшін қосымша қаражат қарастырмаған.

Қоғамдық кеңістікте электронды үкіметтің дамуы мен қалыптасуына кедергі болатын жайттар бар. Технология кеңістігінде технология құрылымының, қолданып отырған тәсілдердің департаменттер мен түрлі деңгейдегі билік арасында бірігіп қолдануда кедергілер кездеседі. Экономикалық кеңістікте реттеуші механизмдерге, қаржылық модельдерге сонымен қатар ретке келтірілмеген қаржылық төлемдер электронды үкімет жұмысына кері әсерін тигізери анық.

«Электронды үкімет» енгізудің саяси аспектілерін талдаған зерттеушілердің бірі Е. Алияровтың пікірінше, ақпараттық қоғамға көшу, «электронды үкіметті» енгізу саяси өмірге Интернеттің енуінен көрініс табады. Бұл процесі екі кезеңге бөліп қарастыруға болады: Бірінші кезең – Интернетті саяси мақсатта қолдануды – ақпараттық деп атасақ болады. Екінші кезең – саяси процеске электронды үкіметтің енуі, қоғам мен мемлекет арасында кері байланыс орнауымен байқалады. Нақ осы кері байланыс туындаған мәселені шешуге, саяси жүйеге серпін береді [2].

Бірінші кезеңде саяси ақпарат Интернетке орналастырылады. Көбіне бұл саяси партиялардың және қоғамдық бірлестіктердің, жеке саяси лидерлердің газет сайттары мен журналдар, сонымен қатар электронды басылымдары мен сараптау және зерттеу ұйымдары.

Қазақстандағы «электронды үкімет» жобасының таяу болашағын қалай бағалайсыз? деген сұрақтар қойылды. Ақпараттық қоғамда азаматтық қоғам мен мемлекет, тура және өкілетті демократия арасындағы байланысты тасымалдау механизмінің қандай болу керектігі де әлі де шешімі табыла қоймаған проблема болып отыр. Интернеттің бұқаралық саяси коммуникация құралы ретінде азаматтардың электоральдық мінез-құлқына әсерін де бір жақты бағалауға болмайды. Ақпараттық қоғамда демократияның қай түрі қалыптасатындығы саяси сарапшылар үшін әзірге беймәлім. Міне, осылайша, бүкіл әлемде, сондай-ақ, Қазақстанда да ақпараттық технологиялардың дамуы демократия теориясында қызу пікірталас тудырып отыр. Қазақстанда «э-үкімет» жобасын дамыту үшін тұтас алғанда, елдегі Интернеттің дамуына инвестиция тартылып, кәсіби мамандар мен мемлекет тарапынан қолдаулар қажеттігін күн тәртібіне қоюда; Отандық Интернет пайдаланушыларының саны ұлғайғанымен, доменнің белсенділігі артпай отыр. Технология қоғамдағы реттеу тәсілдерін өзгерткенімен, оның мәнін өзгерте алмайды. Әлем елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, «e-government» жүйесі тиімді пайдаланылғанымен, мемлекеттің әлеуметтік және технологиялық даму деңгейі арасындағы қарама-қайшылық жойыла қоймады; электрондық революция, тіпті, керемет деген IT-жобаның өзі демократияға тірек бола алмайтындығы, керісінше, технологияның арқасында үкімет үшін қоғам соғұрлым ашық, яғни, қоғам бақыланатындығы байқалуда; қызметі нашар ұйымдастырылған мемлекет электрондық үкімет арқасында жақсы болып кете алмайды, артта қалған қоғам тұрғындары қандай болмасын ақпараттық қорларға қол жеткізе алғанымен, посттоталитарлықтан демократиялық қоғамға аттап өте алмайды. Ақпараттық дамыған шет елдерде «электрондық үкіметті» енгізу бюрократиялық процедуралардың жеңілдеуіне, азаматтардың билік институттарына сенімінің артуы, олардың саяси процестерге қатысу белсендігі артуы сияқты факторлармен айқындауға болады. Елімізде электронды үкіметтің жүзеге асуы бюрократизм мен қоғамда сыбайлас жемқорлықпен күресте оң нәтиже береді деп күтілуде. Электронды үкімет платформасында азаматтар мен үкіметтің жақындасуы мемлекет тұрақтылығын қамтамасыз етіп, әлеуметтік-саяси теңдікті сақтауға ықпал етеді. Ағымдағы жағдайды қысқаша талдауға келетін болсақ, 2008 жылдан бастап мерзімде Қазақстанның «электрондық үкіметі» БҰҰ рейтингінде 43 позицияға көтерілді. 2012 жылғы наурыздың басында жарияланған «Электрондық үкімет адамдар үшін» БҰҰ E-Government Survey-2012 рейтингінде 38-орынды алды. Онлайн-қызметтерінің индексі 10 позицияға өсті. Е-қатысу индексі бойынша Қазақстан Сингапурмен бірге әлемде 2-орынды бөлісті. Азаматтар мен ұйымдарға ақпаратты және қызметтерді беру міндеттерінің шешімінде базалық құрауыштар ойдағыдай іске асырылды және «электрондық үкімет» инфрақұрылымы құрылды, осындай жобалар ретінде: электрондық лицензияларды беру, ХҚКО, салықтар мен айыппұлдардың электрондық төлемі, электрондық нотариат, электрондық кеден, электрондық мемлекеттік қызметтер, «электрондық үкімет» Call-орталығы бар.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің тиімділігін арттыру мақсатында осындай электрондық құжат айналымы, электрондық мемлекеттік сатып алу, мемлекеттік органдардың порталдары жобалары іске асырылды, Қазақстанның барлық емдеу мекемелерін және медицинаны басқарудың барлық жүйелерін қамтитын е-денсаулық сақтау жобасы енгізілуде.

«Е-Қаржымині» және «Е-Статистика» жобаларын іске асыру аяқталуда. «Электрондық үкімет» инфрақұрылымы арқылы мемлекеттік органдармен халыққа және бизнеске

236 интерактивтік және транзакциялық қызметтер беріледі, оның 108 «электрондық лицензиялау» порталында және 128 «электрондық үкімет» порталында ұсынылады.

«Электрондық үкімет» порталын күн сайын 25 000 аса азаматтар пайдаланады. 13.3 млн. аса е-анықтамалар, оның ішінде 2012 жылғы 1 жарты жылдықта 4 млн. аса е-анықтамалар берілді.

2011 жылы 15% әлеуметтік маңызы бар мемлекеттік қызметтер электрондық форматқа көшірілді. 2013 жылда әлеуметтік маңызы бар мемлекеттік қызметтерді 100% автоматтандырылды.

Электрондық мемлекеттік қызметтерді алу үшін халыққа және бизнеске 1 млн. аса электрондық цифрлық қолтаңбалар берілді. «Е-лицензиялау» ақпараттық жүйесі барлық лицензиарлар мемлекеттік органдарда, 79 аумақтық лицензиарларда, 16 жергілікті атқарушы органдардан 8-не енгізілді.

2012 жылғы сәуірдің 1-нен бастап орталық мемлекеттік органдардың барлық лицензиялары электрондық нысанда қалыптастырылуда, 2012 жылғы 9 айда 13 мыңнан аса электрондық лицензиялар қалыптастырылды. 92 лицензияларды оңтайландыру, 80 рұқсат беру құжаттарын автоматтандыру және оңтайландыру жөніндегі жоспарлар бекітілді. 13 сала үшін өнімділіктің, қызметтің қосымшалар деректерінің, технологиялар мен стандарттардың эталондық моделдері құрылды, сондай-ақ оларды толтыру және бұдан былай сүйемелдеу үшін әдістемелер әзірленді.

5 жылға дейін сақтау мерзімімен құжаттарды қағаз тасығыштағы құжаттарды қайталаусыз орталық мемлекеттік органдарды электрондық құжат айналымына көшіру қамтамасыз етілді. Электрондық әкімдіктерді дамытудың аясында 20 мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру мүмкіндігімен «е-әкімдік» өңірлік шлюзі» жобасы іске асырылды [1].

Ақпараттық қоғамға өтудің басты құралы ретінде мемлекет, қоғам және бизнестің мүмкіндіктерін шоғырландыратын әдетте арнайы мемлекеттік бағдарламалар дайындалады. Тұтас алғанда балама бағдарламалар көптеген еуропалық елдерде, Орталық және Оңтүстік Америка мен Оңтүстік-Шығыс Азияның бірқатар елдерінде қабылданған. Мұндай бағдарламалардың басты элементтері – арзан да жалпыға қолжетімді Интернетпен қамту, «электронды үкіметтің» дамуы, онлайн бизнесі мен білім беруді арттыру саналады. Ресейді «Электронды Ресей» бағдарламасы 2001 жылдан басталса, Қазақстанда «электронды үкімет» мемлекеттік бағдарламасы 2005 жылдан басталды. Электронды үкіметті қолданысқа енгізудің әлемдік тәжірибесі көрсеткендей, мемлекеттік ақпараттық саясат Концепциясындағы отандық моделін жүйелі түрде қарастырған абзал. Мемлекеттің ақпараттық кеңістігін жүйелі сараптау және толық ақпарат ағымын басқаратын объект ретінде қарастыру нәтижесінде мемлекеттің ақпараттық саясатының негізгі стратегиялық мақсаты мен толыққанды функционалдық міндеттері анықталуы тиіс. «Электронды үкімет» жобасының ең басты міндеті, Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігін құру және дамыту болып табылады. Қазақстанда «электронды үкімет» құрудағы мемлекеттің ақпараттық саясаттың басты жетістігі ұлттық моделінің қалыптасуы саналады. Бұған Қазақстан Республикасында 2005-2007 жылдары «Электронды үкімет» құрудың Мемлекеттік бағдарламасы, «Ақпараттандыру туралы» ҚР Заңы және ҚР ұлттық ақпараттық инфрақұрылымын құру және дамыту Мемлекеттік бағдарламасы болды [3].

Қазіргі таңда мемлекеттік органдардың рұқсат беру жүйесін және бақылау-қадағалау қызметін жетілдіру жөнінде шаралар жүзеге асырылуда, рұқсат беру құжаттарын беру үдерісі автоматтандырылуда, рұқсат беру рәсімдерін ықшамдау жөніндегі нормалар заң жүзінде бекітілген, сондай-ақ тәуекелдіктерді басқару жүйесі негізінде тексерістердің мерзімділігін белгілеуге мүмкіндік жасайтын механизм енгізілген.

Осы шаралардың барлығы мына көрсектіштерге жетуге бағытталған:

• уақыт шығындарын және бизнес шығындарын қысқарту;

• әкімшілік тосқауылдарды төмендету;

• мемлекеттік органның бақылау қызметін реттеу;

• халыққа мемлекеттік қызметтерді көрсетудің тиімділігін арттыру.

Сонымен қатар, мемлекеттік қызмет көрсетудің бизнес-үдерістері автоматтандыруға және оңтайландыруға бағытылған бір қатар шаралар жүзеге асырылуда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Ақпараттық Қазақстан - 2020» Мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасының Президентінің «[Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы](#)» 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығы

2. Алияров Е.К. Государственная информационная политика РК в условиях глобальной информатизации. – Алматы, 2006. – 400 с. <http://www.e.gov.kz>
3. Назарбаев Н. Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: болашаққа интеллектуалдық секіріс // Егемен Қазақстан. 14 қазан 2009 жыл. 1-2 б.

ВНЕДРЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМУ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Ж. Р. Жолдаспеков, Г.С.Кушуков, Г.Т. Самиева

В статье представлены проблемы внедрение и развитие в перспективе информационных технологий в систему государственного управления Республики Казахстан

INTRODUCTION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN SYSTEM OF STATE ADMINISTRATION OF REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Zh. R. Zholdaspekov, G.S.Kushukov, G.T.Samieva

In the article problems are presented introduction and development in the prospect of information technologies in the system of state administration of Republic of Kazakhstan

УДК: 336 (574)

К.Е. Хасенова, А.Ж. Макажанова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

ШЕТЕЛДЕРДЕГІ БЮДЖЕТТІК ПРОЦЕСТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Осы мақалада бюджеттік процесстің шетелдік тәжірибесінің ерекшеліктері қарастырылған.

Ключевые слова: бюджет, казынашылық, мемлекеттік табыстар, мемлекеттік шығыстар.

Қазіргі таңда көптеген мемлекеттер унитарлы болып табылады. Оған орталық Еуропадағы экономиканың өтпелі формасындағы Батыс Еуропа елдері жатады - Чехия, Венгрия, Польша, Румыния, Болгария. Көпдеңгейлі бюджеттік құрылымы бар елдерге келесі елдер жатады: Қытай, Жаңа Зеландия, Египет, Франция, Жапония, Италия, Испания, Португалия, Норвегия, Индонезия, Корея, Швеция, Турция, Ұлыбритания.

Сонымен қатар көптеген мемлекеттерде өзінің қалыптасқан бюджет жүйесінің ерекшеліктері бар. Бюджеттік жүйенің құрылымы мемлекеттің құрылымымен байланысты болғандықтан әрбір елдегі бюджеттің құрылымы, бюджет кірістері мен шығыстары және қаржы жылы, бюджеттік процес әр елде әр түрлі болып келеді.

Монополистік кезеңге дейін қаржылық жүйе 2 звенодан тұрған. Мемлекеттік бюджет және жергілікті қаржылар. Олар ақша қаражатының қорларының құрылуына мүмкіндік берген. Кейіннен өндірістердің дамуына байланысты шаруашылық қызметтердің күшейуіне байланысты қаржылық жүйе экономикалық құрылымда көптеген өзгерістерге келеді. Осыған байланысты жаңадан қаржылық звенолар дамыды. Қазіргі уақытта мемлекеттердің көбінде мемлекеттік қаржылық жүйе 4 звенодан тұрады: мемлекеттік бюджет, жергілікті қаржылар, кәсіпорын қаржылары, арнайы бюджеттік емес қорлар. Осы әрбір звено қаржылық элементтердің жиынтығын көрсетеді. Яғни олар бір-бірімен байланысты қаржылық саясатты орындауға бағытталған. Осы звенолардың көмегімен мемлекет өзінің қаржылық экономикалық қиыншылық кезеңіндегі экономикалық және әлеуметтік процестер диапазонының кең түрде болуына ықпалын тигізеді. Қаржылық жүйенің негізгі звеносы болып мемлекеттік бюджет табылады. Яғни ол үкімет басқармасындағы орталықтанған ақшалай қорларды білдіреді. Осы қаржылық жүйеде мемлекеттің неғұрлым үлкен кірістерімен және жалпы мемлекеттік шығыстары жүргізіледі. Мемлекеттік бюджеттің негізгі табыс көзі болып – салықтар, кедендік баждар, әртүрлі айыппұлдар. Көбіне шет мемлекеттерде бюджеттің кіріс көзін 70 - 90 % салықтар құрайды, ал шығыс бөлігінің көбі әскери шығындар болып табылады.

Жергілікті қаржылар – аймақтың өндіріс кешендерінің, ғылыми-техникалық прогресстердің дамуына кетіп отыратын қаржылар. Жергілікті басқарушы органдарға кететін шығындар әлеуметтік

мақсаттарды қорғайды. АҚШ-та жергілікті қаржылар құрылымы құрамына штаттар бюджеті, гравстволар, муниципалитеттер кіреді.

Германияда – жер бюджеті және қауымдастықтар бюджеті кіреді. Федералдық мемлекеттерде мысалы АҚШ, ФРГ, Канада, Ресейде жергілікті бюджеттің құрамына жалпы мемлекеттік шығындардың 40 – 50 % кіреді. Унитарлық мемлекеттерде мысалы Ұлыбритания, Франция, Италияда жергілікті бюджеттің құрамына жалпы мемлекеттік шығындардың 30 % кіреді[1].

Мемлекеттің бюджеттен тыс қорлары Үкіметтің орталық және аймақтық органдарының қарауында болатын және мақсатты бағыты бар қаржылық қаражаттардың жиынтығы. Олар қаржылық жүйенің маңызды звеносы болып табылады. Олардың құрылуы мен пайдалануының тәртібі қаржылық құқықпен реттеледі. Бюджеттен тыс қорлар мемлекет пен халықтың белгілі бір әлеуметтік тобының мүддесіне ұлттық табысты қайта таратудың әдістерінің бірі болып табылады. Мемлекет халықтың табысының бөлігін өз шараларын қаржыландыру үшін мобилизациялайды. Мемлекеттің бюджеттен тыс қорларының пайда болуы мемлекеттің біртұтас ақшалай орталық қорының, яғни бюджеттің пайда болуына дейін іске асырылған, яғни арнайы қорлар және ерекше шоттар түрінде. Мемлекеттің қызметінің кеңеюімен жаңа шығындардың қатары көбейді. Оларды жабу үшін қаржылар арнайы қорларды орталықтандыруды және арнайы мақсаттар үшін арналды. Олар бірақ уақытша сипатта болды. Мемлекетпен көзделген шараларды орындаумен және оларды қаржыландыруды тоқтатумен осындай қорлар өз өмірін тоқтататын. Осыған орай арнайы қорлардың үнемі өзгеріп отырады, біреуі пайда болса, басқасы жоққа шығарылып отырады. Арнайы қорлардың көптігі белгілі бір қаржылық келеңсіздіктерге әкеледі және оларды басқаруға қосымша шығындарды талап етті. Орталықтандырылған мемлекеттің нығаюымен қаражаттардың унификациялық кезеңі басталады. Әртүрлі қорлардың бірігуі негізінде мемлекеттік бюджет пайда болады. Қазіргі жағдайда бюджетпен бірге бюджеттен тыс қорлардың мәні де қайтадан жоғарлауда. Осындай қаржылардың пайда болуына бірнеше себептер бар:

- мемлекеттік Үкімет органдарында әсіресе тұрақсыз экономика жағыдайында кәсіпкерлікті қаржылық қолдау үшін және шаруашылық өмірге араласу үшін қосымша қаржылар пайда болды.

- бюджеттен автономды бұл қорлар мемлекет тарапынан аса назарды талап етуші маңызды жаңа міндеттерді шешу үшін көзделген қатаң мақсатты түрде қаржылардың пайдалануы мемлекеттік басқаруды қамтамасыз етеді.

- бюджеттен тыс қорлар белгілі бір шараларға орай, яғни активті сальдоның болуымен әртүрлі механизмдер арқылы бюджеттік тапшылықты жабу үшін пайдаланылады.

Бюджеттен тыс қорлар екі жолмен құрылады:

а) бюджеттен өте маңызды мәні бар шығындардың бөлінуі;

ә) Табыстардың жеке қайнаркөздерімен бюджеттен тыс қорлардың құрылуы.

Бюджеттен тыс қорларды мақсатты пайдалану үшін әдетте қорлардың атауында қаржыларды шығындау мақсаты көзделген. Бюджеттен тыс қорлардың материалдық қайнаркөзі болып ұлттық табыс табылады. Қорлардың негізгі бөлігі ұлттық табысты қайта тарату процесінде құрылады.

Шетелдегі қаржылық жүйеде арнайы қорлар маңызды орын алады. Олардағы шоғырландырылған қаржылар көлемі айтарлықтай. Францияда арнайы қорлар мөлшері бойынша елдің мемлекеттік бюджетіне жақын, Жапонияда арнайы қорлардан мемлекеттік шығындардың тең жартысынан астамы, ал Ұлыбританияда үштен бірі қолданылады. Шетелде арнайы қорларға әртүрлі автономды және біріккен бюджеттер, бюджеттен тыс қорлар, арнайы смета және шоттар жатады. Оларға ең алдымен экономикалық және әлеуметтік функциялар жүктеледі. Қорлардың қаржыларын пайдалана отырып мемлекет өндіріс процесіне араласуы, кәсіпорындарға субсидиялар және кредиттер беруі, халыққа әлеуметтік көмек көрсетуі мүмкін. Ал қорлар мақсатты сипатта болады. Мысалы әртүрлі сақтандыру сақтанушыларға зейнетақы және жәрдемақы төлеуге, кредиттік қорлар кәсіпкерлерге және басқа мемлекеттерге ссудалар беруге бағытталған. Алайда кейбір қорларда шығындардың түрі әрқашан тура анықталмайды. Мысалы, Ұлыбританияда барлық қорларда жеке теңдікті қолдау үшін мемлекеттер мен ведомстволардың қалдықтарынан құрылатын Бас қазынашылық қор бар.

Мемлекеттік бюджеттің салықтық табысының бөлігі осы шотта концентрацияланады және қажеттілігіне байланысты жергілікті бюджеттерге бағытталады.

Мемлекеттік бюджет бұл қаржылық жүйенің орталық звеносы болып табылады. Бюджетте барлық негізгі қаржылық институттар – шығындар, табыстардың барлық түрі, мемлекеттік қарыздар жинақталады. Бюджет мемлекетпен шығындалатын және салықтармен өз мақсаттарын, міндеттерін орындау үшін жинақталатын орталықтандырылған ақшалай қорын көрсетеді[2].

Мемлекеттік бюджеттік құрылымы әр мемлекетте әртүрлі. Әр бір мемлекетте мемлекеттік

бюджет құрылымы өз ерекшелігіне қарай ерекшеленеді. Олар әкімшілік жүйе, экономиканың құрылымдық ерекшелігі және тағы басқа факторлардың түріне байланысты болады. АҚШ-та «толық бюджет» негізінде құрылған және екі бөліктен тұрады: жеке үкіметтік бюджет (федералдық қорлар), сенімділік қорлары (трастары).

Жеке Үкіметтік бюджет – жалпы ұлттық бағдарламаларды, мемлекеттің әлеуметтік, экономикалық функцияларымен байланысты бағдарламаларды қаржыландыруды қамтамасыз етеді. Оның шығын қатарын әскери, ішкі және сыртқы саясат, пайыздарды төлеу, басқару аппараттарын қаржыландыру, әлеуметтік шығындары жатады. Ал табыс көздері салықтар есебінен, жеке азаматтардың табыс салығы, корпорациялардың табыс салығы, акциздер, кедендік баждар жатады.

Сенімділік қорлары – мақсатты түрде жүргізіледі. Осы қорлар мемлекеттік, өндірістік инфрақұрылымдардың жеке тұрмыстық қызметімен байланысты болады. Соның ішінде федералдық автостраттарды, аэропорттарды, су электро станцияларын қаржыландырады. Осылардың ең ірі қоры болып әлеуметтік сақтандыру қоры болып табылады. Яғни олар зейнетақымен қамтамасыз етумен, жұмыссыздыққа байланысты жәрдемақы төлеумен байланысты. Сенімділік қорының табыстары мемлекеттік жекеменшігінің эксплуатациясының есебінен жүргізіледі. Әлеуметтік сақтандыру қорлары негізінен жұмысшылардың және кәсіпкерлердің есебінен және, ал мемлекеттік қызмет етуші де қызмет етушілердің және бүкіл Федералдық үкіметтің салымшылары есебінен қалыптастырылады.

АҚШ-да бюджеттік процесс бірнеше стадиялардан тұрады және қаржы жылы басталғанға дейінгі 18 айға дейін басталады. АҚШ-да қаржылық жыл 1- қазаннан басталады. Ағымдағы жылдың сәуір айында Президенттің әкімшілік – бюджеттік басқармасы федералды министрліктер мен ведомстволар үшін болжанатын жылға бюджетті жоспарлауда қолданылатын негізгі ережелер мен көрсеткіштерді дайындау бойынша ұсыныстар әзірлейді. Ағымдағы жылдың 1-қыркүйегіне дейін федералды агенттіктер мен ведомстволар Президенттің әкімшілік бюджеттік басқармасына бағдарламалардың жобасын ұсынады, ол ескертулер болса қайтадан өңдеу үшін қайтарылады. Әрбір агенттік және ведомство бойынша шығындар есебі болжанатын жылға және түсіндірмемен бірге бес жылға жасалады. Желтоқсанның соңында әкімшілік бюджеттік басқарма деңгейінде бюджет жобасын қалыптастыру аяқталады және ол Президенттің қарауына жіберіледі. Президент келесі жылдың ақпанында Конгреске бюджет жобасын ұсынады. Конгрестің жоғарғы және төменгі палаталары бюджет жобасы бойынша түрлі нұсқамаларды дайындайды және оларды бөлек жиналыста қабылдайды. Жоба қорытындысы бойынша келіспеушіліктер келісім комиссиясының жұмысында қарастырылады. Шешім қабылданғаннан кейін екі палатаның бюджет бойынша комитеттері Конгресс мүшелеріне бюджет бойынша заң жобасына енгізуге қажетті өзгерістерді баяндайды. Бюджет шығыстары бойынша заң жобалары бюджет бойынша қабылданған шешімді негізге ала отырып Президентпен ұсынылған жоба негізінде ассигнования бойынша комитеттерде өңделеді. Дайындалған заң жобалары әр палатада дауысқа салынып, біріккен отырыста келісіледі. Палаталарда қайтадан дауысқа салынғаннан кейін бюджет жобасы 15-сәуірге дейін Президентке қол қоюға жіберіледі[3].

Бюджет бекітілгеннен кейін әкімшілік бюджеттік басқарма шығыстарды тоқсанға бөліп, негізгі көрсеткіштерін қазыналыққа жібереді. Бұл бөлулер заңдылық деңгейде бекітілмейді. 1-сәуірге дейін әкімшілік бюджеттік басқарма өзінің бұйрықтарымен федералды министрліктер мен ведомстволарға бөлінген ассигнованиялардың мөлшерін жеткізеді. Федералды органдардың өзінің бюджеттік шоттары болмайды және олардың бюджеттік шығыстары Қазыналықтың шоттары арқылы өткізіледі. АҚШ-да бюджеттің атқарылуы қазынашылық жүйе арқылы жүзеге асырылады. Барлық бюджеттік қаражаттар федералды резервтік жүйенің Нью-Йорк банкінің бас шотында сақталады. Федералды резервтік жүйенің Нью-Йорк банкі және коммерциялық банктер жүйесі Үкімет агенті болып табылады және бюджеттік қаражаттарға байланысты жеке өз еркімен шешім қабылдамайды. Федералды резервтік жүйенің өкілеттілігі заңдылықпен анықталған, коммерциялық банктер федералды резервтік жүйенің келісімі негізінде қатысады. АҚШ-да бюджет кірістері елдің бүкіл территориясында қызмет ететін 10 мыңнан астам банктік мекемелерде сақталады. Олар күн сайын федералды резервтік жүйенің 12 банкінде жинақталады. Жұмыс күнінің соңында пайдаланылмаған бюджеттік қаражаттар қалдығы көрсетілген 12 банкпен федералды резервтік жүйенің Нью-Йорк банкінің бас шотына аударылады. Банктік мекемелер меншік формасынан тәуелсіз 60 млрд. доллар мөлшерінде бюджет қаражаттарының жалпы қалдығына ие болады. Кірістер жетпеген жағдайда шотта қалған қаражаттарды уақытша пайдалану жүзеге асырылады. Бюджет қаражаттарының қалдығын сақтау федералды резервтік жүйе банктерінде мемлекеттік бағалы қағаздар кепілі негізінде іске асырылады[4].

Жалпы федералды бюджет шығыстары екі бөлімнен тұрады:

1) дискреционды шығыстар – жыл сайын қабылданатын ассигнованияларды бөлу туралы 13 заңдылық негізінде іске асырылатын шығыстар. Қазіргі уақытта аталған шығыстар түріне мемлекеттік қарыз лимиті таратылады.

2) Міндетті шығыстар – бұл шығыстар тұрақты болып табылады және федералды заңдылықпен бекітілген төлемдер бойынша мемлекет міндеттемелеріне сәйкес шектеусіз орындалады (оларға зейнетақымен қамтамасыз ету, әлеуметтік сақтандыру, мемлекеттік қарызға қызмет көрсету төлемдері жатады).

Бюджеттің атқарылуы барысында шығыстар 6 есептік – кассалық орталық арқылы чектерді беру жолымен іске асырылады. Чектер қажетті төлемдер жасалатын несиелік мекемелерге бағытталады. Төлемдерді есепке алу федералды резервтік жүйенің 12 банкінде іске асырылады. Құжаттарды процесдеуді тікелей банктер іске асырады. Федералды бюджет тапшылығы тек мемлекеттік бағалы қағаздарды тарату есебінен жабылады.

Шығыстар қатаң түрде іс жүзінде жасалған шығындар және тоқсанға бөлулер шегінде министрліктер мен ведомстволардың сұранысына сәйкес жүзеге асырылады. Жиналған кірістер көлемінен тәуелді мемлекеттік бағалы қағаздарды таратудың жоспарлы көлемі тәуелді болады.

Қаржылық жыл ағымында шығыс баптары бойынша өзгерістер мен толықтырулар жасалады. Ол келесідей қаражаттарды бір агенттік шегінде бір бағдарламадан басқа бағдарламаға аудару агенттігімен жеке жүзеге асырылады. Конгрестің ассигнованиялар бойынша комитеті барлық өзгерістер бойынша міндетті түрде ақпараттандыруды талап етеді. Агенттік бойынша жалпы шығыстар көлемін қосымша көбейту Президенттің ұсынысы бойынша арнайы заңдылық негізінде іске асырылады.

Жалпы агенттік бойынша шығыстарды азайту Конгресс шешімі бойынша жүзеге асырылады. Өзгерістер мен толықтырулар бойынша ережелер тек дискреционды шығыстарға қолданылады. Міндетті шығыстар іс жүзіне сәйкес іске асырылады және пайда болған шығыстар бойынша арнайы заңдылық қажеті болмайды. Конгрестің бюджеттік бюросы келесі жылға бюджетті қалыптастырады және 2,10 жылға экономикалық болжам жасайды. Конгрестің бюджеттік бюросы келесілерді талдайды: тапшылықты төмендету әдістерін; бюджеттік ұсыныстардың құндық бейнеленуін; болашақ заңдылықтар мен жобалардың құндық бейнеленуін; агенттіктер шегінде шығыстар есебін іске асырады; штаттар шегістер шығыстар есебін іске асырады; бюджет облысындағы саясатқа ұзақмерзімді талдау жасайды және бұл саясаттың экономикалық әсерін анықтайды.

АҚШ-да ішкі қарыз және бюджеттік процес туралы ақпарат ашық түрде жарияланады. Ұлыбританияда мемлекеттік бюджет екі бөлімнен тұрады: жай бюджет және ұлттық қарыздар қоры. Жай бюджет – мемлекеттік ағымдағы шығындарын қаржыландыруға жұмсалады. Олардың шығындары жыл сайын парламентпен бекітіліп және әрдайымғы шығындардың консалидарлық қорының болуымен бөлінеді. Бірінші шығындарға жатқызылатындар: әскери қызметті қорғау, әлеуметтік экономикалық мақсаттарға, жергілікті басқару органдарына субсидиялар, дамып келе жатқан елдерге көмек ретінде шығындар, бұл Британ елдерінің қауымдастығын кіретін елдерге беріледі. Екінші шығындар қатарына – консалидарлық қорлардың есебінен шығатын шығындар – барлық жүргізілетін шығындар. Бұлар парламентте қарастырылмайды. Мемлекеттік қарыздарды төлеу – ұлттық қарыздар қорының есебінен жүргізіледі.

Орталықтандырылған бюджетке түсімдер орталыққа бағынған шаруашылық органдарымен, кедендік баждан, сыртқы займдардан түседі. Орталықтандырылған бюджеттің қаражаттары жалпы мемлекеттік бағдарламаларды қаржыландыруға жұмсалады. Мысалы: халықшаруашылық үлкен объектілерін салуға, ғылымды дамытуға, мәдениетті, денсаулықты дамытуға, әскери күштерді ұстауға, әкімшілік басқару аппаратын ұстауға бағытталады. Орталықтандырылған бюджет – барлық бюджеттік түсімдердің үштен екісін концентрациялайды және шығындарың жартысын жабады. Жергілікті бюджетке түсімдер жергілікті кәсіпорындар мен ұйымдардан түседі және салықтардың әртүрлерінен жергілікті бюджет шотына жергілікті мәні бар шаруашылық объектілері салынады. Ақырғы жылдары жергілікті бюджет пен орталықтандырылған бюджеттің арасында кең таралған байланыс туындады. Мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігінің 92.5 % әртүрлі салықтық түсімдердің түсуінен қалыптасады, соның ішінде 53% сауда өндірістік салық құрайды, 23% мемлекеттік кәсіпорындардың табыс салығы құрайды. Бюджеттің шығыс бөлігінің 29%-ға жуығын капиталдық құрылымның ассигнованияларына келеді, 16% мәдениет сферасына, ғылымға, білім беруге, медициналық қамсыздандыру, 8.5% қорғаныс, 7% әкімшілік басқарушылық шығындары. Ақырғы жылдары мемлекеттік бюджет көбіне дефицитке кез болуда. Дефицит және займдар бойынша қарыздар бюджеттің шығыс бөлігінің 10% - на жеткен. Қытайда салықтың 26 түрі бар. 11 түрі мемлекеттік кәсіпорындардікі. Бүкіл халықтық қытай өкілдерінің жиналысы мемлекеттің ең

жоғарғы басқаруы болып табылады.

Бюджеттік процесс – заң шығарушы мемлекеттік және жергілікті басқару органдарының құрылуымен, қарастырылуымен, бекітуі және орындалуымен жүзеге асады. Бюджеттік процесс бюджеттік қызметтің келесі стадияларын қосады: бюджет жобасын құрастыру; бюджеттің орындалуына байланысты заң шығарушы органдармен олардың қарастырылуы мен бекітілуі; бюджеттің орындалуына байланысты есеп беру және есеп берудің парламентпен бекітілуі. Бюджеттік процесс ұзақтығы заң шығарушы органдардың оны қарастыруымен, бекітілуіне байланысты 2 жылға дейін не жоғары болады және есеп берудің бекітілуіне байланысты 3 жылдан жоғары болады. Бюджеттік процестің жобасын құру жаңа бюджеттік жылдың басталуынан бұрын қолға алынады. Бюджеттік жыл әр елде әртүрлі. Мысалы, ФРГ-да 6 ай, Жапонияда 7 ай, Францияда 14 ай, АҚШ-та 18 ай.

Бюджеттік жобаны құрастыруды қаржы министрлігі айналысады. Кейінгі жылдары бюджеттік процесті құрастыру негізінде бірнеше өзгерістерге келіп отырған. АҚШ-та 60 жылдардан бастап және кейіннен басқа мемлекеттерде ЭВМ-ді кең түрде қолдану, экономикалық бағдарламалар қолданыла бастады және бюджеттің орындалуына байланысты шешімдер қабылдауына және бағдарлама-мақсаттық басқару тәсілі қолданылуда. Оның негізгі элементі болып: мақсатқа қол жеткізуді таңдау және мақсатқа қол жетуіне байланысты әртүрлі тәсілдерді қолдану; бағдарламаны қарастыру; бағдарламаны қаржылық жоспарлы түрдегі бағдарламалық қаржылық жүйенің қосылуы.

Бағдарлама-мақсаттық тәсіл кәсіпорындардағы саяси экономикалық, әлеуметтік және тағы басқа сфералардағы өзгерістерге байланысты жүйелі түрде өзгеруін қарастырады. Осыған байланысты әрбір Үкімет басқаруында ақпарат беруші орталықтары болады. АҚШ-та «Өндірістік бағдарламалық қарастыруы» 1973 жылдан бастап осы жүйе қаржыларды мақсатты басқару тәсілдеріне ауысады. Олардың негізіне жеке министрстволар мен ведомстволардың бағдарламаларын қарастыру жатқызылған. Бюджет парламенттің жеке-жеке палаталарында қарастырылып отырады. Әр мемлекеттік жеке заң шығарушы органдардың өздерінің мүмкіндіктерін, ұсыныстарын, талаптарын ұсына алады. Мемлекеттік бюджеттің құрастырылуы заң шығарушы орган мүшелерімен шығарылып отырады. Құрастыру негізінде АҚШ 1975 жылдан бері заң бойынша конгресс жүзеге асырады. Конгрестің палаталары кейбір құқықтарға ие. Кірістердің түсуін, шығыстардың шығуын қадағалайды. Президент бюджетті қарастырады. Дауыс беру арқылы бюджеттік жылды қабылдайды. Бюджеттің бірнеше бөлімдері болады. Бюджеттік процесс процедурасы әр елде әртүрлі қарастырылып талқыланады. Ұлыбританияда шығындардың қатарын бақылау, тарату функциялары арқылы жүзеге асырады. 2-4 айда бюджеттік процесс қарастырылады. Францияда 70 күн қарастырылады. АҚШ-та конгресс бюджеттік шығыс бөліктеріне бақылау жасамайды. Заң шығарушы органдармен бюджет бекітілгеннен соң Үкімет басқарушысына қол қоюға жіберіледі. АҚШ-та Президентке, Ұлыбританияда Королеваға [5].

Жоғарыдағы келтірілген мысалдарға қарап әр мемлекеттің бюджет жүйесі әртүрлі болатындығын байқадық. Ал Қазақстанмен салыстыратын болсақ айырмашылықтар да, ұқсастықтар да бар. Айырмашылықтары болып, мемлекеттік бюджет деңгейлерінің әртүрлі болуы және әртүрлі аталуы, бұны біз мемлекеттің құрылымына байланысты екендігін білдік. Сонымен қатар салық жүйесінде өзгешеліктер бар және бюджеттік жылдың әр елде әр қилы болуы. Ал ұқсастықтары болып, бюджет құрылымының барлық мемлекеттерде бірдей болуы, яғни түсімдер, шығыстар. Осыған қоса бюджеттік процестің жүргізілуінің ұқсастығын айтуға болады. Жалпы айтқанда біздің мемлекетіміздің дамыған шет мемлекеттерінен тәжірибе жинақтауы көп.

ЛИТЕРАТУРА

1. Рудный К.В. Финансово-кредитные системы зарубежных стран. // М., Новое знание, 2013, С. 255-301.
2. Прокофьев С.Е. Бюджетное администрирование в Германии // Финансы, 2012, № 9, С. 72-74.
3. Соломко М.Н. Бюджетный процесс на субфедеральном уровне и оценка его организации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Хабаровск, 2011 // disserCat <http://www.dissercat.com/content/byudzhetniyi-protsess-na-subfederalnom-urovne-i-otsenka-ego-organizatsii#ixzz4YwFNwEAt>
4. Кушеева О. Н. Методическое обеспечение бюджетного процесса в сфере образования региона. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Иркутск, 2011 // disserCat <http://www.dissercat.com/content/metodicheskoe-obespechenie-byudzhetnogo-protssava-v-sfere-obrazovaniya-regiona#ixzz4YwGJyJaC>

5. Веремева О. В. Бюджетный процесс в Российской Федерации и Соединенных Штатах Америки Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, М., 2012 // disserCat <http://www.dissercat.com/content/byudzhetniyi-protsess-v-rossiiskoi-federatsii-i-soedinennykh-shtatakh-ameriki#ixzz4YwHhOAVX>

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ БЮДЖЕТНОГО ПРОЦЕССА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

К.Е. Хасенова, А.Ж. Макажанова

В данной статье рассмотрены основные особенности организации бюджетного процесса за рубежом.

THE FOREIGN EXPERIENCE OF THE BUDGET PROCESS

K.E. Khasenova, A. Zh. Makazhanova

The foreign experience of the budget process is considered in this article.

УДК: 330.322.2

М.Б. Канапин, Г.А. Орынбекова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ ПРЕДПРИЯТИЙ АПК НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА

***Аннотация:** даны характеристики видам инвестиционных стратегий, проведен анализ деятельности предприятия с использованием стратегических методов инвестиционного анализа, обоснована необходимость кластерного подхода к разработке инвестиционной стратегии предприятия.*

***Ключевые слова:** инвестиционная стратегия, АПК, SWOT-анализ, Гар-анализ, кластер*

В реализации стратегии вхождения Казахстана в 30 наиболее конкурентоспособных стран мира особая роль отводится агропромышленному комплексу (АПК), который относится к традиционным базовым отраслям экономики, которым необходимо придать новый импульс развития параллельно с созданием новых индустрий. Президент Нурсултан Назарбаев в своем Послании «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» подчеркнул, что «в целом у Казахстана должна быть своя инвестиционная стратегия». В условиях Третьей модернизации и реализации новой государственной программы развития АПК необходимо: пересмотреть принципы выделения субсидий и постепенно переходить на страхование продукции; создать все условия для объединения домашних хозяйств и малых фермерств в кооперативы; повысить уровень переработки продукции, создать эффективную систему хранения, транспортировки и сбыта товаров; повысить уровень производительности труда и снизить производственные расходы; повысить эффективность использования земли; увеличить объем инвестиций в аграрные научные исследования, которые будут востребованы на производстве [1]. Для этого необходима продуманная инвестиционная стратегия, охватывающая все сферы АПК.

За годы независимости благоприятные условия инвестирования (включая предоставление налоговых льгот и преференций, гарантий от изменений в законодательстве) способствовали интенсивному росту инвестиций в сельское хозяйство. В 2016 году отрасль привлекла 253 млрд тенге. Сумма инвестиционной поддержки отрасли достигла рекордного за последние 5 лет уровня. приток инвестиций в сельское хозяйство Казахстана за год вырос на 51%. Однако отрасли требуется еще больше вливаний для модернизации своих фондов. Уровень износа основных средств в отрасли составляет 40%. В результате доля сельского хозяйства в объеме всех инвестирований в экономику РК увеличилась с 2,4% в 2015 году до 3,3% в 2016 году[2].

Перспективность привлечения инвестиций в развитие перерабатывающих отраслей АПК, к которым относится производство кожевенно-меховой продукции очевидна, так как это важнейший

многопрофильный и инновационно привлекательный сектор экономики. Тенденции развития мирового рынка кожи и кожаных изделий показывают, что этот сектор рынка в настоящее время активно развивается и показывает рост спроса как на полуфабрикаты, так и на готовую продукцию кожевенного производства. Развитие кожевенно-меховой отрасли отвечает задачам индустриализации с упором на развитие конкурентоспособных экспортных производств в приоритетных отраслях, а также задачам по увеличению несырьевого экспорта в два раза к 2025 году. Анализ данных за последние 10 лет показал, что в Казахстане наблюдается положительная динамика производства кожи КРС (табл. 1).

Таблица 1 – Динамика производства кожи из шкур КРС или шкур животных семейства лошадиных без волосяного покрова, тыс.кв.дц*

Показатели	Годы						
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
РК	88 110,3	99 319,5	64 147,6	60 681,4	104 872,5	213479,0	155285,9
Восточно-Казахстанская (ВКО)	11 938,1	6 579,0	319,6	5 320,1	3 059,4	10224,5	2781,8
Алматинская	-	10 095,0	9 237,0	36 065,0	73 564,0	111366,4	107 892,6
Жамбылская	-	5 374,0	8 294,3	13 779,2	8 451,2	55774,0	2 990,3
Карагандинская	10 302,3	-	-	-	-	-	0,6
Костанайская	747,3	18 959,1	6 573,8	-	-	5854,2	4 987,3
Южно-Казахстанская (ЮКО)	8 995,6	48,2	1 266,5	3 433,4	5 098,5	4279,9	23 588,3
Павлодарская	-	35 580,0	35 221,0	-	14 699,4	25980,0	13 045,0

*Составлено авторами по данным Комитета по статистике МНЭ РК <http://www.stat.gov.kz>

Анализ данных таблицы 1 и рисунка 1 показывают, что за десять лет производство кожи КРС по Казахстану выросло в 1,7 раз, в то время как по ВКО наоборот снизилось – в 4,3 раза.

Рисунок 1 – Производство кожи в разрезе областей РК (2015 год)

Лидерами в 2015 году выступила Алматинская область - 107 892,6 тыс.кв.дц и ЮКО - 23 588,3 тыс.кв.дц, тогда как в 2005 году на первом месте была СКО. В республике функционирует несколько крупных предприятий по производству кожи и кожаных изделий: в ВКО - Семипалатинский кожевенно-меховой комбинат (СКМК) и Семипалатинская обувная фабрика; в Костанайской области - Рудненский кожевенный завод; в СКО - Петропавловский кожевенный завод; в Алматы - Алматинский кожевенный завод; в Жамбылской области – ТаразКожОбувь.

В рамках Карты индустриализации предприятием ТОО «СКМК» в 2008 году была начата реализация крупного инвестиционного проекта «Реконструкция и модернизация кожевенного производства» стоимостью 25 млн. долларов США, профинансированных АО «Банк развития Казахстана». В результате осуществления данного проекта, предприятие оснащено современным импортным оборудованием, позволяющим использовать новые способы обработки шкур, выпускать качественные полуфабрикаты и изделия самого разнообразного покрова. Инвестиции, вложенные в модернизацию производства позволили увеличить мощность переработки ТОО «СКМК» до 450 тысяч шкур КРС и 2 млн шкур овчины в год. Однако в настоящее время из-за нехватки кожевенного сырья переработка идет в небольших объемах [3]. Инвестиционная стратегия комбината изначально была нацелена на выпуск продукции с высокой добавленной стоимостью (ВДС), для создания

системного производства с трех-четырёхкратным переделом продукции - звенья цепочки добавленных стоимостей (ЦДС). ТОО «СКМК» выступило как звено ЦДС второго передела – предприятие по первичной переработке кожевенного сырья, поскольку без него нет ни третьего, ни четвертого переделов. Однако в инвестиционной стратегии не были учтены изменения факторов внешней среды, а именно организация работы первого звена ЦДС - заготовительных пунктов. Принятая инвестиционная стратегия, несмотря на устойчивую тенденцию роста КРС в республике и ВКО, не смогла снять сырьевую проблему для комбината. Предприятие не осуществило стратегию вертикальной интеграции в кожевенном бизнесе. Сбор, первичная переработка сырых шкур, теневой экспорт и другие факторы внешней и внутренней среды стали препятствиями, которые не позволили эффективно осуществить инвестиционную стратегию предприятия.

В сложившихся условиях комбинату необходима инвестиционная стратегия, которая способна обеспечить максимальное использование внутреннего инвестиционного потенциала и возможность активного маневрирования инвестиционными ресурсами. Разрабатывая инвестиционную стратегию следует провести исследование факторов инвестиционной среды, оценку сильных и слабых сторон, выбор стратегических направлений инвестиционной деятельности. Для оценки ТОО «СКМК» применим метод инвестиционного SWOT-анализа, для чего изучим слабые (S) и сильные (W) стороны, а также возможности (O) и угрозы (T), как совокупность факторов внутренней и внешней среды (таблица 2).

Таблица 2 – Фрагмент матрицы SWOT-анализа ТОО «СКМК»

Фактор среды	S	W	O	T
I. Внутренняя среда				
Увеличение производственной мощности до 450 тыс. шкур в год		+		
Реализация инвестиционного проекта «Реконструкция и модернизация кожевенного, овчинно-шубного производств»	+			
Наличие квалифицированного персонала	+			
Надежная репутация и высокое качество продукции	+			
Наличие собственных очистных сооружений с полным циклом механической и биологической очистки сточных вод	+			
Широкий ассортиментный ряд полуфабрикатов и продукции из кожи	+			
II. Внешняя среда				
Создание кожевенного кластера в Казахстане			+	
Наличие мощной сырьевой базы и рост поголовья скота в ВКО и РК			+	
Рост спроса со стороны силовых структур			+	
Рост экспорта продукции с ВДС, вследствие роста спроса на мировом рынке кожи			+	
Введение запрета на вывоз с территории РК необработанных шкур КРС			+	
Благоприятное географическое расположение, близость к крупнейшим рынкам (Россия, Китай)	+			
Наличие транспортной и энергетической инфраструктуры в ВКО	+			
Недостаток качественного кожевенного сырья				+
Слабое владение современными стратегиями закупок сырья		+		
Влияние сезонности на финансовое положение предприятия				+
Недостаток в собственных оборотных средствах для закупки сырья		+		
Зависимость от конъюнктуры на мировых рынках кожи				+
Слабая адаптированность инвестиционных стратегий комбината к изменяющимся условиям внешней среды		+		
Недостаточное использование новых инструментов финансирования инноваций		+		
Опасность усиления экспансии контрафактной продукции				+
Ужесточения экологических требований, рост движения Greenpeace				+

Для выбора инвестиционной стратегии на основе SWOT-анализа проведем Gap-анализ. Инвестиционный Gap-анализ выявляет разницу между существующей тенденцией развития предприятия и возможным путем ее развития. Gap-анализ позволяет выбрать оптимальную инвестиционную стратегию предприятия из представленных стратегических альтернатив: комбинат принимает определенную стратегию, чтобы активизировать свою деятельность. Помимо указанных методов стратегического инвестиционного анализа могут быть использованы такие методы, как

PEST-анализ: анализ политических, экономических, социальных и технологических факторов, SNW-анализ: анализ сильных, нейтральных и слабых сторон организации, сценарный анализ, экспертный анализ, портфельный анализ[4].

На примере ТОО «СКМК» рассмотрим процесс формирования инвестиционной стратегии. На рисунке 2 предлагаемый метод Гар-анализа представлен графически [5]. На графике показаны важнейшие инвестиционные переменные - ожидаемая инвестиционная отдача или объем ресурсов в денежном выражении (S) и время (T). Путем построения графика можно спрогнозировать нынешнюю тенденцию развития комбината в будущее, а также найти способы оптимизации этой тенденции.

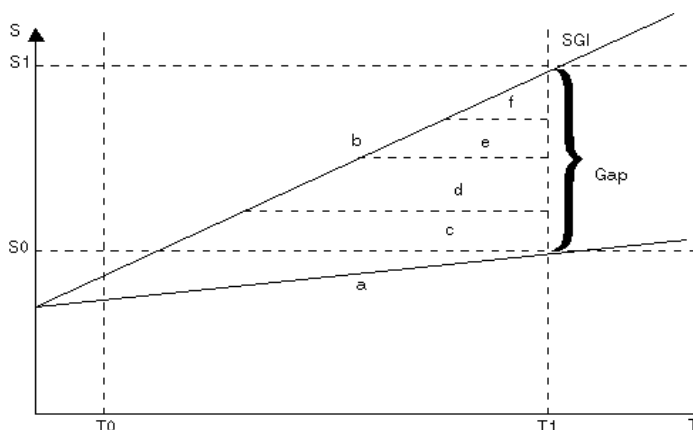

Рисунок 2 - Формирование инвестиционной стратегии с использованием Гар-анализа

Точка T_0 показывает где комбинат находится сейчас, на данном этапе развития, а точка T_1 — точка окончания стратегического периода. В нашем случае — это пять лет. За это время реализация стратегии должна быть завершена. Линии a,b,c,d,e,f, представленные на графике — это инвестиционные стратегии, характеристика которых приведена в таблице 3.

Таблица 3—Характеристики инвестиционных стратегий с использованием Гар-анализа

Наименование стратегии	Характеристика инвестиционной стратегии
Стратегия инвестиционной закрытости (a)	Стратегия стремится к инвестиционному эффекту S_0 , стратегическому периоду T_1 (T_1 — как минимум, пятилетний период), то есть к тому сроку, когда реализация стратегической инвестиционной программы должна быть завершена.
Стратегия инвестиционных вливаний в отрасль (b)	Линия b отражает ту тенденцию, которая произойдет в случае инвестиционных вливаний в ту или иную сферу деятельности организации
Инвестиционная стратегия оптимизации(c)	В случае использования данного способа реализации стратегии компания инвестирует дополнительные средства в оптимизацию ныне существующих товаров (услуг).
Инвестиционная стратегия инновации (d)	компания инвестирует средства в приобретение новых технологий, разработку новых товаров (услуг).
Инвестиционная стратегия сегментирования (e)	компания инвестирует финансовые ресурсы с целью охвата новых рынков.
Инвестиционная стратегия диверсификации (f)	Наиболее дорогостоящий и рискованный способ реализации стратегии, заключающийся во вложении значительных средств в расширение объектов деятельности, номенклатуры продукции и др.

На основании сопоставления матрицы SWOT-анализа и графика Гар-анализа избирается оптимальное направление инвестиционной деятельности, т.е. инвестиционная стратегия. В период реализации инвестиционного проекта «Реконструкция и модернизация кожевенного, овчинно-шубного производств» комбинат приступил к реализации стратегии инвестиционных вливаний в отрасль (стратегия b). На наш взгляд, на современном этапе развития предприятию следует остановиться на инвестиционной стратегии оптимизации, вкладывая средства в оптимизацию ныне

существующих товаров (услуг). Стратегия инвестиционной оптимизации позволит комбинату укрепить финансовое положение, упрочить свои позиции на рынке. Таким образом, в долгосрочной перспективе ТОО «СКМК» сможет перейти к осуществлению более затратной стратегии инноваций, т.е. инвестировать средства в приобретение новых технологий, разработку новых товаров (стратегия d). В целом, такое поведение поможет комбинату устранить разрыв (Gap) в достижении основной цели ТОО «СКМК» - освоение проектной мощности и выпуск 450 тыс. шкур в год.

Как показал SWOT-анализ, слабым местом для предприятия является обеспеченность качественным сырьем. Сырьем для кожевенной промышленности служат в основном шкуры КРС. В регионе и в целом в РК за последние годы наблюдается рост поголовья скота. В ВКО поголовье КРС составило: в 2013 году – 769,3 тыс.голов, в 2014 году – 802,1 тыс.голов, в 2015 году – 839,4 тыс.голов, в 2016 году поголовье КРС составило 918,336 тыс.голов (за 11 месяцев), что составляет 103,5% к соответствующему периоду прошлого года [6]. Несмотря на достаточность сырьевой базы, серьезное негативное влияние на развитие переработки оказывает некачественное сырье, которое получается в результате забоя скота в домашних хозяйствах. Низкое качество шкур, поступающее от домашних хозяйств, обусловлено неквалифицированным съемом шкур и нарушением технологии при их первичной обработке. Забой скота производится неквалифицированными специалистами, в результате шкуры, кроме естественных пороков приобретают такие недостатки как подрезы, остатки мяса и сухожилий, дыры и разрывы. Первичная обработка шкур в домашних хозяйствах не всегда отвечает должным требованиям. Соление шкур производится вручную и однократно, в результате чего соль ложится на поверхность неравномерно. Существуют и другие специфические особенности обеспечения производства сырьем, в том числе и сезонность забоя скота, поскольку от объема заготовки шкур во время сезона зависит ритмичная работа предприятия в течение всего года.

Выход из данной ситуации видится в кластерном подходе к развитию АПК региона, а именно в развитии кожевенного производства в рамках животноводческого кластера в Восточном Казахстане. Разработка инвестиционной стратегии комбината в рамках кластеризации отрасли животноводства должна осуществляться с учетом процессов горизонтальной и вертикальной интеграции. Кластер объединяет всех участников ЦДС (от сырья до конечного продукта) кожевенной отрасли, родственные и поддерживающие отрасли, а также другие институты, имеющие отношение к данной отрасли. Важным элементом кластера являются заготовительные и приемные пункты, которые могут стать центром интеграции поставщиков сельскохозяйственного сырья и его переработчиков. С одной стороны, заготовительные и приемные пункты объединяют производителей сельхозсырья, с другой, являются пунктами его реализации, в том числе для перерабатывающей промышленности. Наконец, они являются заключительным этапом процесса формирования качества сельскохозяйственного сырья. В рамках кластера легче организовать проведение систематического мониторинга цен на кожевенное сырье, а также вести точный учет количества скота не только в районах, но и в населенных пунктах ВКО. В рамках кластера организованная система заготовок кожсырья могла бы стать серьезным конкурентным преимуществом ТОО «СКМК» перед другими предприятиями, которые вынуждены закупать сырье у перекупщиков. Выпуск импортозамещающей продукции позволит значительно уменьшить долю присутствия на казахстанском рынке поставщиков кожи и овчинно-шубных изделий из Китая, России и Турции. Косвенным результатом реализации кластерного подхода является стимулирование развития сельскохозяйственного производства, легкой промышленности, создание новых рабочих мест с устойчивой занятостью и хорошими условиями труда.

Обобщая все вышесказанное, можно сказать, что формирование инвестиционной стратегии в рамках кластера даст возможность предприятиям кожевенной отрасли повысить конкурентоспособность продукции, снизить ее себестоимость, расширить ассортимент и прочно закрепиться на мировом рынке, как производителям продукции с ВДС. Четкая и обоснованная инвестиционная стратегия, основанная на кластерном подходе, выступает важным инструментом содействия инновациям, модернизации, конкурентоспособности и эффективности развития АПК Казахстана.

Литература:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 г. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность»[Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://www.akorda.kz/ru> (дата обращения: 25.02.2017).
2. Инвестиции в сельское хозяйство бьют рекорды [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<https://kapital.kz/finance/53928> (дата обращения: 25.02.2017).

3. Гуляева Е. Кожевенный комбинат Семей налаживает поставку сырья от животноводов ВКО[Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://altaynews.kz/17839-tannery-plant-semey-raw-materials-livestock.html> (дата обращения: 25.02.2017).
4. Пострелова, А.В. Принципы и основные этапы разработки инвестиционной стратегии // Молодой ученый - 2014. - № 18.- С. 434–437
5. Панов, К.В., Филатов В.В. Разработка инвестиционной стратегии организации [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: : <http://econfr.rae.ru/article/7722> (дата обращения: 25.02.2017).
6. Динамика основных показателей социально-экономического развития Восточно-Казахстанской области. Департамент по статистике ВКО [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <http://stat.gov.kz> (дата обращения: 25.02.2017).

**АӨК КӘСІПОРЫНДАРЫНДА КЛАСТЕРЛІК ТӘСІЛ НЕГІЗІНДЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ
СТРАТЕГИЯ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
М.Б. Канапин, Г.А. Орынбекова**

Түйін: Инвестициялық стратегиялардың түрлеріне сипаттама берілген, стратегиялық талдаудың инвестициялық әдісін пайдалана отырып, кәсіпорын қызметіне талдау көрсетілген, кәсіпорынның инвестициялық стратегиясын қалыптастыруда кластерлік тәсілді әзірлеу қажеттілігіне негізделген.

**THE FEATURES OF FORMATION OF THE INVESTMENT STRATEGY OF AGRICULTURAL
ENTERPRISES ON THE BASIS OF CLUSTER APPROACH
M.Kanapin, G. Orynbekova**

Annotation: The characteristics of the types of investment strategies, the analysis of activity of the enterprise using strategic methods of investment analysis, the necessity of cluster approach to the development of the investment strategy of the company.

УДК:338.43

А. Ракишев, М. М.Алибаева

Государственный университет имени Шакарима города Семей

**ДИВЕРСИФИКАЦИЯ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

Аннотация: В статье дан анализ современного состояния пищевой промышленности Казахстана, ВКО РК. Рассматриваются особенности, проблемы и пути диверсификации деятельности предприятий пищевой промышленности области.

Ключевые слова: диверсификация, пищевая промышленность, конкурентные преимущества, конкурентоспособность, синергия.

Пищевая промышленность Казахстана направлена на удовлетворение потребности населения в продуктах питания и поэтому имеет стратегическое значение для экономики страны. Пищевая промышленность страны включает около 40 специализированных отраслей и тесно связана со всеми отраслями экономики. Благодаря программе институтов развития второй индустриальной пятилетки с 2014 года предприятия пищевой промышленности активизировали свою деятельность. Количество действующих предприятий за год выросло на 9%, в том числе на 5% - число средних, и на 10% - число малых предприятий по итогам сентября 2016 года. Доля пищевой промышленности в общем объеме промышленной продукции РК в 2015 году составляла 9,5% (в РФ – более 20%, в в Белоруссии – 27,3%). Структура пищевой промышленности в 2016 году представлена на рис. 1

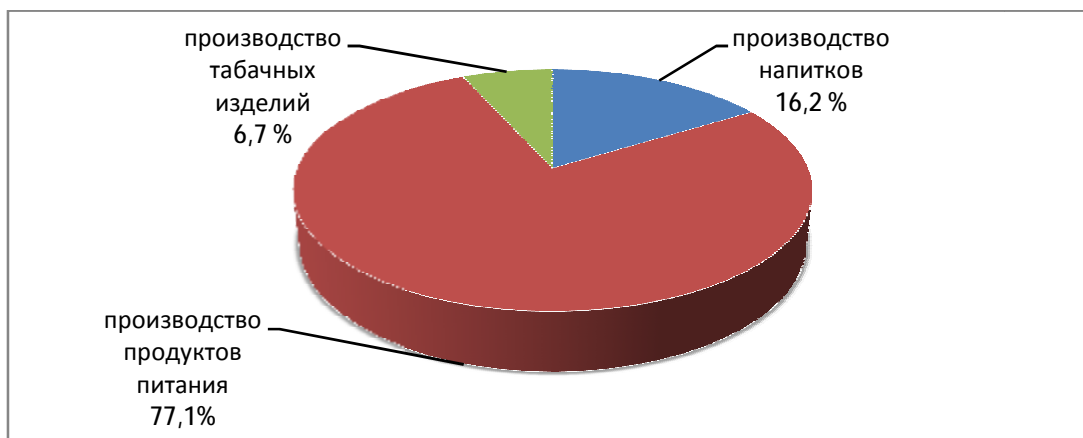

Рисунок 1- Структура пищевой промышленности в 2015 г.

Крупной и многоструктурной отраслью пищевой промышленности является производство продуктов питания, в 2015 году в структуре пищевой промышленности удельный вес которой составил- 77,1%, производство напитков и табачных изделий соответственно 16,2% и 6,7%. Положительную динамику в натуральном выражении имеют такие позиции как: : крупы +35,3%, растительное масло +15,1%, молоко и сливки +9,1%, мясо +7,9, сыр и творог +7,4%, мука +6,5%, молоко +6,4%, хлеб +4,7%.

Всего за 9 месяцев 2016 г. объем производства продукции пищевой промышленности составил 970,2 миллиарда тенге. На рис. 2 представлена доля регионов в общем объеме пищевой промышленности. Наибольший удельный вес в структуре производства продуктов питания в РК занимают г.Алматы (13,7%), Южно-Казахстанская область (13,7), Алматинская область (10,2%), Костанайская область (11,1%) и Восточно-Казахстанская область (ВКО) (8,1%) [1].

В ВКО пищевая и перерабатывающая промышленность представлены 12 отраслями, где функционирует 622 предприятия, из которых 41 являются крупными, 74 средними и 507 мелкими. Из них в молочной отрасли действует 22 предприятия, в мясной – 21, в масложировой – 99, в мукомольной – 47, в хлебобулочной - 318, в крупяной – 11, в макаронной – 8, в кондитерской – 18, в рыбной – 12, в кожевенно-меховой – 6, в отрасли производства полуфабрикатов – 11, прочих – 49. В 2016 году произведено продукции на сумму 95,9 млрд. Тенге.

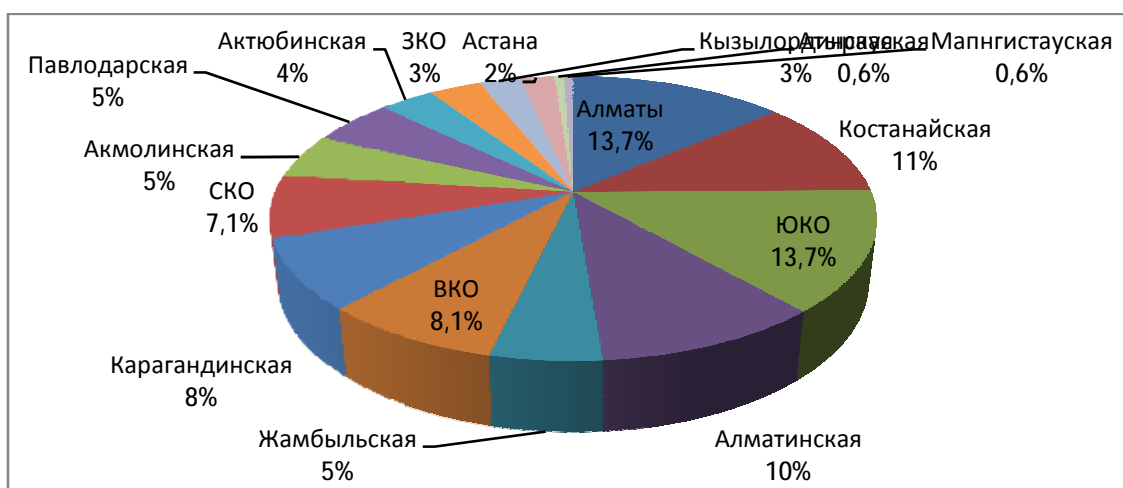

Рисунок 2- Производство продуктов питания в 2016 г.

Предприятия пищевой отрасли области в основном специализируются на переработке мясных, рыбных продуктов, производство колбасных изделий, мясных полуфабрикатов, молочных изделий, переработка зерна, круп, производство муки, макаронных изделий, подсолнечного масла, кондитерских изделий, вино-водочных изделий, заготовка натурального меда, лечебных препаратов

из меда. Вклад области в республиканский объем производства продуктов питания оценивается в 8,0%. В областном объеме промышленного производства доля отрасли составляет 7,2%.

Повышение конкурентоспособности предприятий пищевой промышленности области благоприятно повлияет на социально-экономический климат в стране и будет способствовать росту экономической эффективности других предприятий, связанных с пищевой отраслью. В настоящее время, в рамках Программы «Агробизнес-2020» в области реализуется программа субсидирования затрат перерабатывающих предприятий на закуп сельскохозяйственной продукции для производства продуктов ее глубокой переработки, просубсидированы затраты молокоперерабатывающих предприятий на закуп сельскохозяйственной продукции для производства продуктов ее глубокой переработки. В 2016 году из Республиканского бюджета выделены средства в размере 355 920 тыс. тенге, которые были направлены на производство 988 тонн сливочного масла и 146 тонн твердого сыра [2].

Несмотря на поддержку со стороны государства, пищевая промышленность области испытывает трудности и имеет проблемы: изношенность производственных мощностей, низкая рентабельность производства, отсутствие поставки качественного сырья и ее глубокой переработки; отсутствие налаженных внешних рынков сбыта, низкая инновационная активность. Отрасль характеризуется высоким уровнем зависимости от импорта, при наличии незначительных объемов экспортных поставок. Продукты животного и растительного происхождения, готовые продовольственные товары занимает лишь 6,1% всех экспортируемых товаров

В условиях усиления конкуренции перед отечественными товаропроизводителями отрасли стоит задача увеличения эффективности своей предпринимательской деятельности путем повышения конкурентоспособности выпускаемой продукции и предоставляемых услуг, производства новых видов продукции, усиления инновационной и инвестиционной активности. Безусловно, одним из наиболее эффективных инструментов достижения вышеизложенных целей для предприятий пищевой отрасли в настоящее время является диверсификация производства. Развитие диверсификации производства позволит предприятиям отрасли упрочить свое положение в конкурентной борьбе, своевременно отреагировать на изменение экономической конъюнктуры и интегрироваться в рыночное пространство. При этом, диверсификация деятельности может осуществляться в целях: перемещения капитала из малоприбыльных отраслей в более перспективные высокорентабельные отрасли, для сглаживания отраслевых сезонных колебаний и снижения предпринимательских рисков или для рационального размещения свободных денежных средств.

Следует отметить, что развитие процесса диверсификации пищевой промышленности осложняется комплексом проблем, как общеэкономических, так и обусловленных спецификой функционирования и современного состояния пищевой отрасли и особенностями осуществления процесса диверсификации на конкретных предприятиях области. Так, малые предприятия, производящие продукты питания, осуществляют диверсификацию производства путем переработки в основном местного сельскохозяйственного сырья, используя близость к источникам сырья и к потребителям продукции в качестве конкурентного преимущества. Другой тип диверсификации — это диверсификация за счет развития более углубленной переработки, выпуска продукции с более высокой добавленной стоимостью. Диверсификации при этом будет эффективна тогда, когда ее осуществляют более крупные предприятия, обладающие относительно высоким запасом финансовой прочности, а также крупные интегрированные структуры. Большинство предприятий пищевой отрасли стремятся путем диверсификации, за счет расширения ассортимента продукции повысить, во-первых, степень использования производственных мощностей и во-вторых, устойчивость предприятия за счет расширения рыночных возможностей [3].

Сферой приложения капитала диверсифицированных предприятий пищевой промышленности области являются в основном те отрасли, продукция которых пользуется повседневным спросом (кондитерские изделия, хлеб и хлебобулочные изделия), а также те виды производства, которые связаны с переработкой первичного сырья. Анализ диверсификации на рынке продукции пищевой промышленности области показал, что использование данной стратегии имеет особенности в зависимости от специфики отрасли, размера предприятия и тех целей, которые предприятие ставит перед собой (стратегических, тактических). Анализ номенклатуры и ассортимента выпускаемой продукции предприятиями пищевой промышленности области показал, что здесь представлена как первичная переработка сельскохозяйственного сырья (производство муки, крупы, масла растительного, мясных и молочных продуктов), так и продукция глубокой переработки с более высокой долей добавленной стоимости (кондитерские, хлебобулочные, колбасные, молочные, макаронные изделия, безалкогольные напитки). Расширение номенклатуры выпускаемой продукции

– одно из направлений связанной диверсификации по многим предприятиям пищевой промышленности области. Многие средние и малые предприятия пищевой промышленности области, используя стратегию диверсификации, обладают явными конкурентными преимуществами: более полное удовлетворение потребностей целевого рынка за счет расширения номенклатуры и ассортимента продукции, близость к источникам сырья и потребителям, возможность гибко реагировать на изменение спроса и покупательских предпочтений. Поэтому такие предприятия отмечаются высокой финансовой устойчивостью, особенно в условиях изменчивой внешней среды, инфляции, неплатежей, низкой платежеспособности населения и др. Это определяет диверсификацию как стратегию их выживания, способ адаптации к изменяющейся рыночной среде, что очень важно в современных условиях их хозяйствования.

Таким образом, как показала современная практика, диверсифицированные предприятия пищевой промышленности по сравнению с узкоспециализированными имеют возможность компенсировать спад сбыта на рынке одних товаров его ростом на других. Кроме того, диверсификация позволяет получать синергетический эффект и тем самым, при одинаковых прочих условиях, повышать эффективность производства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анализ основных экономических показателей. Пищевая промышленность Республики Казахстан [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.rfcaratings.kz>.
2. Пищевая и перерабатывающая промышленность. [Электронный ресурс].- 2017 . <http://www.agro.vko.gov.kz> (дата обращения 23.01.2017).
3. Артемьева Ю.И. Факторы, влияющие на диверсификацию производства в пищевой промышленности. //Стратегии развития предприятий. -2004-№4 – С.68-73

ӘРТАРАПТАНДЫРУ ТАМАҚ ӨНЕРКӘСІБІ КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІК ДЕНГЕЙІН АРТТЫРУ ФАКТОРЫ

А. Ракишев, М. М.Алибаева

Мақалада ШҚО тамақ өнеркәсібінің қазіргі жағдайына талдау жасаған. Саланың артаратырылған кәсіпорындарының ерекшеліктері мен проблемалары қарастырылған.

DIVERSIFICATION AS A FACTOR INCREASING THE COMPETITIVENESS OF THE FOOD INDUSTRY

A.Rakishev, M.Alibayeva

The article analyzes the current state of the food industry in Kazakhstan, including the EKR. The features and problems of the industry of diversified businesses.

УДК 331.5(574)

Х.А. Абдухалимова, Ж.А.Абылкасимова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

ЗАНЯТОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ НА НАЦИОНАЛЬНОМ РЫНКЕ ТРУДА

Аннотация. В статье определены степени соотношения занятости и экономической активности населения на национальном рынке труда. Результаты работы показали, что главным фактором, определяющим основные противоречия и нестабильность в системе «рынок образовательных услуг – рынок труда – экономика», является отсутствие должных ведомственных взаимодействий.

Ключевые слова: занятость, экономическая активность, специалисты, кадры, рынок труда, мотивация, заработная плата, человеческий капитал

Проблемы взаимосогласованного развития рынков труда и образовательных услуг в направлении полного соответствия динамично меняющимся потребностям производства и экономики

в целом носят системный характер, имея в виду необходимость глубокого, системного подхода к формированию эффективного механизма регулирования этой «триединой» задачи.

Безусловно, и то, что основным и главным элементом этой триединой системы является рынок труда. В связи с чем, исследование основных закономерностей его развития с точки зрения воздействия как внутренних, так и внешних факторов, представляется важным этапом на пути решения главной выше отмеченной задачи – обеспечение сбалансированности рынков труда и образовательных услуг с позиций обеспечения устойчивого экономического роста на базе последовательной диверсификации производства.

Это тем более важно для Казахстана в условиях, с одной стороны, его современного движения к инновационной экономике, и с другой – разбалансированностью процессов кадрового обеспечения.

Можно вполне согласиться с мнением М. Измайловой, что «путь к эффективной профессиональной деятельности человека лежит через понимание его мотивации. Знание того, что побуждает его к деятельности, какие мотивы лежат в основе трудовых действий, позволит разработать систему мер и методов управления профессиональной деятельностью человека.

Теория и практика мотивации - это сложные вопросы, ответы на которые пытались найти многие ученые. [1, С. 73-82].

На наш взгляд, все эти теории полезны на уровне предприятий и организаций, в силу чего они главным образом разработаны для условий и в условиях западной экономики, для нашего же макроподхода, имея в виду общие проблемы взаимодействия рынков труда и образовательных услуг, эти теоретические взгляды вряд ли объясняют общие тенденции в формировании картины движения кадров на рынке труда страны в целом и/или ее регионов.

Тем не менее, можно прийти и к такому пониманию общих проблем сбалансированности по линии «труд-мотивации», что игнорирование проблем на микроуровне дает негативный эффект в виде диспропорций на макроуровне.

В этой связи представит интерес аналитический обзор потребности в кадрах предприятий Казахстана в 2015 году.

При формировании сведений о потребности в кадрах для замещения вакантных рабочих мест учитываются свободные рабочие места, освободившиеся в связи с увольнением работников, и вновь созданные рабочие места по состоянию на 1 января аналитического (текущего) года.

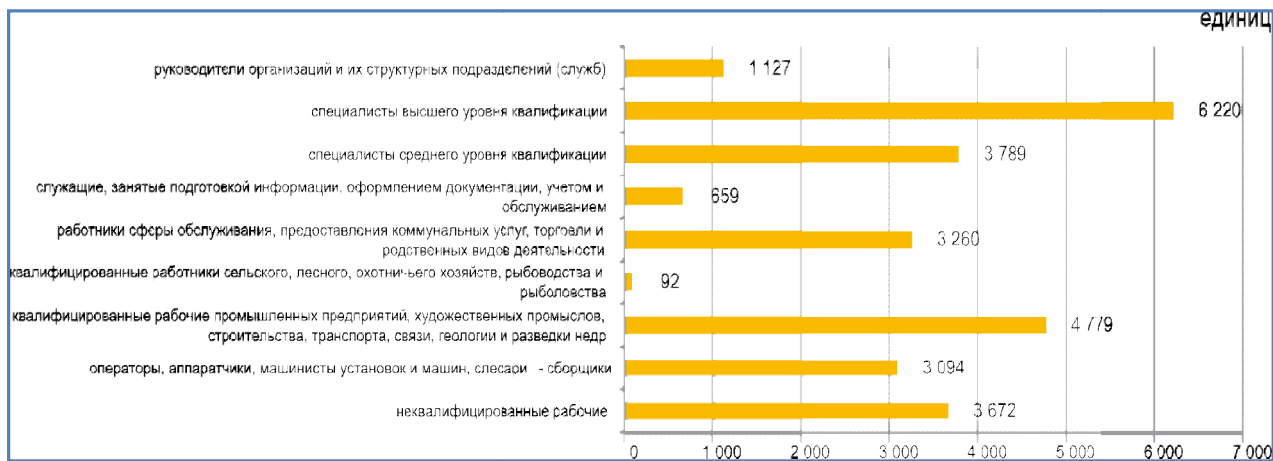
При определении ожидаемой потребности в кадрах на текущий год учитывается предполагаемая дополнительная численность персонала (работников), необходимая в текущем году для расширения деятельности предприятия и реализации новых проектов.

По результатам обследования списочная численность работников на рассмотренных предприятиях по состоянию на 1 января 2015 года составила 2876,5 тыс. человек, потребность организаций для замещения вакантных рабочих мест – 26692 единицы, их доля в списочной численности работников составила 0,9%. Ожидаемая потребность в работниках на отчетный период составила 26740 человек.

В разрезе видов экономической деятельности наибольшее число вакантных рабочих мест сложилось в промышленности – 7347 единиц и в сфере здравоохранения и социальных услуг – 4130 единиц, наименьшее - в сельском, лесном и рыбном хозяйстве – 536 единиц. При этом наибольший дефицит в кадрах был отмечен в промышленности (8638 человек), в строительстве (5176 человек) и в сфере здравоохранения и социальных услуг (2674 человек), их доля в общей ожидаемой потребности в работниках составила 61,7% [2, С. 104].

На наш взгляд, именно микроподход позволяет выявить основные источники и факторы функционирования общего дефицита в кадрах в целом на макроуровне экономики и в разрезе отраслевых комплексов. В частности, таким микроподходом в анализе и являются рассматриваемые проблемы обеспечения кадрами в разрезе основных профессиональных групп, перечень которых определен в соответствии с Государственным Классификатором занятий Республики Казахстан, утвержденным постановлением Госстандарта РК от 16 октября 1999 года № 22.

Так, наибольшее число вакантных рабочих мест было определено для группы специалистов высшего уровня квалификации – 6220 ед. (рис. 1).

Источник: [2]

Рисунок 1 - Потребность предприятий и организаций для замещения вакантных рабочих мест по основным профессиональным группам занятий на 1 января 2015 года

Анализ результатов обследования показал, что наибольшее число вакантных рабочих мест на 1 января 2016 года сложилось в промышленности, в сфере здравоохранения и социальных услуг, наименьшее в сфере услуг по проживанию и питанию, в сельском, лесном и рыбном хозяйстве. Наибольшая ожидаемая потребность в кадрах на 2015 год была отмечена в промышленности, в строительстве и в сфере здравоохранения и социальных услуг, их доля в общей ожидаемой потребности в работниках составила 61,7%.

В разрезе профессиональных групп занятий большинство вакансий отмечено по специалистам высшего уровня квалификации, их доля составила 23,3% от общего количества вакантных рабочих мест. В течение текущего года наиболее востребованы квалифицированные рабочие промышленных предприятий, художественных промыслов, строительства, транспорта, связи, геологии и разведки недр.

В рыночные времена, в особенности в первые годы, характеризовавшиеся разрухой и восстановлением производства и экономики, в значительной степени стал сказываться *фактор миграции населения* и, соответственно, трудовых ресурсов. И если внутренние миграционные процессы могут подвергаться регулированию, то внешняя миграция практически не управляема, и она является существенным фактором дестабилизации национальных рынков труда и их структурных дисбалансов, что, в свою очередь, негативно влияет на производство и экономику.

В особенности эти проблемы могут обостриться в настоящее время, в условиях развития евразийской интеграции.

Фактор ускоренной и масштабной миграции затронул практически все постсоветские страны.

Не менее остро эта проблема стоит и перед Казахстаном. Несмотря на положительное сальдо казахстанской миграции, начиная с 2004 года, тем не менее продолжается регулярный отток трудовых мигрантов. Основным направлением переселения по-прежнему остается Россия. Хотя сохраняется незначительная линия миграции в страны СНГ, а из государств дальнего зарубежья — в Германию.

В частности, Казахстан покинуло свыше 20 тысяч людей с высшим образованием. По сути, происходит «утечка мозгов», и эти цифры могут возрасти, хотя эксперты пока не называют конкретных цифр.

К сожалению, из нашей страны уезжают люди с высшим образованием. В то же время Казахстан активно реализует программу по возвращению оралманов на историческую родину и последующую их адаптацию, хотя у большинства иммигрантов уровень образования не превышает среднее или среднее специальное. Таким образом, формируется дисбаланс в сфере кадрового замещения. И это уже проблема, решением которой пока никто не занимается.

На наш взгляд, в какой-то мере ответ помогают найти специальные программы переселения соотечественников, реализуемых, в частности, в России и в Казахстане. Россия, как и прежде, остается притягательным центром для трудовых мигрантов со всего постсоветского пространства — в силу того, что представляет собой ведущую экономику региона. В то же время - это историческая родина для большинства русскоязычных, живущих в республиках Центральной Азии и Кавказа. Усиление притока русскоязычных мигрантов было целью «Государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению в РФ соотечественников, проживающих за рубежом»,

проводившейся в период с 2006 по 2012 год. Основных целей у госпрограммы было две: поправить демографическое положение в стране и восполнить дефицит квалифицированных кадров.

Более лучшие результаты в этом направлении демонстрирует казахстанский вариант программы переселения соотечественников. За последние годы в качестве основной въезжающей группы населения в Казахстан выступали оралманы, которыми замещаются места трудовых переселенцев. В целях их социализации была принята государственная программа «Нурлы кош», которая действует с 2009 года [3].

Фактически она является базовым инструментарием для обустройства иммигрантов, в частности оралманов. Программа создавалась для рационального расселения и содействия в обустройстве этническим иммигрантам, бывшим гражданам Казахстана, прибывшим для осуществления трудовой деятельности на территории РК, а также гражданам, проживающим в неблагоприятных районах страны.

В рамках программы оказывается социальная и материальная поддержка оралманам.

Вместе с тем, у Казахстана есть возможность и для регулирования миграционных процессов. В частности, как пишет А. Батище, Казахстан представляет собой весьма привлекательный рынок для профессионалов, поскольку у казахстанской экономики есть ряд преимуществ перед другими странами-участниками ЕАЭС, в частности, главное - менее острая конкуренция на рынке труда и более благоприятное налогообложение (табл. 2).

Таблица 2 – Базовые ставки некоторых налогов в странах ЕЭП, %

	Казахстан	Россия	Беларусь
НДФЛ	10	13	12
Налог на прибыль	15	20	18
Налог на имущество	1,5	1,5	от 0,1
Социальный налог и пенсионные отчисления	21	32	34
НДС	12	18	20

Последнее обстоятельство в максимальной степени способствует созданию совместных предприятий и это создает рабочие места для кадров с высоким уровнем квалификации. Тем более, что и сами предприниматели из России и Беларуси, уже работающие на казахстанском рынке, в соответствие с опросами, проводимыми НПП «Атамекен», отмечают такие казахстанские преимущества, как «высокий уровень компетенции верхнего аппарата»; по их мнению, «бюрократия в Казахстане гораздо гибче и чиновники-регуляторы доступнее».

Поэтому можно ожидать даже притока профессионалов из-за рубежа. И этому может поспособствовать реализация программы, предложенной Президентом Казахстана Н. Назарбаевым «Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к обществу всеобщего труда».

Исходя из того, что социальное управление направлено на достижение изменений в положении управляемого объекта, особого рассмотрения заслуживает положение экономически активного населения и прежде всего наемных работников, деятельность которых всецело определяет функционирование реального сектора.

Таким образом, можно сказать, что между рынком труда и потребностями экономики лежит целая система количественных и качественных отношений:

- население и ее экономически активная части;
- экономически активное население и трудовые ресурсы;
- трудовые ресурсы и кадры;
- кадры и система образования – экономика.

На всю эту систему отношений накладывается, с одной стороны, спонтанно, нерегулируемо развивающиеся процессы миграции населения и кадров, с другой стороны – непростые процессы движения к инновационной экономике.

Из выше проведенного исследования можно сделать следующий вывод, что главным фактором, определяющим основные противоречия и нестабильность в системе «рынок образовательных услуг – рынок труда – экономика», является отсутствие должных ведомственных взаимодействий.

В этом плане можно вполне разделить мнение ученых о том, что оптимальное взаимодействие органов образования и подготовки квалифицированных кадров в соответствии с запросами

производства требует прогноза обучения и переподготовки работников на основе постоянного мониторинга происходящих тенденций. Реализация прорывных проектов по инновационной индустриализации осуществляется путем создания новых рабочих мест, требующих высокой квалификации и профессионализма [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. Измайлова М. Мотивация трудовой деятельности: современные теории // Проблемы теории и практики управления. – 2008, №7. – С. 73-82
2. Жакупова Г. О потребности в кадрах крупных и средних предприятий Республики Казахстан // Экономика и статистика, 2015, №2. – С. 104-111
3. Об утверждении Программы «Нурлы кош» на 2009-2011 годы. Постановление Правительства РК от 2 декабря 2008 года № 1126
4. Байжолова Р.А., Абылкасимова Ж.А. Регулирование взаимодействия рынка труда и рынка образовательных услуг в условиях инновационного развития экономики, Астана, 2016 г.

ҰЛТТЫҚ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУЫ ЖӘНЕ ТҰРҒЫНДАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ Ж.А.Абылкасимова, Х.А. Абдухалимова

Мақалада ұлттық еңбек нарығындағы жұмыспен қамту және тұрғындардың экономикалық белсенділігінің арақатынасының дәрежесін анықталды. Жұмыс нәтижелері ведомстволық өзара әрекеттердің болмауы «білімдік қызмет көрсету нарығы – еңбек нарығы - экономика» жүйесіндегі негізгі қайшылықтар мен тұрақсыздықты анықтайтын басты фактор болып табыладығын айқындады.

THE EMPLOYMENT AND ECONOMIC ACTIVITY OF THE POPULATION AT THE NATIONAL LABOR MARKET Zh.Abylkassimova, H.Abduhalimova

The article describes the determine the degree of relation between employed and economically active population at the national labor market. The results indicated that the main factor determining the basic contradictions and instability in the "education market - the labor market - economy" is the lack of proper institutional interactions.

УДК 658:339.137.2.001.895 (574)

С.Х. Тойкин, А.К. Смагулова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

ИННОВАЦИИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ВКО

Аннотация: В статье рассматриваются основные направления инновационного развития предприятий легкой промышленности: увеличение производства принципиально новых видов продукции и технологий, улучшение качества производимых изделий и расширение рынка сбыта. Предложена стратегия инновационного развития отрасли.

Ключевые слова: инновационная стратегия, легкая промышленность, инновационный менеджер, стратегия предприятия, рынок новых товаров.

В Казахстане имеются благоприятные условия для развития легкой промышленности: географическое положение. Казахстан находится вблизи регионов, производящих сырье (Туркменистан, Узбекистан, Таджикистан) и потенциальных рынков сбыта продукции легкой промышленности (страны Азии, Европы, Россия и др.); значительный ресурсный потенциал; создана законодательная база. Благодаря внедрению программы по развитию легкой промышленности в Республике Казахстан на 2010-2014 годы, удалось достичь положительных тенденций в отрасли. Было приостановлено сокращение объемов промышленного производства. Но, вместе с тем,

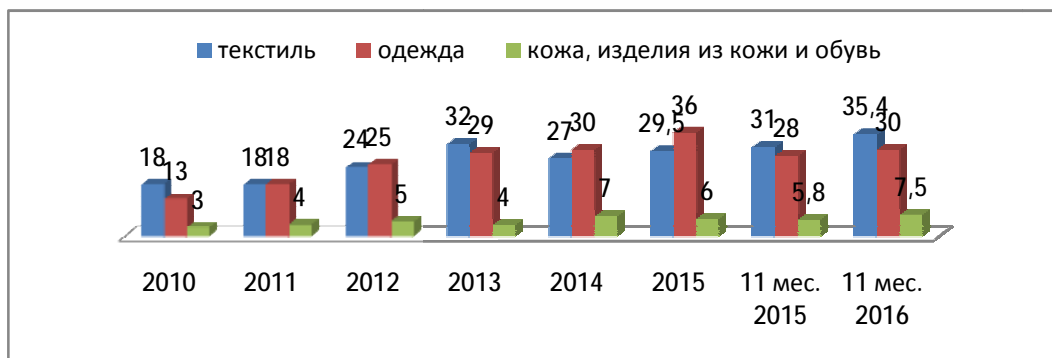
предприятия легкой промышленности, на сегодняшний день не демонстрируют опережающего роста и проигрывают в конкурентной борьбе с зарубежными производителями[1]. На легкую промышленность приходится только 0,5% объема промышленной продукции, что составляет 10059 млн. тенге (табл.1).

Таблица 1 - Удельный вес легкой промышленности в общей промышленности за 2015 г.

	Объем производства промышленной продукции (товаров, услуг), млн. тенге	Удельный вес видов деятельности в республиканском объеме промышленной продукции, в %
	отчетный период	
Промышленность	2 174 821	100,0
Легкая промышленность	10 059	0,5
Производство текстильных изделий	5 784	0,3
Производство одежды	3 633	0,2
Производство кожаной и относящейся к ней продукции	642	0,03

Среди легкой промышленности большую часть составляет производство текстильных изделий (на него приходится 57,5%), на втором месте производство одежды. Ее объем производства составляет 3633 млн. тенге, а также она занимает 0,2% во всей промышленности РК. И на последнем месте производство кожаной и относящейся к ней продукции с объемом производства в 642 млн. тенге, что составляет 6,3% во всей легкой промышленности. Объем производства продукции легкой промышленности в РК в январе – ноябре 2016 года составил 72,4 млрд.тенге, что в номинальном выражении на 12% выше аналогичного периода 2015 года. Индекс физического объема 99,8% (рис.1)[2].

Рисунок 1- Динамика объемов производства легкой промышленности, млрд.тенге

Восточно-Казахстанская область является одним из крупнейших регионов РК, легкая промышленность области имела значительный экономический потенциал. Однако, в настоящее время отрасль переживает довольно нелегкие времена. В 2015 году производство текстильных изделий составило 408345 тыс. тенге, производство одежды – 141474 тыс. тенге и производство кожаной и относящейся к ней продукции – 208490 тыс. тенге. Такие проблемы отрасли как: низкий технический уровень предприятий отрасли; высокий износ технологического оборудования, низкая скорость обновления основных фондов, недостаточность оборотных средств у предприятий. Одним из решений проблем должно стать повышение инновационной активности предприятий отрасли. Факторами, сдерживающими развитие инновационного потенциала предприятий легкой промышленности ВКО являются отсутствие современных механизмов внедрения технологических нововведений и выведения их на рынок; низкий уровень заинтересованности во внедрении инноваций реальными секторами экономики, отсутствие связи между программами научных исследований и инновационными планами предприятий.

Предприятиям легкой промышленности необходимо иметь выбрать инновационную стратегию, которая отвечала бы их целям и задачам. Направления инновационного развития должны

заключаться в следующем: своевременный пересмотр ассортимента выпускаемых изделий; увеличение производства принципиально новых видов продукции, мобилизация инвестиционных ресурсов для развития наиболее перспективных направлений деятельности предприятия, поддержание имиджа и собственной товарной марки; использование в производственном процессе высокотехнологического инновационного оборудования; создание стабильного коллектива из наиболее квалифицированных и компетентных специалистов для выполнения задач, стоящих перед предприятием.

Одним из отраслей легкой промышленности является рынок кожевенной и шубной продукции, анализ отрасли показал, что на данном этапе развития для обеспечения устойчивости их необходимо применить в качестве базовой инновационной стратегии – *защитную* (рис.2).

Основной целью усовершенствованной стратегии инновационного развития предприятий данной отрасли должно являться выпуск конкурентоспособной продукции. Стратегия должна базироваться на четырех составляющих – производство, инвестиции, обновление и модернизация цехов, развитие и расширение научно-технического потенциала с целью стимулирования спроса.

Реализация предложенной инновационной стратегии предприятия напрямую зависит от того, будет ли предприятие придерживаться предложенных принципов инновационного развития, отраженных в модели развития. Принципы стратегического развития инновационной деятельности предприятия предполагают формирование последовательных, проникающих друг в друга пяти основных факторов: оценка финансового и производственного состояния предприятия; отбор инновационных проектов; планирование параметров инновационного мониторинга и прогнозирование внедрения инновационных проектов; анализ текущей и перспективной инновационной деятельности; стратегическая ориентация. Проведенный мониторинг предоставит возможность учитывать колебания рынка, влияние инфляции на внутреннюю и внешнюю среду предприятия[3].

Рисунок 2 - Модель стратегии инновационного развития предприятий отрасли.

Стратегия инновационного развития эффективно повлияет на деятельность предприятий отрасли. Предполагаем, что повысится качество и конкурентоспособность выпускаемой продукции, значительно расширится ассортимент. Внедрение современных технологий позволит обеспечить предприятию долгосрочную рентабельность. Разработанная стратегия инновационного развития предприятий отрасли обеспечит соответствующий уровень защиты на рынке кожевенной, овчинной и шубной продукции ВКО.

К основным направлениям по совершенствованию деятельности предприятий отрасли относятся: налаживание и поддержание тесного контакта с потребителями; широкий ассортимент недорогих, качественных изделий; постоянное расширение и обновление ассортимента, за счет освоения выпуска новых видов изделий в современном дизайне; жесткий контроль качества выпускаемой продукции; повышение эффективности производства за счет снижения постоянных затрат; внесение изменения в производственную структуру предприятий, включив в нее позицию – инновационный менеджер; рекламная поддержка целевых сегментов.

Реализация намеченных задач позволит повысить не только общую привлекательность предприятий отрасли, но и выйти на новый уровень инновационного развития. Предприятиям отрасли следует сконцентрироваться на внедрении функциональных нововведений (испытание новых форм организации деятельности, новых технологий, более полного применения экономических факторов, методов измерения и контроля параметров качества), так как системные нововведения требуют огромных средств и времени. Однако, в перспективе системные нововведения могут оказаться в преимущественном положении. Искусство менеджеров заключается в умении оптимально сочетать возможности общих и функциональных инноваций и получать высокие конечные результаты.

Таким образом, основные пути повышения конкурентоспособности предприятий отрасли следующие: постоянное использование нововведений; поиск новых, более совершенных форм выпускаемых изделий, отвечающим мировым стандартам; сбыт товаров в те сегменты рынка, где наиболее высокие требования к качеству и сервисному обслуживанию; использование только высококачественного сырья и материалов; постоянное обучение и переподготовка кадров; мотивация работников и улучшение условий их труда; проведение маркетинговых исследований рынка, с целью установления потребностей покупателей; анализ потенциальных конкурентов, для выявления своих сильных и слабых сторон; поддержание контактов с НИИ и инвестирование научных разработок, направленных на повышение качества продукции; регистрация своего товарного знака и использование фирменных марочных изделий. Используя эти пути, предприятие сможет повысить как свою конкурентоспособность, так и укрепить свою финансовую устойчивость [4].

Таким образом, разработка инновационной стратегии предприятий легкой промышленности – это неотъемлемая часть успешного развития предприятия. Для того чтобы достойно конкурировать в современном изменчивом и непредсказуемом мире, необходимо выстроить грамотную и правильную стратегию развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Официальный сайт Агентства Республики Казахстан по статистике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: stat.kz.
2. Епанчинцева С.Э. Легкая промышленность Казахстана: проблема импортозамещения. // Вестник КазНУ. Серия экономическая. No1(101).2014. – С.146-151.
3. Естекова Г.Б. Формирование стратегии инновационного развития предприятия. [Электрон. Ресурс]. – 2009. К. convdocs.org/docs/index-14892.html (дата обращения 17.11.2012).
4. Габибова М. Ш. Пути повышения конкурентоспособности предприятия // Актуальные вопросы экономики и управления: материалы III междунар. Науч. Конф. г. Москва, июнь 2015 г. — М.: Буки-Веди, 2015. – С. 85-87.

ЖАҢАРТПА - ШҚО-НЫҢ ӨНДІРІСТЕРІНДЕ БӘСЕКЕЛІСУГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ ДЕНГЕЙІН КӨТЕРЕТІН БЫҚПАЛ С.Х. Тойкин, А.К. Смагулова

Аңдатпа: Мақалада жеңіл өнеркәсіпте жаңартпаның дамуының негізгі бағыттары қарастырылады: қазіда тұрғысында өнім мен технологияның жаңа түрлерінің көбеюі, шығарылатын өнімнің сапасын жақсарту және өтім нарығын өрістету. Саланың дамуында жаңартпа стратегиясы ұсынылады.

**INNOVATIONS AS FACTOR OF INCREASE OF COMPETITIVENESS
OF ENTERPRISES OF EAST KAZAKHSTAN REGION
S.H. Toikin, A.K. Smagulova**

Annotation: The article considers main directions of innovative development of enterprises of light industry increased production of fundamentally new types of products and technologies, improving the quality of manufactured products and market expansion. The proposed strategy of innovative development of the industry.

UDC 330.142:658(470+570)(574)

M. Assenova¹, A. Mazhymov²

Kazguu University, Semey, Kazakhstan¹

Department of Investment Policy and Finance, “KTZ-Freight Transportation” JSC²

**CAPITAL STRUCTURE OF NATIONAL COMPANIES OF CIS COUNTRIES,
CASE STUDY: KAZAKHSTAN**

Abstract: The article provides the overview of the thesis on topic “Capital Structure of National Companies of CIS countries, case study: Kazakhstan”. The article references on existing capital structure theories that will be used in the study to reveal and identify main determinants of capital structure. Some limitations that National Companies are exposed to are described in the Article.

Key words: Finance, Capital Structure, Cost of Capital, Modigliani-Miller theorem, National Companies

The study refers to existing capital structure theories in order to reveal and identify main determinants of capital structure and methods for optimization that could be possibly applied to National Companies of Kazakhstan. Capital structure will be explored and analyzed through Modigliani-Miller theorem (Hereafter referred to as M&M Theory) and Trade-off, Pecking order and Static theories. In addition, relevant features of financial decisions of the National Companies in the CIS region and Kazakhstan are considered in the study. For the detailed analysis of capital structure’ choices the sample of National Companies was selected. The sample includes “Kazakhstan Temir Zholy”, “KazMunaiGas” and “Kegoc”. Current capital structure choices of National Companies will be compared to international experience through sources of financing the operations and asset portfolios. The study will propose relevant recommendations on optimization of capital of sample companies. Recommendations on formation of capital structure of National Companies of Kazakhstan will be accompanied by the identification of possible risks that have an influence on the formation, methods of optimization of capital and the actions on narrowing the above mentioned risks will be proposed.

All companies strive to apply appropriate combination of debt and equity as well as find the right source of financing for its operations and investments. It has always been an important issue discussed in the world of finance. From small and medium companies to international corporations, the quest for the optimal structure that would maximize the overall value of their companies and minimize the cost of capital is ongoing and paramount of concern. Especially nowadays, in the condition of overall economic decline (and for Kazakhstani National Companies in particular) that face market challenges; the question of capital formation is an important issue that bears further investigation.

The base for the study is existing theorem related to capital structure developed and applied today. Theories including Nobel Prize awarded M&M work, however, propose that in perfect circumstances there is no difference related to the use of debt or equity. This work outlines some practical aspects to be taken into consideration that can be attributed to specifically to National Companies of Kazakhstan. Many debates and a variety of theories on structure of capital have been had and established since the fundamental studies of Modigliani and Miller in 1958. The theories have attempted to identify the existence of correlations between specific firm characteristics and ultimate financing decisions. However, no matter what theory is applied, there is *no one* optimal capital structure for all companies, even though the purpose of a business (classic commercial organization) is the same: the maximization of shareholder wealth.

The M&M Theory was formed for the world devoid of tax, asymmetric information, agency costs, bankruptcy costs-for the efficient markets. In the absence of previously mentioned costs, it does not matter

how a firm is financed since the value of the company remains. There are two propositions made by economists regarding the study of capital structure. First is the proposition that states the value of the company is independent of the capital structure applied. For example; with consideration of two companies performing identical operations and having the same market value of their assets. While the capital structure varies, companies finance their operations differently. First company has 50% equity-50% debt, the other 60% equity-40% debt. However, the asset side is equal and the same, meaning that it does not matter how the capital is structured. The size of the capital does not depend on how it is sliced and what instruments are used.

The second proposition identifies the determinants of company's cost of equity. It states that the cost of equity depends on the required rate of return of the assets, cost of debt and debt-to-equity ratio of the company. An increase in leverage increases the risk of equity, thus, the cost of equity. Any change in the weights of capital structure is offset by the change in cost of equity, so the Weighted Average Cost of Capital (Hereafter referred to as WACC) remains the same. And it proves ones again the first proposition that states that the cost of capital is unaffected by its capital structure. Another, applying the M&M Theory's second proposition it can be concluded that business risk and financial risk are two systematic risks that rely to company's equity. Business risk is not affected by the capital structure of the company; it is affected by the nature of operations and assets. Another risk is determined by the financial policy, and can be controlled by the financial managers. The M&M Theory gives us an understanding of the basics in the concept of capital structures of the companies, but, unfortunately, the market is not efficient and required conditions for the Theory are not met in nowadays world.

The study outlines the main determinants that have an effect on the formation of capital. Tax benefits from the leverage and financial distress costs are identified as determinants by the Static Theory. Tax advantage of debt is a noteworthy actor since any interest paid on loans is deductible from income and thus decreases company's tax liabilities. When applying the WACC model, it can be also concluded that the leveraged firm has lower WACC than an unlevered firm when comparing two companies outside asset value. Consequently, the company benefits more from debt than from equity and, therefore, debt ultimately increases shareholders wealth. But the Theory states that company may rely on debt up to the point when the tax benefit from an extra dollar in debt equals to the cost that comes from the financial distress. Failure to meet debt obligations can result in additional expenses and costs resulting in bankruptcy. This risk adds additional cost to debt financing and becomes the limiting factor to the amount of debt the company can rely on. There are legal and administrative expenses that occur during the bankruptcy. Indirect bankruptcy costs incur when the company takes actions to avoid bankruptcy since it is very expensive to go bankrupt and the control over assets of the company goes from stockholders to bondholders. The control of the company lies ultimately with its stockholders and they, by and large, are willing to do anything to avoid loss of control over assets. Financial distress costs include direct and indirect bankruptcy costs. In summary, it can be concluded that the optimal capital structure lies in between two extremes of tax shield of debt and financial distress costs of bankruptcy.

The point made by Static theory will be applied to the sample of National companies of Kazakhstan in order to define the optimal capital structure. However, it is important to mention that all companies are working in various economic conditions. Depending on region, sphere and size optimal capital structure varies. The present value of tax shield benefits the company, but if the company is in "tax-paying" position. Some companies, however, find themselves in tax-free position. National companies in the sample are all paying corporate taxes in amount of 20% (according to the Tax Code of the Republic of Kazakhstan). If a company finds itself in a position of accumulated loss it will be characterized by a low value from the PV of tax shields. Another, the company can be benefited more from the tax shield of depreciation than of leverage.

Other theories will be explored in a similar manner and any relevant points of interest or correlation will be outlined and applied to the optimal capital structure models of National Companies. Awareness of the determinants appointed by capital structure theories leads to possibility to apply efficient structure and reach the optimal capital structure.

The study will explore the potential risks to which the sample companies are exposed. In accordance with the most recent data, it is the currency risk that will affect the decisions of financial managers of the sources of financing and the currency in place. Additionally, Kazakhstani National Companies have been administrated under the model governing state agencies; they were not approached to market. Since those companies are meeting the State regulation it would be difficult to approach and find the ways of raise of capital. Political and economic conditions within the country of origin may also influence financial decisions. The Kazakhstani market is young and insufficiently developed to support compound fund raising instruments such as convertible loans, profit participating loans and others. There are other business and

systematic risks that have an effect specifically for the sample companies that will be explored in the study.

Upon revision of determinants, specific features and potential risks of the sample companies for CIS region and Kazakhstan, the study will propose possible opportunities of fund's increase in current economic and political conditions. Relevant recommendations on optimization will be proposed. Moreover, after deeper understanding of the research, reader will see both: advantages and limitations of some specific factors (state support, monopoly status and others) applicable to the object of study.

Reference

1. Brealey, Richard A., Myers, Steward C., Allen, Franklin. Principles of Corporate Finance 10th edition. McGraw-Hill/Irwin, New York, NY, 2011
2. Glen, Jack, Pinto Brian. Debt or Equity? How Firms in Developing Countries Choose. Discussion Paper #22, International Finance Corporation, 1994.
3. <http://documents.worldbank.org/>
4. Servaes, Henri and Tufalo, Henri. The Theory and Practice of Corporate Capital Structure, edited by Ballingall, James and Crockett, Adrian. Deutsche Bank, 2006
5. <http://faculty.london.edu/hservaes/>

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОМПАНИЯЛАР КАПИТАЛЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ: КЕЙС ҚАЗАҚСТАН М.М.Әсенова, М.М. Мәжімов

Түсініктеме: Мақалада "ТМД елдеріндегі ұлттық компаниялар капиталының құрылымы, мысалы: Қазақстан" тақырыбындағы диссертацияға шолу жасалған. Мақалада капитал құрылымының негізгі детерминанттарын анықтау үшін, диссертацияда қолданылатын капитал құрылымының нақты теориясына сілтемелер жасалған. Мақалада Ұлттық компаниялар талқыға салатын кейбір мәселелер мен кедергілер келтіріледі.

СТРУКТУРА КАПИТАЛА НАЦИОНАЛЬНЫХ КОМПАНИЙ СТРАН СНГ: КЕЙС КАЗАХСТАН М.М.Асенова, А.М.Мажимов

Аннотация: В статье дается обзор диссертации на тему "Структура капитала национальных компаний стран СНГ, пример: Казахстан". В статье даются ссылки на существующие теории структуры капитала, которые будут использоваться в диссертации, чтобы выявить и определить основные детерминанты структуры капитала. В статье будут представлены некоторые ограничения и проблемы, которым подвергаются Национальные компании.

УДК: 657.1.012:339.142

Н.Г. Мухаев, А.Ж. Зейнуллина

Государственный университет имени Шакарима города Семей

УЧЕТ ГОТОВОЙ ПРОДУКЦИИ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ

Аннотация: В данной статье уделено внимание актуальности учета готовой продукции и ее реализации, их влиянию на финансовые результаты деятельности предприятия в условиях рыночной экономики. Рассмотрены некоторые современные методы менеджмента качества продукции на предприятии.

Ключевые слова: учет, готовая продукция, реализация, спрос, качество, менеджмент, бенчмаркинг.

В условиях рыночной экономики предприятие должно производить ту продукцию и в таком объеме, которое оно может реализовать. Объем производства и объем реализации продукции являются взаимозависимыми показателями. По мере насыщения рынка и усиления конкуренции не производство определяет объем продаж, а, наоборот, возможный объем продаж является основой

разработки производственной программы.

Готовая продукция является одним из элементов товарно-материальных запасов. В соответствии с Национальным стандартом финансовой отчетности № 2 и МСФО /IAS – 2 «Запасы» - это активы: предназначенные для продажи в ходе нормальной деятельности; в процессе производства для такой продажи; или в форме сырья или материалов, предназначенных для использования в производственном процессе или при предоставлении услуг.

В современных условиях вопросы учета готовой продукции и ее реализации приобретают особую актуальность, поскольку финансовая устойчивость и финансовое положение предприятия во многом зависят от ассортимента, качества выпускаемой продукции и спроса на нее. Продукцию, высокого качества, пользующуюся спросом предприятие может быстро реализовать, что положительно отражается на финансовом положении предприятия и его финансовых результатах. Автоматизированная обработка экономической информации при проведении анализа ассортимента, структуры, качества, конкурентоспособности, ритмичности выпуска продукции, факторов и резервов увеличения выпуска и реализации продукции способствует повышению эффективности аналитических расчетов и своевременному принятию управленческих решений руководством предприятия. В условиях рыночной экономики цель любой предпринимательской деятельности – получение максимальной прибыли при минимальных затратах, и в первую очередь, за счет снижения себестоимости выпускаемой продукции. В настоящее время на отечественных предприятиях большое внимание уделяется вопросам бюджетирования деятельности, оценке эффективности бизнеса и формирования системы внутреннего контроля, рациональная организация которых оказывает положительное влияние на развитие предприятия.

Современные методы менеджмента качества связаны с методологией TQM (система менеджмента качества), то есть с всеобщим управлением качеством. TQM представляет собой стратегический подход к менеджменту, нацеленный на производство самого лучшего товара или услуги среди инновационных аналогов, отвечающих требованиям потребителей. TQM – это философия ведения бизнеса, которая вовлекает всех сотрудников предприятия в деятельность по управлению качеством, непрерывное улучшение работы и ориентация на потребителя. Качество продукции является одной из составляющих (наряду с качеством процессов) организации и системы. Объектами качества могут быть деятельность или процесс, продукция, организация, система или отдельное лицо. Основными составляющими проектирования, качество производства, соответствие качества продукции стандартам, качество послепродажного обслуживания.

Среди основных принципов TQM выделяют:

- постоянное отслеживание изменений в социокультурной среде компании, способных оказать влияние на концепцию качества и систему контроля качества;
- наличие процесса постоянного и непрерывного совершенствования как компании в целом, так и товаров и услуг;
- ориентированность на покупателя;
- заинтересованность всего персонала компании;
- вовлеченность всего управленческого персонала, несущего ответственность за реализацию концепции TQM;
- определение затрат, связанных с поддержанием необходимого уровня качества;
- постоянное поддержание системы управления качеством [1, с. 48].

Разработка системы документации качества является важным условием реализации TQM. Произведенные товары и услуги должны соответствовать установленным стандартам, выполнение которых контролирует сама компания. Каждая единица продукции должна проходить через жесткую систему качества, записи результатов тестирования качества продукции обязательно архивируются. Система документирования качества предполагает составление на каждую партию товаров документа, в котором перечислены основные параметры и характеристики продукции, приведена дата окончания продажи продукции. Для повышения эффективности деятельности и оптимизации процессов необходимо соблюдать основные требования TQM:

- ориентация на потребителя, то есть система качества должна быть направлена на удовлетворение требований потребителя и превзойти его ожидания, процесс ориентации на потребителя начинается со сбора и анализа жалоб и претензий заказчиков для получения выводов по рынку в целом;
- ведущая роль руководства, то есть руководители компании устанавливают единые цели, направления деятельности и способы их реализации;

- максимальное вовлечение сотрудников компании в процесс достижения поставленных целей, то есть персонал компании должен владеть методами работы в команде для обеспечения постоянного улучшения деятельности;

- процессный подход, то есть процессная модель состоит из множества бизнес-процессов, участниками которых являются структурные подразделения и должностные лица компании, под бизнес-процессом понимают совокупность разных видов деятельности, которые создают продукт, основой управления бизнес-процессами являются показатели эффективности: затраты, время выполнения процессов, качественные характеристики процессов;

- системный подход к управлению, то есть результативность и эффективность деятельности предприятия могут быть повышены за счет создания, обеспечения систем взаимосвязанных процессов по созданию качественной продукции и управления этой системой;

- постоянное улучшение деятельности, то есть предприятие должно не только отслеживать возникновение проблем, но и предупреждать их возникновение в дальнейшем;

- подход к принятию решений, основанный на достоверных фактах, то есть достоверность данных базируется на внутренних проверках системы качества.

Результаты деятельности компании могут оцениваться с помощью следующих критериев: степень удовлетворенности потребителей, степень удовлетворенности персонала предприятия и степень влияния предприятия на общество. Данные результаты определяют цели и задачи бизнеса.

Практика показывает, что квалифицированное использование методологии TQM обеспечивает увеличение степени удовлетворенности потребителей продукцией и услугами; улучшение имиджа и репутации предприятия; повышение производительности труда; увеличение прибыли; повышение качества и конкурентоспособности продукции; обеспечение экономической устойчивости предприятия и рационального использования всех ресурсов; повышение качества управленческих решений; внедрение новейших технических и технологических разработок.

Еще одной системой управления, которая эффективно применяется за рубежом, является бенчмаркинг. Эффективный бенчмаркинг предполагает анализ и применение лучшей практики управления бизнесом, получение конкурентных преимуществ. Благодаря бенчмаркингу планируются исследования по улучшению в критических областях бизнеса. Любая деятельность компании, поддающаяся измерению, может быть бенчмаркирована. Объектами бенчмаркинга могут быть уровень запасов, незавершенное производство, количество отходов, уровень брака, уровень расходов и причины их возникновения. В настоящее время выделяют следующие виды бенчмаркинга: продуктовый, внутренний, с конкурентом, функциональный, общий, стратегический. Продуктовый бенчмаркинг предполагает сравнение продукции по разным критериям и показателям. Внутренний бенчмаркинг предполагает проведение сравнений между разными структурными подразделениями. Бенчмаркинг с конкурентом предполагает сравнение параметров деятельности данной компании с параметрами деятельности конкурентов. Функциональный бенчмаркинг предполагает сравнение не с внутриотраслевыми конкурентами, а сравнение отдельных функций деятельности компаний. Общий бенчмаркинг – это сравнение бизнес-процессов компаний внутри одной отрасли, стратегический бенчмаркинг предполагает сравнение стратегий деятельности разных компаний. Выбор вида бенчмаркинга и компании-партнера определяется следующими факторами: лидер рынка проводит анализ только среди лучших компаний, небольшим компаниям можно ограничить анализ национальными организациями.

Выделяют пять принципов концепции бенчмаркинга:

- концентрация на качестве, который предполагает непрерывную работу в области качества по всем аспектам и функциям организационной деятельности компании;

- важность бизнес-процессов, то есть любой бизнес-процесс должен быть промаркирован, то есть должен иметь несколько точек, по которым можно определить, насколько эффективно протекает бизнес-процесс, и позволяет спланировать внедрение изменений, по которым можно отслеживать будущие достижения компании в области бизнес-процессов;

- необходимость учета несовершенства классической модели TQM в процессе планирования бенчмаркинговой деятельности, то есть классическая модель TQM базируется на необходимости постоянного улучшения, важности покупателя, постоянной природе улучшений, групповой работе и важности работы каждого, но при этом может совершаться следующая ошибка - за основу оценки результатов внедрения TQM берутся данные о результатах компании до внедрения системы TQM;

- систематическое проведение внешнего бенчмаркинга, то есть систематически анализируются внутренние процессы, технологии, механизмы путем сопоставления с внешними бенчмарками для усовершенствования деятельности компании;

- бенчмаркинг представляет собой основу выживания компании в условиях агрессивной внешней среды.

Процесс бенчмаркинга может состоять из таких последовательных шагов: распознавание предмета бенчмаркинга; выделение необходимых для сравнения компаний; сбор необходимых данных; выделение текущего конкурентного преимущества; прогнозирование будущей деятельности; ознакомление с результатами и получение одобрения; установление функциональных целей;

- разработка плана действий; реализация планов и контроль за процессом изменений; перепроверка бенчмарков. Возможности улучшения распознаются при определении критических процессов, которые формируют систему критических факторов успеха продукции компании на рынке. Далее критические процессы анализируются с целью определения возможностей улучшения, которые располагаются по приоритетам. В маркетинговой группе может быть выделено 10 секторов: маркетинг, ориентированный на покупателя, работа с покупателями, выполнение заказов, поддержка продукта, оплата счетов, финансовый менеджмент, управление активами, управление бизнесом, информационные технологии, управление персоналом. Бенчмаркинг – это внутриорганизационный процесс, направленный на усиление позиции компании в конкурентной борьбе, и сравнительный анализ деятельности с деятельностью других компаний дает больше возможностей для развития компании [1, с. 51].

Таким образом, опыт постановки управленческого учета за рубежом позволяет отечественным компаниям оценить возможности и преимущества действующих систем управленческого учета и выработать собственные позиции по созданию систем управленческого учета применительно к особенностям деятельности в нашей стране. Понятно, что невозможно наложить трафаретом зарубежный управленческий учет на деятельность казахстанских компаний. Более правильно адаптировать зарубежные системы или элементы управленческого учета к национальным особенностям, создавать интегрированные системы, используя опыт традиционной казахстанской бухгалтерии и новых эффективных методов управления.

Организация управленческого учета – внутреннее дело организации. Руководители самостоятельно решают, как классифицировать затраты и увязывать их с центрами ответственности, каким образом вести учет фактических и нормативных затрат. Форма организации управленческого учета определяется формой собственности, экономическими, юридическими, технико-экономическими, технико-технологическими и другими факторами, а также компетентностью руководителей и их потребностью в той или иной управленческой информации.

Основной предпосылкой организации управленческого учета в организации является возможность принятия самостоятельных решений по вопросам методологии, технологии и организации учета.

Организация, осуществляя постановку бухгалтерского учета, самостоятельно устанавливает организационную форму бухгалтерской работы исходя из вида предприятия и конкретных условий хозяйствования; определяет в установленном порядке форму и методы бухгалтерского учета, технологию обработки учетной информации; разрабатывает систему внутрипроизводственного учета, отчетности и контроля; формирует в установленном порядке свою учетную политику по другим вопросам. Это служит основой для организации управленческого учета на предприятии [1, с.51].

ЛИТЕРАТУРА

1. Зейнуллина А.Ж., Толымгожинова М.К., Слямова З.А. Современное состояние и перспективы развития управленческого учета на предприятиях города Семей (теория и методология). Монография. - Семей: Интеллект, 2014. - С. 45 - 57

ДАЙЫН ӨНІМ ЕСЕБІ ЖӘНЕ ОНЫ ӨТКІЗУ

Н.Г. Мухаев, А.Ж. Зейнуллина

Осы мақалада нарық экономика кезеңінде дайын өнім және оны өткізу есебінің өзектілігіне, кәсіпорын қызметінің қаржылық нәтижелеріне әсер етуіне назар аударылды. Кәсіпорындағы өнім сапасы менеджментінің кейбір заманауи әдістері қарастырылды.

ACCOUNTING OF READY PRODUCTS AND ITS IMPLEMENTATION N.G. Mukhayev, A.Zh. Zeinullina

This article focuses on the relevance of accounting for finished products and their implementation, their impact on the financial performance of the enterprise in a market economy. Some modern methods of management of product quality at the enterprise are considered.

УДК: 657.1:336.66

А.К. Садвакасов, Л.З. Паримбекова

Государственный университет имени Шакарима города Семей

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация: В статье уделено внимание повышению эффективности учета основных средств в условиях рыночной экономики. Рассмотрены основные вопросы организации учета основных средств на предприятии.

Ключевые слова: учет, основные средства, эффективность, моральный износ, физический износ, инвентаризация.

Управленческие решения, связанные с выбором способов обновления основных средств, а также источников финансирования нового строительства, реконструкции и технического перевооружения, приобрели особую актуальность в условиях кризиса. Поскольку правильность таких решений в области формирования и использования основных средств оказывают влияние на прибыльность и финансовую устойчивость предприятия.

Для организации бесперебойной производственно-хозяйственной деятельности любого предприятия, расширения масштабов бизнеса, решения каких-либо социальных вопросов большую роль играет наличие новых видов основных средств и их эффективное использование, актуальность учета которых возрастает в связи с повышением конкуренции в условиях рыночной экономики.

В системе управления предприятием важным участком деятельности является организация управления основными средствами, в процессе которого принимают участие управленческий персонал всего предприятия, финансовые, инвестиционные и производственные менеджеры, бухгалтера-аналитики, а также другие специалисты. Для достижения повышения эффективности деятельности предприятия необходимо организовать на предприятии рациональное использование основных средств по времени и производительности. В сфере реального инвестирования необходим учет влияния внешних факторов, таких как: изменение деловой ситуации на рынках, новации в области валютного, налогового, таможенного, регулирования национальной экономики, вместе с тем необходим учет внутренних условий деятельности предприятия при освоении новых видов техники и новых технологий.

Работа казахстанских предприятий в условиях мирового экономического пространства и углубления международных экономических связей предопределили необходимость развития и совершенствования методологии учета основных средств.

Использование в процессе производства или для управленческих нужд, использование в течение длительного периода, способность приносить экономическую выгоду в будущем являются признаками, характеризующими основные средства.

В соответствии с НСФО № 2 основные средства – это материальные активы, действующие в течение длительного периода времени, более одного года как в сфере материального производства, так и вне производственной сферы.

Целью национального стандарта финансовой отчетности № 2 является определение методики учета основных средств, принадлежащих субъекту на праве собственности, хозяйственного ведения или оперативного управления. Определение момента признания первоначальной стоимости, срока полезной службы, порядка начисления амортизации и результатов от их выбытия является главным вопросом в учете основных средств.

Основными задачами учета основных средств на предприятии являются:

- правильная постановка учета основных средств по месту использования и контроль их сохранности;

- документальное оформление и своевременное отражение в учете поступления, выбытия, внутреннего перемещения основных средств;
- своевременное начисление и отражение в учете амортизации основных средств;
- точное определение результатов от ликвидации основных средств;
- правильный расчет и точное определение размера налога на имущество.

Научно-обоснованная классификация является необходимым условием единой группировки основных средств в учете и отражения их в отчетности:

- по видам;
- по назначению и характеру использования;
- по отраслям экономики;
- по степени использования;
- по принадлежности;
- по вещественному составу.

По видам основные средства подразделяются: земля (земельный участок на праве собственности); здания (архитектурно-строительные объекты); сооружения (инженерно-строительные объекты: шахты, нефтяные и газовые скважины, плотины, эстакады, мосты); передаточные устройства для передачи электрической, тепловой или механической энергии (линии электропередачи, теплосети, трубопроводы); машины и оборудование (силовые, рабочие, измерительные и вычислительные); транспортные средства, то есть средства передвижения (автомобильные, железнодорожный транспорт, водный транспорт, гужевого транспорт); инструменты – это механизированные орудия ручного труда (электродрели, краскопульт, режущие, ударные орудия труда); производственный инвентарь – это предметы производственного назначения к которым относят рабочие столы, верстаки, шкафы; рабочий и продуктивный скот, в составе которого рабочий скот – лошади, волы, верблюды; продуктивный скот – это племенные производители; хозяйственный инвентарь (конторский, офисный и хозяйственный); многолетние насаждения – это искусственные насаждения, независимо от их возраста (плодово-ягодные, виноградники); капитальные затраты по улучшению земель – это затраты инвентарного характера (очистка полей, планировка земельных участков, корчевка площадей); прочие основные средства это библиотечные фонды, спортивный инвентарь, музейные ценности.

По характеру использования основные средства делятся на действующие, бездействующие (законсервированные), находящиеся в запасе, находящиеся в аренде. Действующие – это основные средства, используемые в производственной и хозяйственной деятельности. По действующим и находящимся в эксплуатации начисляется не только амортизация, но и создается ремонтный фонд. Бездействующие (законсервированные) – это временно неиспользуемые основные средства, амортизация не начисляется. Находящиеся в запасе – это основные средства, образующие запас для замены действующих основных средств в случае их ремонта, ликвидации, аварии. По основным средствам, находящимся в запасе, начисляется только амортизация. Если основные средства находятся в текущей аренде, то амортизация начисляется у арендодателя, а по основным средствам, находящимся в долгосрочной аренде, амортизация начисляется у арендатора.

По отраслям основные средства делятся на промышленные, сельскохозяйственные и торговые.

По принадлежности основные средства делятся собственные и арендованные. Собственные – это основные средства, которые принадлежат субъекту и отражаются в балансе. Арендованные – это основные средства, полученные от другого субъекта по договору аренды на установленный в нем срок.

По назначению основные средства делятся на производственные и непроизводственные. Производственные – это такие основные средства, которые непосредственно участвуют в процессе производства или создают для него условия. В их состав входят производственные здания и сооружения, машины и оборудование, измерительные и регулирующие приборы и устройства, транспортные средства, производственный и хозяйственный инвентарь. Непроизводственные – это основные средства потребительского назначения, они не принимают участие в производственном процессе, а предназначены для обслуживания культурно-бытовых потребностей работников предприятия (здания, сооружения, инвентарь жилищно-коммунального хозяйства, здравоохранения, физкультуры и спорта).

Важным условием правильной организации учета основных средств является принятая в единый принцип их оценка. В соответствии с НСФО № 2 различают следующие виды оценок основных средств: первоначальная, текущая, балансовая стоимость, стоимость реализации,

ликвидационная стоимость, изношенная и остаточная стоимость. Первоначальная стоимость – это стоимость, включающая все фактически произведенные, необходимые затраты по возведению или приобретению основных средств, в том числе, уплаченные при покупке невозмещаемые налоги и сборы, например, НДС, уплаченные при приобретении зданий и легковых автомобилей, затраты по доставке, монтажу, установке, пуску в эксплуатацию, проценты за кредит или любые другие расходы, непосредственно связанные с приведением актива в рабочее состояние. Текущая стоимость – это стоимость основных средств по рыночным ценам на определенную дату. Балансовая (остаточная) стоимость – это первоначальная или текущая стоимость за вычетом накопленного износа. Стоимость реализации – это стоимость, по которой возможен обмен основных средств между хорошо осведомленными и готовыми к проведению сделки независимыми сторонами. Ликвидационная стоимость – это стоимость запасных частей, лома и других ценных материалов, возникших при ликвидации объектов основных средств в конце срока полезной службы за вычетом произведенных затрат по выбытию. Изношенная стоимость – это разница между первоначальной и ликвидационной стоимостью, которая перенесена на издержки производства путем начисления амортизации основных средств. Остаточная стоимость – это стоимость, еще не перенесенная на производимую продукцию, выполненную работу и оказанные услуги. Для ее определения необходимо из первоначальной стоимости вычесть сумму начисленного износа.

В процессе организации учета основных средств очень важным является правильное установление срока полезной службы и срока нормативной службы. Срок полезной службы – это период, в течение которого предприятие предполагает получение экономической выгоды от использования основных средств.

Основные средства поступают в результате строительства зданий, сооружений, изготовления своими силами, приобретения, безвозмездного поступления от юридических и физических лиц, вкладов в уставный капитал, на условиях долгосрочной финансируемой аренды; оприходования ранее неучтенных основных средств, выявленных при инвентаризации, зачисления декоративных насаждений, перевода молодняка животных в основное стадо.

Основные средства, участвуя в течение длительного периода времени в процессе производства, постепенно изнашиваются, то есть под влиянием физических сил, технических и экономических факторов они утрачивают свои свойства и приходят в негодность. Износ – это процесс потери физических и моральных характеристик. Физический износ основных средств при использовании наступает в связи с механическим изнашиванием частей и деталей оборудования, конструктивных элементов зданий и сооружений, а также под влиянием природно-климатических условий, вызывающих коррозию металлов, старение. В результате происходит утрата части первоначальной стоимости основных средств. Моральный износ основных средств связан с техническим прогрессом, усовершенствованием и обновлением методов производства аналогичных действующих основных средств. В связи с этим основные средства, находящиеся в эксплуатации, обесцениваются, теряя часть своей стоимости. Рассчитывается коэффициент износа, отношением суммы износа к первоначальной стоимости на соответствующую дату [1, с.46]. Амортизация – это стоимостное выражение износа. Амортизируемая стоимость представляет собой разницу между первоначальной стоимостью и ликвидационной, которая определяется при поступлении основных средств как предполагаемая стоимость запасных частей, лома, отходов, образующихся в конце срока полезной службы. Амортизационные отчисления производятся по нормам амортизации. Существуют следующие методы определения суммы износа основных средств: равномерного (прямолинейного) списания стоимости; списания стоимости пропорционально объему выполненных работ (производственный); списания стоимости по сумме чисел (кумулятивный метод); метод уменьшающего остатка.

Метод равномерного начисления амортизации объекта предполагает равномерное списание (распределение) на издержки производства или обращения его стоимости в течение срока службы, используется в том случае, когда доходы, получаемые от использования основных средств одинаковы в каждом периоде на протяжении срока его эксплуатации, то есть уменьшение остающейся полезности объекта происходит равномерно. Метод основан на предположении о том, что износ зависит от длительности срока службы объекта.

Производственный метод списания стоимости используется в том случае, когда доходы, получаемые от использования объекта основных средств, неодинаковы в каждом периоде и пропорционально связаны со степенью его эксплуатации, с частотой его использования, производственной мощностью. Этот метод предполагает, что каждая единица продукции влечет за собой одинаковый размер амортизации.

Для ускорения внедрения достижений научно-технического прогресса субъект использовал метод ускоренного начисления амортизации, а именно: кумулятивный метод (метод списания стоимости по сумме чисел). Согласно этому методу в первые годы эксплуатации списываются большие суммы стоимости объекта основных средств, а в последние годы – меньшие суммы стоимости.

При методе уменьшающегося остатка сумма амортизации уменьшается, причем в первые годы она значительно выше. Предполагаемая ликвидационная стоимость при подсчете амортизации не учитывается, за исключением последнего года, когда сумма амортизации ограничена величиной необходимой для уменьшения остаточной стоимости до ликвидационной.

Инвентаризация – это проверка соответствия фактического наличия имущества и обязательств с данными бухгалтерского учета. Количество инвентаризаций в году, перечень имущества устанавливается хозяйствующим субъектом кроме случаев, когда проведение инвентаризации обязательно:

- перед составлением годового отчета, но не ранее 1 ноября отчетного года;
- при передаче имущества предприятия в аренду, выкупе, продаже;
- при смене материально-ответственных лиц;
- при установлении факта хищения или злоупотреблений;
- в случае пожара или стихийных бедствий;
- при переоценке основных средств.

Для проведения инвентаризации создается инвентаризационная комиссия из числа работников хозяйствующего субъекта при обязательном участии представителей бухгалтерии, состав которой утверждается руководителем. До начала инвентаризации необходимо проверить наличие технической документации, при отсутствии документов следует обеспечить их получение или оформление. Комиссия в обязательном порядке производит осмотр объектов и заносит в инвентаризационные описи основных средств полное их наименование, назначение, инвентарные номера и другие показатели.

В условиях рыночной экономики на предприятии необходимо уделять большое внимание совершенствованию учета основных средств, чтобы учетная информация была действенной, способствующей повышению эффективности управления предприятием, снижению себестоимости производимой продукции и повышению прибыльности. Для обобщающей характеристики эффективности и интенсивности использования основных средств рассчитывают фондорентабельность, фондоотдачу, фондоемкость [1, с.47].

При использовании экономической заинтересованности и экономической ответственности в качестве экономических рычагов для решения возникающих проблем, в основе которых лежат прогрессивные методы и современные системы учета, повысят своевременное реагирование и способность оперативного устранения недостатков в организации учета основных средств и эффективность их использования на предприятии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зейнуллина А.Ж., Слямова З.А., Толымгожинова М.К. Экономический анализ для бухгалтеров. Учебное пособие. - Семей: Интеллект, 2014. - С. 87- 95

КӘСПОРЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ЕСЕБІН ЖҮРГІЗУ

А.К. Садвакасов, Л.З. Паримбекова

Мақалада нарық экономика кезеңінде негізгі құралдар есебінің тиімділігін жоғарылатуына назар аударылды. Кәсіпорындағы негізгі құралдар есебін ұйымдастырудың негізгі сұрақтары қарастырылды.

ORGANIZATION OF ACCOUNTING OF FIXED ASSETS AT ENTERPRISE

A.K. Sadvakasov, L.Z. Parimbekov

The article focuses on increasing the efficiency of accounting for fixed assets in a market economy. The main issues of organization of fixed assets accounting at the enterprise are considered.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА И АУДИТА ДОЛГОСРОЧНЫХ АКТИВОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ ВКО

Анотация: В данной статье приведены данные совершенствование учета и аудита долгосрочных активов на предприятии ВКО

Ключевые слова: аудит, активы, бухгалтер, учет

Стратегия комплексного аудита для каждого этапа проверок хозяйственных операций по формированию и использованию долгосрочных активов может быть основана на оценке аудитором внутренне присущего риска и риска контроля в специфических направлениях с учетом эффективности осуществляемых аудиторских процедур. Проверяющий добивается поставленных целей, проводя различные комбинации проверок структурной политики и методики контроля, заключающихся в полноте, точности, наличии соблюдения сроков, оценке, установлении прав и обязательств, представлении и раскрытии данных об операциях по долгосрочным активам.

Комплексным аудитом долгосрочных активов охватывается правильность формирования, фактического наличия, достоверность отражения в документах, реальность оценок стоимости и сроков полезной службы, начисление амортизации, обоснованность выбытия, организация учета, анализа и внутреннего контроля, эффективность их использования на предприятии.

ТОО «Акселеу» зарегистрировано в качестве юридического лица (свидетельство № 1668-1902-ТОО) 17.01.2001г..

Товарищество является предприятием действующим на принципах самокупаемости и самофинансирования и является юридическим лицом с момента регистрации в управлении юстиции. Товарищество имеет самостоятельный баланс и счета в банках Республики Казахстан, круглую печать и штамп[1].

Местонахождение предприятия Республика Казахстан, ВКО.

Товарищество создано на неопределенный срок.

Товарищество приобретает права юридического лица с момента его государственной регистрации.

Товарищество является коммерческой организацией, имеет гражданские права и несет связанные с его деятельностью обязанности.

Товарищество имеет печать, самостоятельный баланс, счета в банках, бланки со своим наименованием.

Товарищество для достижения целей своей деятельности имеет право от своего имени заключать сделки, приобретать имущественные и личные неимущественные права, нести обязанности, быть истцом и ответчиком в суде.

Товарищество по решению участника вправе создавать вне места своего нахождения филиалы и открывать представительства, о чем обязано извещать орган, осуществивший его государственную регистрацию, а также о месте их расположения.

Основной целью деятельности товарищества является извлечение чистого дохода. Для достижения указанных целей товарищество осуществляет следующие основные виды деятельности:

- осуществление торгово-коммерческой посреднической деятельности,
- выращивание высококачественного зерна соответствующего мировым стандартам:[2].

Учет основных средств осуществляется в соответствии с НСФО №2 и МСБУ 16 «Недвижимость, здания и оборудование» - организации составляющие отчеты в соответствии с МСФО.

На предприятии ТОО «Акселеу» учёт основных средств ведётся на активных инвентарных счетах подраздела 2410 «Основные средства», в состав которого входят следующие счета:

2411 «Земля», 2412 «Здания », 2413 «Машины и оборудование», 2414 «Транспортные средства», 2415 «Компьютеры, периферийные устройства и оборудование по обработке данных», 2416 «Офисная мебель», 2417 «Производственный инвентарь и принадлежности». Основные средства могут поступать на предприятие в результате строительства производственных и жилых зданий и сооружений, приобретения машин и оборудования, изготовления своими силами инвентаря, мебели, безвозмездного поступления от других объектов и физических лиц, финансируемой аренды объектов.

Учётной политикой хозяйствующего субъекта определяется порядок оприходования поступивших основных средств, состав комиссии, осуществляющей осмотр и приёмку объектов, и порядок оформления соответствующей документации[3].

В целях совершенствования методологии учета долгосрочных материальных активов необходимо из всего многообразия принципов бухгалтерского учета выделить ключевые (базовые) принципы применительно к учету долгосрочных материальных активов, а также сформулировать методологические приемы и методы ведения учета. Базовыми принципами бухгалтерского учета долгосрочных материальных активов следует назвать: принцип имущественной обособленности, принцип осмотрительности (бухгалтерского консерватизма), принцип непрерывности деятельности организации, принцип начислений. При разработке концепции бухгалтерского учета долгосрочных материальных активов необходимо взаимное сочетание всех названных принципов.

Логика бухгалтерских записей, отражающих процесс начисления амортизации, должна основываться на оценке тенденций получения организацией доходов от продажи продукции, в цену которой включены амортизационные отчисления.

При устойчивой динамике дохода от продажи целесообразно отнесение амортизационных отчислений в состав текущих расходов по обычным видам деятельности организаций. Применение такой методики бухгалтерского учета амортизационных отчислений позволит не только возместить организациям понесенные затраты по приобретению (сооружению, изготовлению) долгосрочных материальных активов, но и накопить дополнительные средства для осуществления новых капиталовложений. В том случае, если в период начисления амортизации финансовое положение организации нестабильно, но есть вероятность его улучшения в будущие периоды, амортизационные отчисления следует отражать в составе отложенных расходов [4].

Наступление периода получения стабильных доходов позволит включить отложенные расходы в расходы текущего периода. В условиях низкого спроса на продукцию, ее неконкурентоспособности, при отсутствии вероятности получения доходов от продажи такой продукции амортизационные отчисления целесообразно относить в состав внереализационных расходов организации.

Такой способ бухгалтерских записей позволит отказаться от отнесения амортизационных отчислений в продажную цену на продукцию и сформировать более реальный финансовый результат. Однако в этом случае амортизационные отчисления будут представлять собой только равномерное списание понесенных ранее затрат, связанных с приобретением долгосрочных материальных активов, на убытки организации.

В практике работы организаций нередко встречаются операции продажи долгосрочных материальных активов с длительной, рассчитанной на несколько лет, рассрочкой платежа. При этом удовлетворяются все условия признания выручки от продажи этих активов. Однако оценка дебиторской задолженности, погашение которой ожидается в течение длительного срока, по номинальной стоимости, не отражает ее реального состояния и не учитывает всех происходящих инфляционных процессов. В этих условиях необходимо учитывать различия в текущей и будущей стоимости денежных потоков и закладывать в будущую величину дебиторской задолженности временной фактор. Информацию о долгосрочной дебиторской задолженности с учетом ее дисконтированной стоимости необходимо раскрывать в пояснениях к бухгалтерскому балансу и отчету о прибылях и убытках. Использование в аналитических расчетах показателей долгосрочной дебиторской задолженности, оцененной по дисконтированной стоимости, позволит дать более полную и наглядную картину о финансовом положении организации, оценить ликвидность активов организации и ее платежеспособность.

При осуществлении операций продажи долгосрочных материальных активов в рассрочку на длительный период времени возникает проблема отражения в учете доходов и расходов по этой операции. Поскольку денежные поступления будут осуществляться в течение длительного периода времени, и нет окончательной гарантии того, что все денежные средства будут получены, признание в учете доходов от продажи таких активов в рассрочку необходимо отложить. Доход от продажи целесообразно отражать как отложенный доход (или доход будущих периодов). По мере поступления денежных платежей за проданный актив будет отражено равномерное списание отложенных доходов на операционные доходы текущего периода.

При передаче долгосрочных материальных активов в залог в обеспечение обязательств по кредитному договору или договору займа существует высокая степень кредитного риска и риска процентной ставки, в связи с чем получаемые экономические выгоды организации, выраженные в виде притока денежных средств, можно признать чрезвычайными [5].

Обязательства организации, возникшие в связи с получением кредитов под залог недвижимости, являются обязательствами особого рода, поскольку они должны быть обеспечены реальным имуществом организации. Обязательства, обеспеченные ипотекой, в учете целесообразно выделять из общей совокупности обязательств организаций на отдельных субсчетах первого порядка «Обязательства по ипотеке» к синтетическим счетам расчетов по кредитам и займам, расчетов с поставщиками и подрядчиками, расчетов с разными дебиторами и кредиторами. Аналитический учет следует вести по видам заложенного по договору об ипотеке имущества. Для учета прав залогодержателя, появляющихся при получении объектов недвижимости в залог, к счету «Финансовые вложения» целесообразно открыть субсчет «Предоставленные займы, обеспеченные ипотекой».

Важной проблемой в бухгалтерском учете является проблема «оглашения» залоговой сделки, предупреждения кредиторов, будущих покупателей и других лиц о праве залогодержателя на заложенное имущество. В связи с этим переданные объекты недвижимости в залог целесообразно учитывать на отдельном субсчете «Основные средства, переданные в залог» к синтетическому счету «Основные средства» исходя из стоимости имущества, отраженной в учете организации-залогодателя. Денежная оценка объектов недвижимости, переданных в залог, может не совпадать с суммой обеспеченного ипотекой обязательства. Стоимость предмета ипотеки, определенная по соглашению залогодателя с залогодержателем, соответствующая договору об ипотеке, должна быть отражена на балансовом счете «Обеспечения платежей и обязательств выданные».

При определении экономических выгод от передачи объектов недвижимости по договору об ипотеке организации-залогодателю следует сопоставить денежные поступления и расходы, связанные с залогом. Суммы и время осуществления расходов по уплате процентов по ипотечному кредитованию можно предугадать с более высокой точностью, чем в случае использования собственных источников финансирования на осуществление деятельности организации. Вид ипотечного кредита, предусматривающий равновеликие выплаты или переменные платежи, позволяет определить фиксированную сумму процентов по кредитам, которая различается в зависимости от видов ипотеки. Учет затрат, связанных с исполнением обязательств по уплате процентов, которые будут выполнены в последующие отчетные периоды, целесообразно производить на отдельном балансовом счете «Предстоящие расходы» в корреспонденции со счетами учета расчетов по краткосрочным и долгосрочным кредитам и займам.

В отличие от расходов будущих периодов, предстоящие расходы по уплате процентов по кредитам и займам являются антиципальными (предвосхищающими) расходами, фактически не произведенными, но признанными в отчетном периоде, относятся же они к будущим отчетным периодам[6].

Заключение Обязательства предприятия - счета или долги, которые должны быть оплачены предприятием. Различают текущие и долгосрочные обязательства. К обязательствам предприятия относятся: займы, кредиты, кредиторская задолженность, обязательства по распределению валового внутреннего продукта.

Являясь мощным средством стимулирования развития экономики, банковское кредитование нуждается в правильном бухгалтерском учете. Правильный бухгалтерский учет такого вида операций позволяет точнее знать финансовое положение предприятия, эффективность использования заемных средств и методов кредитования.

Правильность и достоверность учета банковских кредитов позволяет руководителю предприятия принимать правильные решения по изменению объемов и структуры кредитов. Также позволяет анализировать рентабельность полученных средств.

Литература

1. Стоянов Е.А., Стоянова Е.С. "Экспертная диагностика и аудит финансово-хозяйственного положения предприятия". - М.: Перспектива, 1993.;
2. Хендриксен Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета. – М.: Финансы и статистика, 1997.;
3. Финансовый менеджмент: теория и практика/ Под ред. Стояновой Е.С.- М.: Перспектива, 1996.;
4. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. «Методика финансового анализа» - М.: ИНФРА- М, 1996г. - 176с.;
5. Шим Дж., Сигел Дж. Методы управления стоимостью и анализа затрат. – М. :Филинь, 2006.;
6. Энтони Р., Рис Дж. Учет: ситуации и примеры. – М.: Финансы и статистика, 1993.

**ШҚО КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫНА
ҰЗАҚ МЕРЗІМДІ АКТИВТЕР ЕСЕБІН ЖӘНЕ АУДИТІН ЖЕТЕЛДІРУ
Д.Р. Нұртөлеуова**

Бұл мақалада ұзақ мерзімді активтердің ШҚО жетілдіру кәсіпорында деректер келтірілген есепке алу және аудит.

**IMPROVING ACCOUNTING AND AUDIT OF LONG-TERM ASSETS ON MATERIALS
OF THE ENTERPRISES OF THE EAST KAZAKHSTAN REGION
D.R Nurtoleuova**

In this article data enhancement of accounting and audit of non-current assets are given in the entity of VKO.

УДК 336.66

М.Р.Шаяхметова, А.Ж.Зейнуллина

Государственный университет имени Шакарима города Семей

ОЦЕНКИ МАТЕРИАЛЬНЫХ ЗАПАСОВ

***Аннотация:** В статье рассмотрены вопросы учета товарно-материальных запасов на примере строительных предприятий города Семей, а именно оценка товарно-материальных запасов, бухгалтерские счета на которых учитываются товарно-материальные запасы.*

***Ключевые слова:** Бюджет, налоги, расчет, доход, стоимость, бухгалтерские счета*

Для правильной организации учета производственных запасов большое значение имеет обоснованный выбор их оценки. Международный стандарт финансовой отчетности № 2 «Запасы» рекомендует следующие методы оценки, применяемые в качестве цены оперативного учета, т.е. учетной цены:

1. средневзвешенной стоимости;
2. ФИФО;
3. ЛИФО (в Казахстане он не применяется);
4. специфической (сплошной) идентификации.

Средневзвешенная стоимость товарно-материальных запасов рассчитывается определением средней стоимости подобных единиц, имеющихся на начало отчетного периода и приобретенных или произведенных в течение данного периода. При оценке товарно-материальных запасов методом ФИФО предполагается в первую очередь списывать стоимость запасов, приобретенных или произведенных первыми, по принципу «Первая партия на приход – первая в расход». При оценке товарно-материальных запасов методом ЛИФО предполагается в первую очередь списывать стоимость запасов, приобретенных или произведенных последними, по принципу «Последняя партия на приход – первая в расход». Метод оценки по специфической идентификации предполагает расчет стоимости единиц товарно-материальных запасов, которые обычно не являются взаимозаменяемыми, и товаров и услуг, произведенных и предназначенных для специальных проектов или заказов.

Рассмотрим методы оценки товарно-материальных запасов на примере в соответствии с данными таблицы 1. Оценка материалов по методам средневзвешенной стоимости, ФИФО и ЛИФО.

Таблица 1- Учет ТМЗ методом средневзвешенной стоимости, ФИФО и ЛИФО

Показатели	Кол-во ед. (шт.)	Цена за ед. (тыс. тенге)	Сумма (тыс.тенге)
1	2	3	4
1. Остаток ТМЗ на 01 января	20	10-00	200-00
2. Поступление ТМЗ за месяц:			

1 партия	30	10-00	300-00
2 партия	20	12-00	240-00
3 партия	40	15-00	600-00
ИТОГО за месяц	90	х	1140-00
3. Расход ТМЗ за месяц			
а) по средневзвешенной стоимости			
1 партия	30	12-18	365-40
2 партия	40	12-18	487-20

Продолжение таблицы

1	2	3	4
3 партия	30	12-18	365-40
ИТОГО за месяц	100	х	1218-00
б) по методу ФИФО			
1 партия	50	10-00	500-00
2 партия	20	12-00	240-00
3 партия	30	15-00	450-00
ИТОГО за месяц	100	х	1190-00
в) по методу ЛИФО			
1 партия	40	15-00	600-00
2 партия	20	12-00	240-00
3 партия	40	10-00	400-00
ИТОГО за месяц	100	х	1240-00
4. Остаток ТМЗ на 01 февраля			
а) по средневзвешенной стоимости			
	10	12-18	121-80
б) по методу ФИФО			
	10	15-00	150-00
в) по методу ЛИФО			
	10	10-00	100-00

Средневзвешенная цена 1 штуки материалов определяется следующим образом:

$$\frac{200 + 1140}{20 + 90} = 12 \text{ тенге } 18 \text{ тиын}$$

По этой цене производится списание стоимости материалов, израсходованных на производство продукции и определяется стоимость остатка товарно-материальных ценностей на конец месяца

При использовании оценки ФИФО на затраты производства списываются ТМЗ в такой последовательности:

1. материалы по цене остатка на начало месяца в количестве этого остатка, независимо от того, из какой партии материалы взяты;
2. материалы по цене приобретения первой партии в количестве первой партии (в таблице строка «1 партия») независимо от того, из какой партии они взяты;
3. материалы по цене приобретения второй партии в количестве, израсходованном в последние дни месяца на производство продукции, независимо от того, из какой партии материалы взяты, и т.д [1].

Таким образом, общая стоимость израсходованных материалов составила 1190-00, стоимость остатка ТМЗ на конец месяца 150-00. Последовательность списания ТМЗ при использовании метода ЛИФО:

1. списание материалов по стоимости приобретения и в количестве последней партии, независимо от того, из какой партии они взяты;
2. списание материалов по стоимости приобретения и в количестве предпоследней партии независимо от того, из какой партии они взяты;
3. списание остального количества материалов по цене приобретения первой партии, независимо от того, из какой партии они взяты.

Следовательно, общая стоимость материалов, израсходованных за месяц, составила 1240-00, в остатке на конец месяца – 100-00. Цены специфической (сплошной) идентификации, возможно применять в случае организованного партионного учета ТМЗ. На основании бухгалтерских записей, предположим, 10 единиц остатка материалов на конец месяца распределены следующим образом:

Таблица 2 – Учет ТМЗ методом специфической (сплошной) идентификации

Наименование ТМЗ	Кол-во единиц (шт)	Цена за единицу (тыс.тенге)	Сумма (тыс.тенге)
партия 1	4	10-00	40-00
партия 2	6	12-00	72-00
ИТОГО:	10		112-00

Следовательно, на затраты производства списываются ТМЗ в сумме 1228-00 (200 + 1140 – 112). В целом, определение учетной цены производственных запасов служат 2 целям:

1. Начисляются затраты на материалы по различным заказам; затем они образуют часть оценки запаса и себестоимость реализованной продукции. Здесь речь идет об исчислении прибыли и оценке запасов для внешней отчетности.

2. Калькулируются затраты будущего периода на материалы в целях принятия решений и установления цены на продукцию.

Для управленческого учета главной является вторая цель.

Ни один из предложенных методов оперативной (текущей) оценки товарно-материальных запасов не является совершенным:

1. метод ФИФО предполагает, что запасы, полученные первыми, в производство будут отпущены первыми. В период инфляции материалы, полученные раньше других и имеющие самую низкую цену, будут отпущены первыми. Следовательно, более низкой будет себестоимость произведенной из этих запасов продукции, но оценка конечного запаса сырья (остатка на конец отчетного периода) будет рассчитана по самым последним и поэтому самым высоким ценам;

2. при использовании метода ЛИФО в затраты на продукцию закладываются последние и более высокие цены. Это ведет к более высокой себестоимости произведенной продукции. Оценка же конечного запаса сырья будет исчисляться по самым ранним, а, следовательно, по самым низким ценам;

3. при использовании метода средневзвешенной цены себестоимость израсходованных материалов и произведенной из них готовой продукции, а также оценка конечного запаса будут находиться между значениями, полученными по методам ФИФО и ЛИФО [2].

Выбор учетной цены товарно-материальных запасов должен быть особенно тщательным, учитывать интересы конкретного предприятия и закреплена в Учетной политике субъекта.

Фактическая себестоимость товарно-материальных запасов складывается из следующих элементов:

1. затраты на приобретение запасов (цена покупки; пошлины на ввоз; комиссионные вознаграждения, уплаченные снабженческим, посредническим предприятиям);

2. транспортно-заготовительные расходы, связанные с доставкой запасов к месту расположения хозяйствующего субъекта и приведению их в надлежащее состояние (оплата услуг всех видов транспорта, расходы по загрузке, укладке, погрузке запасов);

3. затраты на переработку запасов включают стоимость используемых в процессе производства природных ресурсов, сырья, материалов, топлива, энергии, трудовых ресурсов, амортизацию основных средств, а также другие затраты, прямо связанные с производством продукции, обусловленные технологией и организацией производства и признаются как производственная себестоимость продукции.

Фактическая себестоимость производственных запасов может быть определена, как правило, на конец отчетного периода. Следовательно, в целях оперативного учета производственных запасов используется закреплённая Учетной политикой хозяйствующего субъекта учетная цена. Транспортно-заготовительные расходы собираются в общей сумме на конец отчетного периода и подлежат включению в себестоимость выработанной продукции после соответствующего расчета. Таким образом, в себестоимость готовой продукции (работ, услуг) включается фактическая себестоимость производственных запасов [2].

Список использованной литературы

1. Сейдахметова Ф.С. Современный бухгалтерский учет г.Алматы 2010
2. URL:<https://dvs.rsl.ru/semgu/Vrr/SelectedDocs?docid=%2Frsl01002000000%2Frsl01002658000%2Frsl01002658049%2Frsl01002658049.pdf>
(дата обращения:2.02.17)

МАТЕРИАЛДЫҚ ҚОРЛАРДЫ БАҒАЛАУ
М.Р.Шаяхметова, А.Ж.Зейнуллина

Мақалада Семей қаласының құрылыс кәсіпорындардағы материалдық қорлар есебі көрсетілген, атап айтқанда материалдық қорларды бағалау, салыстырмалы сипаттамалар көрсетілген.

ASSESSMENT INVENTORIES
M.R.Shayakhmetova, A.Zh.Zeinullina

The article deals with the accounting for inventories on the example of the construction of the city of Semey, namely the evaluation of inventories, accounts which are recorded inventory, accounts, correspondence.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

В журнал принимаются рукописи на русском, казахском, английском языках. Периодичность журнала – 4 раза в год. Стоимость публикаций для сотрудников университета -2500, для других вузов -4500 тенге.

Требования к оформлению материалов:

1. Статьи, присланные в журнал, должны иметь:
 - ключевые слова (5-6 слов);
 - УДК (индекс статьи по Универсальной десятичной классификации);
 - ФИО авторов, название статьи, аннотацию (4–5 строк) на русском, казахском и английском языках;
 - пристатейные библиографические списки, оформленные в соответствии с требованиями стандарта библиографического описания (ГОСТ 7.1.–2003). **Статья, в которой литература оформлена не по требованиям к публикации не принимается;**
 - сведения об авторах, в которые желательно включить следующие данные: название вуза, ученую степень и звание, область, в которой работает автор, должность, место работы, почтовый адрес, номера телефонов, факса, электронную почту;
 - быть тщательно отредактированы и сопровождаться **экспертным заключением, рецензией от специалиста не входящего в состав редколлегии журнала;**
2. Объем материалов, как правило, не должен превышать 5 страниц, включая текст, рисунки, таблицы (шрифт Times New Roman – 11, интервал – одинарный, отступ от края листа – 2,0 см). Редактор Word – версия не ниже Word-2007.
3. Количество авторов одной статьи не должно, как правило, превышать 4-х человек;
4. Все рисунки, карты, фотографии, таблицы, формулы рекомендуется выполнять с помощью компьютерной техники и размещать в статье по мере их упоминания;
5. Основные требования, предъявляемые к иллюстративным материалам:
 - рисунки, фото должны быть изготовлены или обработаны в программах Adobe Illustrator 7.0–10.0, Adobe Photoshop 6.0–8.0 и представлены для публикации в форматах файлов (под PC): TIF, JPG;
 - фотографии должны быть черно-белыми, **качественными**, в электронном виде;
 - все таблицы, схемы и диаграммы должны быть встроены в текст статьи и иметь связи (быть доступными для редактирования) с программой-исходником, в которой они созданы (Excel, Corel Draw 10.0–13.0);
 - разрешение файлов – 300 dpi.
6. Все сокращения должны быть расшифрованы.
7. Порядок оформления литературы:
 - работы располагаются в алфавитном порядке, с указанием начальных и конечных страниц используемого материала;
 - по тексту в квадратных скобках указывается порядковый номер работы, на которую дается ссылка. **Подробно как заполнять литературу указано**
8. Принимаемые носители: CD, флэш.
9. Файлы необходимо именовать согласно фамилии первого автора, например, «Сидоров. Краснодар». Нельзя в одном файле помещать несколько статей.

Образец оформления статьи

УДК: 326.1

М.А. Иванов

Государственный университет им. Шакарима г. Семей

БИОГЕОХИМИЧЕСКАЯ МИГРАЦИЯ И АККУМУЛЯЦИЯ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ ...

Аннотация: В статье приведены результаты исследования... ..

Ключевые слова: среда, биолог, природа... .

ТЕКСТ. В формировании биогеохимических свойств компонентов ландшафта важную роль играет атмосферная, водная и биогенная миграция. Из всех природных вод наиболее заметные изменения наблюдаются в атмосферных осадках. Концентрация элементов в снегу зависит от температуры воздуха, направления розы ветров по отношению к источнику загрязнения, удаленности от него, рельефа местности. Различия химического состава атмосферных осадков обусловлены сложными перемещениями воздушных масс. На рис. 1 отобрано содержание тяжелых металлов во льду водохранилищ.

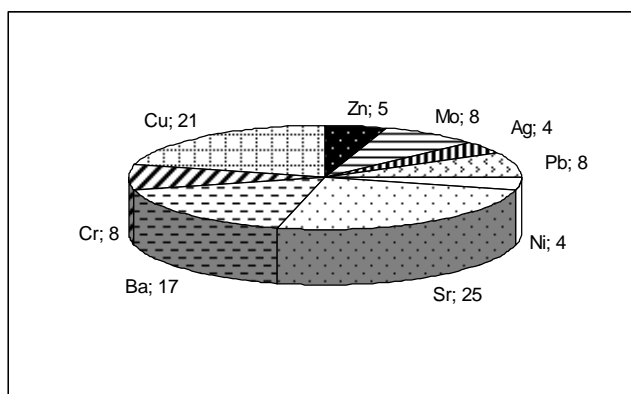

Рисунок 1 – Распределение содержания тяжелых металлов во льду водохранилищ Москворецкой системы

Дождевые воды по составу сульфатно-гидрокарбонатно- и сульфатно - хлоридно - кальциевые. Минерализация их выше за счет концентрации в атмосфере пыли. Выявлено преобладание тяжелых металлов, рассчитанных при выпадении на единицу площади ландшафта, в дожде (Sr, Pb, Cr, Zn, Ni) по сравнению со снегом (табл. 1).

Таблица 1 – Содержание тяжелых металлов в снегу и дожде, кг/га

№	Тяжелые металлы	Снег	Дождь
1	Pb	$0,5 \times 10^{-6}$	$0,2 \times 10^{-4}$
2	Cr	$0,4 \times 10^{-6}$	$1,6 \times 10^{-3}$
3	V	$8,5 \times 10^{-5}$	—
4	Zn	$0,4 \times 10^{-5}$	$8,0 \times 10^{-4}$
5	Ni	$9,4 \times 10^{-5}$	$1,6 \times 10^{-4}$

*Примечание: **

Литература

1 Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гипополипидемическая активность леуомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С. 35-37

**БИОГЕОХИМИЯЛЫҚ КОШИ-КОН
ЖӘНЕ АККУМУЛЯЦИЯ АУЫР МЕТАЛДАРДЫҢ ...
М.А. Иванов**

Бұл мақалада биосферадағы экологиялық-геохимиялық өзгерістердің даму сипаттамасы қаралады. Қоршаған геохимиялық және экологиялық-геохимиялық өзгерістердің әсерлері бөлек және жекеше талданды. Біз биосферадағы экологиялық-геохимиялық өзгерістердің дамуының заңдылығын ұсынамыз.

**BIOGEOCHEMICAL MIGRATION
AND ACCUMULATION HEAVY METALS...**

M.A. Ivanov

This article discusses the characteristics of the development of eco-geochemical changes in the biosphere. Analyzed discretely, and in particular the relationship of environmental, geochemical and ekologo-geochemical changes. We present the laws of development of ecological-geochemical changes in the biosphere.

Приложение 1

Сведения об авторе

(заполняется на каждого автора)

№	Ф.И.О. автора	
1.	Место работы (без сокращений), должность	
2.	Ученая степень и звание	
3.	Почтовый адрес	
4.	Телефон: дом., раб., сотовый	
5.	Адрес электронной почты	

Приложение 1

Сведения о статье

(заполняется автором на каждую статью журнала)

№	Сведения (статья)	
1.	УДК (индекс Универсальной десятичной классификации)	
2.	Основной автор	
3.	Соавторы	
4.	Место работы автора (полное наименование)	
5.	Название, заглавие статьи	
6.	Название источника (полное наименование журнала (название издания, серия))	
7.	Год (дата) издания	
8.	Номер издания (том, выпуск, серия)	
9.	Страницы	
10.	Ключевые слова	
11.	Резюме на русском языке	
12.	Резюме на казахском языке	
13.	Резюме на английском языке	
14.	Список литературы	

Оформление материалов статьи и пристатейной литературы в журналах

* ФИО автора(ов) индексируется с местом работы каждого – А.В. Витавская¹, Н.И. Пономарева², Г.К. Алтынбаева³

** Место работы автора(ов) – Алматинский технологический университет¹, Национальный центр научно-технической информации², Рудненский индустриальный институт³

*** Библиографические описания в списке литературы оформляются в соответствии с ГОСТ 7.5-98. В качестве примера приводятся наиболее распространенных описания – статьи, книги, материалов конференций, патенты и электронного ресурса удаленного доступа.

Статья из периодического издания:

1 Аксартов Р. М., Айзиков М. И., Расулова С. А. Метод количественного определения леукомизина // Вестн. КазНУ. Сер. хим – 2003. – Т. 1. № 8. - С. 40-41

Книга:

2 Курмуков А. А. Ангиопротекторная и гипополипидемическая активность леуомизина. – Алматы: Бастау, 2007. – С. 5-37

Публикация из материалов конференции (семинара, симпозиума), сборников трудов:

3 Абимкульдина С. Т., Сыдыкова Г. Е., Оразбаева Л. А. Функционирование и развитие инфраструктуры сахарного производства // Инновация в аграрном секторе Казахстана: Матер. Междунар. конф., Вена, Австрия, 2009. – Алматы, 2010. – С. 10-13

Электронный ресурс:

4 Соколовский Д.В. Теория синтеза самоустанавливающихся кулачковых механизмов приводов [Электрон. ресурс]. – 2006. – URL: http://bookchamber.kz/stst_2006.htm (дата обращения: 12.03.2009).

****При оформлении пристатейной литературы приводить полный перечень авторов издания (без др.).

Адреса и реквизиты для оплаты:

071400, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки 20 «А»
РГП на ПХВ «Государственный университет имени Шакарима города Семей».
«Редакционный отдел», каб.305, тел: 8-7222-31-87-78
E-mail: rio@semgu.kz

РГП на ПХВ «Государственный университет имени Шакарима города Семей»
БИН 130 840 007 973
ИИК в АО «АТФ Банк»
KZ79826F1KZTD2002319
БИК ALMNKZKA
КБЕ 16
Код по ОКПО 30958953
Осн. вид деят-ти ОКЭД 85420
Адрес: РК , 071412,ВКО, г.Семей, ул.Танирбергенова 1, тел: 8-7222-32-47-23

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

1. Т.Ж. Әбдірахманов- д.в.н. профессор, Ж.С. Бакишева- PhD доктор, Р.Әшім-магистрант, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ;
2. Н. Омарқожаұлы- д.с-х.н., М.Б. Сагинбаева- к.с-х.н., С. Амантай-докторант, Ж.Бектұрсын-магистрант, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті;
3. И.Т.Джакупов д.в.н., профессор, Ж.З.Карабаева-докторант, Казахский Агротехнический университет имени С.Сейфуллина г.Астана;
4. Д.К. Жанабаева-магистр, Г.Т. Курманова- к.в.н, Б.Ж. Айтқожина- к.в.н., Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина;
5. Н.Ж. Кажғалиев-- к.с-х.н., доцент, Д.А. Матақбаев- магистрант, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина;
6. Н.Ж.Кажғалиев- к.с-х.н., доцент, А.С. Шамшидин- к.с-х.н., С.Б.Майгарин-магистрант, АО "Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина";
7. А. К. Камзанов-магистрант, А.Т. Серикова- к.в.н., Д. Е. Иминова- магистр, Государственный университет им.Шакарима г.Семей;
8. А.К. Сагинбаев- к с.-х. н, Н.Ж. Ералин- магистрант, ТОО «Научно-инновационный центр животноводства и ветеринарии», г. Астана, А.М.Рахимов- докторант, АО «Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина», г. Астана;
9. А.О. Истханова- магистрант, А.С. Қойгелдинова-к.в.н., Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
10. С. Жұматаев-магистрант, С.Т. Дюсембаев-в.ғ.д., профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
11. К.С. Сулейменов- магистрант, Б.Ж. Кожебаев- д.с-х.н., А.М. Токенова-магистр, Л.Б. Муканова- магистр, Государственный университет имени Шакарима города Семей;
12. Ш.А.Тастемирова- магистрант, Е.О.Омарбеков- к.в.н., доцент, А.Н. Байғазанов-к.в.н., доцент, Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік Университеті;
13. У.А.Чушеков- магистрант, С.Т. Дюсембаев- в.ғ.д., профессор, Е.С.Сахариєв- магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
14. Э.Ө.Зұлпыхарова- т.ғ.к., доцент, Г.Ш.Утепбергенова-магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті;
15. А.С.Сарсенов-т.ғ.д., профессор, Ш.Н.Нагимов- п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті;
16. Э.Е.Альжанова- к.и.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ахмеда Ясави города Туркестан;
17. А.К.Булғынбаева- магистр, Өскемен қаласының С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті;
18. Г.Батырбекқызы- PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті;
19. Д.А. Джумағалиев- магистр, Институт истории государства КН МОН РК;
20. Б.Ж. Атантаева- д.и.н., профессор, К.М. Сембай- магистрант, Государственный университет имени Шакарима г. Семей,
21. Д.Мұстапаева- т.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қаласы;
22. А.А.Мустафаева- PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Б.К.Утеджанова- к.п.н., Университет Нархоз;
23. А.А. Оспанова- PhD доктор, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті;
24. Т. Ахметжанов-магистрант, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет;
25. Ф.З.Ражепаева- к.и.н., Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск;
26. М.С.Саулембекова-т.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті;
27. А.М. Ауанасова- д.и.н., профессор, Институт истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор;
28. К.М.Жетібаев- т.ғ.к., профессор, М.М.Тастанбеков- т.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті;

29. Г.Ж.Примкулова-к.и.н., Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, Республика Казахстан;
30. М.А.Жолсейтова-т.ғ.к., доцент, Юсуп Жахангир –докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті;
31. А.Е.Туякова- к.и.н., и.о. доцент, Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті, Астана қаласы;
32. А.А. Мұқатаева- к.ф.н., и.о. доцента , Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, О.Қ. Қабул-докторант, Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ;
33. К.Е. Хасенова-э.ғ.к., Ш.Е Байдолдина- магистрант, Семей қаласы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті;
34. К.М. Жазыбаев-магистрант, К.Е. Хасенова- э.ғ.к., Государственный университет имени Шакарима города Семей;
35. Ж. Р. Жолдаспеков - магистрант, Г.С.Кушуков- а.ш.ғ.к. доцент, Г.Т.Самиева - аға оқытушы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті;
36. К.Е. Хасенова- э.ғ.к., А.Ж. Макажанова-магистрант, Государственный университет имени Шакарима города Семей;
37. М.Б. Канапин- магистрант, Г.А. Орынбекова- к.э.н., и.о. ассоциированного профессора (доцента), Государственный университет имени Шакарима города Семей;
38. А. Ракишев-магистрант, М. М.Алибаева- к.э.н., и.о. ассоциированного профессора (доцента), Государственный университет имени Шакарима города Семей;
39. Х.А. Абдухалимова- магистрант, Ж.А.Абылкасимова-доктор PhD, Государственный университет имени Шакарима города Семей;
40. С.Х. Тойкин- к.с-х н, ассоц.профессор, А.К.Смагулова- магистрант, Государственный университет имени Шакарима города Семей;
41. М. Assenova-магистрант, Kazguu University, Semey, Kazakhstan, А. Mazhymov- магистр, Department of Investment Policy and Finance, “KTZ-Freight Transportation” JSC;
42. Н.Г. Мухаев- магистрант, А.Ж. Зейнуллина- к.э.н., Государственный университет имени Шакарима города Семей,
43. А.К. Садвакасов- магистрант, Л.З. Паримбекова-к.э.н., Государственный университет имени Шакарима города Семей;
44. Д.Р. Нуртолеуова- магистрант, Государственный университет им. Шакарима г. Семей;
45. М.Р.Шаяхметова-магистрант, А.Ж.Зейнуллина- к.э.н., Государственный университет имени Шакарима города Семей:

МАЗМҰНЫ

ВЕТЕРИНАРИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

Т.Ж Әбдірахманов, Ж.С Бакишева, Р.Әшім СИБИРЛАРДЫҢ СУАЛУ МЕРЗІМІНДЕГІ ЖЕЛІНСАУЫН ЕМДЕУ ӘДІСТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ БАҒА БЕРУ.....	3
Н. Омарқожаұлы, М.Б. Сагинбаева, С. Амантай, Ж. Бектұрсын БРОЙЛЕР-БАЛАПАНДАРЫ РАЦИОНЫНДА АЗЫҚТЫҚ ҚОСПАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	7
И.Т.Джакупов, Ж.З.Карабаева МОНИТОРИНГ ВОСПРОИЗВОДИТЕЛЬНОЙ ФУНКЦИИКОРОВ РАЗЛИЧНЫХ ПОРОД МОЛОЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ПРОДУКТИВНОСТИ.....	11
Д.К. Жанабаева, Г.Т. Курманова, Б.Ж. Айтқожина МИКРОБИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЯСА ПТИЦ РЕАЛИЗУЕМЫЕ НА РЫНКАХ г. УЛАН-БАТОР.....	14
Н.Ж. Кажғалиев, Д.А. Матакбаев ОЦЕНКА ПЛЕМЕННОЙ ЦЕННОСТИ В МЯСНОМ СКОТОВОДСТВЕ.....	18
Н.Ж.Кажғалиев, А.С. Шамшидин, С.Б.Майгарин ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЫКОВ-ПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ МЯСНЫХ ПОРОД В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СЕЛЕКЦИОННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ И ИММУНОБИОЛОГИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ.....	23
А. К. Камзанов, А.Т. Серикова, Д. Е. Иминова ЭЛЕМЕНТНЫЙ СОСТАВ МИНЕРАЛЬНО-СОЛЕВЫХ БРИКЕТОВ ДЛЯ ОВЕЦ.....	29
А.К. Сагинбаев, Н.Ж. Ералин, А.М.Рахимов УЧЕТ ВЛИЯНИЯ ПОСТОЯННОГО ЭФФЕКТА «БОНИТЕР(КЛАССИФИКАТОР)»НА РЕЗУЛЬТАТЫ ЛИНЕЙНОЙ ОЦЕНКИ ЭКСТЕРЬЕРА КОРОВ МОЛОЧНОГО И МОЛОЧНО- МЯСНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ПРОДУКТИВНОСТИ.....	32
А.О Истханова, А.С. Қойгелдинова ХЛОРЕЛЛА СУСПЕНЗИЯСЫН ҚОЛДАНУ НӘТИЖЕСІНДЕ АЛЫНҒАН СҮТТІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ.....	34
С. Жұматаев, С.Т. Дюсембаев БРУЦЕЛЛЕЗ БОЙЫНША ҚОЛАЙСЫЗ ОШАҚТАРДА ЖҮРГІЗІЛЕТІН ІС-ШАРАЛАР.....	38
К.С. Сулейменов, Б.Ж. Кожебаев, А.М. Токенова, Л.Б. Муканова БЕЛКОВЫЙ СОСТАВ МОЛОКА КОРОВ МЯСНЫХ ПОРОД РАЗВОДИМЫХ НА ВОСТОКЕ КАЗАХСТАНА.....	41
Ш.А.Тастемирова, Е.О.Омарбеков, А.Н. Байғазанов ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА ТОПАЛАҢ ІНДЕТІНІҢ ЭПИЗОТОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	44
У.А.Чушеков, С.Т. Дюсембаев, Е.С.Сахариев ҚҰТЫРУ АУРУЫ КЕЗІНДЕ ЖҮРГІЗІЛЕТІН ВЕТЕРИНАРИЯЛЫҚ – САНИТАРИЯЛЫҚ ІС- ШАРАЛАР.....	47

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

Э.Ө.Зұлпыхарова, Г.Ш.Утепбергенова ЯВУЗ СҰЛТАН СЕЛИМ КЕЗЕҢІНДЕГІ ОСМАН МЕМЛЕКЕТІ МЕН БҰХАРА.....	51
А.С.Сарсенов, Ш.Н.Нагимов ГУРЬЕВ ОКРУГЫНДА БАЙЛАРДЫҢ МАЛ-МҮЛКІН ТӘРКІЛЕУ ШАРАЛАРЫ.....	55
Э.Е.Альжанова ИЗМЕНЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КУЛЬТУРНОМ УРОВНЕ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА.....	61
А.К.Булгынбаева XX ҒАСЫРДЫҢ 20 - ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕҢЕСТІК ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ.....	65
Г.Батырбекқызы НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВТЫҢ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ- СЯСИ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТАРИХЫ.....	70
Д.А. Джумагалиев СОДЕРЖАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ «ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ» В ЛАТВИЙСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В 1990-е - 2000-е ГГ.	72
Б.Ж. Атангаева, К.М. Сембай ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ ТАТАРСКОГО ЭТНОСА В СТРУКТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА (1990 – 2016 гг.).....	76
Д.Мұстапаева ТҮРКІСТАН ОАЗИСІНДЕГІ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАРНАҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ.....	81
А.А.Мустафаева, Б.К.Утеджанова ОБЗОР КЛАССИФИКАЦИИ МОДЕЛЕЙ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	85
А.А. Оспанова БІРІНШІ КРЕСТ ЖОРЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	90
Т. Ахметжанов ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ СЕМИПАЛАТИНСКА В 19 - НАЧАЛЕ 20 ВЕКОВ.....	94
Ф.З.Ражепаева ТЕРРИТОРИЯ, ЧИСЛЕННОСТЬ И НАЦИОНАЛЬНЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНОВ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА.....	97
М.С.Саулембекова XIX Ғ. СОҢЫ - XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАР – ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ	101
А.М. Ауанасова ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ КАЗАХСТАНСКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ РОСТА НАЧАЛА XXI ВЕКА.....	106

К.М.Жетібаев, М.М.Тастанбеков 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ.....	109
Г.Ж.Примкулова ЭТНИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ДОПОЛНЯЮЩИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В МОЛОЧНО-РАСТИТЕЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ ПИТАНИЯ У КАЗАХОВ.....	114
М.А.Жолсейтова, Юсуп Жахангир ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы).....	118
А.Е.Туякова ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕНІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ МЕН МАҚСАТТАРЫ	124
А.А. Мұқатаева, О.Қ. Қабул ДӘСТҮРЛІ ДУНИЕТАНЫМДАҒЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ САБАҚТАСТЫҚ.....	127
ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ	
К.Е. Хасенова, Ш.Е Байдолдина КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ ИНДИКАТОРЛАР ЖҮЙЕСІ.....	131
К.М. Жазыбаев, К.Е. Хасенова ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ.....	136
Ж. Р. Жолдаспеков, Г.С.Кушуков, Г.Т. Самиева ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ	140
К.Е. Хасенова, А.Ж. Макажанова ШЕТЕЛДЕРДЕГІ БЮДЖЕТТІК ПРОЦЕСТІ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	144
М.Б. Канапин, Г.А. Орынбекова ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ ПРЕДПРИЯТИЙ АПК НА ОСНОВЕ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА.....	149
А. Ракишев, М. М.Алибаева ДИВЕРСИФИКАЦИЯ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ.....	154
Х.А. Абдухалимова, Ж.А.Абылкасимова ЗАНЯТОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ НА НАЦИОНАЛЬНОМ РЫНКЕ ТРУДА.....	157
С.Х. Тойкин, А.К.Смагулова ИННОВАЦИИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ВКО.....	161
М. Assenova, A. Mazhymov CAPITAL STRUCTURE OF NATIONAL COMPANIES OF CIS COUNTRIES, CASE STUDY: KAZAKHSTAN.....	165

Н.Г. Мухаев, А.Ж. Зейнуллина УЧЕТ ГОТОВОЙ ПРОДУКЦИИ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ.....	167
А.К. Садвакасов, Л.З. Паримбекова ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ НА ПРЕДПРИЯТИИ.....	171
Д.Р. Нуртолеуова СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА И АУДИТА ДОЛГОСРОЧНЫХ АКТИВОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ ВКО.....	175
М.Р.Шаяхметова, А.Ж.Зейнуллина ОЦЕНКИ МАТЕРИАЛЬНЫХ ЗАПАСОВ.....	178
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ.....	182
БІЗДІҢ АВТОРЛАР.....	186

Басуға жіберілген күні 06.04.2017 ж. Пішімі 60x84 1/8
Шартты баспа табағы 24
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.

Техникалық редакторы: Тілеубердиев Д.Р.
Маман: Сүлейменова М.Ж.
Безендіруші: Мырзабеков С.Т.

Журнал 19.09.2013 жылдан Қазақстан Республикасының мәдениет және
ақпарат министрлігінде тіркелген.
Куәлік № 13882-Ж
Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмері мен мерзімі № 1105-Ж, 10.03.2000 ж.
Жылына 4 рет шығады.

Құрылтайшысы: «Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті»
Шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорны

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің
баспаханасында басылды.

Семей қаласы, Глинка көшесі, 20 «А», тел.: (8-7222) 318-834

Редакцияның мекен-жайы: 071412, Шығыс Қазақстан облысы,
Семей қаласы, Глинка көшесі, 20 «А»,
Тел.: (8-7222) 318-778, эл.почта: rio@semgu.kz